پڙاڏو سوئي سڏ

Gul Hayat Institute

سراج

سراج
پڙاڏو سوئي سڏ (ناول)
نيو فيلڊس (105)

پڙاڏو سوئي سڏ

(ناول)

سراج

Gul Hayat Institute

نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.
1989ع

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر هڪ سؤ ٻاويهه

ڇپائيندڙ: نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.

ڇپيندڙ: نيو فيمس پرنٽنگ پريس
هوم اسٽيڊ هال چاڙهي، حيدرآباد.

ٽيون ايڊيشن: اپريل 1988ع

چوٿون ايڊيشن: جون 1989ع

قيمت: 50/- رپيا

(سڀ حق ۽ واسطا قائم)

Gul Hayat Institute

PARADO SOEE SADD (Novel) written by SIRAJ. Published by New Fields Publications, Tando Wali Mohammed Hyderabad Sind. Pakistan. Third Edition April 1988. Price Per Copy Rs. 50/-.

هن ڪتاب جو پهريون ۽ ٻيو ايڊيشن ١٩٧٠ع ۽ ١٩٨١ع ۾ احمد نبي بخش شيخ، سنڌ پرنٽنگ پريس، اڪال پونگا گهٽي، حيدرآباد سنڌ، ۾ ڇاپيو ۽ عامر شيخ 'زيب ادبي مرڪز' حيدرآباد سنڌ پاڪستان مان شايع ڪيو.

مصنف طرفان ٻه لفظ

سنڌ جي تاريخ هوندي نه هر مظلوم قوم جي تاريخ وانگر ظلم جي داستانن سان ڀري پئي آهي، پر ان تاريخ ۾ ترخانن جو دور سنڌ جي ماضيءَ جو بد ترين دور آهي. جڏهن شاهه بيگ ارغون سنڌ تي قبضو ڄمايو تڏهن هن ايترا ظلم ڪيا، جو ڪنهن شاعر اُن وقت ان حملي جي تاريخ "خرابيءِ سنڌ" مان ڪڍي هئي. ترخانن ۾ مرزا باقيءَ جو دور سڀ کان اونداهو ۽ سڀ کان روشن دور آهي: سڀ کان اونداهو ان ڪري جو هن کان وڌيڪ ظالم ٻيو حاڪم نه ٿيو، ۽ سڀ کان روشن ان ڪري جو ان ظالم خلاف سنڌي قوم منظم ٿي بغاوت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. سنڌ جي تاريخن ۾ ان بغاوت جي ڪا به مربستي ڪهاڻي لکيل ڪانهي، پر مختلف تاريخن ۾، مختلف شاعرن جي شعرن ۾ ننڍا ننڍا واقعا بيان ٿيل آهن، جن ۾ مون کي هڪ عظيم سلسلو نظر اچي. انهن ئي واقعن جي هيءَ ڪهاڻي آهي.

"ترخان نامي" جو مصنف لکي ٿو ته "بردم ولايت سند ... هرگز شبي از ترس ميرزا محمد باقي بفراغت نرفة بود ...." يعني سنڌ جا ماڻهو مرزا باقيءَ جي دور ۾ هڪڙي رات به سک سان نه ستا.

سنڌ جو مورخ، پير حسام الدين راشدي، ميرزا باقيءَ تي لکندي چوي ٿو: ".... هي اهي مقتول ۽ شهيد آهن، جو ڪي مورخن لاءِ قابل ذڪر هئا. ورنه ميرزا باقيءَ جي حڪم تي اهڙا سوين خدا جا بيگناه بندا بي دريغ قتل ڪيا ويا. ڪو ڏينهن خالي نه هو جڏهن قتل نه ٿيندو هو. اهو روز جو معمول ۽

مشغول هو: ڪنهن جو نڪ، ڪنهن جو ڪن، ڪنهن جو هٿ، ڪنهن جي ٻانهن هر روز ڪپرائيندو هو. هاٿيءَ جي پيرن هيٺان لتاڙائي مارائي ڇڏڻ به سندس دلگهريو شغل هو. جڏهن مرزا شاهه رخ مئو، ان وقت قلعي ۾ رهندڙ سيني عورتن جا نڪ ڪپائي ۽ سندن سٿڻن ۾ جيئريون ٻليون وجهرايائين — سٿڻن ۾ ٻلين وجهرائڻ جو ڀاڪو ۽ ڏڪو انهيءَ منحوس ۽ غير انساني ڪارروائيءَ جو سنڌ اندر يادگار آهي....“

انهن ظلمن جي رد عمل طور سنڌين ڪنهين شورشون ڪيون، جن جو هڪ مقصد هو، هڪ آدرش هو. ان آدرش کي اجاگر ڪرڻ لاءِ ئي مون ان کي ناول جي صورت ڏني آهي.

گاهي گاهي بازخوان اين قصهء پارينه را !

ڪراچي ٣- اپريل ١٩٧٠ع — سراج

انتساب

سنڌ جي
اڳوڻن، هاڻوڪن ۽ ايندڙ وقت جي
سورهيه سوڍن
جي نالي

Gul Hayat Institute

نئين ڇاپي لاءِ ٻه اکر

ڪتاب جو نئون ڇاپو اوهان جي هٿن ۾ آهي. سرڪاري طرح يا رسمي طرح هي ڪتاب جو ٽيون ڇاپو آهي. هن کان اڳ جا ٻه ڇاپا منهنجي پياري دوست احمد ”زيب ادبي مرڪز“ پاران ڇپايا هئا. پر ان وچ ۾ ڪن همراهن بنا اجازت جي فلمون ڪيائي الائجي ڪيترا ڇاپا ڇپائي ڇڏيا. اهڙن ٽن ڇاپن جي ته مون کي ذاتي خبر آهي، پر ٻڌو اٿم ته ان کان سواءِ به ٻه ٽي ٻيرا همراهن ايئن بنان اجازت جي ٻيا به ڇاپا هلايا جن مان ڪن جو پنو به اهڙو بيڪار هو جو ڪجهه پڙهڻ ۾ ئي ڪونه ٿي آيو. مون کي مٿن ڪاب ميار رکڻي ڪانهي. هڪ طرح سان خوشي ٿي ٿئيم ته ماڻهن کي ڪتاب ايترو وڻيو جو لڪچوريءَ به ڇپائڻ وارا پنهنجو ڪارنامو ڪري ويا.

هيءُ نئون ڇاپو اوهان جي هٿن ۾ ان وقت پيو اچي، جڏهن ان جو ٻيو ڀاڱو ”مرڻ مون سين آهه“ به ڇپجي ظاهر ٿيو آهي. هاڻ جن دوستن پهريون ڀاڱو نه پڙهيو، سي ٻئي حصا گڏي پڙهي سگهندا. ايئن به ضرور ٿيندو ته جيڪي پڙهندڙ ٻيو ڀاڱو پڙهندا، تن کي پهرئين ڀاڱي پڙهڻ جي به شايد خواهش پيدا ٿئي.

هن ڇاپي ۾ اڳين ڇاپن ۾ ٿيل غلطين کي درست ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿم. پر تڏهن به جيڪڏهن ڪا ڀُل چُڪ رهجي وڃي ته هميشه جيان پڙهندڙ اميد ته معاف ڪندا.

سراج

ڪراچي

۳۱ مارچ ۱۹۸۸ع

پيش لفظ

”سڃها پانهه مَ سڀَ، وياءَ واسينگن جا،
جنهن جي جهڙپَ، هاڻي هنڌائين نه ڇڏي!“

ساڃهه جي سڪ يا وطن سان پيار، هڪ مثبت جذبو آهي. جنهن ڪا به منفي ڳالهه نه آهي. نه ڪنهن سان نفرت آهي، نه ساڙ، نه پٽڻ پائڻ، نه هاڪڙائي. رڳو پيار ئي پيار. قرباني، اڻٿڪ محنت، پاڻ وسارڻ، سڀڪجهه لٽائڻ، ڏيڻ ئي ڏيڻ، نڇاور ڪرڻ، ڪجهه نه وٺڻ، منزل سان لڳاءُ ۽ انس، مٽيءَ سان لنئون لڳائي مٽي ٿيڻ، نهٺائي، نماڻائي، نوڙت ۽ نياز. انساني آيار جي چوٽ تي پهچي به پاڻ کي ڪا وٿ نه سمجهڻ. اهي سڀ، ساڃهه جي سڪ جي چشمي جون ڌارائون آهن، جي تڄ جهان، رت. رڳن ۽ تحليل ٿي انسان کي سهڻو، سلوڻو، سورهيه ۽ سڀاجهو بڻايو ڇڏين.

اڄ، جا هيءَ هاڻوڪي مٽي آهي. سا نسورو ڪوڙ، رڳو دولاب ۽ دوکو آهي. علائقه وارپت ڪا ٻيڙي بلا ڪانهي. علائقو ته ڇا، ملڪ جي ڇپي ڇپي سان، گهٽيءَ گهٽيءَ سان، ڳوٺ ڳوٺ سان پيار آهي، مٿس ناز آهي. گهر سان پيار نه ڪيو ته پاڙي کي ڪيئن پڇبو. پاڙو نه سواربو ته شهر ڪيئن سڌاربو. جنهن گهر وساربو، سو ڪهڙي سورهيائي ڪندو. جنهن ميٽ وساريا سو ڪهڙو ٻوٽو پاريندو، ڪهڙا آڪ ڪارا ڪندو، ڪهڙي ڪيپ ڪٽيندو. مرڳو پاڻ وڃائيندو، ڪردار وڃائيندو، سورهيائي ۽ سڄ وڃائيندو. جيڪي ان

Gul Hayat Institute

مثبت جذبي کي لوڙهين ٿا، سچي قومي ڪردار کي ٽوڙين ٿا، ملڪ جي جڙن کي کوکلين ٿا. دراصل هو پنهنجي اصليت وڃائي ويٺا آهن، اونداهيءَ ۾ ٿاٻوڙا ٿا هڻن، پنهنجون پاڙون پٽائي ويٺا آهن، هاڻ نه پاڙ تي ڪَٿين نه مٽيءَ تي جاءِ ڏئين، نه ڪو ڪردار ٿو اڀرين.

سنڌ جي گود ۾ نوان آيل سنڌي به ماءُ جي هنج جي آسيس پيا وٺن. سنڌ نغمن ٻُڌي، حب ۽ مهر جي مٽيءَ مان روحاني تسڪين پئي وٺن. سنڌوءَ جي پاڻي ۽ ڪوهستان جي ڪَڪريءَ مان لڳن کي آمادي پئي؛ پنهنجو پگهر ۽ پسينو ڏئي پئي. سنڌ وڏا ڪجهه گهائون ماڻون، ڪاڏڙ جذبن سان، خاموش تماشائي ٿيو ڪجهه وٽين مان ويندو پيا محسوس ڪن. انهن به سالهه ڪونه وساريو آهي. پنهنجي ٻوليءَ ۽ پنهنجي قوميت کي قائم رکڻ لاءِ هزار جتن ڪندا اچن. مٿن سلام هجي. هيڏين مشڪلاتن هوندي، صرف ٻوليءَ جي سهاري مختلف قومن کي ”مهاجر“ لڙيءَ ۾ پوئي جيئڻ لاءِ وس ڪندا اچن. ٻوليءَ سان ۽ پنهنجي علائقي سان، اباڻن جيءَ- جڙيون اٿن جو اوير پنجاب جي اماهه ماڻڪن کي، جي هم مذهب به آهن ته هجرت جو شرف به حاصل اٿن. ان مخصوص مهاجر لڙيءَ کان ٻاهر ڏي رکيو اچن. ٻوليءَ ۽ مهاجريت کي ڪوسو واءُ به لڳڻ نٿا ڏين. شال اهي ڪين نيبهه هجن. پلي هن مٽيءَ ۾ گل ڦولارجن ۽ هڳاءُ پيدا ڪن.

حسن ۾ پوئي نه بهانا الڪ. گهه ڪبو ته وات ڪيئن ڏسبي؟ اک پوري ته سوجهرو ڪٿان نظر ايندو؟ مذهب ته ڪوپا لاهيو ڇڏي، پر جي هرويرو ڪوهو چاڙهبو، ته پيا پاسا ڪيئن ڏسبا. مذهب ۾ ساڻيهه جو ته ذڪر ئي ڪونهي. پاڻ وطن جو پيار نصف ايمان آهي. وطن جو

Gul Hayat Institute

پيار ناهي ته ايمان کان وانجهيو. پوءِ ”حيف تنهن کي هزهه وطن جن وساريو!“ وطن سان پيار ڪندي به ماڻهو مسلمان رهي سگهي ٿو. مسلمان رهندي به وطن سان پيار ڪري سگهي ٿو. پنجابي پڪو مسلمان آهي، ۽ خوبين جي کاڻ آهي، ۽ مسلمان هوندي به پنجابي آهي. پاڪستاني پڪو مسلمان آهي ۽ مسلمان هوندي به پاڪستاني. دراصل وطن سان پيار هن جو امتياز آهي؛ ان ۾ ايڏو سرشار آهي جو افغاني مسلمان سان به ملڪ خاطر ٽڪر کائيندي دير نه ڪندو.

وطن جي حُب ايڏو اهم جذبو آهي جو ان کان سواءِ ماڻهو اصليت وڃايو ويهي، کوکلو ٿيو پوي؛ خود مطلب، ڪمٽو ۽ ابن الوقت ٿيو پوي. اسفل سافلين جي مڪروهه ۽ گندي ڳچ ۾ ڳنڊهائو ٿيو پوي. انساني عظمت جي چوٽ تي پهچڻ لاءِ، حب الوطنيءَ جي ڏاڪڻ جو ڏاڪو سندس ڪردار کي اجاريندو ۽ سندس اخلاق کي جرڪائيندو وڃي. ان جذبي کي قائم ۽ دائم رکڻ لاءِ وڏيءَ جاکوڙ ۽ جتن جي ضرورت آهي. پنهنجي عظمت جي نشانن کي ڳولي هٿ ڪرڻو آهي. تاريخ جي ورقن تان دز لاهي، پنهنجي ڪشمڪش جي ڪارنامن کي چمڪائڻو ۽ وڏي، واڪي ڳائڻو آهي. اسان جي هن سرزمين جي وک وک تي تاريخ وکري پيئي آهي. سندس مٽيءَ جي ذري ذري تي اسان جي وڏڙن جون رت ڦونگارون، موتيءَ- داڻن جيان چمڪاريل آهن. ڳوٺ ڳوٺ، ديهه ديهه، ٿيهي ٿيپي ۾ تاريخ پنهان آهي. گهر گهر، بستيءَ بستيءَ پنهنجا کونڊر ڪُڇايا آهن. هزارن سالن کان هن عظيم قوم پنهنجي عظمت ۽ آزاديءَ خاطر منظم جدوجهد ڪئي آهي. سوين سوڍا، ’لکين دودا، ڪئين ماڻرون، ڪئين پيئرون بازارن ۾ ابلام تي، ڪسجي

Gul Hayat Institute

اسر تي ويا. اڇو نہ انھن ڏودن جي نشانڌهي ڪريون ۽ انهن زمين جي ٽڪرن جي ”مٽي ماٿي لايون،“ جت سندن خون جذب ٿي ويو. اُن مٽيءَ جو مان آهي . اها تاريخ ، اهو فخر ، اهو ناز اسان کي ڏک لائيندو ، حب الوطنيءَ کي جرڪائيندو ، ڪردار کي آڀاريندو ، مردار ٿيڻ کان بچائيندو : تاريخ ويئي نہ جذبو ويو ، ڪردار ويو، موت آيو .

حب الوطنيءَ جو ۽ تاريخ جو مذهب سان ڪو ٽڪر نہ آهي. عرب، اسلام کان اڳ واري دور جي شاعرن ۽ سورهين تي اڄ بہ فخر ڪن ٿا. اسين نہ حاتم طائيءَ ۽ نوشيروان جا ڳڻ ڳائيندا اچون، جيتوڻيڪ هو مسلمان نہ هئا. رستم، سهراب ۽ سڪندر جا نالا پاڻ تي رکندا اچون جيتوڻيڪ هو غير مسلم هئا. ڇا ٿي پيو جي پنهنجي سنڌ ديس جي سورهين جا اسين ڳڻ ڳايون : انهن سورهين جا جن موهن جي دڙي جي تهذيب جو پايو وڌو ، جن ٽئڪسلا ۽ گنڌارا جي آبياري ڪئي ، جن رني ڪوٽ جو قلعو اڏيو ۽ ديبل، اروڙ ۽ برهمڻ آباد جو بنياد رکيو: جن جي تهذيب ۽ تعمير تي سارو پاڪستان نہ ڇا، سڄي دنيا فخر پيئي ڪري. جنهن لاءِ شاهہ ايران جي درباري شاعر چيو تہ ”ساقي مون کي شراب، موهن جي دڙي جي مٽيءَ مان ٺهيل پيالي ۾ ڏي، ڪاش اها مٽي منهنجن وڏن جي هجي!“ ٽوئنبي ، موجوده دنيا جي عظيم تاريخ نويس چيو ”مان دنيا جي ڪنڊ ڪنڊ ۾ تهذيب جي تلاش ۾ ويس . موهن جو دڙو، منهنجي حقير تلاش جي بلندترين چوٽي آهي!“ ان چوٽيءَ تي پهچندڙ نہ هندو هئا نہ مسلم، سنڌي هئا، محض سنڌي!

”چچنامي“ جي مترجم، علي ڪوفي، ڪنهن ڳالهيون

ڪوڙيون ۽ لغو ناهي، تاريخ کي مسخ ڪري ڇڏيو. سڀ ڄاڻو اها ڳالهه ڄاڻن ٿا ته هو ڪم ـ علم ۽ ڪم ـ ظرف هو، جنهن عشق جي ڄاڻيءَ ملائڻ خاطر تاريخ لکڻ جي مقدس امانت ۾ خيانت ڪئي. ڏاهر جي ڏيهرن کي بدنام ڪرڻ خاطر ۽ سنڌين لاءِ نفرت پيدا ڪرڻ لاءِ محمد بن قاسم جي موت جهڙي اهم واقعي کي ڪوڙو ۽ افسانوي رنگ ڏنو. اهو تاريخدانن جو ڪم آهي ته حقيقت کي پرکين ته ڪهڙيون ڳالهيون سچ ڪهڙيون ۽ محض الزام آهن ـ مثلاً ڇچ ۽ ڏاهر جون شاديون. پر سنڌين عظيم سلطنتون، سنڌين نظام حڪومت، سنڌين دور جي خوشحالي، سون ۽ چانديءَ جا ذخيرا، علم ۽ ادب جا ادارا، فن جو فروغ، وڻج واپار، فوج جو نظام، بهادري ۽ دليري، سنڌين فتوحات ۽ هار جا اسباب، سڀ ٺوس تاريخي حقيقتون آهن. جو ڪڏهن اهي فخر جي درجي تائين اعليٰ هيون ته ڪو اهم نه آهي جي انهن تي فخر ڪيو وڃي، جيئن موهن جي دڙي واريءَ تهذيب تي هر پاڪستانيءَ کي فخر آهي ۽ ڪروڙين رپيا خرچ ڪري به انهن عظمت جي نشانن کي محفوظ رکڻ لاءِ جتن ڪيا پيا وڃن. تاريخ قومي امانت آهي. ڪفر ۽ اسلام جو معرڪو نه آهي جو ڪفر جون فتوائون ڪڍي لعنت ۽ ملامت سان قومي جذبي جي تذليل ڪئي وڃي ۽ نوجوان نسل جا ذهن ڪاٽا وڃن. عجب آهي فردوسيءَ دهل جي ڏونڪي ڏيڻ دل آزرده ٿي عرب فاتحن کي ڳوهون ڪائيندڙ چيو، ۽ آسمان کي نهايت سخت لفظن ۾ ميار ڏيئي "تفو برتو" چيائين ته ڪنهن پاڪستاني مسلمان کي غيرت نه آئي، نه ڪنهن ڪيس ڪافر چيو، نه ڪنهن شاهنامو ساڙيو. هي ترخاني انصاف جو طريقو اسان جي قومي ڪردار کي لوڙي ايندو. ضروري آهي

Gul Hayat Institute

جنهن مهلڪ مرض جو خطرو آهي تنهن جي نشاندهي ڪجي. ذهني بد ديانتي ۽ ضمير کي ديائڻ جا جراثيم اسان جي قومي ڪردار کي ڪوڙهه ۽ مفلوج ڪري رهيا آهن. ڪو هڪ به اهڙو عالم نه آهي جو سچ چوڻ جي همت ساري سگهي. اردوءَ جو ڪو هڪ آڌ شاعر به مام ۾ ڳالهائڻ لاءِ مجبور آهي. ٻيو ته ٺهيو، رکو مرحوم لياقت علي خان جي ملڪي نيتيءَ متعلق ڳڙڪ ڳاهر ڪڍڻ به ڪفر جي مترادف سمجهيو پيو وڃي؛ حالانڪ محترمه فاطمه جناح کي لياقت علي خان جي پاليسين سان شديد اختلاف هو. مرحومه ته پنهنجي ياد متعلق به چوندي هئي ته ڪانگريس کي غلطيون سر زد ٿيون آهن. ڪيڏي عظيم، باضمير ۽ ديانتدار رهنما هئي. عزت ۽ احترام پنهنجيءَ جاءِ تي آهن ۽ تاريخي حقيقتون پنهنجي جاءِ تي. جنهن قوم تاريخي حقائق کي اونده ۾ رکيو، غلطين جو ڏک ڪيو ۽ اڪيون پوئي دهرايو، ان جو الله واهي؛ جنهن سبق نه سکيو، تنهن پنهنجي پير تي ڪهاڙو وهايو.

تاريخ ۽ ادب کي مذهبي طوطو بنائي، پڃري ۾ پوائڻو ڪري رکي نٿو سگهجي. تاريخ ۽ ادب جي وسعت لامحدود آهي. تاريخ هندو، مسلم، ڪرستان يا پارسي ٿي نٿي سگهي، نه ادب. شيڪسپيئر عظيم آهي، پلي هو ڪرستان هجي. گورڪي عظيم آهي، پلي هو ڪميونسٽ هجي. غالب ۽ شاهه عظيم آهن، پلي هو مسلمان هجن. ڪاليداس ۽ ٽئگور عظيم آهن، پلي هو هندو هجن. تيمور ۽ نادر سفاڪ هئا، ظالم هئا، پلي هو مسلمان چوائين. حجاج بن يوسف، ظلم ۽ ڪفر جي جيئري تصوير هو، جنهن ڪعبي ۾ تيرار ۽ بخي ۾ قرآن حڪيم جو نسخو ڪٺي مسلمانن کي مخاطب ٿي چيو

Gul Hayat Institute

هو ته: ”جو مون کي هن ڪتاب جي ۽ رسول جي ياد ڏياريندو، تنهن جو سر هن ترار سان وڍيندس!“ ٻئي هنڌ چيائين ته ”مسلمانو، توهان جا متا مون کي ائين ٿا لڳن جڻ سنگ هجن، پاڻيان ته هن ترار سان اُٿي ڇڏيان!“ پڙهندڙ پاڻ فيصلو ڪن ته حجاج کي مسلمانن ۽ اسلام لاءِ ڪهڙي ۽ ڪيتري عزت ۽ احترام هو. هي اهو شخص هو جنهن سنڌ تي ڪاهه جو حڪم ڏنو. ڇا سنڌس بلغار مسلمانن ۽ اسلام جي عظمت خاطر هوندي؟

سنڌ جي تاريخ ۾ ارغونن ۽ ترخانن جو دؤر، اونداهو ۽ بربريت جو دؤر هو، حالانڪ هو مسلمان هئا. هنن به اسلام جو حربو استعمال ڪيو هو. جڏهن سنڌ تي سنڌ جي ماڻهن جي حڪومت هئي تڏهن ارغونن طرفان ٻهرياڻين مذهبي عالم تبليغ خاطر روانا ڪيا ويا، جن اهو نعرو ڏنو ته مسلمان سڀ پاڻ ۾ آهن؛ ڪوبه قنڌاري ۽ سنڌي نه آهي؛ جغرافيائي حدود، ملت اسلاميه لاءِ هاڃيڪار آهن. تني ۾ تبليغ ڪري، ڏمر وجهي، پيڙا پرائي، آخر طرف ساڳئي مقصد لاءِ روانا ٿيا. تنهن وقت به ڪلجڳ جا ڪاپڙي پيا هئا. خدا ڀلو ڪري سن جي محترم جي. ايم. سيد (جنهن کي جابلو ماڻهو ’جيئيم‘ سائين ڪري چون ٿا) جي جد امجد، سائين حيدر شاهه جو، جنهن ارغون عالمن جا پيڙا ساڙائي، فتني کي پنجو ڏنو. بهرحال نفاق جو ٻج ڇٽجي چڪو هو. سمن شڪست کاڌي، ۽ ارغون ڪڙڪي پيا. دولهه دريا خان (جنهن هڪ ڀيرو اڳ ڪين اهڙي شڪست ڏني هئي، جو تاريخ ۾ اڃا پئي ڳائجي) سنڌين کي منظم ڪندي، وڙهندي ماريندي شهيد ٿي ويو. سنڌس پنهن تحريڪ اُڀتي وڌائي، ۽ سر ڏيئي سرها ٿيا. سنڌ جو چپو چپو

Gul Hayat Institute

انهيءَ ڪڙو ٿيو. هن ڪشمڪش جي دؤر ۾ سنڌ جو هڪ عظيم ۽ لاثاني سورهيه سپوت پيدا ڪيو، جو ڳهائي ۾ پيڙجي ٻسجي قيمو ٿي ويو پر حب الوطنيءَ جو جهنڊو پوين پساهن تائين بلند رکندو آيو. اڄ به سندس مزار تي هر جمعي تي هزارين سنڌي حاضري ڀرين ٿا. هي سچو سورهيه، مخدوم بلاول جي نالي سان، ڦلجيءَ اسٽيشن جي ويجهو (ضلعي دادوءَ ۾) مدفون آهي. کيس 'سنڌ سان محبت' جي پاداش ۾، ڳهائي ۾ پيڙائي شهيد ڪيو ويو. هو مذهبي رهنما هو، ۽ سنڌ جي نالي ۾ بغاوت جو علم بلند ڪيائين. پڪو مسلمان هوندي، نوابشاهه جي هندن کي خط لکي مدد گهرايائين ته "هي سنڌ جو سوال آهي، جنهن سان مذهب جو واسطو نه آهي." ارغونن سان ٽڪر کاڌائين، ۽ گرفتار ٿيو. کيس مارڻ، ارغونن لاءِ اهڙو ئي مسئلو هو، جهڙو سندس جيئڻ. کيس معافي گهرڻ جي آڇ ڪئي وئي، جا هن مرد مجاهد رد ڪئي، موت کي جيئڻ تي ترجيح ڏني، جيئڻ، آڳ دکندي ڏڪندي رهي. ارغونن لاءِ هي وڏو مسئلو هو، جو وري به مذهب جي آڙ ۾ حل ٿي ويو. قرآن شريف جا ورق جتيءَ جي تري ۾ سبرائي، جتي کيس موڪليءَ طور ڏني وئي. بعد ۾ کيس گرفتار ڪرائي، جتي ڪولارائي، فتوي ورتي وئي. قرآن جي بيحرمتيءَ جي جرم ۾ کيس جيرو پيڙايو ويو! عبرت جو مقام آهي. بيحرمتي ڪنهن ڪئي، ۽ پيڙايو ڪنهن کي ويو؟ مذهب ڪنهن جي ٻانهن بنيو؟ هيڏا هاڃا ٿين، پنهنجن هن پنهور ۾!

طاغوتي طاقت جي نشي ۾، تاريخ جي هر دور ۾، ڪيترن سچ مچ، مواڙ تي، ٿونا هڻندا آيا آهن. پنهنجي چوڌاري مذهب ۽ ڪوڙي تقدس جو ڍونگ رچائي، ڪارا قانون جوڙي، زبانون وڍائي، ذهني گهٽ پيدا

Gul Hayat Institute

ڪري، پائيندا آهن ته سندن جوڙيل آچ سدائين قائم رهندي، جنهن ۾ تڙڪندا رهندا ۽ جاوا ڪندا. ٻوهه پيا ڊون هڻندا، ڍءون هڻندا، ۽ ٿلها ٿي ٿونا هڻندا. تنا چاٿن ته آن پاڻيءَ جا ڏينهن ٿي اچي پنا آهن. اهڙو ڪو ڦرڪو ڦرندو، جو اها آچ ٿي ڪاڻ هوندي. اهو تڪسات ٿي ڪونه هوندو. ڏنڙيل، ڏکيا ڏهيرا، سنها، سڪڙا سپ، اٿين آڏامندا، جو هڪ ٿي جهڙپ سان، هاٿي ۽ مڇ، هنڌان ٿي نه چرندا. البت، رڇ رڳڻا پوندا. مڇ اٿين نه مرندا جيئن جهينگا جهاجن جهول ۾. چاڙهو ۽ چيچ چڙندا پوندا. وک وڏاڻي پوندي. اوڙاهه اجان اڳيرو، اجان اڳيرو. ڪَنَ، ڪڙڪات، چوليون، چوها.... تمزي، تندي، تياري، تنظيم، جهڙپ.

سراج انهن سڀني مسئلن کي، نئدي ناول دوران، سلجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. سندس سمجهو ۽ دور رس نگاهه، ماضي، حال ۽ مستقبل کي يڪجاهه ڪري، تاريخي پس منظر ۾، حقائق کي بينقاب ڪيو آهي. سندس تڙپندڙ دل، ماضيءَ جون رت ـ اڏيون، حال جون ڪاوشون، ۽ مستقبل جون اميدون ۽ خدشا کڻيو، ڏاڍي نهٺائيءَ ۽ نماڻائيءَ سان، دوائون ۽ دعائون جهليو بيٺي آهي. سندس قلم ۾ قرب آهي، مشورو آهي ۽ انتباهه. سندس اٿاهه قرب آڏل ڪاٿي، مصلحتن جا پنا اورانگهي، لوڪ لڄا لاهي، پاڻ پوهي ۾ ڏيئي، سچ ـ ڪَٿا پلئه پائي، سڻن پيو ڏئي. آها سڻن، جا تاريخ جي هر دور ۾، هر سورهيه ورَ ورَ ڪري ورجائي آهي؛ تنظيم، تربيت، مسلسل جدوجهد؛ سچائي ۽ اخلاص سان گڏوگڏ، مرڪزيت، صحيح فيصلا، حڪم جي پابندي ۽ پاڻ تي ضابطو ور نه، سنگهار جي انفراديت، جذباتيت ۽ هوڙهيائي، باوجود دليريءَ ۽ سچائيءَ جي، نور وڃائيندي؛ ۽ دادن جي سياست زنجيرن

Gul Hayat Institute

۽ جڪڙائيندي. هت، صرف سوڍا ڪپڙ، جي پاڻ وڃائي، راڇن جا وڇيا ميساري، غريبن ۽ مسڪينن کي هڪ لڙيءَ ۾ پوئي، شيهي جي ديوار بنائي ڇڏين. مسلمان، هندو، پارسي، عيسائي، هڪ لڙيءَ ۾ پوئجي، هو سڀڪجهه. پلائي، هڪ قوم ٿي وڃو. قائد اعظم جي لفظن ۾، ”جت هندو هندو نه رهندا، ۽ مسلمان مسلمان نه رهندا....“ بس هڪ قوم رهندي، جنهن جو هر فرد ’سوڍو‘ هوندو. پل نه هڪ سوڍو سوريءَ چڙهي وڃي، سوين ۽ لکين سوڍا سنڌس جاءِ پرينندا.

سراج سان منهنجي پهرين ملاقات، سن ١٩٥٦ع ۾ ٿي، جڏهن هو سنڌي ادبي بورڊ ۾ هو. ڪڻڪرو جوان، کليل پيشاني، گهريون ڪنڀرتا پربل اکيون، چمڪندڙ چهرو، سادگيءَ واري مرڪ، نينڍڙو ديوتا ٿي لڳو. منجهانس جاڻ ۽ سمجهه جون جهلڪيون ٿي آيون، جي پيار، مقصد سان لڳاءَ ۽ مسلسل محنت سان، ڪرڻا ۽ شعاع بڻجي ويون. شال سنڌس زور، قلم وڌندو رهي. شال سنگهار ۽ دادن جا جذبا آسرندا رهن. شال سوڍا، ڪميٽرتي چڙهي، جهر جهمگ ڇائنبا وڃن. شال سندن رت-فونڪارون، هن پاڪ سرزمين تي پئي، لعل ۽ ياقوت اُڪائين، ڳاڙها کهوٽ آپائين. نندڍ وڏائيءَ کي مليا ميٽ ڪري، قوت عوام جو نظام قائم ڪن. هن ملڪ جو جهنڊو اوچو رکن، ملڪان ملڪ سنڌس ڏونڪو وڄائن ۽ کيس ترقيءَ ۽ ڪمال جي بلند ترين چوٽين تائين پهچائين!

ڪراچي
١٠- اپريل ١٩٧٠ع

جمال ابڙو

۱

سوڊل ڏنوڻ مان هٿ ڪڍي، پنهنجي نرڙ تان پگهر اگهي، چوني ٻاهه مان ڪڍي سنداڻ تي رکندي، جيوڻ ڏانهن ڏٺو چونيءَ جي ڳاڙهي ڳاڙهي آڳ مان سنهيون سنهيون چڻنگون اڏامي، گهڙيءَ لاءِ چمڪي ورئي وسامڻ تي لڳيون. جيوڻ، سوڊل جي اکين ڏانهن ڏسي، ائين ڀانيو ڄڻ هن جي اکين ۾ انهن چڻنگن کان به ڪو وڏو مچ مچي رهيو هو. هو انهيءَ مچ کان ڊڄي ويو، ۽ هن ٽڪرو ٽڪرو، هٿن جي ڪنبڻ ۾ ٺڪ ٺڪ ڇنڊيندي، مترڪي ۾ هٿ وڌو. مترڪو مٿي کڻي، هونگار ڪري، چونيءَ تي ٺڪ هنيائين، تڏهن هن کي پڪ ٿي ته لوهه اڃا پورو نرم نه ٿيو هو، يا هن جي پنهنجي ٻانهن جي ڪري هڪدم ٺرندو ٿي ويو. مترڪي جي ٺڪ سان چونيءَ جي ڦار وڌيڪ ڦهلجي ويئي، پر سندس ڇهنب ڪجهه اڏي ٿي ويئي. هن مترڪي جا ٻه ٽي ٺڪ هنيا ته سوڊل بس ڪرڻ جو اشارو ڪيس. هن مترڪو کڻي پاسي تي رکيو، ۽ ساهي کڻڻ لاءِ ڪاٺ جي صندليءَ تي ويهي رهيو. سوڊل چوني کڻي پاڻيءَ جي ٻاٽ ۾ وڌي: شوشڙاٽ ڪري لوهه جي دل ٺڏي ٿي ويئي. پر جيوڻ کي پڪ هئي ته سوڊل جي دل تي اڃا ڇنڊو نه پيو هو. هن جي گول گول نيرڙين پورڙين اکين ۾ اهوئي مچ ٻرندو رهيو. جڏهن سوڊل ڪاوڙيل هوندو هو، تڏهن ڳالهائيندو به ڪونه هو: فقط ڏند ڪرٽيندو رهندو هو ڄڻ ڪنهن کي ڪچو کائڻ تي گهريائين. سوڊل هونئن ئي گهٽ ڳالهائيندو هو: جيوڻ کي ساڻس ڳالهائڻ لاءِ وجهه ڳولڻو پوندو هو ته جيئن اجايو ڳالهائڻ تي ڇڙٻ نه ڏئي ڪڍي. [illegible]

اڄ هن کي سمجهه ۾ نه پئي آيو ته اڄ هن کي ڪنهن ٿي ڪاوڙ هئي. هو آچا انهيءَ سوچ ۾ هو ته پريان هن حاجي بابا کي ايندو ڏٺو. حاجي بابا هڪ ٿلهي تسبيح جا داڻا سوريندو، هيڏانهن هوڏانهن ڏسندو، پانڌي اندر گهڙي آيو. سوڍل جي اکين جو مچ وڌيڪ جرڪڻ لڳو، ۽ هن حاجي بابا جي سلام جي جواب ڏيڻ بنان چيو: ”ڪيئن اچڻ ٿيو آهي؟“

پيڙو حاجي بابا، سوال جي جواب ڏيڻ بدران، تسبيح وڌيڪ تکڙي سورڻ لڳو. جيئڻ کي وري پڻ ٿيڻ لڳو ته سوڍو ڪاوڙ مان ڪجهه ڪري نه ويهي. ڇا ته هو، حاجي بابا ترخانن جو ماڻهو هو، ۽ سوڍي جي نظر ڪنهن ترخان تي پيئي، ڇڻ رت تي نظر پيس.

حاجي بابا آرام سان صندليءَ تي ويهندي آهستي چيو:

”امير خان سڏايو اٿئي؟“

”ڇو؟“

”بابا، مون کي ڪهڙي خبر؟ هوندس ڪو ڪم ڪار....“

”آءٌ واندو ڪونه آهيان ......“

”سوڍل، ڏاهو ٿي. امير خان سان هوڏ چڱي نه آهي،“ حاجي بابا تقريباً اکيون پوريندي چيو. تسبيح جا داڻا تکڙا تکڙا اڳتي سرندا ٿي ويا.

سوڍل ڪو جواب نه ڏنو، ۽ هٿ وڌائي وري ڏنوڻ هلائڻ باهه ڏکڻ لڳو. حاجي بابا ڪا گهڙي، هن کي گهوريندو رهيو، ۽ پوءِ وري اکيون بند ڪندي چيائين: ”توسان ڪي خاص ڳالهيون ڪرڻيون اٿس، ۽ چيو اٿس ته پراڻي ياريءَ جو ننگ وجهجانس!“

”منهنجي ڪنهن سان ياري ڪانهي....“ سوڍل ڏنوڻ زور زور سان ڏئيندي جواب ڏنو. هندس، اکين جو مچ، گهڙيءَ لاءِ جهڪو ٿي ويو هو، سو ڇڻ وري ڏنوڻ جي زور تي ذهن سر ڏکڻ لڳو هو.

”مون کي ڇوڻ ته نه گهرجي پر پاڻيان توکي پڙهڻ بابت

Gul Hayat Institute

تومان ڳالهائڻو اٿس،" حاجي بابا اهڙيءَ طرح چيو، ڄڻ هو ڪو راز ظاهر ڪري ويٺو هو.

سوڍل سوچ ۾ پئجي ويو: 'هن ڪتي جو مون ۾ ڪهڙو ڪم ٿو ٿي سگهي؟ ۽ پاڻ بابت ڇا ڳالهائڻو هوندس؟ وري پراڻيون دشمنيون جاڳائيون اٿس ڇا؟ يا وري ڪا نئين باهه دکائڻي آهي؟' هو ڪجهه وقت سوچيندو رهيو، ۽ پوءِ هري هري چيائين: "چڱو، تون هل. آءٌ سانجهيءَ ڌاري ايندس!"

حاجي بابا تسبيح سوريندو اٿيو، ۽ هڪ نظر ڏونڻ تي، ۽ ٻي نظر سوڍل تي وجهندي، ٻاهر هليو ويو. جيوڻ کي هميشه هن ترخان حاجيءَ تي چڙ ايندي هئي. هو جڏهن به ايندو هو، سوڍل کي ڪارڙائي ويندو هو. ڳالهائيندو ائين هو ڄڻ ڪوس دنيا جهان جي ڪا خبر ڪانه هئي. پر اها به دنيا جهان کي خبر هئي ته ترخان اميرن جي جاسوسن ۽ خابرن مان، حاجي بابا جي پهچ خود مرزا باقي تائين هئي. هن اڃا حاجي بابا بابت ڪي پئي سوچيو ته سوڍي جو آواز پڌائين: "جيوڻ، گهوڙي سنبراءِ....!"

جيوڻ گهوڙي سنبرائڻ لاءِ نڪتو ته سوڍل به ڪَرَ موڙي اٿي بيٺو. قداور مڙس، ذري گهٽ مٿو ڇت سان ٿي لڳس. موڪرو موڪرو منهن، جنهن جي نرڙ جي گهنجن ۾ اهڙي قسم جي ڏيا هئي، ڄڻ دائمي طرح ڪنهن تي ناراض هو. گهاٽا گهرا ڪارا ڀرون، ڀوريون نيريون اکيون، ڇهڇ ڪارا شهپر، ڪاڏي توري اڳتي نڪتل، ڳٺيل ڪسرتي بدن، ڇيٽي جهڙي سنهي چيلهه- هن کي ڏسڻ سان ڪي هيبت ونهو تي ويٺي. امير خان بابت سوچيندي، هن جي نرڙ جا گهنج وڌيڪ گهاٽا ٿي ويا. هن کي اهي ڏينهن ياد آيا جڏهن جهرڪن جي مَتَ اڳوان ڀريون ڀيرو امير خان سان مليو هو. مرزا عيسيٰ خان ترخان جو زمانو هو. فرنگين ٺٽي کي لٽي، تهس نهس ڪري ڇڏيو هو، ۽ هلندي مهل شهر جي چئني طرفن کان باهيون ڏيئي ويا هئا. موقعي جو فائدو وٺي ڪيترا ترخان ۽ ارغون سردار به قرابت ۾ لڳي ويا هئا. سوڍو

Gul Hayat Institute

پنهنجن ساٿين سان ميڙهن- واڪ ڪريو نٿي ڏانهن پئي آيو ته رستي تي امير خان ترخانن جي هڪ دستي سان، جهرڪن ڪان اينديءَ نظر آين. سوڍل هڪ ٽڪريءَ جي اوٽ وٺي بيهي رهيو. پنهنجن همراهن کي، ڳوڙن ۾ لڪي بيهڻ جو اشارو ڪري، پاڻ دڳ جهلي بيهي رهيو. ترخان سڄي واٽ دز اڏائيندا ويجها ٿيندا ٿي ويا. جڏهن ترخانن جو سونهون سوڍل اڳيان تي لنگهيو ته سوڍل جهٽ ڏيئي، گهوڙي جي لغام کي اهڙي سٽ ڏني، جو گهوڙي جا اڳيان پير ڇڻ مُرين ڪان ٽڪري ويا، ۽ گهوڙو اڳتي جهڪي، بازولي ڀائي، ابتو ٿي ڌڪ ڪان هڪارڻ لڳو. سوار گهوڙي تان اونڌي-منهن اچي سوڍل جي پيرن ۾ پيو. سوڍي هڪل ڪيس:

”ڪير مڙس آهين؟“

سونهون پاڻ سنڀالي اٿي بيٺو پر پنهنجي اڳيان پربت جهڙو مڙس ڏسي هيانءَ ٿي ڪاڇي ويس.

”ترخان آهيان: امير خان جو سونهون!“

”ڪٿان پيا اچو؟“

پريان گهوڙن جي سنبن جو ٽاڪوڙو، مٽي ۽ دز کي چيريندو ويجهو پوندو ويو. سونهين جي همت ٻه موٽي آئي، ۽ ٺڙڪي مان چيائين: ”تون ڪير آهين، اٿين رستي روڪ ڪرڻ وارو؟“

”مون تو کان پڇيو ته، ڪٿان پيا اچو؟“ سوڍل جي آواز ۾ رڪ جهڙي سختي اچي ويئي. سونهون وري ٿيسجي ويو.

”فرنگي نٺي ۾ گهڙي پيا آهن- اوڏانهين ٿا وڃون.“

”گهڻا مڙس آهيو؟“

”سؤ کن هوندا ....“

سونهين جي جواب ڏيڻ وقت امير خان به پنهنجي جٿي سان اچي پهتو. سونهين جي گهوڙي کي پٽ تي ڪريل، خود سونهين کي ڌڌڙ ۾ اٽيل ۽ هيسيل ڏسي، امير خان ترار ڪڍي، اڳتي وڌي آيو.

”ڪير آهين تون؟“

سوڍي کو جواب نه ڏنو. هن ڳڀرو جوان کي گهوري ڏسندو رهيو. هو پهرينءَ نظر ۾ سمجهي ويو ته هي ترخان پين ارغونن ۽ ترخانن کان جدا طبيعت جو ٿو ڏسجي. الائي ڇو هن کي هڪدم ڪانئس نفرت ڇو نه ٿي. سندس اناواو جوش ڏسي، هن کي مٽيان اگهڻ بدران جڻ اطميناني ٿيڻ لڳو ته ترخانن ۾ به ته ڪو ماڻهو آهي جنهن ۾ دغا دولاب بدران ڪجهه سڌي سنئين همت جو جزو آهي.

”سوڍو منهنجو ناو آهي.... لهرڪو ڪم ڪندو آهيان.“

”تو اسان جي سونهين کي ڇو جهليو آهي؟ ۽ هن جي گهوڙي کي ڇو ڏڪيو اٿئي؟... تيمور خان، گرفتار ڪر هن کي... !“

ان نئين جوانيءَ جي جوش تي سوڍل کي کِل اچڻ لڳي پر کِل هن جي مذهب ۾ ئي نه هئي. هو هن اتاولي قنڌاريءَ کي عجيب دلچسپيءَ سان ڏسندو رهيو. ترخانن مان هڪڙو سوار گهوڙي کي اڙي هئي، وچينءَ صف مان نڪري، سوڍل ڏانهن وڌي آيو: سندس هڪ هٿ ۾ اگهاڙي ترار هئي، ۽ ٻئي هٿ سان هني مان رسو ڪوارڻ لڳو. هن جو ڏيان رسي ڪوارڻ ۾ ئي هو ته هڪ تير سوسات ڪندو، سندس رسي واري ٻانهن ۾ ڪُتي ويو. هن کان رڙ نڪري ويئي، ترار هيٺ اڇلائي هن اهو هٿ ڪٺي پنهنجي ٻانهن ۾ وڌو. امير خان جون وايون ولڙيون تي ويون. خود سوڍل کي پنهنجن همراهن تي ڪاوڙ اچڻ لڳي: هن جي اشاري کان سواءِ هنن وار ڇو ڪيو. هن پاڻ اڳتي وڌي، ڇڪ ڏيئي تير تيمور خان جي ٻانهن مان ڪڍي ورتو، ۽ هني تي پيل ڪيس مان هڪ ڊگهي اينگهه ڦاڙي، مضبوطيءَ سان سندس ٻانهن ٻڌي ڇڏي ته جيئن رت بند ٿي وڃي.

”تڪڙ ڪم شيطان جو آهي، امير خان!“ ائين چئي، هن امير خان تي هڪ نظر وجهندي، پنهنجي گهوڙي ڏانهن وک کنئي.

امير خان جي اکين مان جنسي باهه نڪرڻ لڳي. سوڍل جي بت بدن کي ڏسي، هن دل ئي دل ۾ هميشه لاءِ هن کي

پنهنجو دشمن ٺهرائي ورتو. هن جا ٻه ماڻهو سندس اڳين ڳيان پاڻ ڏيکاريو ويٺا هئا. ان بي عزتيءَ کان هن جو رت ٽهڪڻ لڳو هو، ۽ اوچتو هن مست آٽ وانگر گوڙ ڪندي چيو: ”خبردار، پاڻ بچاءِ!“ ائين چوندي هن ترار جو وار سڌو سوڍل جي مٿي تي وارايو. سوڍل ٻيرو هو. ٻر هن جي آواز تي ڦُڙتيءَ سان ٻه قدم پاسي تي هٽي ويو. جيڪڏهن هٽڻ ۾ هو پل به دير ڪري ها، ته ترار سندس جسم کي ٻن اڌن ۾ ورهائي ڇڏي ها. اميرخان گهوڙي کي ورائي، وري ٻيو وار ڪيو. سندس سائين جا هٿ ٻه ترارن جي مٺين ۾ ڦٿندا ويا. هن کي امير خان جي سورهيائيءَ ۾ يقين هو ته هن جي ترار جو وار ڪو به بچائي نه سگهندو. ٻر سوڍل اهو وار به بچائي ويو، ۽ جيئن ئي امير خان وري گهوڙي کي ورايو، تيئن سوڍل ٽپ ڏيئي ڪٽي امير خان جي ڪمربند ۾ هٿ وڌو، ۽ ڪيس هڪ ٻالڪ جيان گهوڙي تان مٿي کڻي، وٺي اُڇل ڏنائين. اڳيان ٻيٺل سوارن مان هڪڙي جي مٿان امير خان ائين ڪريو جيئن حمال ڳوڻيون سٽيندا آهن. ان سوار جي گهوڙي ان اوچتي آفت کي پاڻ ڏانهن ايندو ڏسي، ٺهي ٿي پير اڳيان ڪٽي ذري گهٽ سوار جو ڪنڌ ڀڳو هو. امير خان جو نَرو ڪُلي، ڪُلي سوڌو اچي گهوڙي جي پوين سنبن ۾ پيو. هو پنهنجي زندگيءَ ۾ ايترو بي عزت نه ٿيو هو. سوڍل لاءِ دشمني هن جي دل ۾ وڻ وانگر پاڙون هڻي ويٺي، هن کي ڪرندو ڏسي هڪ ئي وقت سؤ تراريون مياڻين مان نڪري جهاڪا ڏيڻ لڳيون. امير خان پنهنجي پيڙا کي پنهنجن همراهن کان لڪائيندي، بنان ڪنجهڻ ڪرڪڻ جي اٿي، پنهنجو ڪمربند سڌو ڪري ٻڌڻ لڳو، ۽ سوڍل کي پنهنجي گهوڙي ڏانهن ويندو ڏسي، هن پنهنجن همراهن کي هلڪو اشارو ڏنو. سوڍل جي ڪميت گهوڙي پنهنجي مالڪ لاءِ خطرو محسوس ڪري، ٻه قدم اڳيان وڌي آئي. سوڍل گهوڙيءَ جي اکين مان خطرو محسوس ڪري، سندس ٻشڪن تي هٿ گهمائيندي پويان نهاريو. سؤ تلوارون

Gul Hayat Institute

هن جي سِرَ لاءِ آتوون هيون، ۽ گول دائري ۾ هن ڏانهن وڌي رهيون هيون.

سوڍل ڏاڍيان چيو: ”امير خان، هرو ڀرو موت کي ڇو ٿا سڏ ڪريو... منهنجي هٿ جي اشاري تي، منهنجا همراه ٻگهڙن وانگر اوهان تي واهوڙ ڪري وري ويندا، ۽ اوهان مان ڪنهن جو سَنڌُ سَنڌُ سان ڪونه ملندو.“

امير خان ۽ سندس همراه انهيءَ تي ڇرڪي ويا. امير خان جڏهن پنهنجي تلوار مياڻ ۾ وڌي، تڏهن سڀ تلوارون هڪ ئي جهٽڪي سان مياڻن ۾ هليون ويون. ترخانن کي سوڍل جا ساٿي اوچتو ياد اچي ويا، جن کين پنهنجو موت ياد اچي ويو هو: ڪن کي ته ان وسوسي ئي ڏڪڻي وجهي ڇڏي ته جيڪڏهن سوڍل تي حملو ٿئي ها ته سندن ڪهڙو حشر ٿئي ها. امير خان ڪُلو ڀڃي، متي تي رکندي سوڍل ڏانهن وڌيو. هن جي اکين ۾ نفرت ماٺي ٿي ويئي هئي، ۽ سياست ان جي جاءِ والارڻ لڳي. سوڍل جي ويجهو پهچي، هٿ وڌائيندي هن چيو: ”سوڍل خان، مون کي بهادرن سان ياري رکڻ جو مرض آهي. اڄ ته سنڌي دستور موجب پڳ مٽائي ياري رکون!“

سوڍل ڪو جواب نه ڏنو. ڪنهن سنڌيءَ جي ترخان سان پڳ-مٽ ياري ممڪن ئي نه آهي: ٻه تلوارون هڪ ئي مياڻ ۾ ڪيئن اينديون؟ هن نرڙ گهنجائيندي امير خان ڏانهن ڏٺو، هن جي اڳتي وڌيل هٿ ڏي ڏٺو، هن جي سياست ڀريل اکين ڏانهن ڏٺو، ۽ هن جي ساٿين ڏانهن ڏٺو؛ پر هن جي دل وري به هٿ وڌائڻ تي نه آئي.

امير خان هن کي دل-سان هٽندو ڏسي، داءُ بدلايو: ”مون ٻڌو هو ته سنڌي سچپچ جو هٿ ڪڏهن به نه موٽائيندا آهن. آءٌ هار ڪائل آهيان: منهنجو هٿ موٽائڻ تو کي سونهين ڪونه ٿو.“

لاچار سوڍل، پنهنجو هٿ اڳتي وڌايو. امير خان ائين ڀانيو جڻ سندس هٿ ڪنهن رِڪَ جي ڇنبي ۾ اچي ويو هو. هن ڪيترن ئي سورهين سان هٿ ملايو هو، پر هي سڀني کان سرس هو.

”ڪاڏي سنبت آهي؟“

”هتي اتر ته ئتي ڪي فرنگي ورائي ويا آهن... اوڏانهن ئي بس.“

”اسين به اوڏانهن ئي وياسون. حضور مرزا صاحب سلطان محمود جي ڪتن ڪي منهن ڏيڻ ويو آهي، ۽ ئتي به ذات سپاهي ڪرڻهي.“

سوڍل ڪي دل ۾ آيو ته چئي ڏي ته هڪڙو ڪتو هئي ڪتي ڪان هڏي بچائڻ جي فڪر ۾ آهي، ۽ ٻن ساڻن جي ويڙهه ۾ سنڌي ٻوڙا پيا لتاڙجن. پر هن چيو ڪجهه به نه. گهوڙيءَ تي لانگ ورائيندي، پنهنجن همراهن لاءِ هٿ مٿي ڪري اشارو ڪيائون.

امير خان چيو: ”بسم الله، اچو ته گڏجي ئتي ڪي فرنگين جي فتني ڪان آزاد ڪرايون....“

سوڍل جي دل ان وقت آڏامي ئتي وڃي پهتي هئي، جتي پورچوگيز مال متاع لٽيندي، ٻارن، زالن ۽ پيرن ڪي پنهنجين ٻه منهين بندوقن ۽ پستولن سان ماريندا ئي ويا. امير خان ۽ سوڍل گڏوگڏ هلندا رهيا. انين ئي پاڻيو چڻ ته طوفان تي سوار هئا. سوڍل جي ڪميت ڪي چڻ پر لڳي ويا هئا: سندس واڳن مان گجي اڏامي، دز ۾ ملندي ئي ويئي، ۽ سندس ناسن مان آواز انين نڪري رهيو هو چڻ هو پاڻ پنهنجو ساهه کڻڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي. جڏهن هو ئتي جي ويجهو پهتا، تڏهن سوڍل کي پنهنجي دل ۾ وڍ پوڻ لڳا. سنڌ جي هن سدا ملوڪ شهر دونهين جا ڪڪر آسمان تائين پهچڻ لڳا هئا. جتان ڪتان گهرن جي سڙڻ جا تڙڪاٽ، ماڻهن جا ڪوڪريا، ۽ پستولن جي ٺڪائن جا آواز اچي رهيا هئا.

”سوڍا خان، اچ ته دريا واروگس وٺون. فرنگين جا ٻيڙا اتي هوندا، ۽ انين ئو پاڻمجي ته فرنگي هاڻ شهر مان هٽندا ٿا وڃن....“

فرنگين جي ياد ايندي ئي سوڍل وري گهوڙي کي آڙي

Gul Hayat Institute

هئي. هُن رڪيب گهوڙيءَ جي ڪُنڪين ۾ کُپي ويا، ۽ ڪميت
پنهنجي مالڪ جو ارادو سمجهي ڪري، اماالڪ پيچرو ڇڏي ٻيلي
ڏانهن ٻُڙڪو ڪاڍو. هُن جي پويان، هُن جي ساٿين جي گهوڙن
جي سنبن جو ته سٽپ پري دز ٿي آڏامڻي، ۽ انهن ٿي ڀانيو
چو ته ڌرتي ڌٻڻ لڳي هئي. پٺ جي ويجهو پهتا ته سوڍل کان
دانهن نڪري ويئي: ڇهه ست بتيلا اڳيئي دريا جي لهواري ٿي
روانا ٿي چڪا هئا. باقي ٻي بتيلا بيٺل هئا، جن ۾ پورچوگيز
ڦر جو سامان ڏٽي پري رهيا هئا، ۽ شايد اچا پنهنجن ڪن ساٿين
جي اوسيئڙي ۾ هئا. سوڍل رڙ ڪري چيو: ”ماتان ڇڏيو آڏو
حرامخورن کي!“

هن جو جملو اڃا پورو ئي مس ٿيو ته ٻيهارو کن تير
هڪڙي بتيلي ۾ سامان لڏيندڙ پورچوگيزن جي پٺين ۾ کُپي ويا.
راڙو راڙ مچي ويئي. تيرن جي جواب ۾ پورچوگيزن پنهنجا بارودي
پستول سنڀاليا. اوچتو سوڍل پورچوگيزن جي هڪ انبوهه کي،
پستول چوڙيندو، پٺ ڏانهن ايندو ڏٺو. هن امير خان کي هڪل
ڪئي: ”امير خان، اٿي تنهنجن همراهن جو وارو آهي!“

امير خان پنهنجي لشڪر کي اشارو ڪيو، ۽ هن جو دستو
سوڍل جي ماڻهن کان جدا ٿي، وڃي پورچوگيزن تي ڪڙڪيو.
سوڍل کي الائي ڪهڙو خيال آيو. هن ڪميت کي هلڪو اشارو
ڪيو، ۽ گهوڙي پٺ جي ٻر ۾ ڊڪي وٽ اچي بيهي رهي.
سوڍل ڪنارو وات ۾ جهليو، گهوڙيءَ تان درياءَ ۾ ٽپي پيو.
سندس ساٿي مسلسل ڦيري گهيري بتيلن ۾ تيرن جو مينهن وسائيندا
رهيا. پورچوگيزن جا پستول هنن ڏانهن ڪونه ٿي رسيا، پر انهن
جي ڌڪائن تي سندن گهوڙا ڏهڪ لڳا هئا. سوڍل کي پاڻيءَ ۾
گهڙندو ڏسي، هنن مان ٻه ڪي گهوڙا ڇڏي پاڻيءَ ۾ اٽي پيا.

سوڍل سيني کان ويجهي بتيلي جي ٻر ۾ پهچي، پاڻ متي
ڪنيو، پر بتيلا ايترا اوچا هئا، جو هن ۾ هٿ وجهڻ جي جاءِ
ڪانه هئي. فقط هڪڙو هنڌ اهڙو هو، جتان بتيلي ۾ چڙهي ٿي

سگهيو، ۽ اهڙا ڄاڻ هئي ٻيڙيءَ جي مهڙ، جا ڍڪي سان ڍڪيل هئي. ڍڪي جي منهن تي پورچوگيزن جو پهرو اڳيان موجود هو. فائرن ۽ تيرن جي آواز هنن کي هوشياري خبردار ڪري ڇڏيو هو. پر سوڍل نه مڙيو، ۽ ٻيڙيءَ کي ويجهو آيو. جڏهن مهڙ وٽ پهتو، تڏهن گهڙيءَ لاءِ وري پاڻيءَ ۾ هليو ويو. پوءِ وڃي ڏسي هڪ پاسي کان منهن ڪڍيائين. اتي هڪڙو فرنگي ٻيڙيءَ جي ڪليل تختي تي زنجير کي ٽيڪ ڏيو بيٺو هو. سوڍل آهستي آهستي هڪڙو هٿ تختي ۾ ڦاسائي، پنهنجو جسم ڪوڙي، پاڻ مٿي ڪڍي ورتو. سندس ٻيو هٿ فرنگي جي ٽنگ ۾ ڦاسي ويو. پورچوگيز کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ ڏرتي ڦاٽي پئي، ۽ هو ان ۾ ڪرندو ٿي ويو. هڪ وڏي رڙ ڪري، ٻئي ٻانهون مٿي ڪري، وڃي دريا ۾ ڦهڪو ڪيائين. پنهنجي ساٿي جي رڙ ٻڌي، ڪي پورچوگيز ٻيڙيءَ مان هيٺ نهارڻ لڳا. سوڍل تختي جي هيٺان لڪي ٻئي پاسي ڦري آيو. ٻئي هٿ تختي ۾ وجهي، پاڻ مٿي ڪڍي، اتي ويهي رهيو. هن اڳيان پاڻ سنڀاليو مس ته هڪڙي پورچوگيز پستول ڪڍي ڇاتي تي رکيس... ۽ گڏوگڏ زور زور سان پنهنجي ٻوليءَ ۾ ڪجهه چوڻ لڳو ”آميگو، آميگو، سالوي مي... !“

فرنگي تي، پاڻيءَ ۾ پئجي هن ديو جهڙي مڙس جي هيبت ڇانئجي وئي هئي، ۽ پستول هوندي به هن جا ٻئي هٿ ڏڪي رهيا هئا، ۽ ”سالوي مي، سالوي!“ چوندو رهيو. سوڍل ڪجهه سمجهي نه سگهيو، پر پستول واري ٻانهن ۾ هٿ وجهي، زور سان ڦيرائي، کان وراڻي ڪيس ڌڪو ڏنو. پورچوگيز جي وات مان اکر ڇڇڙجي نڪتا ”... ميتا ديئو....!“ هن جي ڪرڻ سان ڍڪي تان، وچ واري تختي تان ۽ ٻيڙيءَ مان بندوقن جا واڄٽ شروع ٿي ويا. سوڍل خطرو محسوس ڪري، وات مان ڪٽارو ڪڍي، ڪمربند ۾ هڻي ڇڏيو ۽ هيٺ نمي ٻيڙيءَ ۾ پير رکيائين. ٻيڙيءَ ۾ اندر ٽپندي، هن ڏٺو ته ٻيڙيءَ کي گهيڙڻ واري سنهي زنجير کي ڇڪيو، پر سنگهر ڇڱي مضبوط هئي. سوڍل وري پهرين زور

Gul Hayat Institute

لڳايو، ۽ زور لڳائيندي هن جي جسم جون سموريون رڳون ٽڪجي، خود رُڪ جون زنجيرون ڀڄي ويون. اوچتو زنجير ڀڄي ڀاسن کان ٽٽي پيئي، ۽ سوڍل آتڙجي پويان ڪري پيو. وال کن سنگهر جو ٽڪر هن جي هٿ ۾ اچي ويو. زنجير هن جي هٿ ۾ ڇا آئي، ڄڻ موت جو فرشتو هن جي هٿ ۾ ڪيڏڻ لڳو هو. جيڪو فرنگي هن کي نظر آيو ٿي، ان جي منهن تي سنگهر جو اهو گرز اڻين تي ڪڙڪيو، ڄڻ مٿس ڪنوڻ ڪِريو تي پيئي، ڄڻ سڙڻ لامارو ڏيئي، ڇنبو هڻي وري مٿي اڏامڻ تي شروع ڪيو. فرنگين ۾ ڦاڪوڙو پئجي ويو، ۽ هنن لٽيل سامان جي پويان لڪڻ شروع ڪيو. هنن کي پنهنجا هٿيار ئي وسري ويا، سنگهر کي ڦيرائيندي، سوڍل ٻيلي جي وچ ۾، ٻيڙي مان نڪتل شينهن وانگر گُوڙڻ لڳو. اتي ئي هن ڏهاڪو کن زالن ۽ کن ڇوڪرن کي رسن ۾ ٻَڌل ڏٺو. هو سمجهي ويو ته انهن زالن ۽ ڇوڪرن کي فرنگي لُٽ جي مال سان گڏ ٻانهن طور کڻيو ٿي ويا. انهن مان ٽيرهن چوڏهن ورهين جو هڪ نينگر، سوڍل کي اڪيلو هيترن فرنگين سان وڙهندو ڏسي، ڪنهن عجيب جذبي کان اٿي بيهي رهيو. سندس ٻانهون پويان رسن سان ٻَڌل هيون. سوڍل وڏي وَس آيو. اوڏي مهل هڪ پورچوگيز، هڪ کوڻ جي پٺيان لڪي، هڪ ڊگهو چاقو سوڍل ڏانهن اڇلايو. ڇوڪري کان رڙ نڪري ويئي: "ٻاڻو، سنڀال!" سوڍو رڙ ٻڌي، هيٺ جهڪي ويو، ۽ چاقو 'زون' ڪندي هڪڙي سڙهه ۾ وڃي کُتو. سوڍل پنهنجي ڪٽاري سان ڇوڪري جا رسا ڪپيندي چيو: "ادل، هي ڪٽارو ٻانڻ وٽ رک، ۽ ٻين جا بند آزاد ڪر ته آءٌ اجهو آيس!"

ڇوڪرو سيني جا رسا وڍڻ کي لڳي ويو، ۽ سوڍل ٽپ ڏيندو، فرنگيءَ ٽانئون وڃي پهتو، ۽ ڪيس ڳچيءَ کان جهلي، ٻليءَ جي ٻلونگڙي وانگر مٿي کڻي، وٽي آڇل ڏنائينس. فرنگيءَ جو مٿو، هڪڙي سڙهه جي ڪام ۾ اٽڙو زور سان لڳو، جو

ان جي آواز تي سڀني جو ڌيان اوڏانهن ڪڇي ويو. فرنگيءَ ڏانهن به ڪاڻ ڪئي، ۽ وڏيل بند جيان اتي ئي ڍڳو ٿي ويو. سوڍل سامان جي هڪڙي ٿيءَ ڪان ٻيءَ ٿيءَ تائين ڦرندو، فرنگين کي سنگهر سان ڪُٽيندو رهيو. فرنگي هاڻ ڏيپ ڪان ٻٽيلو ڇڏي درياهه ۾ ٽپندا ويا. سوڍل ٻٽيلو خالي ڏسي، وري قيدين ڏانهن موٽي آيو. هن جوانڙن تيسين سڀني جا بند ڪٽي، آزاد ڪري ڇڏيو هو. هنن مان ٻـتي زائفائون ڏڪيل به هيون. سوڍل ڇوڪري ڪان پڇيو: ”ادل، ڪير مڙس آهين؟“

”سڀ آهيان: ٻني جو ويٺل آهيان. ننڍي ناناڻاڳهه آيو هوس. اوچتو هي راڪاس شهر ۾ گهڙي پيا. شهر ۾ جيڪي ترخان سپاهي هئا، سي پا ته شهر ڇڏي ڀڄي ويا، ڪي وري اهڙن ٻاڙن کي لٽڻ لڳي ويا، جتي اڃا فرنگي نه پهتا هئا. فرنگي اصل گهرن ۾ گهڙي پيا. ڪن منهن ڏنو، ڪن نه ڏنو. مدرسن جا جوان گهٽين ۾ فرنگين سان چوٽون ڪاڻ لڳا. پر هنن فرنگين وٽ الائي ڪهڙا هٿيار هئا، جن مان باهه جا الا ٿي نڪتا، ۽ پري ڪان ئي مار ڪيائون. جڏهن مدرسن جا شاگرد ڪين سوڙها ٿيڻ لڳا ته وٺي گهرن کي باهيون ڏيڻ شروع ڪيائون. بس قيامت هئي، ادا! ڦرڻ لٽڻ ڪان بعد وري ٻانهون، ڪٽڻ شروع ڪيائون. منهنجي پيءُ کي— او، اڃا هوءَ ويٺي آهي— ڪنيائون ٿي ته هن ويچاريءَ به ٻنڌي ڪئي هڪ ـ ٻن جا هڏ گڏ ڀڃي وڌا. مون کي به هڪڙو سونٿو هٿ اچي ويو. پر هنن راڪاسن سان ڪير پڄي. اديءَ سان گڏ مون کي به ڪٺي ٻڌائون ....“

هن جوانڙي اهو سڀ ڪجهه ائين بيان ڪيو ڄڻ اهو واقعو ٻئي ڪنهن سان ٿي گذريو هو: ڏيپ ۾ پوڙ جو هن ۾ نالو نشان به ڪونه ٿي ڏنو. شايد هن سان هيتريون وارداتون ايتريون تڪڙيون تڪڙيون ٿي گذريون هيون، جو هن کي ڏيپ جو اڃا موقعو ئي نه مليو هو. سوڍل هن جي پيءُ ڏانهن نهاريو: سهڻن منهانڊي جـي ملوڪ، ستر هن ارڙهن ورهين جي ڪنواري

Gul Hayat Institute

نينگر ڪي ڳچيءَ تي هڪ وڏو چير هو، جنهن مان سندس منهن ۾ حيا ۽ بيوسيءَ جو عجيب ڳاڙهو رنگ اڀري آيو هو. سوڍل کي پنهنجي دل ۾ ويڌندي محسوس ٿي: الا، منهنجي سنڌ جون هي نياڻيون! پنهنجي پاڻ کي ايترو بيوس ۽ ويچارو سمجهڻ لڳيون آهن، جو لاچاري سندن حيا کي ڍڪڻ لڳي آهي! ان نينگر سان گڏ ٻيون به ڇوڪريون هيون، جي اڃا ننڍڙيون موڙهل هيون، پر ڪنهن کي اهو آسرو جاڳيو هو ته سندن لڄ بچائڻ وارا واهرو اچي پهتا هئا. سانجهيءَ جو سج به هن منظر کي ڏسي جو تاب نه جهلي، درياءَ جي پرانهين پار لهڻ وارو هو. ٻيڙيلو دکي ڪان ڇڄي ڏار تيئن ڪري ٻه درياءَ جي لهرن سان هيٺ مٿي ڇلڪڻ لڳو هو؛ ۽ دريا جي دل ۾ به انڌ ساڻ ڪڇي ويٺي هئي.

سوڍل پٽ ڏانهن نهاريو. سندس همراهن پهرين ئي فرنگين کان آجو ڪري ڇڏيو هو، ۽ باقي ٻيڙيءَ ۾ به هن جي همراهن سندن سرن جا ڍير لڳائي ڇڏيا هئا. فرنگي ٻيڙيلا ڇڏي درياءَ ۾ ٽپندا ٿي ويا. پٽ وارن همراهن وري مٿان کين تيرن جو شڪار بنائڻ شروع ڪيو هو. سوڍل ڇوڪري کي ڪلهي تي هٿ رکندي چيو: ”ادل، هاڻ ڏٺي کي ورتا آهيو. آءٌ ٻيڙيلو وري تو دکي سان لڳايان. تون ۽ هي ٻيا نينگر گڏجي، هنن زائفائن کي هيٺ لاهي، شيني کي پنهنجي پنهنجي گهر پهچائجو....“

شيني جا منهن شڪرگذاري ۽ هڪ عجيب فخر جي احساس کان ٻهڪڻ لڳا هئا. سوڍل وري پاڻيءَ ۾ لهي پيو، ۽ تنل زنجير کي ڇڪي، آئي دکي ناڻين پهتو. قيدي تختي تان هلي، هيٺ لهڻ لڳا. ٻين ٻيڙيان مان به ڪيترين ئي زائفائون ۽ ڇوڪرڙا آزاد ٿيا هئا. پٽ تي هل مچندو ٿي ويو. سوڍل پاڻي کان ٻاهر نڪتو ته امير خان به پنهنجن همراهن سان اچي پٽ تي نڪتو. هن جا ويهارو لشڪري ڪيري پيا هئا، پر هنن ڪافي فرنگين کي جهنرو جهلي ورتو هو، جن کي رسن ۾ ٻڌيو گهليندا پٺي آيا.

ترخانن ٻنهيان مان لقل زالفائن کي ڏنو ته سندن اکين ۾ چمڪ اچي ويئي، ۽ پنهنجي پاڻ ۾ چرچا گهپا ڪري ٽهڪ ڏيڻ لڳا هئا. سوڍل فارسي چڱي طرح ڄاڻندو هو. هو چُپ چاپ هنن جي ٻڪواس، ٻڌندو رهيو؛ پر جڏهن هڪڙي ترخان گهوڙو وڌائي، هڪڙي زالفان اڳيان جهلي، سندس ٻانهن ۾ هٿ وجهڻ لاءِ نئڙيو، تڏهن سوڍل جي سنگهر سندس ڪلهن ۽ ٻنن تي ڪنوڻ وانگر ڪري پيئي، ۽ هو ڏيڍي جهڙو رانڀاٽ ڪري، انهي زالفان جي قدمن ۾ ڪري پيو. سوڍل چيو ۾ چيو: ”ڏاريان سي ئي ڏاريان. فرنگي هجن يا قنڌاري!“ ۽ پوءِ ڏاڍيان رڙ ڪري چيائين: ”امير خان، پنهنجن ماڻهن کي لغام ڏي نه ته.... فرنگين جون ڪٿرون منجهائن ڪيڻداسون!“

خود امير خان کي پنهنجي سپاهين جي ارڏائي بري لڳي هئي، سو پاڻ گهوڙي تان لهي سوڍل وٽ آيو، ۽ سندس ڪلهي تي هٿ رکندي چيائين: ”چڱو ڪيئي، هن حرامخور کي تون سزا نه ڏين ها ته آءٌ سندس سر قلم ڪرڻ وارو هوس!“

”هي امان جون لڇون آهن: هن کي هٿ لائڻ موت سان ڪيڏو آهي، امير خان!“

”بيشڪ بيشڪ!“

سوڍل کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ ته امير خان جي انهي ”بيشڪ“ ۾ وڏي ٽوڪ سمايل هئي، پر ان وقت هن کي ڪي ٻيا خيال ستائي رهيا هئا. ٻتيلن ۾ لڏيل سامان ۽ اسلح، سون، ڪپڙو، هٿيار ۽ سنج سڙا جيڪڏهن هنن چڙهي ڏنا ته هي قنڌاري پاڻ ۾ ورهائي ورچي کڻندا. هي سمڊين جو مال متاع هو، سندن هڏن جو پورهيو، ان تي هي پرمارڪجهن وانگر لامارا ڏيڻ لڳندا. امير خان ڄڻ سندس خيال پروڙي ورتا، ۽ هن کي ٻاسيرو وٺي چيائين: ”سوڍا خان، هي ٻتيلا ۽ سامان اسين پنهنجي قبضي ۾ آڻينداسون. جيسين اصلي مالڪن جي خبر پوي، تيسين هي سمورو مال سرڪاري توشي خاني ۾ رهندو!“

”هي سنڌين جي ملڪ آهي، ۽ سنڌي ئي انهي جي سنڀال ڪندا!“ سوڍي مختصر جواب ڏنو.

”ائين وري ڪيئن ٿيندو؟ اسين سرڪاري ماڻهو آهيون: آغا جهرڪن جو نائب عامل آهيان. هي مال اسان جي حفاظت ۾ رهندو.“ امير خان جي آواز ۾ ترشي اچي ويئي.

سوڍي جي اها ڳالهه ٻڌڻ آڻ ٻڌي ڪري ڇڏي؛ ۽ هن پنهنجن همراهن کي هڪل ڪئي: ”سوڍا، قمبوليا، شمبرو.... سامان ٻنهين سوڌو اوهين سوگهو ڪريو!“

سوڍي جا همراهه گهوڙن تان لهي ٻنهين ڏانهن وڌيا.

امير خان به پنهنجن ماڻهن کي اشارو ڪيو، ۽ پاڻ گهوڙي ڏانهن وڌيو. سوڍي وک اڳيان وڌائي ڪئي پويان پاڪر وڌس. سندس ٻئي ٻانهون پويان موڙي ڪئي هڪڙي هٿ ۾ جهلائين ۽ سندس ئي خنجر ڪڍي، پٺ ۾ رکندي چيائين: ”اوهان مان ڪو اڳتي وڌيو آهي ته هي خنجر امير خان جي پٺ ۾ کوڙي ڏيندس....“

سوڍي جي اکرن ۾ ڪاوڙ بلڪل ڪانه هئي، پر ترخان سمجهي ويا ته هن جو هڪڙو هڪڙو اکر سچو هو. جن پنهنجي تلوارين جي ملين تي هٿ رکيا هئا، تن پنهنجا هٿ ڪئي ورتا؛ جن پنهنجا ڀالا ۽ نيزا سنڀاليا هئا، تن وري اهي پويان لڙڪائي ڇڏيا. هنن ترخانن اهڙي جيتري بي عزتي ڪڏهن به نه سٺي هئي. هنن مان ڪيترا اهڙا هئا، جن سنڌين جي ڪيترن ئي ڳوٺن ۽ شورشن کي چيڀاٽي ڇڏيو هو، جن ڪيترن سنڌي سورمن کي پنهنجن گهوڙن جي پڇن ۾ گهلي ماريو هو، جن ڪيترن سنڌين سورمين جي اکين ۾ تتل سيخون سرمي-ڪانيءَ وانگر گهمايون هيون، جن ڪيترن سنڌي سوڍن جو سنڌ سنڌ ڪري ڪپيو هو؛ پر هي سوڍو ڄڻ ڪنهن مختلف مٽيءَ مان ٺهيل هو، جنهن جي رڳ رڳ ڄڻ رُڪَ جي ٺهيل هئي، جنهن جي دل ۾ ڪو رحم نه هو، جنهن ڌڪ پهرين ٿي هنيو، سوچيو پوءِ ٿي! هي آزمودگار ترخان پاڻ کي بيوس لاچار ڏسي ڏند ڪرٽيندا رهيا.

سج به درياءَ جي اورين ڪنڌي لهي، ٺٽي جي ماڙين ۽ منگهن مان ليٽا پائيندو لڪندو لهي ويو هو. ڦولهيو سيڻي ڪان اڳ ٻيڙو ٻيٽ پکڙهه مان ڇوڙي، هڪ ڏڳهي لڙهي سان ٻيلي کي اڳيان ڏڪي ويو. هن فقط هڪڙو سڙهه چاڙهائي ڇڏيو، ۽ ٻيڙو آهستي آهستي لهواري ٿي، پاسيرو ٿي لڙهڻ لڳو. سندس پويان ٻيا ٻيڙا به سڌي قطار ۾ رڙهڻ لڳا، ۽ امير خان جي ماڻهن جي ڏسندي وجهي درياءَ جو وچ ورتائون.

سوڍل پنهنجن ڪن همراهن کي اکين ئي اکين ۾ ڪو نياپو ڏنو، ۽ اهي همراهه گهوڙن کي اڙي هڻي، درياءَ جي ڪنڌيءَ ڪنڌي هليا ويا. سوڍل امير خان جي پٺ تان خنجر هٽائي، سندس ٻانهون ڇڏي ڏنيون. امير خان پنهنجن ٻانهن کي مهٽيندو سوڍي جي اکين ۾ نهاريندو رهيو. سندس اکين ۾ ڪاوڙ ۽ حيرت جا جذبا هڪ ٻئي تي ڊيرا ڄمڻ لڳا، ۽ پوءِ هن مرڪ چپن تي آڻيندي چيو: ”سوڍا خان، اڄوڪي رات ٺٽي ۾ اسان جي مهماني قبول ڪر!“

”بلاشڪ ....!“ ائين چئي سوڍل پنهنجن باقي سائين سان گڏجي امير خان جي ٺٽي واري حويلي تي پهتو. رستي تي، ٺٽي جي گهٽين ۾ فرنگين جي مچايل تباهي ۽ بربادي کي ڏسي، رت هن جي لوڻن ۾ دريا وانگر اڇلون ڪاٽڻ لڳو هو. ڪو ايڪڙ ٻيڪڙ گهر باهه کان بچيو هو. شهر جي گهٽين ۾ دونهون ايترو هو، جو هو ڪمڪهندا گهٽجندا ترخاني محلي ۾ پهتا هئا.

ترخاني محلو شهر جي هڪ طرف جامع مسجد جي ويجهو هو. فرنگي جامع مسجد جي سونين نيلن تان به نه ٽريا هئا. ان رات امير خان ميزباني ۾ ڪا ڪثر نه ڇڏي. جڏهن سوڍل طول تي ٽيڪ ڏيئي انگوري جا ڪجهه پيالا پي چڪو، تڏهن اميرخان هن کي وري پڳ مٽائڻ جي دعوت ڏني. سوڍل ان وقت نشي ۾ هو، ۽ هن ڪيلندي پنهنجو پيٽل پٽڪو مٿي تي ٻڌي، لاهي ڪلهي امير خان جي مٿي تي رکيو، ۽ امير خان پنهنجي پڳ ڪلهي

سوڍي ڪڍي سوڍل جي مٿي تي رکي.

”سوڍل، مون کي قسم آهي هن پڳ جو ته سنڌي ۽ ترخان پاڻ ۾ ڪهڙي به ڏاڙهي پٽ ڪن، آءٌ تنهنجي سر کي هٿ نه لائيندس!“

سوڍل تي شايد انگوري ايتري چڙهي ويئي هئي، جو هن ڪو به جواب نه ڏنو. ان ڪان پوءِ سوڍل جڏهن به نئين ايندو هو، تڏهن امير خان وٽ اچي مهمان ٿي لهندو هو. سندس ساٿين سنگت مان ڪيترن کي اها ڳالهه نٿي وڻي، پر سوڍل کي چوڻ جي مجال ڪنهن کي نه ٿي. ٩٦٨ھ واري بغاوت پهري، جڏهن سوڍل ۽ سندس ساٿين مرزا عيسيٰ جي هڪ ارغون سردار امير تيمور جي لشڪر تي راتاهو ڏنو، تڏهن ته ڳالهه سڀني کي ڏکي لڳي. سوڍل ۽ شيرو امير تيمور جي تنبوءَ ۾ گهڙيا ته امير خان وٽس ويٺو هو. امير خان جي منٿ ڪرڻ تي سوڍل امير تيمور جي جان بخشي ڇڏي. شيروءَ جڏهن اها ڳالهه سنگت سان ڪئي، تڏهن باقاعدي پنچائت ويٺي ته سوڍل کي ائين ڪرڻ گهربو هو يا نه. چاچي وريام سڀني پاران ڳالهائيندي چيو هو: ”سوڍا، ابا انهيءَ امير تيمور نئين شهر جي گهٽين مان سنڌي زائفائن جو لنگهڻ حرام ڪري ڇڏيو آهي. جڏهن دارون پي مست هاٿيءَ وانگر نئين جي بازارن ۾ ٿو اچي ته ڪنهن جي عزت سلامت نٿي رهي سنڌين کي زن دختر گاريون ڏيندو وتي، ۽ تو ان ڪميڻي کي جيئدان ڏيئي ڇڏيو، سا ڳالهه اسان کي ڪانه ٿي آئڙي. ڪٿي تون، ڪٿي هڪ ترخان: اها ياري ڪيئن ٿي نڀي؟ تون ياريون پل رک، پر اسان جي ڪيئي تي پاڻي نه ڦير!“

سوڍل کي به ڪاوڙ اچي ويئي: ”منهنجي مرضي، جيئن وڻندم، تيئن ڪندس!“

پوڙهو وريام تڏهن به ماٺ نه ٿيو: ”تنهنجي مرضيءَ جي ڳالهه ڪنهن کي ڪانهي، سوڍا! هي سنڌين جي دشمن جو سوال آهي،“ وريام جي لفظن ۾ سختي اچي ويئي. سوڍل کو جواب

نه ڏنو. هو پنهنجي ڪٽاري سان ڪاٺ جي لشڪر مان گهوڙي جي شڪل گهڙيندو رهيو.

ڪراڙي وريام وري چيو: ”مون کي ارغون ۽ ترخانن سان وڙهندي چارون گذري ويون آهن. آءٌ جڏهن تنهنجي چار هوس، تڏهن منهنجي بدن تي ترخانن جي ترارين ۽ ڀالن جا ايترا ڦٽ هئا، جيترا تنهنجي مٿي تي وار آهن. مرزا شاهه حسن جهڙي جمل سان مون ٽڪر کاڌا: مٿس راناها ڏنم. مرزا عيسيٰ منهنجي سسيءَ جي قيمت هڪ لک اشرفيون رکي هئي. ٺٽي کان بکر تائين مون ارغونن ۽ ترخانن سان چوٽون کاڌيون آهن، پر مون کي قسم آهي پروردگار جو، جيڪڏهن منهنجو پنهنجو پٽ ڪنهن ترخان جي سسيءَ جو جنيدان گهري ها ته آءٌ ڀرين ڪيس دڳ لائي ڇڏيان ها ـــ ۽ تون امير تيمور جهڙي فرعون جي جان بخشي آيو آهين! مون کي بخش ڪج پر مون کي ته تنهنجي سنڌي هجڻ ....“

”بس بس چاچا وريام، بس.... حد نه اورانگهه....“ انهن جي سوڊل پنهنجا ڇڏي هليو ويو هو.

وري ٩٧٨هه واري اٿل وقت، جڏهن سنڌي هڪ ڀيرو وري پنهنجي ڪڇيءَ مان ڦاهيءَ جو ڦندو لاهي لاهه سنبريا هئا، ۽ پنهنجو جڳ-بچو ڪهائي ويهي رهيا، تڏهن وري سوڊل ۽ امير خان جي ٻاريءَ جو امتحان آيو هو. چاچو وريام جهاجي ٿيو هو، ۽ کيس ٺٽي جي سهڻن واري چونڪ ۾ ڦاهيءَ تي ٿي لٽڪايائون، سوڊل ويس بدلائي امير خان وٽ آيو هو، ۽ اچي چاچي وريام جي سر جي گهُر ڪئي هئائين. امير خان سندس ڳالهه ٻڌي، وڏا ٽهڪ ڏيئي چيو هو: ”اول ته اها ڳالهه منهنجي وس کان ٻاهر آهي. حضور مرزا صاحب وٽ هڪ سنڌيءَ جي سر لاءِ وچڻ مون کان ڪونه پڇندو. تنهن کان سواءِ سوڊل مون تنهنجي جان بخشيءَ جو قسم کنيو آهي، نه سنڌي باغين جي جان بخشيءَ جو. هينئر به وقت اهڙو آهي، جو جيڪڏهن

Gul Hayat Institute

منهنجو سنهن کيل نه هجي ها ته توکي هتان جيئرو وڃڻ ڪين ڏيان ها ....!"

سوڍل کي ان جواب تان اهڙي ڪاوڙ آئي هئي، جو ڪٽار جو منيو سندس هٿ جي نسن ۾ گهڙي ويو هو. هو اتان ٿي، ڪمت تي چڙهي سڌو آيو سهڻ واري چونڪ تي. ڪيس ترخانن وارو چوغو پيل هو، ۽ ڪلهي تي پٽڪو. پنهنجي منهن ۽ شهپرن کي لڪائڻ لاءِ هن هڪ ترخاني رومال منهن آڏو ڏئي ڇڏيو هو. چونڪ ۾ هزارين ماڻهو ورهام جي ڦاهيءَ چڙهڻ جو ٻڌي اچي ڪٺا ٿيا هئا. سنڌين جا ڪنڌ هيٺ هئا. ڪيترا اهڙا سنڌي هئا، جيڪي ترخانن جا نوڪر چاڪر هئا، يا ترخانن جا هٿ ٺوڪيا ماڻهو هئا. گهڻو تڻو رڳو تيموري ۽ چنگيزي ارغونن ۽ ترخانن جو هجوم هو. سوڍل ترخانن جي وچ ۾ ترخان ٿي لڳو. اوچتو هاهوڙ ٿي ويئي: ڏماڪون سپاهي اگهاڙين ترارين سان ڪراڙي ورهام کي وچ ۾ ڪري وٺي آيا، چونڪ جي پوري وچ تي ڦاهيءَ جو نياس کوڙيو هئائون. ڇاڇو ورهام سڄو رت ۾ رڱيل هو: سندس ڏاڙهيءَ جا وار ڇپ ڇاڙهي رت ۾ رڱجي ڇڳون ڇڳون ٿي چنبڙجي ويا هئا. جڏهن کيس نياس جي ويجهو آنداڻون، تڏهن امير تيمور مڇن کي تاءُ ڏيندو، نياس تائين آيو، ۽ وڏي واڪي چيائين: "سنڌيو، اوهان کي معلوم هئڻ گهرجي ته ظل الاهيءَ سان بغاوت ڪرڻ وارن ڪتن جي سزا هيءَ آهي!"
ائين چئي هن جلاد کي اشارو ڏنو. جلاد نياس جي پرسان پيل تختي تان ڪاري پٽي کڻي، ورهام جي اکين ٻڌڻ لاءِ اڳتي وڌي آيو. ورهام هٿ سان کيس منع ڪندي، نياس ڏانهن ڏٺو.

اوچتو سوڍل جي ڪمت هڻڪار ڪئي، ۽ ماڻهن رڳو گهوڙي جي ٽاپ ٽاپ ٻڌي. سوڍو ڪنوڻ وانگر نياس ٽائين پهچي ويو. سندس ڀالو امير تيمور جي نڙيءَ سان پار ٿيو ويو. هن باز وانگر جهپ هڻي، ورهام جي چيلهه ۾ ٻانهن ڦيرائيندي، کيس ڪلهي پنهنجي هنيءَ تي رکيو. جيسين ترخان سجاڳ ٿين، تيسين

Gul Hayat Institute

ڪميت ماڻهن جي ميڙ ڪي چيڀاٽيندي، چيريندي ٻاهر نڪري ويئي.
خانن جا ڪيترا سوار هن ڪيڏ لڳا، پر سوڍي جي ڪميت
کي ڇڻ پيڇ ۾ باهه وچڙيل هئي، ۽ هوءَ ڪنهن جهان ڪهونديب
الائي ڪٿان وڃي نڪتي.

اهو ڏينهن اڄوڪو ڏينهن، سوڍل وري امير خان جي در
تي نه ويو هو. امير خان جو ڪيس سڏائڻ ضرور ڪنهن مقصد سان
هوندو. پاڻنجي ٿو ته سنڌين جي اندر جو ڪورو وري تپي تپي
ڇپيون ڪيڻ لڳو هو، ۽ اهي ڇپيون وري قنڌارين کي ساڙڻ
لڳيون هيون. اهو ڇڻ ته هڪ اهڃاڻ هو، هڪ چماڪ هو- نئين
طوفان، نئين ڇوهي جو! پر هن نئين ڇوهي جو نتيجو ڇا نڪرندو؟
وري سنڌي ڪک پن وانگر لڙهي ويندا، وري ڳچ ڳرندا، ڪڌ
ڪرندا، سسون جا لابارا پوندا، سرن جا لابارا لهندا، ڪنڌن جو
فصل ڳاهبو، ۽ سنڌ غلام رهندي! هن شڪايتي انداز سان مٿي
نهاريو، ڇڻ آسمان جي هن پار رهڻ وارن تي به هن کي چڙ
اچڻ لڳي هئي. سنڌ جي سڀاڳهي سڀاڳهي صورت هن جي اکين
اڳيان اچي ويئي، ۽ هو نهايت پيار سان پنهنجي ڪميت جي
ڳچيءَ تي هٿ ڦيرڻ لڳو. هن کي ائين محسوس ٿيڻ لڳو ڇڻ
ان ڪميت گهوڙيءَ ۾ سنڌ جي روح جو ڪو ذرو سمايل هو —
وفادار ۽ هميشه قربان ٿيندڙ! سنڌ، هن جي جيجل ماءُ، هن جي
پروردگار، جنهن ايامن کان ظلم سٺا هئا: يونانين جا، ايرانين
جا، سامانين جا، عربن جا — ۽ هر پيري جڏهن سنڌين جي غيرت
کي ڏڪو ٿي آيو ته هزارين سنڌين، پنهنجا ڪنڌ ڪپائي، وري
پنهنجي جيجل ماءُ کي عزت سان رهڻ جو سنيهو ٿي ڏنو. انهن
ڪنڌن ۾ هن جي ابن ڏاڏن جون سسيون به شامل هيون. هن
زمين، هن ڌرتيءَ ۾ هن جي ابن ڏاڏن جو رت چم ماس ۽ هڏا
ٻهجي وانگر وريا وري ڦٽندا، وري لڄجندا رهيا. هر بار هن جي
جيجل سنڌ گهڙيءَ لاءِ ڳاٽ اوچو ٿي ڪيو ته آسمان جي هن
پار وسندڙن ڪيس غيرن جي غلاميءَ ۾ ڏيئي ٿي ڇڏيو. ائين ڇو

Gul Hayat Institute

ٿي ويو؟ سنڌ ڪهڙو ڏوهه ڪيو هو؟ ڇا انهيءَ ڪري جو منجهس هر انسان کي پيار ۽ پاٻوهه ڏيڻ جي عجيب عادت هئي.... اي خدا ڇو؟ هتي جا پيارا پيارا سڀاجهڙا ماڻهو، پيارا پيارا کيت، مٺڙا مٺڙا گيت، سهڻا سهڻا ناچ، سهج - سنوان ڳوٺ، وهيون، واهڻ — هي ٺٽو، هي بکر، هي اروڙ، هي مومن ڪوٽ، هي برهمڻ آباد، هي لڪيءَ جا جبل، ڀٽ، هالار، اڇا ڪارا جبل، هي ساگر، هي سمنڊ، هي درياهه، هي ٻيلا — هي ڪائنات جا ئي مثال تحفا، ۽ هي مٺڙي سهنجي سولي آسماني سنڌي ٻولي، هي مسجدون، هي مندر، هي مٺ، هي راڳ، هي ويراڳ، هي سماع، هي صوفي، هي ويچ، هي ٻوهيت، هي ڪمي ڪاسبي، هي هاري ناري، هي لوهار، هي واڍا، هي اوڏ، هي اُستاد — هيءَ منهنجي ملوڪ سنڌ ڇا ڪڏهن به ڌارين کان آزاد ڪانه ٿيندي؟

سوڍل کي پنهنجي دل ڏانوڏول ٿيندي محسوس ٿي، ۽ آن گهڙيءَ جي اُن ڪمزوريءَ کان هُن پنهنجو منهن ڪميت جي ڪهرين بشڪن ۾ لڪائي ڇڏيو. هن کي انهن بشڪن جي ڪوسي ڪوسي اُهس ۾ جڻ آرام ملي ويو. اُن پيار ڀريءَ ڳراٽيءَ ڪميت کي به ڪونڌرو ڪري وڌو، ۽ هو ڪنڌ جهوڻڻ لڳي، ۽ اکين سنب سان سنڌ جي مٽيءَ سان پيار ونڊڻ لڳي، جڻ هن کي چئي رهي هئي ته 'آءٌ سمجهان، ته آءٌ توکي سنڌ جي آزاديءَ جي راهه تي وٺي هلان!' سوڍل ڇڪ سندس سنيهو سٺي ورتو، ۽ هوريان چيائين ”هل مٺي ته هلون!“

٢

سوڍي لانگ ورائي ته ڪميت هوا سان ڳالهيون ڪرڻ لڳي. سندس من ڳرو ڳرو ٿي پيو هو، ۽ من کي پنهنجا احساس ۽ اُڌما سمجهه ۾ نٿي آيا: انهن ۾ بغاوت ۽ نفرت سان گڏ ڄڻ ته اڪيلائيءَ جو احساس به هو — سنڌ جي اڪيلائيءَ جو احساس! گهوڙي کي شهر جي وچ مان وٺي وڃڻ بدران، هن گهوڙي کي ڪوٽ ڏانهن موڙيو. ڪوٽ جي ٻاهران مينگهواڙن جي چونئرن وٽان لنگهيو تڏهن ڪاريمي مينگهواڙ پنهنجي زال کي ٻونٽ هڻندي چيو: "اڄ وري ڪو پنيٽ پڙڪڻ وارو آهي: هي واڇوڙو سيني کي ڪک پن وانگي اوڙهي وٺندو. پاڻ کي وري لڏڻو پوندو!"

جڏهن به ڪو ظلم ٿيندو هو، تڏهن غريب سنڌين جا چونئرا ۽ لوڙها سڙندا هئا، سندن ڪلن ۾ ٻهه پيو ويندو هو. هنن سان اهي وارداتون ايترين ته گهڻيون ٿي گذريون هيون، جو هر پيڙهيءَ جا ماڻهو ڪن خاص اهڃاڻن مان ايندڙ آفت کي سهي ڪري وٺندا هئا.

سوڍل امير خان جي ڏيڍيءَ تي پهتو ته پر ۾ مغلن واري مسجد مان ٻانگ جو پُر سوز آواز فضا ۾ گونجڻ لڳو. سوڍل کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ اڄ ٻانگ جي آواز ۾ ڪو اهڃاڻ هو، ڪو چتاءُ هو، ڪنهن ٿيڻيءَ جو، ڪنهن نئينءَ واردات جو. پهريدارن ڪنهن سوار کي چوهه مان ايندو ڏٺو ته پنهنجا ڀالا منڊيهڙي وانگر آڏا ڏيئي بيهي رهيا. پر سوڍل ڪميت جي رفتار نه گهٽائي، ۽ جيڪڏهن پهريدار هٽي نه وڃن ها ته سنبن ۾ چچرجي وڃن ها. سوڍل هنن کان گهڻو اڳتي عين ڏيڍيءَ جي صدر دروازي اڳيان وڃي گهوڙي جهلي. گهوڙيءَ جي سنبن جي آواز تي

Gul Hayat Institute

هڪ مغلاڻيءَ ٿورو در کولي جهاتي پاتي، پر ڪنهن سنڌيءَ کي ڏسي وري جهٽ تاڙي چاڙهي ڇڏيائين. سوڍل گهوڙيءَ تان لٿو ته پهريدار به پالا ٿائيندا اچي پهتا.

”تون ڪير؟“ هڪڙي پهريدار ڪڙڪي سان چيو.

”سوڍل!“ هن مختصر جواب ڏنو.

پهريدار خاموش ٿي ويو. هن کي شايد سوڍل جي اچڻ جو اڳ ئي ڄاڻ ٿيل هو؛ ڪين هن جي اچڻ جي ڍنگ تي جا ڪاوڙ هئي، سا هاڻ حيرت ۾ بدلجي وئي. هن مان هڪڙي وڏي مرداني اوطاق جي در جو ٽنگيل ڇڙو وڄايو. گهڙيءَ کان پوءِ هڪ خواجه سرا (کدڙو) سوڍل جي آجيان لاءِ ٻاهر نڪري آيو، ۽ ٻيئي هٿ منڍيڙي وانگر پنهنجي ڇاتيءَ اڳيان ٻڌندي چيائين: ”حضور اوهان جي انتظار ۾ آهن.“

سوڍل هن سان گڏجي اندر داخل ٿيو. اڱڻ جي اڳيان هڪ نهايت خوبصورت چمن هو، جنهن جي عين وچ تي هڪ فوهارو رنگين پاڻي جون پچڪاريون گلن تي اڇلائي رهيو هو. هر طرف سنگمرمر جي مرتبانن ۾ مشعلون ٻري رهيون هيون. فوهاري جي چوڌاري ڇهن ستونن سان هڪ گول چبوترو ٺهيل هو. هر هڪ ستون جي مٿان هڪ نهايت حسين اگهاڙي عورت جو بت ٺهيل هو. هر مجسمو ڄڻ ڏسندڙ کي پنهنجي خوبصورت هرڪي چهري ڏسڻ جي آڇ ڪري رهيو هو. سوڍل انهن مجسمن کي دل ئي دل ۾ ساراهيندي رهجي ويو. فن ۽ هنر جو ڪمال هو، جو سونهن سندرتا جي صورت وٺي بيٺو هو. هن کي پنهنجو سنگتي رتن ياد اچي ويو، جيڪو سنگمرمر ۽ آبنوس مان اهڙا پيارا پيارا بت ۽ مجسما گهڙيندو هو، جو ڏسندڙ دنگ رهجي ويندا هئا. مرزا عيسيٰ هڪ مُلي جي چوڻ تي کيس سنگسار ڪرائي مارائي ڇڏيو هو. هي مجسما به رتن جا ٺاهيل هئا، ۽ سوڍل کي ائين محسوس ٿيو، ڄڻ انهن مجسمن ۾ رتن جو روح کيس بدلي وٺڻ لاءِ ٻاڏائي رهيو هو.

Gul Hayat Institute

خواجه سرا هن کي بتن ڏسڻ ۾ محو ڏسي، هلڪي کنگهڪار ڪندي چيو: ”حضور جن اوهان جا منتظر آهن!“ ائين چئي وري ادب سان ٻانهون ٻڌي بيهي رهيو. سوڍل چمن مان لنگهي ديوانخاني ۾ قدم رکيو. هن جي بلڪل سامهون هڪ وڏي تخت تي، امير خان طول تي ليڪ ڏيو ويٺو هو. سندس سامهون، هڪ وڏي تي هڪ حسين ترڪ ڇوڪرو رباب تي ڪا ايراني ڌن وڄائي رهيو هو. امير خان اکيون بند ڪري ان ڌن ٻڌڻ ۾ ٻڏل هو. سوڍل جي اچڻ تي چڻ هو ڇرڪ ڀري اٿي ويهي رهيو.

”اچ سوڍل اچ، اچي هت منهنجي ڀر ۾ ويهه،“ اميرخان جي منهن تي مرڪ ڦهلجي ويئي.

سوڍل گهڙيءَ لاءِ پنهنجي چوڌاري ڏسندو رهيو: هر طرف ريشم ئي ريشم هو— پردا ريشم جا، قالين ريشم جا، طول وڇاڻا ريشم جا، چادرون ريشم جون. تخت جي ڀر ۾ آبنوسي ميز تي بلوري صراحين ۾ انگوريون عرق سجايل هئا، ۽ انهن جي ڀر ۾ دل جي شڪل جا بلوري جام چمڪي رهيا هئا.

”آءٌ ويهڻ ڪونه آيو آهيان. تو مون کي ڇو سڏايو آهي، امير خان؟“ سوڍل جي آواز ۾، نه چاهيندي به سختي اچي ويئي.

”ڏاڍي ڪا ڪاوڙ اٿئي مون تي! ياد نه اٿئي ته پاڻ ٻئي مٽ يار آهيون.“ امير خان صلح جي انداز ۾ چيو.

”آءٌ ياري نياڻي نه، پر تنهنجو نياپو ٻڌڻ آيو آهيان،“ سوڍل پنهنجي آواز کي جهيڻو ڪندي چيو.

”نياپا پيا ڏيا وٺيا، پهرين اچ ته انگوريءَ سان ياريءَ ... تازو ڪريون. ادراڪي، منهنجي ... ن، اسان کي پنهنجن انهن خوبصورت هٿن سان جام ڀري ڏي!“ امير خان پيار مان ترڪ ڇوڪري کي چيو. هن جون اکيون هن نينگر جي سراپا کي ڏسي وڏيڪ چمڪڻ تي لڳيون. ترڪ ساقي ڏاڍي ناز سان اٿيو، رباب هڪ پاسي تي رکي، هن هڪ خاص ادا سان ٻه جام ڀريا، ۽ هڪ سوني طشت ۾ رکي اڳتي وڌيو. امير خان کي

جام ڏيڻ کان اڳ هن جام پنهنجن چپن تائين آندو، ۽ سرڪي پري ڪيس پيش ڪيائين. امير خان مرڪندي، جام ورتو. ترڪ ڇوڪرو وري سوڍل جو جام پنهنجن چپن تائين آندو، پر هن جي سرڪ پرڻ کان اڳ، سوڍل جام سندس هٿن مان کسي ورتو. هن کي ان منظر کان ئي بچڻ اچي ويئي هئي. ترڪ ڇوڪرو ڪاوڙجي بدران دل تي هٿ رکي هڪ نئين ادا سان ڪنڌ نمائي بيهي رهيو.

امير خان ٽهڪ ڏيئي چيو: ”اوهين سنڌي اڃا هن ايراني ميوي ئي ڪونه هريا آهيو. پر هن ميوي ۾ جو مزو آهي سو اسان کان پڇ.“

”اهو ميوو اوهان کي نيبهه هجي: اسان سنڌين کي پنهنجي حال تي ڇڏي ڏيو!“ سوڍل پنهنجي آواز ۾ ٽوڪ کي لڪائيندي چيو، ۽ جام پنهنجن چپن سان لڳائي ڇڏيائين.

هو چپ چاپ پيئندا رهيا. سوڍل جي اندر جي اڳ انگوريءَ وڌيڪ ڀڙڪائي ڇڏي. اڄ انگوري هن جي اندر جي ڪوري تي ڇنڊو نه وجهي سگهي. هو جيئن جيئن پيئندو ويو، تيئن تيئن هو وڌيڪ سجاڳ ٿيندو ويو. هن کي رتن جو روح سڄي ديوانخاني ۾ ڀٽڪندو، هن جي ڪنن ۾ پڙ پڙ ڪندو محسوس ٿيو: ’سوڍل، تون ته ٻاري نيائين وارو آهين. منهنجي خون جو بدلو ڪڏهن وٺندين؟‘ اهو پڙ پڙ هن جي لوڏن ۾ ٻرڻ لڳي، ۽ ان سان گڏ هن کي سنڌ جا اهي سمورا ڪونڌر ياد اچي ويا، جيڪي ترخانن ۽ بين ڌارين سان وڙهندي ڪُسي ويا هئا. سڀ هڪ آواز ئي هن جي ڪنن ۾ سرگوشيون ڪرڻ لڳا هئا: ’سوڍل، اسان جي رت جو سڏ ڪڏهن ڏيندين؟‘ اهي سرگوشيون پڙاڏا بڻجي هن جي ڪنن، هن جي دل، ۽ پوءِ هن جي رت ۾ هُرڻ ڦرڻ لڳيون. رت جي انهيءَ هورا ڪورا هن کي وڌيڪ نه ڏنو، ۽ هو اٿي بيٺو. گهڙيءَ لاءِ اميرخان کي گهوريندي، هن چيو: ”اميرخان، تو مون کي ڇا لاءِ سڏايو آهي؟ اڌي بابت ڇا چوڻو اٿئي؟“

اميرخان به چڻ ننڊ مان جاڳي پيو. انگوري هن جي پاڻڙين ۾ پوسرڻ لڳي هئي، ۽ هن سُرور مان چيو: ”سوڍل، ڇڏ انهن ڳالهين کي. تون ته منهنجو يار آهين. ويهه ته اڄ توکي دنيا جي هڪ نرالي شيءِ ڏيکاريان....“ ۽ پوءِ ترڪ ڇيروءَ ڏانهن منهن ڪري چيائين: ”جان، اسين اڪيلا ٿيڻ چاهيون ٿا.“

ترڪ ڇيرو ڪورنش ڪري، پوئتي هٽندو، ديوانخاني مان نڪري ويو. اميرخان سوڍل کي ويهڻ جو اشارو ڪريءَ، زور سان تاڙي وڄائي. خواجه سرا ٻنان ڪنهن آهٽ جي اندر داخل ٿي، ڪنڌ نمائي بيهي رهيو.

”پنهنجي مالڪڻ کي چئو ته اسين سندس منتظر آهيون.“

خواجه سرا ڪان چڻ ڇرڪ نڪري ويو. هن کي چڻ اُن ڳالهه تي اعتبار ئي نٿي آيو، ۽ هو منجهي بيٺو رهيو.

”سليمان، اسين ڳالهه ورجائڻ جا عادي نه آهيون!“ اميرخان کي اوچتو ڪاوڙ اچي ويئي.

”جي.... جي آقاي من!“ سليمان جو ڪنڌ اڃا ئي وڌيڪ جهڪي ويو، ۽ هو تخت جي پٺيان واري دروازي ڪان زنانخاني ۾ هليو ويو. سوڍل کي به ڪجهه سمجهه ۾ نه آيو ته اميرخان جو مقصد ڇا هو. ڇا هيءَ ڪو نئون داءُ هو سياست جو؟ هي ڪو نئون ڪوڙڪو هو هن کي ڦاسائڻ لاءِ؟ هو اڃا انهن خيالن ۾ هو ته پازيبن جي هلڪي ڇڻ ڇڻ هن جي ڪن ئي پئي، ۽ پوءِ هلڪي پيازي، شفاف ململ جي چولي ۾ ملبوس پرين جي هڪ شهزادي اندر داخل ٿي. سوڍل کي ائين محسوس ٿيو چڻ مٿس ڪنول ڪڙي ويئي، ۽ هن جون اکيون ڪيرٻون ڪيرٻون ٿي ويون. پيازي ململ مان جهلڪندڙ هن جا ڪلهه، هن جي ڇاتيءَ جي محراب جي پٺهي پاسي چڻ ته سجدو ڪرڻ جي دعوت ڏيئي رهيا هئا. سندس سنهڙا گلابي چپ به محرابي شڪل ۾، ڏکهي سنهي نڪ هيٺان ائين ٿي لڳا چڻ ته ڪو گلابي ڪنول ڏانڊيءَ سوڙو ڪڙي پيو هو. سندس اکين جا پنبڻ هوش حواس ٻهاري

وڃڻ لاءِ آتا هئا، ۽ ريشم کان به نرم ڪلهل وارن سندس سراپا کي عجيب پس منظر ڏيئي ڇڏيو هو؛ ۽ سڀ کان وڌيڪ هن جي اچڻ سان ڪمري ۾ هڪ عجيب ھٻڪار پکڙجي ويئي ۽ فضا واسجي ويئي. سوڊل کي اها خوشبوڪائڻ لڳي. هن جي جسم جي اها آب هن جي ناسن کان ٿيندي، هن جي هيٺئين ڌڙ ۾ پيڙون ڏيڻ لڳي، ۽ سوڊل کي اهو احساس ٿيندي ئي پنهنجي پاڻ تي ڪاوڙ اچڻ لڳي.

”محبوبي، هي منهنجو پڳ مٽ يار، سوڊل آهي، هن کان مون کي ڪوبه پردو نه آهي. اچ، اچ اسان جي قتيل دلين تي پنهنجي مٺي آواز جي جادوءَ سان ڪو مرهم رک!“ امير خان تخت تي هن جي ويهڻ لاءِ طول سڌو رکندي چيو.

هن سوڊل ڏي هڪ سرسري نظر وڌي، پر ان سرسري نظر ئي هن جي سنڌ سنڌ ۾ هڪ عجيب چڪ پيدا ڪري وڌي. نه چاهيندي به هن جي نگاهه، سوڊل جي پورين نيرين اکين کان ٿيندي، سندس موڪري ويڪري ڇاتيءَ تي ڄمي ويئي، ڄڻ هوءَ ان ڇاتيءَ ۾ پنهنجي لاءِ ڪا جڳهه ڳولڻ لڳي هئي. انِ موڪري ڇاتيءَ کي ڏسي هن کي پنهنجي وطن ترڪستان جا وسيع ميدان ياد اچي ويا. هن کي انهن ميدانن کي ڪن ۾ ٺلي ڪندڙ سرڪش گهوڙا ياد اچي ويا، جن جي انگ انگ ۾ آڇاتي آچل هئي، جن جون مشڪون انسان کي ڏسي سيتجي وڌيڪ آپري بيهنديون هيون. انهي ويڪري ڇاتيءَ کي ڏسندي ڏسندي هو رباب کڻڻ لاءِ هيٺ جهڪي ته سوڊل کي پنهنجي ڪميت گهوڙي مومل ياد اچي ويئي. رباب کڻي، موٽڻ وقت هن جو هٿ اڻ لکو، هن جي ٻانهن کي ڇهي ويو؛ سوڊل کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ ڪنهن باهه جو آلو سندس ٻانهن تي رکي ڇڏيو هو، ۽ هو پڻ هٿ سان انهي هنڌ کي مهٽڻ ۽ آروس ڪرڻ لڳو.

هن رباب تي آڱريون ڦيرينديءَ، هڪ ڪهني ڏن ڇيڙي،

Gul Hayat Institute

۽ ان کنهن ڏٺن جي لئي ۾ هن جو سريلو آواز انگوري شراب بنجي ويو. هوءَ ڳائڻ لڳي — پنهنجي ئي وطن جو هڪ نغمو، جنهن جا سمورا لفظ نه سمجهندي به سوڊل چڻ ان جي پيغام کي پروڙي ويو.

”منهنجي وطن جا جوان، غلام وطن جي ڪنوارين کي ويجهو نٿا وڃن؛ منهنجي وطن جون ڪنواريون هٿ کڻي هنن کي ڳراٽي پائڻ لاءِ وڌن ٿيون، پر هو ڪين ڀاڪر ۾ نٿا آئين، ڇاڪاڻ ته هنن جو وطن غلام آهي. منهنجي وطن جون ڪنواريون ڳاڙها پيازي گل پنهنجي سينڌ ۾ سجائي، هنن جي آجيان لاءِ هٿن تي ويهي انتظار پيون ڪن، پر هو اچڻ لاءِ آتا نه آهن، ڇاڪاڻ ته هنن جو وطن غلام آهي. منهنجي وطن جون ڪنواريون پنهنجن دروازن اڳيان پنبڻن جي سيج وڇائي، اوسيئڙي ۾ ڳوڙهه ٿيون ڳاڙين، پر هو اچڻ لاءِ آتا نه آهن، ڇاڪاڻ ته هنن جو وطن غلام آهي... ڇاڪاڻ ته هنن جو وطن غلام آهي....!“

گيت الائي ڪيڏي مهل پورو ٿيو، پر جڏهن سوڊل هن ڏانهن نهاريو تڏهن هن سوڊل جي اکين ۾ هڪ انوکو مچ مچندو ڏٺو؛ اهو مچ ان مچ کان مختلف هو، جو هن جي اکين ۾ ڪيس ڏسڻ سان پيدا ٿيو هو. هوءَ به هڪ غم ڳاڏڙ خوشي محسوس ڪرڻ لڳي: ڪيترو نه ڏکي هو هي غلام ديس جو شهزور انسان!

”اها آهي اسان جي ليلي، سوڊل! اسان جي دين ايمان جي مالڪ! ليلي، جان.... اڄ تو اسان کي اهو گيت ٻڌائي نئين حياتي بخشي ڇڏي آهي. اسين تنهنجا احسان ڪيئن لاهي سگهنداسون....!“ امير خان جام ختم ڪندي چيو. هن جي اکين ۾ انگوريءَ بدران ليلي، جهلڪي رهي هئي، ۽ هن اکيون اڌ بند ڪندي چيو: ”ليلي، اسان جو جام خالي آهي!“

ليلي آئي، ميز تان هڪ وڏي صراحي کڻي هن ڏانهن موٽي آئي. جام امير خان جي هٿ مان وٺي، کڻي فرش تي اڇلايائين. بلوري جام آٽا آٽا ٿي ويو. امير خان حيرت مان ليليءَ جي منهن

Gul Hayat Institute

۾ نهارڻ لڳو. ليليءَ جي اکين ۾ شرارت هئي، ۽ چپن تي هڪ دلنواز مرڪ. هن صراحي کڻي امير خان جي هٿ ۾ ڏني، کيس پي وڃڻ جو اشارو ڪيائين. امير خان جي چپن تي به مرڪ اچي ويئي. هن صراحي چپن سان لڳائي ڇڏي، پر اڌ صراحي پوري ٿي نه، انگوري هن جي واڇن کان وهڻ لڳي. هن کي هڏڪيءَ اچي ورتو، سندس منهن ڳاڙهو ٿي ويو، ۽ اکيون ٻاهر نڪري آيس. هن کان وڌيڪ پيتو نه ٿيو، ۽ هن لڏندي، ٿاٻڙجندي صراحي تخت تي رکي، اکيون بند ڪري ڇڏيون.

ليلي وري اٿي، ميز تان اهڙي ساڳي صراحي کڻي، سوڊل اڳيان آڻي، ۽ کيس اهڙين نظرن سان ڏٺو. جن ۾ شوخي ۽ شرارت کان سواءِ هڪ التجا به هئي. هن صراحي سوڊل ڏانهن وڌائي. سوڊل صراحي هن جي هٿ مان ورتي، چپن سان لڳائي ڇڏي. هوءَ عجب ۽ ڊپ مان هن وحشي گهوڙي کي ڏسندي رهي. جڏهن صراحي خالي ٿي ويئي، تڏهن سوڊل صراحيءَ کي زور سان آتشدان ۾ اڇلائي ڇڏيو. بلوري صراحي به جام وانگر اٽا آٽا ٿي ويئي. امير خان ڪڏهن سوڊل کي، ڪڏهن ليليءَ کي عجب نظرن سان گهوريندو رهيو. سوڊل جي اکين جي ٻج هيڪاري وڌيڪ مچ لڳو هو. ليليءَ هڪ هلڪو ٽهڪ ڏنئي، امير خان جي ڇاتيءَ تي پنهنجي آڱر رکندي چيو: ”ڪافر... !“ ائين چئي، هڪ خاص ادا سان مورڙو ڏيئي، رباب امير خان جي هنج ۾ اڇلائيندي، زنانخاني ڏانهن هلي ويئي. سوڊل هن طوفان کي ويندي ڏسي، ڪجھ وقت زنانخاني جي دروازي ڏانهن نهاريندو رهيو.

امير خان جي انا به صراحي وانگر اٽا آٽا ٿي ويئي هئي. هن کي ليلي ۽ سوڊل سان گڏ پنهنجي پاڻ تي به ڪاوڙ اچي ويئي، ۽ هو اٿي بيهي رهيو. ڪمري ۾ اچ وڃ ڪندي، هو پنهنجي ڪاوڙ کي ڍري ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي چوڻ لڳو: ”سوڊا خان، پاڻهين کي سمجهائي ڇڏ. هن ٺٽي جي پري بازار ۾ ترخانن کي گاريون ڏنيون آهن، ۽ امير ڪوڪتاش کي سندس

اوطاق تي وڃي مارڪٽ ڪئي آهي. ترخانن ۾ ڏاڍو تاءُ آهي.
امير ڪوڪلتاش مون کي چوائي موڪليو آهي ته آءٌ اهو نياپو
تو تائين پهچايان.... هاڻي تون وڃي سگهين ٿو. مون کي تنهنجي
ياريءَ جي ضرورت نه آهي؛ سليمان ... سليمان....! ... سوڍل هاڻ
وڃڻ لاءِ تيار آهي ...."

سليمان زنانخاني جو دروازو کولي اندر آيو، ۽ اميرخان
جي اکين کي ڏسي، سوڍي جي اکيان سڌو ٿي بيهي رهيو. سوڍو
پنهنجي موڙي تي ويٺو رهيو ۽ چيائين: "آءٌ پنهنجي مرضيءَ سان
آيو هوس، ۽ هاڻ وينداس به پنهنجي مرضيءَ سان ....!"

"سوڍا، توکي پنهنجي هٿ سان نه مارڻ جو قسم مون
کنيو آهي، نه سليمان ... ۽ سليمان جي خنجر جو وار ڪڏهن
به خطا نه ويو آهي...." امير خان تي هاڻ انگوري پنهنجو پورو
اثر ڪندي ٿي ويئي. سوڍل چپ چاپ زنانخاني جي دروازي
ڏانهن نهاريندو رهيو: هن جي ڪنن ۾ اڃا تائين پازيبن جي
ڇم ڇم جو آواز پري رهيو هو. امير خان هن کي اوڏانهن نهاريندو
ڏسي ٻئي پير تي ويو، ۽ هن سليمان ڏانهن نهاريندي چيو: "سليمان،
اسان کي ڳالهه ورجائڻ جي عادت نه آهي ....!"

سليمان پربت جهڙو جناور هو: سندس اکين ۾ رحم ۽
انسانيت جو نالو نشان به نه هو. هو جهنگلي سانَ جيان نڪ
مان ڦونگارا ڪيندو رهيو. اوچتو هن پنهنجي ڪمربند مان ڪاري
ڳَن سان هڪ ٻڌگهيءَ ڌار وارو سنهو خنجر ڇڪي ڪڍيو،
۽ سندس زبان مان لفظ ڄڻ چيرجي نڪتا: "سنڌي، تون حضور
جا لفظ ٻڌي چڪو آهين!"

سوڍل ڄڻ ته ڪجهه ٻڌو ئي ڪونه. هن هڪ صراحيءَ
مان جام ڀريو. اڃا جام چپن تائين آندائين ته انگوريءَ جي تهه
تي هن سليمان جو ڪارسرو پاڇولو ڏٺو. هن ڪنڌ جي هلڪي
جنبش سان مٿي نهاريو، ۽ خنجر کي تيزيءَ سان پاڻ ڏانهن ايندو
ڏٺائين. هٿ جي هلڪي اشاري سان هن جام ۾ ڀريل انگوري
سليمان جي اکين ۾ اڇلائي ودي، ۽ پاڻ موڙي تان هٽي ويو.

Gul Hayat Institute

سليمان جي اکين ۾ اوندهه جا مرچ پئجي ويا، ۽ هن جو وار خالي موڙي تي اچي ڪريو. خنجر موڙي جي ناسي چمڙي کي آرپار ڪپي ويو. وڌيڪ وار روڪڻ لاءِ، سوڍي جهٽ هڻي، سليمان جي خنجر واري هٿ کي ڪَرائيءَ کان جهلي، پنهنجي هٿ کي هلڪو موڙي ڇڏيو. سليمان جي وات مان ڪِيهڪ نڪري ويئي، ۽ هو پٺئون پاسي سڄو ٻيٺو ٿي ويو. پر خنجر هٿ مان نه ڇڏيائين. سوڍي پنهنجي گوڏي سان، سليمان جي گوڏي جي پٺ ۾ زور سان ٺوڪر هڻي. سندس ٻانهن ڇڏي ڏني. سليمان مروٽيل ٻانهن سان پٺ ڀر وڃي ڦهڪو ڪيو، ۽ سندس ئي آبنوسي ڳن جي خنجر جي ڇهنب، سندس ڇيلهه وٽان گهڙي، ڌُنَّ وٽان نڪري آئي. هن ڇپن ۾ ئي ڪنڌ ڊگهي جهڙي رنڀ ڪئي، ۽ سڌو ٿي ويو. سوڍل ڪيس پير سان ٺڏو هڻي، اونڌو ڪري خنجر ڇڪي ڪڍي ورتو. خنجر هٿ ۾ جهلي، هو اميرخان ڏانهن وڌي آيو. اميرخان ڊپ کان ڄڻ پنڊڀهڻ ٿي ويو. سوڍل سندس ٻهراڻ سان خنجر تي لڳل رت صاف ڪندي چيو: ”اميرخان هي آبنوسي خنجر تنهنجي منهنجي يارِيءَ جي نشانيءَ طور ڪنهو ٿو وڃان....“

سليمان جي رنڀ تي پهريدار پنهنجا نيزا سنڀالي اندر هليا آيا. سليمان کي پٺ تي پيل ۽ سندس پيٽ مان وهندڙ رت کي ڏسي، هو منجهي بيهي رهيا. اميرخان سوڍل جي هٿ ۾ خنجر ڏسي، چيو: ”اوهان کي ڪنهن سڏايو، مردودو! وڃو.... هڪدم ٽرو منهنجي منهن تان!“

پهريدار منهن پلو ڪري ٻاهر هليا ويا. سوڍل خنجر جي ڦار تي آڱر ڦيريندي، ڏار ڏسندي چيو: ”اميرخان، تنهنجو نياپو آءٌ ڀاڻهم تائين پهچائيندس، پر ڪنهن ترخان هن کي هٿ لاٿو آهي ته منهنجو نالو به سوڍو آهي....“ اميرخان تي هڪ نظر وجهي، هن وري زنانخاني جي بند دروازي ڏانهن نهاريو، ۽ پوءِ ديوانخاني مان نڪري، ڇمن مان ٽپندو پنهنجي گهوڙيءَ تائين وڃي آيو.

٣

سنڌ آزاد هئي ته چانڊوڪيون راتيون به آزاد هيون. سمهڻي نماز کان پوءِ ننڍا ننڍا وڃي ميدانن ۾ ونجهه وٽيون ۽ ڀيلهاڙا کيڏندا هئا. پريا مڙس انهن بازين تي شرطون رکندا هئا، ملهه وڙهائيندا هئا. ڪٿندڙن تورڙي هارائيندڙن، جون مانيون جهلبيون هيون. لونگيون ڦٽيون هيون، پٽڪا ورتائيا هئا، ڏونڪا وڄندا هئا، ڇيرون ڦٽيون هيون، سانگ وجهيا هئا ۽ آزادي ماڻبي هئي. پر جڏهن کان قنڌاري ڪڙڪيا هئا، ۽ سنڌ غلام ٿي هئي، تڏهن کان چنڊ ڪٿي کهڙا به سورنهن سينگار ڪري، سمهڻي نماز کان ٿي اڳ سڀ ٽڙي پکڙي ويندا هئا. پيش امام ويچارا انهيءَ اوسيئڙي ۾ هوندا هئا ته من ڪي مؤمن اچي نڪرن ته ڪا جماعت پڙهجي، پر ڪو ايڪڙ ٻيڪڙ نمازي مسجد ڏانهن رخ رکندو هو.

اڄ به چنڊ جي سون ورني سورهين رات هئي. چوڌاري چٽن ڏي ڏسڻ ٿي چانڊوڪي جو سون ڦڏاريل هو. سنگهار آخوند نور محمد جي حجري ۾ داخل ٿيو ته اتي جانڻ ڦگهيو، دلاور سمون، صاحب آنڙ ۽ ٻارو سومرو اڳي ئي پٿلي ماريو ويٺا هئا. سنگهار کي کهڪاريندي آخوند چيو: ”آبا ڀلي ڪري آئين، جيءَ ڪري آئين. آ، هتان ٿي ويهه...“

سنگهار آخوند جي پاسي ۾ ويهي رهيو. جانڻ جي ڀٽ کي ڪوڪلتاش ارغون اندو ڪرائي ڪوهه ۾ وجهائي ڇڏيو هو، ۽ سنگهار وٽس عذر خواهي لاءِ وڃي نه سگهيو هو، سو ويهندي وقت سندس ڪلهن ۾ ٻانهن وجهي، همدردي ۽ سڃاڻپ جو

پاڪر وجھندي چيائين: ”ادا جانڻ، ڏٺيءَ جي اها مرضي هئي؛ سندس شوهر هئي، مولائي ورتائين. پر سندس موت به موچارو ٿيو جو سنڌ مٿان سير ڏنائين.... ڏٺي صبر ڏينده!“

جانڻ جي عمر اڃا موت کاڌي هئي. هڪڙو ٿي پٽ هوس دين دنيا ۾، پر ديس تان قربان ٿيو هو؛ ڏک ته گھڻوئي هوس، پر سندس دل ۾ هاڻ فقط اها آرزو هئي ڪوڪلتاش کان بدلو وٺي. ان ڪري آخوند نور محمد جي سڏ تي ڀڄين ڀڄين جانڻ آيو هو. سندس ڏک سڀني جو پنهنجو ڏک هو. جنهن به مرويچ اهو سڏ ٻڌو هو، سو هلي وٽس آيو هو. هينئر به آخوند سڀني سان گڏجي فاتح پڙهي، وري جانڻ سان عذرخواهي ڪئي.

جڏهن جن کي اچڻو هو، سي پهتا، تڏهن آخوند سڀني کي چپ رهڻ جو اشارو ڪندي چيو: ”ابا، ٻاهر وري دز کڻي لڳي آهي. اڄ ڏي سان ٻه ڪوهه ٿيا آهن جو وري سنڌين کي سنڌ جي سور جاڳائي وڌو آهي. مون اوهان کي هت سڏ ان ڪري ڏنو آهي، جو سڀجن ڪنن ۾ ڪن ترخانن اها ڳالهه وڌي آهي ته مرزا جان بابا مرزا باقيءَ خلاف شورش ڪرڻ وارو آهي. پهرين وچ ۾ سلطان محمود خان پيو هو، مرزا باقيءَ ان کي ترڪتال ڦڏائي، ڇهه ڪنواريون ترڪ ڪنيزون ۽ ٻيا تحفا ڏيئي راضي ڪري موڪلي ڇڏيو. هاڻ مرزا جان بابا پنهنجي منهن ٿٽي تي چڙهڻ وارو آهي. منهنجو خيال آهي ته اسين مرزا جان بابا جو ساٿ ڏيون!“

”نه سائين نه، مرزا جان بابا به ته نيٺ ترخان آهي: مرزا باقيءَ جو ڀاءُ آهي، ڏاڏيون آهي. اسان جي لاءِ ڳالهه ساڳي: مرزا باقي سنڌ جو حاڪم نه ٿيندو ته مرزا جان بابا ٿيندو يا شاهه قاسم ارغون ٿيندو. سنڌ لاءِ ڪهڙو فرق پوندو؟ اهو ٿيو هٿ وٺي پاڻ کي پوهي ۾ ڏيڻو. جي مرزا باقي ڪٿي ويو ته، سنڌين جو جڙ-ٻچو رلائي ڇڏيندو؛ جي مرزا جان بابا کٽيو ته. ان تي وري ڪهڙو اعتبار. هو ائين سمجھندو ته سنڌي اڄ مرزا باقيءَ خلاف

منهنجو ساٿ ڏيو بيٺا آهن، سڀائي منجهن ٿي ڪو زور وارو ماڻهو پيدا ٿيو ته ان جو ساٿ ڏيندا. ان ڪري، دشمن سو دشمن — هنن سومرن کي ختم ڪرڻ جي ڪا سوچيو." سنگهار پنهنجي راءِ ڏني.

"چئين ته سچ ٿو، پر مرزا جان جي وري به سمن سان سڱابندي آهي؛ سميجا سندس سيڻ آهن. اسان لاءِ وري به مرزا جان بابا چڱو،" دلاور سمي چيو.

"سڱابنديءَ سان ڇا ٿو ٿئي؟ ترخان وري به ترخان؛ هنن به موچڙا پيا اٿس تڏهن وڃي سميجن وٽ اڪيو آهي، نه ته اهي ساڳيا سميجا پٺس جي وقت ۾ وٽس داڻهين ٿي ويا ته انهن کي ڪو جواب ڏنو هئائين." سنگهار کي ڳالهه پسند نه هوندي هئي ته سڌو چئي ڏيندو هو.

آخوند نور محمد، ناس جي چپٽي ڏيندي چيو: "منهنجو مقصد اهو ڪونهي ته مرزا جان کي سنڌ جي حاڪم ٿيڻ ۾ مدد ڪريون. سندس لشڪر ۾ اڌ کان مٿي سميجا ۽ انڙ آهن. اهي ته آخر پنهنجا آهن؛ انهن سان ڳالهيون ٻولهيون ڪجن؛ جو ڪڏهن مرزا جان بابا ڪٿي وڃي ته سمن مدد سان ڪيس ٽيڙڻ ڏکيو ڪونه ٿيندو." آخوند نور محمد تصور ڏي تصور ۾ سمن جي پنهنجي راڄ کي ڏسڻ لڳو هو.

"سمن ۾ ڪير آهي جو مرزا جان کي ٽڪي، ڪيس ڳادي وٺي ڏجي،" جاڻ ٻهريون پيرو ڳالهايو هو.

"ادل، ڳالهه لک جي ڪٿي اٿئي. اسان جي فيروز سمي ته ڪو ٻوٽو ڪونه ٻاريو، پاڻ ٻيڙو ٻوڙي راهي ٿيو. اهڙو ڪو سردار ڪونهي جنهن کي سومرن راڄن جي حمايت هجي، ۽ ان کي ڪٿي واڳون ڏجن،" دلاور سمي چيو. فيروز سمي جو نالو ڪندي، هن جا ڏند ڪرٽجڻ لڳا هئا. فيروز جي بدبختيءَ ۾ ڪمزوريءَ جي ڪري ڇهه سؤ سالن جي ماليل آزادي سنڌ وڃائي ويٺي هئي.

”اڙي ابا، ڪو سردار نہ ملندو تہ سنڌکي آزادي ڪانہ ملندي ڇا؟ ڌارين کي ڪيو. پوءِ پاڻيهي ڪو ڀلو ٿي پوندو. پنجن ڇهن ڄڻن کي سڀ سنڌي چونڊي ملڪ هلائڻ لاءِ مقرر ڪندا تہ ملڪ ڇو ڪونہ هلندو. اهي سرداريون ۽ بادشاهيون ٿي تہ سنڌ جو سير وڃائيون ٿيون. پنهنجي سرداري ۽ بادشاهي قائم رکڻ ڪاڻ تہ سمن ۾ ڦيٽاڙو پيو، ۽ وڃي شاہ بيگ جي سنگهر پنهنجي ڳچيءَ ۾ وڌائون.“ آخوند نور محمد جون ڳالهيون ٿي اهڙيون هونديون هيون، جو ماڻهو پاڻہ تہ ويٺو پڙدي. ان ڪري ڪيس عزت بہ سڀ ڏيندا هئا. وڏيءَ نظر جو ماڻهو هو، ڏاهو ڏڙڪو مٺو ڪونہ هو، جن سان خلق سڄي ڪڏهوڪو پروسو وڃائي چڪي هئي.

آخوند نور محمد تہ سورين بغاوتن جو منڍ مهاڙ هو. هن جي ذريعي مڪتبن، مدرسن ۽ دارالعلومن ۾ اندر ئي اندر پيئي شاگردن کي تربيت ملندي هئي؛ ۽ باهہ جڏهن بہ ٻرندي هئي تہ انهن شاگردن جو ان ۾ وڏو هٿ هوندو هو. ڪمال تہ اهو هو، جو خود ترخان بہ هن کي ڏاڍي عزت ڏيندا هئا. مرزا باقي جهڙي ڪنجوس ۽ بي مروت بہ ڪيس سروپاءِ ڏياري موڪلي. ۽ پائنده بيگ جي اتاليق ٿيڻ لاءِ درخواست موڪلي هئائينس. سندس علم ۽ فقيريءَ جو ايڏو تہ نالو هو، جو ڪنهن ترخان کي بہ اهو شڪ نہ هوندو هو تہ آخوند نور محمدکي پنهنجي درس و تدريس ۽ مسيت کان سواءِ ٻيو بہ ڪو مقصد هوندو. سنڌ جي سورهين جا ميڙ وٽس ڪٺا ٿيندا هئا، سي بہ اهڙيءَ طرح جو ڪنهن کي پتو ڪونہ پوندو هو تہ ڪير آيو، ڪير ويو. سندس علم ۽ درويشيءَ جي هاڪ همايون ۽ پوءِ اڪبر جي دربار تائين پهتل هئي. ان ڪري ڪنهن سرڪش ترخان کي بہ همت نہ ٿيندي هئي جو آخوند جو چوڻ موٽائي. بکر کان ٺٽي تائين سندس هزارين فدائي ۽ شاگرد ڦهليل هئا، جيڪي هن جي حڪم تي سر ڏيڻ لاءِ تيار هوندا هئا.

Gul Hayat Institute

جڏهن سڀ ڳالهيون بحث مباحثي کان پوءِ صاف ٿيون، تڏهن آخوند چيو: ”ٻهريون ڪم ته هي آهي ته ارغون ۽ ترخان سردارن کي اهڙو هيسائجي، جو جيڪڏهن ڪا شورش ٿئي، ته هو ڪنهن به ڌر جو ساٿ نه ڏين. ٻي ڳالهه اها ته سنڌ جي سرحدن تي اهڙا ماڻهو موڪلجن، جو ڪنهن به ترخان سردار جو ماڻهو قنڌارڪان ڪمڪ آڻي نه سگهي. ٽيون اهم ته ڪو ترخان سردار قنڌار وڃڻ لاءِ سنبريو آهي. ان کي ڪنهن طرح روڪڻو آهي.“ آخوند نور محمد هاڻي فيصلي جي انداز ۾ ڳالهائي رهيو هو. سندس اکين ۾ هڪ نئين جوت جلي رهي هئي، ڄڻ سنڌ جو روح سندس اکين ۾ بکي لڳو هو.

”اها خبر ڪنهن وڏي ترخان کي هيسائڻ سان پوندي ته قنڌارڪان ڪمڪ وٺڻ ڪير ويو آهي. اهو خط به هٿ ڪجي. جڏهن اهو خط هٿ اچي وڃي ته....“

”آءٌ حاضر آهيان..“ سنگهار هڪدم حامي ڀري.

”ته پوءِ آءٌ سنگهار سان گڏيو وينداس،“ جانڻ پنهنجي پراڻي يار کي اڪيلو ڇڏڻ نٿي گهريو.

”ابا سنگهار، تون نه وڃين ها ته چڱو. تو ڪاڻ ترخان هونئن ئي گهڻو چڙڪيل آهن. جڏهن کان ڪوڪلتاش کي ڇنڀيو اٿئي ۽ مون کي ڪيترين دانهون مليون آهن. پر خير، هاڻ هيئن ڪج، جو ڪنهن طرح اها خبر هٿ ڪر ته قنڌار ڪير ٿو وڃي، ۽ خط ڪنهن ڏي لکيل آهي. جي خط ئي ملي وڃي ته واه واه. پوءِ اهو خط ڪٺي آخوند صالح کي پهچائجو. تهان پوءِ جيئن آخوند صالح چوي تيئن ڪجو. آءٌ پاڻهي آخوند صالح سان صلاح ڪندس، ۽ پوءِ جيئن ڌڻيءَ کي منظور هوندو، تيئن ڪنداسون.“

”اسين صبح جو ساجهر نڪري وڃي ڪو جتن ڪنداسون.... چڱو هاڻ موڪلائي ڪانهي.“ سنگهار اٿي بيهي رهيو. آخوند نور محمد به اٿي بيهي رهيو، ۽ سنگهار جي اکين ۾ نهاريندي

چيائين: ”ڏٺي ساڻي ٿينده، ابا!“ الائي ڇو آخوند نور محمد کي ائين لڳو ڄڻ هو سنگهار کي آخري ڀيرو ڏسي رهيو هو. هن بي اختيار ٿي ڪٽي سنگهار کي ڀاڪر پاتو. جذبات کان هن جو آواز ڪرڪي پيو هو، ۽ سنگهار فقط ايترا لفظ چيا: ”جيئي سنڌ!“ ”جيئي سنڌ!“ جانب ۽ سنگهار گڏجي چيو، ۽ ٻاهر نڪري آيا.

هنن جا گهوڙا مسجد جي پٺين پاسي قتل منڊر ۾ ٻڌل هئا. سنگهار پنهنجي گهوڙي جو توبرو لاهي، هني هيٺان هڻي، گهوڙي کي لغام چاڙهي سواريءَ لاءِ لانگ وراڻي. جانب به سوار ٿي گهوڙي کي اڙي هڻي. ٻنهي جي داڻن تي گذريل واردات، هلندڙ حالتن ۽ ايندڙ وقت جو غبار هو، ۽ گهوڙن جي رفتار تي هنن جا خيال هنن کان به اڳ ۾ ڊوڙ ڪي لڳا. هنن اکيان جيڪو آدرش هو، تنهن هنن جي خيال ۾ هڪجهڙي ڳوراڻ پيدا ڪري وڌي هئي، ۽ هو ٻئي پنهنجي پنهنجي زندگيءَ تي سوچڻ لڳا.

سنگهار سوڀل کان چار سال ننڍو هو، پر سندس طبيعت بلڪل جدا ۽ نرالي هئي. اڃا ننڍو ئي هو ته ڪنهن ڳالهه تي ٻيءَ سان ڪاوڙجي جبل هليو ويو. اتي هن جي سنگت اهڙن ماڻهن سان ٿي، جن جو ڌنڌو ئي هو ڌاڙا هڻڻ ۽ ڦرون ڪرڻ. هن جي زنده رهڻ لاءِ به ضروري هو ته هو به هنن سان هنن جهڙو ٿي هلي. ان سان، ان سنگت هن کي سڀڪجهه گهڙي وٺڻ بدران ڇني ڦري حاصل ڪرڻ جي عادت ڏيئي ڇڏي هئي. جنهن به شيءِ کي هن پنهنجي لاءِ ضروري ٿي سمجهيو، يا جنهن تي سندس دل ٿي، اها هو زوريءَ حاصل ڪندو هو. هن پنهنجن سنگتين کان هڪ ٻيو به سبق پرايو هو: هيٺي کي ڪڏهن به نه ستائيندو هو. پورا آٺ سال جبل تي گذاري، جڏهن هو ڳوٺ موٽي آيو، تڏهن ڳوٺ جي نئين حياتي هن کي بلڪل ڏانهه نه آئي. پٽس کي پنهنجي زمين جو ٽڪر هو، ۽ مالوند ماڻهو هو. ڇهن پٽن هوندي به سمورو ڪم اڪيلي سر هن کي پاڻ ڪرڻو پوندو هو. سوڀل اهڙڪي ڪم کي وڃي چنبڙيو هو. سنگهار

جبل هليو ويو. تنهن کان ننڍي دادن جي هٿان آخوند نورمحمد وٽي ويو هو، ۽ وڃي ڪيس ملتان جي ڪنهن مڪتب پڙهو ڪيو هٿائين، سيني کان ننڍو، ڏنو، البت سائس هٿان پهلي هو، پر تن ڏينهن اڃا ننڍو هو. هن جي طبيعت به نرالي هئي، سڄو ڏينهن چنگ ۽ نڙ وڄائيندو وتندو هو. سنگهار ڪي کهڙي خبر ته مال ڪيئن پهرائبو، ڍڳيون مينهون ڪيئن ڏُهبيون. پر لاچار ڪي آچار ڪرڻهي. ٿورن ڏينهن ۾ هن سڄو ڪم سنڀالي ورتو. پوءِ جيڪو وقت بچندو هوس، سو پنهنجي سرخي تي چڙهي بي مقصد پيو سواريون ڪندو هو.

هڪڙي ڏينهن وڃي سمن جي هُڙين کان نڪتو، ۽ رستو ڀلجي ويو. جيئن تيئن ڪري هڙين کان ٻاهر آيو. سامهون انهن ئي سمن جون ٻاجهريون هيون. هو پنهنجي سرخي تي سوار، ٻاجهرين مان پئي لنگهيو ته ڪانيائيءَ جو ٻوڙهو اچي ڪيائڙيءَ ۾ ڪٿس. مڙس ڏک ته پڄائي ويو، پر ڪانيائيءَ واري جي ٻولا ۾ نڪري پيو. ٿورڙي پوئتي موٽيو ته پيهي تي بيٺل پاڳل ڪي ڏٺائين. ڪانيائي هٿ ۾ هيس، نٽڙي پيو ٻوڙهو ٿي ڪنيائين ته هن به گهوڙو آڏي پيهي جي پر ۾ جهليو، ۽ هڪ ٽڪ سندس منهن ۾ نهارڻ لڳو. پاڳل حيا کان ڳاڙهي ٿي ويئي، پر هن مڙس جي هيبت کان هوءَ هن مان اک ڪڍي نه سگهي.

”نالو ڇا اٿئي؟“ هن اهڙيءَ طرح پڇيو ڄڻ ڪنهن ٻار کان ٿي پڇيائين.

”پاڳل!“ پاڳل ائين ٿي پاتيو ته جيڪڏهن جواب نه ڏنائين ته هيئر ئي هو ڪيس ڪٽي ويندو.

”ڌي“ ڪنهن جي؟“

”پونگر سمي جي!“

بس سوال به اهي، جواب به اهي. هن اکين ۾ فقط هيترو نياپو پاڳل ڪي ڏنو ته آءٌ وري ايندس. پاڳل ان نياپي کان ڊڄي ويئي، پر ساڳئي وقت سندس دل جي ڪنهن ڪنڊ ۾ اها آس

Gul Hayat Institute

جاڳي آئي نه شل اٿڻ ٿئي. هو گهوڙو موٽائي، ڳوٺ واپس آيو، ۽ اچڻ شرط ماءُ جون منٿون منجهائي چڱيائين: ”مون کي پاڳل گهرجي — ڀونگر سمي جي ڌيءُ!“ هن ماءُ کي چيو هو.

”ابا، پنهنجو راڄ ڀيو، هنن جو ڀيو. سما ڌارين ۾ نياڻيون ڪونه ڏيندا!“ ماٿس هن کي سمجهائيندي چيو هو.

”مون کي پاڳل گهرجي، سمجهئي. آءٌ راڄ ڀاڄ مان نه ڄاڻان!“ هن ضد ڪندي چيو.

ماڻس پٺس مان ڳالهه ڪئي. ڀرئي مڙس مرڳو ڇڙٻ ڏيئي ڪڍيس، ”ڀراڻين نياڻين جو نالو ڪڍندي توکي شرم نٿو اچي؟“

هن کي، شرم نه ڇا، ڳالهه ئي سمجهه ۾ نه آئي. سرخي تي چڙهي وري سمن جي ڳوٺ هليو ويو. پڇا ڪري وڃي ڀونگر سمي جي لوڙهي تي بيٺو، ۽ سڏ ڪيائين. پاڳل ان مهل جنڊ پئي پيٺو. سڏ ٻڌي، هن جو هٿ جنڊ جي هٿي تي ايترو زور سان ڦٻي ويو، ڄڻ نه هٿي هن جي مُٺ کي جهلي ورتو هو. ڀونگر سڏ تي ٻاهر نڪتو. نه سلام نه دعا، هن لهندي ئي چيو: ”چاچا ڀونگر، آءٌ پاڳل جو سڱ گهرڻ آيو آهيان!“

ڀونگر کي ڄڻ ڇيلاٽا ڇنبڙي ويا. ههڙي ڳالهه نه ٻڌي نه ڏٺي. نه ڄاڻ نه سڃاڻ، نه ڪا دعا نه سلام، ۽ ’آءٌ سڱ گهرڻ آيو آهيان!‘ ڀونگر الائي ڀاڻ تي ڪيئن ضبط ڪيو، ۽ هن کي گهوريندي چيائين: ”ابا، ڪير مڙس آهين؟“

”آءٌ ڀاڻ سوڍو آهيان. سنگهار نالو اٿم، عبدالله سوڍي جو پٽ آهيان،“ سنگهار هن جي گهور کان لهرائيندي چيو.

”ابا، واه جو ٻهين جو نالو ڪڍيو اٿئي. چڱو مڙس ٿي ٽري وڃ نه ته....“ ڀونگر کان هاڻ ڀاڻ جهليو نه ٿيو. ڪاوڙ کان هن جو آواز گهگهو ٿي ويو. هن جون اکيون جنسي رت ڇڏڻ لڳيون.

”تڪڙ ڪانهي، سيان ماڻهو ۽ نائيز جي مون کي منٿون سٿو جواب نه مليو ته آءٌ پاڳل کي ڪڍي ويندس!“ اٿين چئي،

Gul Hayat Institute

هو گهوڙي تي چڙهي وري ٻاجهرين ۾ لهي پيو. ڀونگر حيرت مان ڏسندو ئي رهجي ويو.

ٻئي ڏينهن سانجهيءَ تائين هو انتظار ڪندو رهيو. اڱڻ ۾ سندس اچ وڃ لڳي پيئي هئي. ڪيڏي مهل ڪهڙيءَ ۾ ته هٽ وڏائين ته ڪڏهن مهل اندران ترار ڪڍي ٿي آيو. مڙس کي من ۾ ڇيرو پوڻ لڳا ته ڇورو الائي ڇا ڪندو. ڪيس سنگهار جي طبيعت جي خبر هئي، سندن هوڏ جي خبر هئي. پر جيئن جيئن سانجهي ٿرندي ويئي، تيئن تيئن هن جي طبيعت به سانتيڪي ٿيندي ويئي. ٽپهريءَ کان پوءِ، هن تڙ ڪري وڃي گهوڙو سنبرايو هو. سانجهي ٻانگ آئي، ته ڪهاڙي هني ۾ هٿي چڙهيائين. ڀاڳي جي منهن تي قاتل رليءَ سان موٺرو ڳاهي وڏهي چڙهيائون. ٺوٻري ۾ باهه ٻارڻ جو سامان رکي، گهوڙي تي چڙهي، وري سمن جي ٻاجهرين ڏانهن رخ ڪيائين.

جڏهن ڪجهه اونداهو ٿيو ته اچي ان هنڌ بيٺو، جتي ڀاڳل کي ڏٺو هئائين. پيهي جي ٻنيان ٻنهه جون به ڏنون لنبيل هيون. هن گهوڙي تان لهي، ٻنهه تان مٽيءَ جو ليپو ڪرڙي کوٽي لاهي ڇڏيو، ۽ اتي ئي باهه ٻارڻ ويهي رهيو. باهه ڏڪائي، ڀاڳي ۾ ٻڏل موٺري کي ساڙڻ لڳو. جڏهن موٺرو مچڻ لڳو، تڏهن وٺي ٻنهه کي باهه ڏنائين. ڏکڻ ٻئي لڳو. ٿوريءَ دير ۾ باهه آسمان سان ڳالهيون ڪرڻ لڳي. پاڻ ٻاجهرين ۾ لڪي ويهي رهيو. گهڙيءَ کان پوءِ باهه جي شعاع ۾ هن وهارو مڙسن کي ڪهاڙين ۽ ترارين سان باهه ڏانهن ڊوڙندو ڏٺو. همراه پرندڙ باهه تائين پهتا ته هو گهوڙي کي آهستي آهستي ٻاجهرين مان ڪڍي آيو. باهه جي آواز ۽ سمن جي رڙين ۾ هن جي گهوڙي جي سنبن جو آواز دٻجي ويو، ۽ جڏهن ڀونگر جي لوڙهي وٽ پهتو تڏهن ميدان خالي ڏٺائين. گهوڙي جي رفتار ڍري ڪري هو لوڙهي اندر هليو آيو. ڪهر جون زالون به باهه ڏسي ٻاهر ۾ نڪري آيون هيون. جيسين زالون پاڻ سنڀالين، تيسين هن ڀاڳل کي ڪڍي اکيان وهاريو، گهوڙو مولائي ٻاهر نڪري ويو.

ڳوٺ وڃڻ بدران، هن شهر ڏانهن واڳ ورائي. ڇهه مهينا ڳم هو. انهن ڇهن مهينن ۾ سما ٻه روز هن جي راهه ڏسندا رهيا. جي هو ڪين ڪٿي ملي وڃي ها ته ڳياڳيا ڪري ڇڏينس ها، ۽ لاش به ڪونه مليس ها. ڇهين مهيني کان پوءِ هو ڳوٺ موٽيو ته سمن کي چوائي موڪليائين ته 'پاڳل منهنجي نڪاح ٻڌي جوءِ آهي؛ جي اوهان کي اڃا به خارون هجن ته پڙ اچي پنهنجي ٻانهن وٺي وڃو!' سما مٿي به ماٺ ته منهن به ماٺ ڪري، دل من هٿ ويهي رهيا.

پنهنجي پراڻي زندگيءَ جي ارڏاين الٻيلاين کي ياد ڪري سنگهار پنهنجي منهن کان لڳو. ڇا ته ڏينهن هئا! پر اوچتو کيس هڪ اهڙي ڳالهه ياد آئي، جنهن ڪري مرڪ سندس چپن تان روڙي ڪيڏي ڇڏي. نئون نئون شهر کان موٽيو هو، ۽ وري پيءُ سان گڏ ڪم ۾ جنبي ويو هو. ڳوٺ ۾ جيڪڏهن ڪو دوست ۽ سنگتي هوس ته ٺاڪر منڊائيءَ وارو روپو. روپي جو پيءُ منڊائيءَ جو دڪان هلائيندو هو. سندس منڊائي ٺٽي تائين مشهور هئي: ٺٽي جا امير آمراءَ ۽ نواب ارباب منڊائيءَ جي ٿالهن جا ٿالهه ولائتي گهرائيندا هئا. سندس موليون، ميسو پاڪ، لڪيون، چمون ڳنڀيت ڏسندي ئي ماڻهوءَ جي دل هرڪجي ويندي هئي. جهڙي هئس منڊائي، اهڙو ئي مٺڙو ماڻهو هو. هڪڙو ئي پٽ هوس روپو. روپي کي پتلين ناهڻ ۽ ناٽڪ ڪرڻ جو مرض هوندو هو. شام جو دڪان تان اٿي، ٽڪاڻي جي پرواري ميدان ۾، يا پنهنجي گهر جي وڏي دالان ۾ دوستن يارن سان پتليون نچائيندو هو يا ناٽڪ رچائيندو هو. سندس پتليون ته ملڪان ملڪ مشهور ٿي ويون هيون، ۽ ڪٿان ڪٿان جا ماڻهو انهن کي ڏسڻ لاءِ ڪهي ايندا هئا. سندس رام ليلا، مومل راڻو، لاڏي ۽ ڏاهر ايترو ته مشهور هئا، جو سال ۾ هڪڙو پيرو سڄي سنڌ اچي انهن ناٽڪن کي ڏسڻ لاءِ گڏ ٿيندي هئي. روپو جيڪڏهن پنهنجو ڪمائڻ گهري ها، ته هوند الاهي ڪمائي ها. پر هو سنگهار کي چوندو هو ته

’ڌرتيءَ پنهنجا مٺا ماڻهو آهن سڀ پورهيت ۽ پورهئي کان پوءِ جيڪڏهن گهڙيءَ لاءِ کين ڪا سُرڪ سُرڪ ۾ وندر ورونهن ڏيئي سگهون ته ان کان وڌ ٻيو ڪهڙو انعام اڪرام ٿي ٿو سگهي؟‘ پر جڏهن کان سنڌ آزادي وڃائي هئي، روپي ۽ سنڌس جيڏن ڀارن رام ليلا ۾ ٻين داستانن بدران سنڌ جي سورهين ۽ ڀريل مڙسن جا ڪردار ناٽڪن ذريعي ماڻهن کي ڏيکارڻ شروع ڪيا هئا. ٺٽي کان ملتان تائين هر شهر هرڳوٺ ۾ ناٽڪ منڊلين ۽ پڳتن جي ڌم لڳي ويئي ۽ سنڌ جي ٻچي ٻچي تائين وندر ورونهن ذريعي ڳالهه پهتي ته سنڌ غلام آهي، سنڌي غلام آهن، سندن ٻولي بہ پنهنجي ٻولي ڪانهي. سنگهار پهرين ته انهن ڳالهين کان پري هو، پر روپي جي زور ڀرڻ تي هو بہ اهي کيل ۽ ناٽڪ ڏسڻ هليو ايندو هو. روپي جي دالان ۾ هشام ماڻهن جا اچي ڪٺا ٿيندا هئا. تير ڇٽڻ جي جاءِ نہ بچندي هئي. روپو ۽ سنڌس، ساٿي سنڌ جي تاريخ جا اهڙا اهڙا واقعا ناٽڪن ۾ پيش ڪندا هئا، جو پيرسن ۽ پوڙها لڙڪ اگهندا اٿندا هئا، ۽ جوانن ۾ چڻ پڻ ۽ سرگوشيون شروع ٿي وينديون هيون. اهڙيون ڳالهيون لڪيون نہ آهن، ۽ ويندي ويندي ڳالهہ وڃي ترخان عامل تائين پهتي. هڪڙي ڏينهن روپي جي منڊليءَ جا همراهہ دولهہ دريا خان ۽ شاهہ بيگ ارغون جو ناٽڪ ڪري رهيا هئا تہ پليان آهستي آهستي ترخان عامل پڻ ٽن سپاهين سان اچي ميڙ ۾ شامل ٿيو. هن [illegible] مهل تہ ڪجهہ نہ چيو، پر جڏهن ماڻهن ناٽڪ ختم ٿيڻ [illegible]ات هن کي پنهنجي وچ ۾ ڏٺو، تڏهن ڪن کي ڳالهہ ڪُڪڻ لڳي تہ هن مان ڪو وڏو خلل ٿيندو. ٿيو بہ ائين. عامل ان ٽي ڏينهن ٺٽي ڇڙهي ويو. ٻن ٽن ڏينهن کان پوءِ روپي کي ترخان جهلي ويا. سنگهار ۽ ٻين جوانن ۾ ڏاڍو ڏاءُ هو. سنگهار روز روپي جي پيءُ وٽ وڃي ويهندو هو ۽ کيس دلداري ڏيندو هو. ماڻهو آخوند نور محمد وٽ بہ دانهين ٿي ويا. هن ڪن ترخانن کي اشارو ڏنو تہ جيڪڏهن روپي کي ڪجهہ ٿيو تہ ڳوٺ جا

Gul Hayat Institute

جوان ٻڪري ٻوندا. سنگهار به ڪٽيو ڪٽلايو ترخانن کي چوندو هو ته روپي جو وار به ونگو ٿيو ته ترخان عامل جو خير ڪونهي.

هڪڙي ڏينهن شام جو هو روپي جي گهر ويٺو هو. روپي جي ماءُ به ميٺا لولا ۽ پاپڙ آڻي سندس اڳيان رکيا. نماشام جي مهل هئي؛ روپي ۽ سندس سنگتين جي عادت هئي ته ھڏندڙ سج کي ڏسي، لولا ۽ پاپڙ کائي ٻوه ناڙڪ منڊليءَ ڏانهن ويندا هئا. سنگهار اڃا لولي ڏانهن هٿ وڌايو ته گهوڙن جي سنبن جو آواز ڪن تي پيو. هندن جي محلي ۾ گهوڙن جي سنبن جو آواز هميشه ڪنهن فتني کي اڀاريندو هو. روپي جو ڀاءُ اٿي ٻاهر ويو. هن ويجهڙائي ۾ سنبن ڪنهن وسوسي ۾ پيرم ڪان ڌڪ لڳو. روپي جي ماءُ ... ڌڪري ويٺي. گهوڙا اچي روپي جي دروازي اڳيان بيٺا ... ٿي ڪڙو لڳو ته روپي جي ڀاءُ پاڻ اٿي وڃي در کوليو. ڪوٽ جي عامل سان ... سپاهي، ... وڏا ڏاڪون ڪنيو بيٺا هئا. عامل ڪِلي چيو: ”ٺٽي جي عامل مٺا گهرائي هئي، سي ڏاڪون واپس ڪيا اٿس. خالي ڏاڪون موڪلڻ کي بدسوڻ سمجهي، اوهان لاءِ سوکڙيون پاکڙيون موڪليون اٿس!“

انهن چئي هن سپاهين کي اشارو ڏنو. سپاهين ٽيئي ڏاڪون دالان ۾ پيل صندل تي آڻي رکيا. عامل ۽ سپاهي کلندا هليا ويا. روپي جي ڀيءُ جي منهن تي مرڪ موٽي آئي، ۽ کلندي چيائين: ”مون چيو ... ته منهنجي مٺائي کائيندڙ ڪٿي ارغون هجي ... ترخان ... منجهس ... منجهو موٽي ... روپي ماءُ، ڏس ... ڀي ته کهڙيون سوکڙيون ... موڪليون آهن!“

وڏي ماءُ صندل وٽ اچي، وڏي ڏاڪونءَ جو پڙ مٿي ڪنيو، ۽ پوءِ هڪ دل ڏاريندڙ ڪيڪ ڪري اتي ئي ڏندڻجي ڪري پيئي. روپي جي ڀيءُ ۽ سنگهار به ڏٺو: روپي جي ويڊيل سيسي سڌي سنئين، ڏاڪونءَ جي پڙ ڏانهن ڏانهن نهاري رهي هئي. روپي جي ڀيءُ ڪان به دانهون نڪري ويئي، ۽ ويچارو

Gul Hayat Institute

پنهنجي اڪيلي پٽ جو اهو حال ڏسي ڪپڙا ڦاڙڻ ۽ وار پٽڻ لڳو. سنگهار کي سمجهه ۾ نه آيو ته ڇا ڪري. نيٺ ٻاهر نڪري ڏيئي سوناري جي گهر وارن کي سڏي ورتائين، جن اچي روپي جي ماءُ پيءُ کي سنڀاليو. ڳوٺ ۾ جڻ راڪاس گهمي ويو. هرڪنهن جو ڪنڌ هيٺ ٿي ويو. پوڙهن کي پنهنجا هچا ياد آيا ۽ جوانن کي پنهنجو هميشه کلندو ٽهڪندو يار روپو ياد اچڻ لڳو. روپي جي ارٿيءَ ۾ ڳوٺ جو هر ماڻهو، مسلمان، هندو ۽ ٻوڌي انهن شامل ٿيو جڻ روپو هرڪنهن جو پنهنجو پٽ، پنهنجو سڳو ڀاءُ هو. مسائڻ کان موٽندي، سنگهار پنهنجي سموري سنگت کي اشارو ڪري، ڦٽل ڀوري ۾ لهي پيو. ويهارو مڙس جو هو. سنگهار کي لفظ ڏانهه نه پيا اچن، جن سان هو همراهن کي پنهنجي ڳالهه سمجهائي: رڳو ايترو چئي سگهيو ته ”اسين سنڌي آخر هي ڳالهيون ڪيتو وقت سهنداسون. اچو ته هميشه لاءِ هنن ڏيڏ ڪانئيندڙن ترخانن جو خاتمو ڪريون!“

سنڌ ۾ جتي ڪٿي جوانن ۾ اڪيلي غلاميءَ خلاف مچ ٻري پيا. صلاح اها بيٺي ته هڪڙو همراهه سنڌ جي ڳوٺن ۾ وڃي، سڀني سرويچن کي سڏ ڏئي ته ان ڏينهن کان پورا ڏهه ڏينهن پوءِ، سانجهيءَ پهر هر ڳوٺ، هر شهر ۾ سنڌي ترخانن جي چوڪين تي راتاهو ڏين ۽ سنڌ مان سندن نالو نشان ميساري ڇڏين. جتي جتي اهو نياپو پهچي، اتان جو ڪو ماڻهو وري پنهنجي پر واري ڳوٺ، واهڻ وسيءَ ۾ اهو سنيهو پهچائي. ڪن جو خيال هو ته ڏهه ڏينهن به صبر نه ڪجي. پر سڀني جي آخري صلاح اها بيٺي ته جيڪڏهن هڪڙي ٻن هنڌن تي اکوات ڪو قدم کنيو، ته شهرن ۾ ڇانوڻين مان ترخانن جا لشڪر ڳوٺن ۾ باهيون ٻاري ڏيندا.

سنگهار جا ساٿي سنگتي سنڌ ۾ ٽڙي پکڙي ويا. ٺٽي، سيوهڻ، ٻکر، بدين ۽ امرڪوٽ تائين بغاوت جي اها چڻنگ ماڻهن جي دلين ۾ مچ ٻاريندي رهي. جتي ڪٿي ماڻهن لاءِ ان

ڏينهن جو اوسيئڙو ڏکيو ٿي پيو. هاري ناري، ڪمي ڪاسبي ۽ پورهيت پنهنجو ڪم ڪاج وساري ويٺا. ماڻهن جي منهن ۾ سرهائي اچي ويئي. وسين واهڻن ۾ ٻار ٻه ٽوليون ٺاهي بيت ڏيندا لنگهندا هئا.

"بديسي ٻچڙا، ساري ڪنداسين سيجَ،
ڏونگرا ڏرندا ڏيهه ۾، لهندي سنڌوءَ اڄ،
نه ڪي ٻاپ نه ڪي ٻيجَ، ڏسندا ڏيهه ـ ڌڻي!"

ان ڏينهن جي اوسيئڙي ۾ آڀ ٻه آگمجي آيو. صبح کان ئي سنهي سنهي بوند پوڻ لڳي. ماڻهن ٽپهريءَ کان اڳي ئي مال ٻهرائي ڇڏيو. ڳوٺن ۽ شهرن ۾ جن ڪا ڏرتي ڏهڻ واري هئي: ٻپهرن کان پوءِ هر هنڌ هٽ تاڙ ٿي ويئي. زالن زائفائن سوبري ئي درن ڪي ڪڙا ڏيئي، ٻارن کي جن ٻوتاڙا چاڙهي اندر ويهاري ڇڏيو. سندن دلين ۾ آچاتو ڌپ هو، ڀؤ هو، ۽ ان سان گڏ ڪي آسون اميدون ۽ ڪي آسرا هئا. هو ڌڻيءَ در دعائون گهرنديون رهيون ته ڏيهه تان هي ڏاريون ڪٽ لهي پوي، نه وري ڪي ساوڪون ۽ سڪار ٿين، نه جيئڻ وري ونيون پنهنجن ورن سان سڃي مرڪ سان ڪا رهاڻ ڪن.

سنگهار ۽ سندس ساٿي سانجهيءَ کان اڳي وري ڍوري ۾ لهي پيا. ڪنهن ڪجهه نٿي چيو، ڄڻ هنن کي ڪا خبر نه هئي ته ڪيئن ڇا ڪرڻو هو، ڪيئن ڇا ٿيڻو هو. اوچتو سموري آسمان ۾ ڳاڙهو ڳاڙهو سوجهرو ڦهلجي ويو، ڄڻ ته آڀ ٻه رت سان رڱجي ويو هجو. ماڻهو سنڌ جي هن رت سان ڳاڙهي آڀ ڏانهن ڏسي، دل ئي دل ۾ ڪي ٻاسون ٻاسڻ لڳا. ٺڪاڻن ۾ ٻاوا پرارٿنائون ڪرڻ لڳا، مسجدن ۾ جهور پوڙها ويهي ڌڻيءَ در آراڌيءَ لاءِ ٻاڏائڻ لڳا. اوچتو ترخانن جون رڙيون ۽ ڪوڪون آسمان ڏارڻ لڳيون. سنگهار ۽ سندس ساٿي ڍورو ٽپي، ترخانن جي چونڪيءَ تي چڙهي آيا. ڪن وٽ ڀالا هئا، ته ڪن وٽ ڪهاڙيون. هڪ ٻن وٽ ته رڳو ڏنگيون ڳريون لوڙهيون هيون. پر سڀني جي ڪمربندن ۾ ڪٽارن جا ڳن صاف چمڪي رهيا

هئا. جڏهن هنن چونڪيءَ تي حملو ڪيو، تڏهن ترخانن کي سمجهه ۾ نه آيو ته هي آسماني آفت ڪٿان ڪڙڪي هئي. ترخانن وٽ به ٿوڪن سپاهي هئا. ٻئي طرف سنڌي، ساڻيڪي ڪان سترهن جي هئي. ترا ۽ ڪلاهه پٽ تي ليٽڻ لڳا. ڪنڌ ڪپجي، ڪورجي دروازن جي چانئٺن اڳيان ڍير ٿيڻ لڳا. سنگهار پنهنجي سان ترخانن جا سينا ڏاريندو عامل جي دروازي ڏانهن پهتو. دروازي تي بيٺل ٻي سپاهي تراريون آڇون ڪري هن تي چڙهي آيا. سنگهار کي ان وقت ڄڻ سڱ ڄمي پيا هئا، ۽ هو مست سانَ وانگر ڄڻ ٿونا هڻندو اڳتي وڌندو ويو. ٻن سپاهين کي پنهنجي ڀالي جو کاڄ بڻائي، ٽئين کي ڪڇيءَ کان جهلي ڪٽي مٿي کڻائين ترخان سندس هٿن ۾ ڪُرڙي وانگر ٿڙڪڻ لڳو، ۽ پوءِ کيس ٻنهي هٿن سان کڻندي، پنهنجي مٿان ورائي کيس دروازي ڏانهن اڇل ڏنائين. دروازو زور سان ٺڪ لڳڻ سان کلي پيو، ۽ سپاهي عامل جي قدمن ۾ ليٽڻ لڳو. عامل پنهنجي ترار سنڀالي، ان کان اڳ سنگهار وٽس پهچي ويو. عامل هن ديوَ جهڙي مڙس کي پنهنجي سامهون ڏٺو ته سڄو ٿرڪڻ لڳو، ۽ بجاءِ وڙهڻ جي سنگهار اڳيان هٿ ٻڌي، پنهنجي جان بخشيءَ لاءِ آزيون نيزاريون ڪرڻ لڳو. سنگهار کي الائي ڪهڙو خيال آيو: هن ڀالو هڪ ڪنڊ ۾ اڇلائي ڇڏيو، ۽ خالي هٿين عامل ڏانهن وڌيو. عامل کي ڄڻ پنهنجي جيئڻ جي اميد نظر اچڻ لڳي، ۽ هن هٻڪندي چيو: "هيءَ پيٽي هيرن جواهرن سان پري پئي آهي. جي منهنجي جان بخشيو ته اها تنهنجي ملڪ آهي!"

سنگهار کان کِل نڪري ويئي، ۽ هن وڃي پهچي پيٽيءَ جو ڍڪ مٿي کنيو. ان ۾ پهل سون چانديءَ جي زيورن ۽ هيرن موتين کي ڏسي هن جون اکيون ڪيريون ٿي ويون. هن عامل الائي ڪيترن سنڌين کي ڦريو لٽيو هو جو پيٽي منهان منهن ڀَري پيئي هئي. سنگهار جو ڌيان پيٽيءَ ۾ هو، تڏهن عامل موقعو ڏسي ترار ڪڍي سنگهار تي وار ڪيو. سنگهار چيتي وانگر

ٽپو ڏيئي هٽي ويو، ۽ ترخان وار خالي وڃڻ ڪري اونڌي منهن وڃي زور سان ڪريو. سنگهار سٽ ڏيئي ڪئي ڳچي کان جهليس. "ڪميڻا ڪنهن جاءِ جا!"

انهن هن کي ڪنڌ کان جهلي، ڪيس ٻاهر وٺي آيو. ڏيپ کان عامل جي منهن تي چڙهيل هارجي ويئي هئي. هن کي پنهنجي موت جي ايتري پڪ ٿي ويئي، جو هٿ پير بچاءُ لاءِ ڪوشش به ڇڏي ڏنائين. ترخان جو پنهنجي عملدار جو اهو حال ڏٺو، تڏهن وڌيڪ ڇڏي ڪئي ڪڙين تي زور رکيو. ترخان ڀڄندا ٿي ويا، پر سنگهار جي ساٿين سندن پٺ نه ڇڏي. جڏهن ڳوٺ کان گهڻو پري نڪري ويا، تڏهن همراهه موٽي آيا.

سنگهار جي چوڻ تي سندس ساٿي، ڳوٺ جي سمورن ماڻهن کي مسجد واري چونڪ ۾ گڏ ڪري جو چئي آيا. مشعلون ٻاري، عامل کي چوڪيءَ تي ويهاري، هڪ ڪهڙو ناهي ٻيهي رهيا. فيصلو ڳوٺ جي ماڻهن تي ڇڏيائون ته عامل کي ڪهڙي سزا ڏني وڃي، جو هن جي چرچ تي روڄي کي ترخان قتل ڪيو هو. ڪن اهو چيو ته عامل جو پٽ امير خان جهلي آڻجي، ۽ عامل جي سامهون ڪيس ڦاهيءَ تي چاڙهجي. پر جيئن ته امير خان ننڍي ويل هو، ان لاءِ ترسڻ اجايو هو. ڳوٺ جي ماڻهن اها سزا مقرر ڪئي ته ان چونڪ ۾ ٽپاس ڪوڙي، عامل کي ان ۾ اٻتو ٽنگي ڇڏجي. جيستائين صبح تائين جيئرو رهيو ته سندس جان بخشي ويندي. ڳوٺ جي ڇوڪرن ٻارن کي روئڻ تي آيو. ٽپاس ڪوڙي جڏهن عامل کي اٻتو ٽنگيائون ته ڇوڪرا ڏينهن تائين ڪيس ڇيڙائيندا رهيا.

ان رات سنڌين سک جو ساهه کنيو هو، ۽ ٻي اونا ٿي سمهي رهيا. پر صبح جو اوچتو گهوڙن جي آواز تي سڀني جي اک کلي. انهن ٿي ڀانيو ڄڻ درياءُ اٿلي پيو هو يا ڪو زلزلو اچڻ وارو هو. ڳوٺ جي ڪتن جي ڀونڪڻ هيڪاري ان هل هنگامي کي تکو ڪري ڇڏيو؛ ۽ پوءِ هن نماڻي ڳوٺ کي

هزار کن هٿياربند ترخان لشڪري گهيرو ڪري آيا. سنگهار ۽
سنڌس ساٿي هڪڙي گهر کان ٻئي گهر تائين 'هشيار، خبردار'
جو هوڪو ڏيندا، ڳوٺ کي بچائڻ جو ٻيلو ڪرڻ لڳي ويا.
پر هنن اندازو لڳايو ته جي هنن مقابلو ڪيو ته گهڻيءَ ۾ ترخان
هنن جي لاشن کي لتاڙيندا گهرن ۾ ڪاهي پوندا. ان ڪري
ضروري هو ته ڪنهن طرح سان زالن ٻارن کي محفوظ ڪجي.
ايتري ٿوري دير ۾ ترخانن جي گهيري کي ٽوڙڻ به محال هو.
فقط اهوئي سجهي آين ته ڪنهن طرح سان تڙتڪڙ ۾ زالن ۽
ٻارڙن کي ڳوٺ جي مسجدن ۾ پهچائجي. سنگهار پنهنجي ماءُ
۽ زال پاڳل کي چيو ته هو پاڙي جي ٻين زالن ٻارن سان ٻه
واري مسيت ۾ هليون وڃن. ٻيا به پنهنجي پنهنجي زالن کي
اٿون ڪرڻ لاءِ ڇٽي آيا. جڏهن زالون ٻار ۽ ٻنهه ٻيرسن مسجدن
۾ پهتا، تڏهن سنگهار پنهنجو جٿو ساڻ ڪري ترخانن جي مقابلي
لاءِ تيار ٿي بيٺو. پر مقابلو ڇا هو: هڪ سنڌيءَ جي مقابلي ۾
ڏهن کان به مٿي ترخان هئا — ترارين، ڀالن ۽ ڍالن سان سينگاريل!
سنڌين وٽ ته ڪهاڙيون به پوريون سوريون هيون. ڪن وٽ ڀالا
۽ تراريون به هيون، پر جهڙيون الي ۾ اوڻ. سنگهار پنهنجي
سرخي تي سوار شينهن وانگر گجگوڙ ڪندو ترخانن تي ڪڙڪندو
رهيو. سنڌس ساٿين به جيءُ مرڻ ڏيا مارڻ جو سنهن کنيو هو.
وڙهندي وڙهندي ٻهر سج جو ڇڙهي آيو. نيٺ سنڌي ڍرا پوندا
ويا، ڪرندا ويا. سنگهار جو سڄو بدن رت ۾ ڳاڙهو ٿي ويو
هو. اوچتو پري کان اڇلايل هڪ ڀالو هن جي ڪلهي جي ڦڻ
۾ کپي ويو، ۽ هو هني تي لٽڪي پيو. سرخي جي رڳن کي
جهڻن ٿي دير ملي، تيئن هوا سان ڳالهيون ڪرڻ لڳو. سنگهار
جي ڪلهي مان رت وهي، سنجن مان ٽيندو، گهوڙي جي پوٺ
تان لار ڪري وهڻ لڳو. گهوڙي، ڊوري ۾ لهي، سمن جي
ٻنين ڏانهن ڪٽي رخ رکيو. ان هاهوڙ جو ٻڙاڏو سمن تائين اڳيئي
پهچي چڪو هو، سي به پنهنجي بچاءَ ۾ هشيار ڪٿيو ٻنين ۾

Gul Hayat Institute

کپ ڏيو ٻيٺا هئا. سرخو پنهنجي مالڪ کي ڪٺي، ڪنڌ نمائي سمن اکيان اڳ ۾ بيٺي رهيو، ڄڻ چوندو هجي: ”هي منهنجو سائين آهي، هن جي ٻارت آڻيو!“ جڏهن سمن هن کي سڃاتو، ۽ هن جي حالت ڏٺائون، تڏهن سندن دلين ۾ هن لاءِ نفرت ڄڻ هن جي رت سان ڌوپجي نڪري وئي، ۽ چاچو پوءِ هن کي گهر ڪٺي آيو.

ان بغاوت ۾ ترخانن سومن ڪوٽ ساڙي جلائي ڇڏيا. آن جي ڪرن ۾ گام، جي ڏنين نان به نه لڙيا. جيڪو جوان، ٻار ٻا ٻيڙو سندن راهه ۾ آيو، تنهن کي لوڙي جي نوڪن تي چاڙهي ڇڏيائون. سنڌين جي رت سنڌوءَ جي ڌارائن ۾ گڏجي، درياءَ کي ڳاڙهي ڪنوار بڻائي ڇڏيو هو. اهو ڪهر نه هو، جنان هڪ به ماڻهو نه ڪٿو هجي. هزارين سنڌي ڪنواريون ناريون ترخانن جون ٻانهيون بڻجي ويون. سنگهار جڏهن ڇڳو پاءِ تي ڪوٽ موٽيو تڏهن ڪيتريون جاتل سڃاتل شڪليون هن کي نظر نه آيون. جيڪي سائي سنگتي بچيا هئا، سي به هن ڀانگر ڇڄرجي وڃي وري جمرا ٿيا هئا. جاڻ به انهن مان هو. اهي ڳالهيون ياد ڪري هن وري پنهنجي پراڻي ٻار ڏانهن نهاريو. پر جاڻ، اڏامندڙ دز ۾ ڪجهه نهاريندو، ڳوليندو رهيو، ۽ سنگهار سمجهي ويو ته، جاڻ پنهنجي ڪونڌر پٺ کي، اندر ئي اندر ۾ وري جمارڻ ۽ ساڻس رهاڻ ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو.

Gul Hayat Institute

۴

جاڻ جو راڄ صديون کان ڌرتي ۽ هُن جي وچ ۾ وسيلو هو. گهڻو تڻو سڀ هَرَ هاري هئا يا مالوند ۽ پورهيت، پنهنجا کير مکڻ، پنهنجي اَنُ پنهنجي ڏاس، پنهنجي ڪاٺ پنهنجي ڪپهه: هنن کي خدا جو ڏنو سڀڪجهه هو. ڪاٺي ٻي، واڇهه، وڻون، ماڻهون، پهاڙا وڙهي، وري وڃي هر ڇوليءَ جي پر جهلڻيندا هئا. زالون به سگهڙ — پنهنجو سٽ پاڻ ڪتين، پنهنجي ڏاس مان ڪرزيئون پاڻ ئي ٺاهين، پنهنجي اَن مان کٽا ۽ لوڻيون ٺاهين. اَنَ پيهي، گهر هاج لاهي، ٻارڙي جون زالون اٽ ۽ چرخا ڪٽي، ڪنهن هڪڙي گهر اچي گڏ ٿينديون هيون، ۽ پوءِ اٽ به پيو هلندو هو، ۽ رهاڻ به پيئي رڙهندي هئي. جهان جي نه هنيءَ ۾ نه ڪنهيءَ ۾: جهڪڙهن ڏک سور هئن، تڏهن به پنهنجي راڄ جا. ڪٿاڻون ڪهاڻيون به پنهنجون، پنهنجي مال جون، پنهنجي کير پٽن جون، پنهنجي نياڻين سياڻين جون، پنهنجي پنهن جون، نصلن جون، ڳائي ماهي ڦرن ٽڪرن جون. ڪنهن جي ڪا ڳڻتي ۽ اونَ هئي نه بس اجهو اها ته ڳوٺ مان ڪڏهن چار ڪڏهن ڇهه مڙس اوچتو وڃي ڪنهن لشڪر مان شامل ٿيندا هئا. جڏهن سومرا هوندا هئا ته سومرن جي سينا ۾، جي سما هئا ته سمن جي ڪاهوڙين سان. ڪي ورندا هئا ته سون سان ڪرزيئون ڀري ايندا هئا، پٽ ۽ ريشم جا ٿاڪيا، ڪنجهي جا وٽا، ٽامي جا ٿالهه، ٿالهون، چاندي مڙهيل جتيون ۽ هنا، پرت پريلي ٽلي ۽ جهُلون.... ۽ پنهنجن سنگتين جي سورهيائين دلاورين جون ڪهاڻيون، اهي جهانگي مانجهي جوان جڻ ته ڳوٺ جو نت نئون داستان هئا: هنن ٻاڌت، تنهن ۽ بره جون ڳالهيون ڪيئون هيون

Gul Hayat Institute

ٿيهه سپاري ۾ سوڙهن ۾ ٻرڙجي، ٻوڙهيون ٻڌيون، جوانن ۽ جوانڙين کي اهي نينهن جا داستان وَرَ وَرَ ڪري ٻڌائينديون هيون، ۽ جوان انهي ٿي داستان ٻڌي وڃي لشڪرن ۾ شامل ٿيندا هئا، ۽ جوانڙيون انهن ئي جوانن جا ويهي اوسيئڙا ڪنديون هيون.

پر جڏهن کان قنڌاري، مڪڙن جيان سنڌ تي وريا هئا، تڏهن کان چڻ انهن داستانن جي ڪا ڪڙي وڃائجي ويئي هئي. قصا ڪهاڻيون ۽ داستان اتي ئي بيهي رهيا، اڳتي وڌي نه سگهيا. انهن جي اڳ جي خبر هئي، پر پڇاڙيءَ جي ڪنهن کي خبر نه هئي. ٻوڙهيون ٻڌيون هاڻ فقط پراڻا قصا، پرائيرن ڪٿائون ڪنديون هيون، جن ۾ سنڌ جي مانجهي مڙس جون رس رهائيون هونديون هيون، ۽ ٻوه چڻ ٽوڪ هئي چونديو هيون ته هاڻ اهڙا مانجهي مڙس ڪٿي؟ اهي قصا ڪهاڻيون ٻڌنديون ٿي ويون، زندگي هلندي رهي، فقط ٻورهئي تائين محدود رهجي ويئي. ظاهر ته ڪنهن کي سمجهه ۾ ڪونه ٿي آيو ته ڇو زندگيءَ جي ڪهاڻين جي ڌارا روڪجي ويئي هئي، ڇو زندگي ماٺي ٿي، ڪٿي ٿمندي ٿي ويئي. مڙس جي منهن ۾ سرهائي ڇو نه هئي؟ اوسيئڙن ڪيڻ جهڙا جوان ڇو نه هئا؟ پر هنن کي هڪ ڳالهه ضرور اڻڄاڻ طور ياد ٿي آئي. اڳي سنڌ ۾ قنڌاري ڪونه هئا؛ پنهنجا هئا، ڌاريان، پراوا، اوپرا ڪي به نه هئا، ۽ هاڻ سنڌ ۾ جتي ڪٿي قنڌاري هئا، جن پاڻ کي ڪڏهن ارغون ته ڪڏهن ترخان ٿي سڏايو؛ ۽ هنن جي ڪري قنڌار جي رستي کان، يا ملتان جي رستي کان ڪڏهن ايراني ٿي آيا ته ڪڏهن توراني، ڪڏهن تيموري ته ڪڏهن مغل، ڪڏهن عراقي ته ڪڏهن شيرازي. ڪي مولوي بنجي ٿي آيا ته ڪي مسجدن جا پيش امام، ڪي سوداگر بنجي ٿي آيا ته ڪي سودي‌باز، ڪي لشڪري هئا ته ڪي هزاري ۽ پنجهزاري. هنن مان هر ڪنهن ترخانن ۽ ارغون سردارن سان پنهنجي مٽي مائٽي ٿي ڏيکاري، ڪي ماما ته ڪي چاچا، ڪي چاچي جا پٽ ته ڪي ماسي جا؛ جنهن به فارسي ٿي ڳالهائي سو سرڪار جو مائٽ هو!

نئين ۽ سرڪار جي سائي ۾ جانڻ جو راڄ ۽ ٻين ٻوڙهيتن سان ماڪوڙين وانگر ٻورهيو ڪندو رهيو. راڄ جي وڏڙن کي ڪنهن ڪنيڙوڪ ڏيئي ڇڏي ته جوانن کي گهر کان ٻاهر نه ڪڍندا نه حوالي اڻين ئي ٻنان ڪنهن ٻاهر ٻرڻ جي گذري ويندي. ٻيڙن ۾ اها ڳالهه ڪٿي ڳنڍ ٻڌي هئي. جوانن کي ٻاهر جي هوا کان روڪڻ ڪاڻ، اچا مڇن جي ساوڪ تي نڪتن ته ڪين پرڻائي تي ڇڏيائون، ۽ ننڍا نينگر جوڙا پنهنجي ونين سان خوش، پنهنجي هٿن پنهنجي ڪيڙ ۾ جنبي ويندا هئا. پر جوانن جي منهن ۾ اها سرهائي نه هئي. جا هنن جي پنهنجي منهن ۾ جواني ۽ ٻوري هوندي هئي. هنن جي عمر جيئن جيئن گذرندي وئي، تيئن تيئن سندن منهن وڌيڪ آٿيا ۽ ٻُسا ٿيندا ٿي ويا، ۽ ٻيڙا ڪين چٽي ڏيندا هئا ۽ ”ابا، ڪو اهڙو واءُ وريو آهي، جو اوهان ۾ اها ڳالهه ئي ڪانهي، جا اسان ۾ هوندي هئي!“ هو ڪين سمجهائي ٻه نٿي سگهيا، جيتوڻيڪ ڳالهه هميشه سندن چپن تائين اچي ئي ويندي هئي.

پر رت بدلي، ۽ واڌو منڊل ۾ رت جي ٻوءِ پرجي وئي. ڪڻڪن جا لابارا هئا. ڪرا آن کان ٻنهه، ڦاٽا ٿي. ڳوٺ جا سمورا ماڻس اچي ڪرن اڳيان بيٺا. جنهن جيتري ٻني کيڙي، اهو اوترو آن ڪٺندو. ٻورهئي جي ورڇ هئي، آن جي ورڇ ڪانه هئي – ٻه داڻا هيڏانهن کي هوڏانهن. سا ڳئي ابي ڏاڏي جو اولاد هئا. آن جي داڻن نان کهڙيون لئيون کهاڙيون ڪٽيون. لُهار کي وادي کي، رازي کي، ۽ مسيت جي مُلي کي وَٽ ڏيئي، باقي آن ڳوٺ وارا پنهنجي پنهنجي ورڇ آهر گهر کڻي ويندا هئا. هيلوڪو فصل به پل پلان جهڙو ٿيو هو. هاڪ پٽي پيئي راڄن ۾. ٻوڙها پيرين پاڻ ۾ چرچا گهڻا ڪري رهيا هئا ته ٻرپان مٿي ۽ جو هڪ واچوڙو هنن ڏانهن وڌندو آيو. واچوڙي ۾ گهوڙن جي سنبن جو آواز هو، چڻ ڪو لشڪر چڙهندو ٿي آيو. جن ميرسن جنگين وارا ڏينهن ڏٺا هئا، تن انهن سنبن جي آواز مان ئي سڃاتو

Gul Hayat Institute

ته هي ڪي وېري وريا آهن. ڪين اها آلتي وني وېٺي ته ننڍو رت آهي، جيڪڏهن ڪنهن ڳالهه تان بحثا بحثي ٿي ته رتو چاڻ ضرور ٿيندي. ان ڪري ننڍن نيٽن ڪي وڏڙن اها هدايت ڪري ڇڏي ته ڪير به هجي، هنن مان ڪو سوال جواب نه ڪري پاڻهي وڏا ڳالهائيندا.

اڃا هنن جوانن کي اها صلاح مس ڏني، ته ڀرېون سوار ڪين نظر آيو. ترخان پريڪان ئي پڌرو. هن جي پوشان پنجاهي ڪن پها به ترخان هئا. هو همراهه وڏي اچي ڪرن اڳيان لٿو، ۽ فارسيءَ ۾ ڪجهه چيائين.

”اسين اها ٻولي ڪانه ڄاڻون، جوان! سنڌي ڳالهاءِ ته سمجهون!“ هڪڙي پيڙي چيو.

سپاهين مان هڪڙو ڄڻو وڏي اڳيان آيو، ۽ گهوڙيءَ لاءِ هو پنهنجي سردار مان ڪجهه ڳالهائيندو رهيو، ۽ پوءِ هنن ڏانهن منهن ڪري چيائين: ”هي زمينون امير ڪوڪلتاش ارغون جون آهن، انهن جي پيدائش به هن جي آهي. اسين اهاڪٺي آيا آهيون.“

هڙڙي ڳالهه نه پڌي نه سڻي؛ نه ٿي نه ٿيندي. هي ڪهڙو واءُ وريو هو جو مالهن جو ڏاڏو پاڻي به محفوظ ڪونه هو.

هڪڙي پيرسن چئي ڳالهه نه سمجهندي چيو: ”ابا، اسين هتي ايامن ڪان ويٺل آهيون؛ ابي ڏاڏي هتان جا آهيون. اسان کي ته سڌ ئي ڪانهي ته هي ٻهون ڪي پٺي ڪنهن جون آهن!“

”هي زمينون اصل ۾ سمن جون هيون. سمن کان حڪومت اسان ورتي آهي، ۽ ان زمينن جا مالڪ سما ڪيچ لڏي ويا آهن. ان ڪري حضور جن هيءَ سڄي جاگير امير ڪوڪلتاش کي عنايت ڪئي آهي،“ سپاهيءَ چيو.

”ابا، الله الله ڪريو. هي ٻهون سمن جون وري ڪٿان آيون؟ هنن ٻهن جي نه ڪا اڳي ڪنهن اسان کان ڳهر ڪئي آهي، نه ڪو ڳهرندو به. اسان جي ابن ڏاڏن هنن زمين کي ڪيٽون ڏيئي، جهنگ صاف ڪري سنئون پٽ ڪيو. اسان جي

وڏڙن هٿي هر ڪيڙيا، پوکون پوکيون؛ تنهان پوء اسان انهن کي پنهنجو رت ست ڏنو، ۽ هاڻ اسان جو هي اولاد پيو انهن کي سنڀالي. هر ڪوڙيون اسين، ٻئي ڪنهن ٻي جي، سا ڳالهه ڪيئن ٿيندي؟" ٻڍڙي جڏهن ڪچهري مچائڻ واري ڍنگ ۾ چيو.

سپاهي وري پنهنجي سردار سان ڳالهه ٻولهه ۾ لڳي ويو، ۽ پوء ٻڍڙي کي چيائين: "سرڪار اوهان جي حقن تي ويچار ڪندي. پر هيءَ زمين امير ڪوڪلتاش جي جاگير آهي، سو پيداوار مان اڌ آن جو آهي. باقي اڌ مان ٻه اڌ اوهان جو، اڌ سرڪار جو."

ڳوٺ جي ماڻهن ۾ چوڌارو تي ويو. نوجوانن جي ڪاوڙ ۾ جڏهن ته چڪي پوندي تي ويٺي. سندن هٿن ۾ ڪنهن ٻانگي گهوڙاٽي ڪٿڻ لاءِ کهه ٿڻ لڳي. پر ٻڍڙن کين اکين ئي اکين ۾ ميڙون منٿون ڪيون، ان ڪري لاچار ٿي چپ ڪري بيٺا رهيا. سندن نظرون سپاهين ۾ ڪتل هيون. هو اهو ئي سوچي رهيا هئا: مڙس مڙس جو ست آهي؛ اهڙا هي ڪهڙا آسمان تان لهي آيا آهن، جو اهين زوري اسان جو اَن کڻي ويندا.

ٻڍڙا پنهنجي پاڻ ۾ ڳالهه ٻولهه ۾ لڳي ويا. هو ايترو سمجهي ويا ته سپاهي جنهن مقصد لاءِ آيا هئا، تنهن کي پوري ڪرڻ بنان رهندا ڪونه، ۽ پوء نماڻين نيڻن کي ڪيترو جهليو. آخر هڪڙي پيرسن سپاهيءَ کي سڌ ڪندي چيو: "ابا، اها ڳالهه اهين ڪانه نبرندي. اوهين ٻري کان پند پيا ٿا ڏسجو، لهو. چانورو پاڻي ڪريو، ٽڪ پچو. ڳالهه ڳالهه سان ڇڻندي. پوء ٻه آن اهو پيو آهي، پڇي ڪونه ٿو وڃي!"

Gul Hayat Institute

سپاهيءَ سمجهيو ته ڳوٺ جا ماڻهو ڏهي ويا آهن. هو واقعي وڏي منزل هٿي آيا هئا؛ هيڏڙي صلاح لاءِ جڏهن اڳيئي آتا هئا. هن پنهنجي سردار کي فارسيءَ ۾ اها ڳالهه سمجهائي. آن کٽي وڃڻ لاءِ کين ڍڳي گاڏين جي ۽ وهٽن جي به ضرورت هئي، سي به ته ڳوٺ وارن کان ئي وٺڻا هئن، ان ڪري سياست کان ڪم وٺڻ بهتر هو. اها صلاح ڪري هو اچي پيا، ۽ اتي ئي

تنهن هٿ کي لڳي ويا، ٻيڙن گهرن ڏانهن ماڻهو ڊوڙايا ته ڳوٺان ماني ٺهرائي کڻائي اچن. مهمان نوازي ته هنن جو مرڪ هو، مٿان ڏاريان اٿين سمجهن ته ٻيلي سنڌين وٽ وياسون ته مانيءَ جي صلاح به ڪانه هنياسون.

ڏٺيوسون چڙهي ويون، ڦڦڙون ڪسجڻ لڳيون، ۽ ڳوٺ جون زالفائون ٿوهين تي ٻچڙن مٿان ڊڳڙ لاهڻ ويهي رهيون. ٻوڙها مڙس مهمانن کي ماني کارائڻ کي لڳي ويا، پر ڳوٺ جا جوان جن اڄ خود پنهنجي وڏن کان باغي ٿي پيا هئا، سيني مان جاڻڻ جي پٽ عمر کان، ويٺو ٿي نٿي ٿيو. عمر کي ڳوٺ ۾ هوندي ٿي اربيلو بيپرواه، سڏيندا هئا. ڪنهن کي وٽ ٿي ته ڏيندو هو. وڏن جي نه چوڻ ۾ ٿي ڪوندو هو. خود جاڻڻ به ڪوس ڪونه جهليندو هو. چاچهنس نبو نه ڪليو ڪلايو چوندو وتندو هو ته "ادا، جڏهن کان ڇورو ٻيٽي پيرا شهرگهمي آيو آهي، اصل ون گهوڙو ٻڌڻ نٿو ڏئي. رڳو سنڌ سنڌ ڪري منجهي پيو آهي— سنڌي هئين، سنڌي هوندن، جن سنڌ جو ڪاڄ مٿس جهلي پيو آهي!"

اڄ به عمر اک هڻي، پنهنجن ساٿين جيڏن کي ونجهه وٺيءَ واري پٽ تي گڏ ٿيڻ جي نينڊ ڏني. هڪڙو هڪڙو ٿي، وڏڙن جي نظر گسائيندو، کسڪندو ويو. جڏهن ويهارو مڙسن جو گڏ ٿيو، تڏهن عمر چيو: "آءٌ اوهان کي اڳي ئي چوندو هوس ته هي ڏاريون نانگ ڪڏهن نه ڪڏهن اسان کي به ڏنگيندو. هاڻ ته پنهنجي ڪنهن ٻڌو، پنهنجي اکين ڏٺو— هاڻ ڇا صلاح آهي؟"

"جيڪا صلاح سڄي سنگت جي، پر وڏا ڇا چوندا؟"

"وڏا اهوئي چوندا جيڪي ترخانن کي چيائون. هينئر اڌ ڏيڻ تي راضي ٿيندا، سڀائي هو ٿي پٽيون ڪڻي ويندا، ۽ پرينهن .... پرينهن اسان جي اکين اڳيان اسان جي ننگن کي ڪاهي ويندا؛ انهن جي به ٻئي ٿيندي ويرم ڪانه لڳندي!" عمر جي اکرن مان جنسي باهه جا ألا نڪري، سيني ساڙڻ لڳا.

"ڌرتي اسان جي، پورهيو اسان جو، ان آپاڻون اسان

۽ ڪٺي وڃن ڏاڙهان، آن ڪان ٻڏي مرڻ ڀلو،" هڪ ٻئي جوان خفي ٿيندي چيو.

"سچ پچ جي اڄ ماٺ ڪري ويهي رهياسون ته هو لاباري مهل، پرائي مال تي ڏوهي نراڙ تي، ترخان اچي سيڪجهه پهاري ويندا،" هڪڙي ٻئي همراهه چيو، جنهن کي اچا مڇن جي ساوڪ مس آئي هئي.

"۽ پوءِ.... پوءِ وارو ايندو مال جو، وهٽن جو. جوڪا ڳنئون منهن پسند آهن، سا ٿيندي سرڪاري مال...." عمر کان صبر ڪيو نٿي ٿيو. هو اچا ڪجهه، چوڻ تي هو، پر ڪجهه سوچي چپ ٿي ويو.

"هي ته 'منٺو پر، پنجي مهل' واري ڳالهه ٿي— چڀي سما هتان لڏي ڪيچ هليا ويا، ان ڪري هيءَ زمين سرڪار جاگير ڪري ڪنهن کي ڏني آهي؛ ۽ اسان جي وڏڙن جا هڏا، جي پورهيو ڪندي هن ڌرتيءَ ۾ ڳڏجي مسجي ويا آهن، ڪهڙون ڏينهن، هر هلائيندي، ڳنڍون ڪيڏيندي، آرهڙن سيارن ۾ جو اسان پنهنجو رت ست هن ڌرتيءَ کي ڏنو، سو ڪنهن کي ياد ئي ڪونه ٿو پوي!" هڪڙي جوان چڙ شڪايت پيش ڪندي چيو.

"پيلي ڳالهه پڌي اٿو: مڙس اهي جي پنهنجي لڄن تان گهورجي وڃن. هيءَ ڌرتي اسان جي لڄ آهي، اسان جي جيجل ماءُ آهي، جيسين منهنجي سريءَ ۾ ساهه آهي، تيستائين ته ڪو ترخان هجي ڪٿي ترخان جو بابو هجي، ان داٿي ۾ هٿ ڪونه وجهندو. اوهين جي مون سان ساٿ نه ڏيندا ته آءٌ اڪيلو به هنن سان وڙهڻ کان نه مڙندس!" عمر پنهنجو فيصلو ڪندي چيو.

جوانن ۾ چوٻولو پئجي ويو. "اسين سڀ ساٿ آهيون. آن اسان جي لاش تان لنگهي ڪٽندا!"

"ته پوءِ اچو ته ٻڪو نبيرو ڪريون، يا هو اسان کي ماري آن ڪٺي وڃن يا اسان جون ڪهاڙيون هنن جي رت سان رڱجي سرائڻ چڙهنديون!" عمر آتندي چيو.

Gul Hayat Institute

سيڪو پنهنجي گهران وچي ڪهاڙي کڻي آيو. زالن جو پنهنجي هٿن، پاڻن ۽ گهوڙن کي ڪهاڙيون ڪڻندو ڏٺو، تڏهن سندن ڀنڀ ٻرڪاڻون ماڻون ٿيڻ لڳا. يا الاهي خير، هي ويٺي ويٺي نينگرن کي ڇا ٿيو؟ هي ڪهاڙيون ڇا لاءِ؟ هو پلءُ کڻي ڏڏي در ٻاڏائڻ لڳيون. "ڏاڍي منهنجا، پنهنجي رسول جي صدقي هنن کي هر ويري کان بچائج!" هنن الائي ڪيتريون ٻاسون ٻاسيون، الائي ڪيترا سوڻ آپسوڻ ڪيا، رڳو ان لاءِ ته نينگر صحيح سلامت موٽي اچن.

جڏهن ترخان ماني کائي واندا ٿيا، تڏهن سنڌي ڳالهائيندڙ سپاهيءَ ڪرڙن کي چيو ته آن ڪڻي وڃڻ لاءِ گڏيون به هنن کي ڏيڻيون پونديون؛ ۽ هنن اهو به فيصلو ڪيو هو ته ٿن پٽهن ٻدران رڳو اڌ ان کڻي ويندا جو هارپ جو حق جتي ڪٿي اڌ حصو هو. پير مڙدن جا ڪنڌ هيٺ ٿي ويا. هن انڌير جو هنن وٽ سواءِ صبر جي ڪوبه جواب نه هو. جڏهن سپاهي ان جي ڪرن ڏانهن وڌيا، تڏهن هنن ويهارو مڙسن کي ڪهاڙين سان اڳي ئي اٿي بيٺل ڏٺو، جن هنن کي اهڙين نظرن سان ڏٺو، جن ۾ هاڻ ڪابه مهماننوازي نه هئي.

پير مردن به پنهنجي نينگرن کي ڪهاڙين سان ڏٺو ته هو به حيران ٿي ويا. جاڻڻ پٽ کان پڇيو "ابا عمر، هي ڇا آهي؟"

"بابا، اسان هي جيڏيري جي ترخان آن کڻي وڃن ته اهڙي حياتيءَ تي حيف آهي!"

جاڻڻ ۽ ٻيا به منجهي ٻيهي رهيا. ڳالهه جوانن جي سچي هئي. ڪو وقت هو جو هنن به ترخانن سان چوڏون ڪاڏيون هيون. وهي ڇري ڇوندا آهن هت ته ڇمار ڇري تي پئي هئي. هنن کي منجهيل ڏسي، سنڌي ڳالهائيندڙ سپاهيءَ چيو، "اجائي رتو ڇاڻ ٿيندي مڙي وڃو!" هن آهستي چيو، پر سندس لفظن جو دڙڪو ڪنهن کان ڳجهو نه هو.

اوچتو سردار پنهنجي ترار آڀي ڪندي، گهوڙي کي اڙي

Gul Hayat Institute

هئي. هوڏانهن ڪهاڙيون آيون تي پنهنجا نشانا ڳولڻ لڳيون. پيرسن مان هڪ ٻه ته اڳ ۾ ڊڄي ڪري ٻيهر وارن ۾ اچي ٽڪجي ڪري پيا. ٻين هيڏانهن هوڏانهن ڏسي، ٻيو ڪجهه نظر نه آين ته تنبن جا ڪلا، ۽ سڪل ٻانا ڪڻي ورتا ۽ پنهنجن ٻچن سان گڏ وڙهڻ ٻيهي رهيا. راڙو راڙ مچي ويئي. گهوڙن جي هڻڪارن، ترارين ۽ ڪهاڙين جي ٽڪرائڻ جي آوازن، ترخانن جي رڙين، ۽ ڳوٺاڻن جي هڪلن اهڙو هنگامو پيدا ڪيو، جنهن جا پڙاڏا دور دور پهچڻ لڳا. عمر جي ڪهاڙي باهه جي ڇڻڪي وانگر ترخانن تي ڪڙڪڻ لڳي. جوانن ڪهاڙيون اٿين تي هلايون، جن ڪهاڙين ۾ ساهه پنجي ويو، ۽ باز وانگر هڪڙي شڪار کي ڏک هڻندي، ٻئي ناٿين تي پهتيون. جاڻ وٽ ڪوبه هٿيار ڪونه هو. هڪڙي ترخان جو وار بچائي، هن ڪٿي ڇولهه ۾ هٿ وڌس، ۽ ٻوهه کيس ٺهي هٿن ۾ ڪئي، وٺي ٻين ترخانن جي وچ ۾ اڇلايائين. ترخان جي ترار هيٺ ڪري پئي، سا جهٽي نئڙي تي کنيائين، ته ٻئي هڪڙي ترخان جي ترار سندس ڏورو ڪپي ويئي. سور ڪان هو وري آيو ئي ويو، ان ترخان وري مٿس ٻيو وار ڪيو، پر هن جي ٻانهن مٿي رهجي ويئي. هڪڙي سنڌيءَ جي ڪهاڙي سندس ڇاتيءَ ڪپي ويئي. ۽ هو رنڀ ڪري منهن پر زمين ۾ گڏجي ويو. جاڻ جهٽ هٿي سندس ترار کسي ورتي، ۽ ٻاسي ۾ هڪ ترخان جي پٺ ۾ لنگهائي ڏني. ترخان اهڙي ڪيڪ ڪئي، جو خود جاڻ جا وار آيا ئي ويا. هن ترار ڇڪي ڪڍي ته ترار سان گڏ ترخان به اچي مٿائنس ڪريو. ٻي ٻانهن ڏڪيل هجڻ ڪري هو پاڻ سنڀالي نه سگهيو، ۽ اٿڙجي ڪري پيو. جوانن مان عمر ۽ سندس ٻه ساٿي سردار ڏانهن وڌيا، پر سردار جي چوڌاري ترخانن اهڙو گهيرو ٺاهيو هو، جو جيڪڏهن ڪو ترخان ڪريو ٿي ته هڪدم ٻئي ان جي جاءِ تي والاري. عمر اڳيان وڌي بجاءِ ترخان تي وار ڪرڻ جي گهوڙي جي پٺ تي وار ڪيو. گهوڙي کي ڌڪ لڳو ته اکيون ٻوٽي ٽنگون مٿي

ڪئي، ٻوين ٽنگن ڀر ويهي، وري اٿڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. گهيري کي ٽوڙڻ لاءِ اهو وجهه ڪافي هو. عمر ۽ ٻه ٻيا همراهه گهيري جي وچ ۾ ڦهچي ويا. عمر جي گهوڙي سردار جي ٻانهن ڪلهي وٽان ڪپي ويئي. سردار ڪريو، ته ترخانن ۾ ڏاڪوڙو ڀڄي ويو، ۽ وار ڪندا، ٻوٿي هٿ لڳا. گهوڙي ٻه ته گذري ته گهوڙن کي اڙيون هڻندا، ڀڄڻ لڳا. ڀڄڻ ۾ ٻيا ته ڪنڌ ورائي ٻويان ڪونه نهاريائون.

زالن جو، ماڻهوڪار ۽ رڙيون ڪوڪون ٻڌيون، سي ٻيرين آڳهڙيون ڪرن ڏانهن ڀڳيون. اتي پهچي، جيڪي ڏٺائون، تنهن هنن جي هنيانءَ ۾ چڪ وجهي ڇڏيو، ۽ سڀڪا پنهنجي ڀاءُ يا مڙس کي ڪرڙن ۽ ڏڪڻن ۾ گهوڙن ۾ لڳي ويئي. ٽي ٻيرسن، ۽ ٻه جوان سنڌين جا آفت مري ٻيا هئا، پنج ڇهه ڏڪجي پيا هئا. عمر کي جنهن تي ڏنو؛ تنهن تي سمجهيو ته هو ڪو سچو ڏڪيو پيو هو، پر هن کي رڳو ڪلهي وٽ هڪ ٽرار جو ڏڪ لڳل هو. باقي ٻين جي رت هن جا ڪپڙا رت ورنا ڪري ڇڏيا هئا. ترخانن مان نوَ ڄڻا ته مئا پيا هئا، ڇهه ڄڻا اهڙا ڏڪيل هئا، جو بچڻ جو آسرو ڪونه هو. ٽي چار ڄڻا پنهنجن ڏڪن کان ڪڇهندا ڪرڪندا نظر آيا. انهن مان هڪڙي جي ٽنگ سٿر وٽان ڪپجي ويئي هئي. اهو سنڌي ڳالهائيندڙ ترخان هو.

Gul Hayat Institute

جوان ٻوڙي گهرن مان ڪٽون ۽ ٽڏا ڪڍي آيا، ۽ لاشن ۽ ڦٽيلن کي گهر پهچائڻ لڳا. سڀني جي اکين ۾ هڪ عجيب چمڪ هئي، جنهن سندن منهن تي هڪ عجيب رونق آڻي ڇڏي هئي. سندن دليون پنهنجي ٿي سورهيائي کان سرشار هيون. ڪي البت اهو سوچي رهيا هئا ته هيل ته ان جا ڪرا بچي ويا، پر آئينده ڇا ٿيندو؟ ڪوڪلتاش کي اهو نياپو مليو ته ساڻي وانگر ڳاڙهو ٿي ويندو ۽ بدلي وٺڻ لاءِ ضرور ڪاهي ايندو. ڦٽيلن کي گهر پهچائي، وري جوان ٻه ٻاڻ ۾ سس پس ڪرڻ شروع ڪئي، ۽ پنهنجي ڳوٺ کي رانامي کان بچائڻ جون رٿون رٿڻ ويهي رهيا.

ڳوٺ ڏانهن ايندڙ رستن تي پهري ڏيڻ جون صلاحون ڪندي، هن عمر جي هڪ رٿ تي عمل ڪرڻ شروع ڪري ڏنو. ان رستي کي هيٺان ئي هيٺان سرنگهه، وانگر کوٽي، مٿان وري ٻوٽا ۽ ڪک اهڙيءَ طرح سانداري ڇڏيائون، جو ٻريان ڪنهن کي به شڪ نه پوي ته انهن ڪکن هيٺان ڪي ڪاهون کوٽيل هيون.

جانڻ جي چوڻ تي ڳوٺ جا ٻهروڙد به هاڻ صالح بدران پنهنجين زمينن ۽ پنهنجي آبروءَ لاءِ وڙهڻ لاءِ تيار ٿي ويا. جانڻ ته ترخانن سان جهيڙي چڪو هو، تنهن کي پڪ هئي ته ڪوڪلتاش حملو ضرور ڪندو. هن وڃهيءَ ڇڪ ۾ پنهنجن سورن سنگتين کي چوائي موڪليو ته سڄيئي ڏيکارڻ جو وقت اچي ويو آهي، ۽ جنهن کي واهر ڪرڻي هجي، سو هليو اچي. ٿورن ڏينهن ۾ هي ننڍڙو ڳوٺڙو چڱي موچاري ڇانوڻي بڻجي ويو. ماڻهن ۾ هاڻ ڊپ ۽ هراس بدران ايمان ۽ ڳهنڊ موٽي آيو هو. رات جو پهري وقت همراهه ڪچهريون ڪندي، ترخانن سان ڪڏل چوٽن جون ڪهاڻيون ڪٿي ويهندا هئا. چار پهر گذارڻ لاءِ سنڌ جي سورهين بابت نڙ بيت، ڳجهارتون ۽ پرولهون سر ڪرڻ ويهي رهندا هئا؛ ۽ پوءِ جڏهن فجر جي ٻانگ ايندي هئي، تڏهن سڀڪو ڪلمو پڙهي مسجد جو رخ ڪندو هو. پنهنجي وڏڙن جون ڳالهيون ٻڌي، ننڍين جوانن جا حوصلا جيئن پوءِ تيئن وڌندا ويا. هو روز آنسا ڏاهيندا هئا، مورچن تي ويهي دشمن جو انتظار ڪندا هئا، ملهون ۽ ٻلهاڙا وڙهندا هئا، ۽ ڪڏهن ڪڏهن دشمن جي حملي جا سانگ ڪري، پنهنجي رٿائن جي اوڻاين کي ظاهر ڪندا هئا.

زالفائون پنهنجي سڀني جوانن ۽ وڏڙن جون چوپولهون ٻڌي پنهنجا آنسا ڏاهينديون هيون. ٻٽارين کي ڏهي، سڌيون ڪٿي، ٻه ٻه، چار چار گڏجي ڏڌ ولوڙڻ ويهنديون هيون ته ٻجاهه سڀئيءَ سيبي، يا سڳن ۽ مٿين مائٽين جي ڳالهين جي، پنهنجي مڙسان جي سورهيائين جون ڳالهيون ڪنديون هيون. ڏڌ مکڻ ڪان واندڪائيءَ کان پوءِ، هو هٿيارن کي هٿ مهٽ ڪرڻ ويهي رهنديون هيون.

Gul Hayat Institute

ڪهاڙين، ترارين ۽ ڀالن جون ساراهون هلنديون هيون، ڳڻن جي چيڻن، ۽ ڦارن جي تجاهن جون ڪهاڻيون ڳائيون هيون.

ٻر دشمن هنن کان وڏيڪ حرفتي هو. ٽي مهينا گذري ويا ٻر ڪوڪلتاش جا ماڻهو جن ته آيا ئي ڪونه هئا. سندس سپاهي، جهڪي ڏڪجي ٻيا هئا، سي به چڱا ڀلا ٿي، معافيون گهري روانا ٿي ويا. ڪن جوانن جو خيال هو ته کين واپس وڃڻ جي موڪل ئي نه ڏجي، ٻر وڏڙن ان کي سنڌي سورهين جي شان وٽان نه سمجهيو، کين ڪير مکڻ ڪرائي، رضا خوشيءَ سان موڪل ڏني ته وڃي پنهنجن ٻچن ٻيڙا ٿين. هنن به وڃي ڪوڪلتاش کي ڳوٺ وارن جي تيارين، ۽ ٻري ٻري کان اهل سنڌي ٻروڀچن جون خبرون ڏنيون هيون. ايترو وقت جو گذري ويو ته ڳوٺ جي ماڻهن کي هڪ ٿيڻدي ويئي ته ترخان شايد پنهنجي غلطي محسوس ڪئي هوندي، يا سرڪار به کين اهڙي ظلم تي لعنت ملامت ڪئي هوندي. ان ڪري ترخان وري ڳوٺ جو رخ نه ڪندا. هنن جون چونڪيون ۽ پهريداريون هري هري ٿي سست ٿينديون ويون. ٻاهريان يار دوست ساٿي سڀئي به موڪلائي وڃڻ لڳا، ۽ ڳوٺڙو وري امن ۽ سڪون جي حياتي گذارڻ ۽ پنهنجي ٻورهيءَ ۾ مست رهڻ لڳو.

محرم جي ڏهين تاريخ هئي. ڳوٺ جي ماڻهن مان اڌ کان مٿي ماڻهو روزائتا هئا. ٺٽي مان هڪ وڏو مولوي وعظ ڪرڻ لاءِ گهرايو هئائون. سانجهي ٻانگ کان ٿورو اڳ، ماڻهو هري هري ٿي مسجد ۾ گڏ ٿيڻ لڳا. جن جوانن کي چونڪين ۽ مورچن تي رهڻو هو سي به اڄ ٺٽي جي مولوي صاحب جو وعظ ٻڌڻ کان مسجد ڏانهن رڙهي آيا هئا. سج جو آذري ڪيرڻو، روزائتن جي منهن تي شڪراني جو ٻاجهو وجهندي مسجد جي گنبذن کان گهڻو دور، سنڌ ساگر ۾ سمائجي ويو، ۽ دينو ٻانگي پنهنجي پرسوز آواز ۾ ٻانگ شروع ڪئي: "الله اڪبر، الله اڪبر، الله اڪبر الله اڪبر، اشهد ...." اوچتو ٺنوءَ جو آواز روڪجي

Gul Hayat Institute

ويو. ۽ گهڙيءَ ساعت کان پوءِ "لاالاله" جي آواز جو سوز هڪ نئين معنيٰ سان سمورن ماڻهن ئي ڇانئجي ويو، ۽ ڏهنو چاڙهيءَ جي ڏاکڻ ڌان ٽڙندو ٽاهڙندو اچي ڪن نمازين جي وچ ۾ ڪريو. هڪ تير سندس نڙگهٽ ۾ ڪتل هو، ۽ هن جو ساهه ٻانگ جا آخري حرف الاپڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. ان ساڳيءَ گهڙيءَ ۾ زالن ۽ ٻارن جون ڪوڪون آسمان ڏارڻ لڳيون. گهوڙن جون هڻڪارون، هٿيارن جا ٺڪا، ۽ سوارن جون هڪلون، دز ۽ مٽيءَ جي غبار سان گڏجي، قيامت ۽ محشر جو غوغاء بڻجي ويون. جوان هڪدم پنهنجن مورچن ڏانهن ڀڄڻ. ڪي پنهنجي گهرن ڏانهن ڊوڙيا؛ ۽ ڪي پيرسن اتي ئي سجدي ۾ ڪري ڌڻيءَ در پاڙائڻ لڳا. ڪنهن کي به پنهنجو هوش نه هو: پيرين اگهاڙا، هٿيارن بنا هرڪو پنهنجي منزل ڏانهن وڌي ويو. پر ترخان هيل ڪنهن ڪوٽ تي ڪاهه ڪرڻ بدران وڏيءَ جنگ لاءِ سنبري آيا هئا. مسجد سان نڪرڻ تي ئي ساڻهن ڏٺو ته ترخان ماڪڙ وانگر ڪوٽ ۾ ڦهلجي ويا هئا، ۽ جيڪو ئي سامهون آين، ان تي هڪ ئي وقت ڏهه ڏهه ته ترارون ۽ ڀالا ٽٽي ٿي پيا. جوان مورچن تي پهچڻ کان اڳ ڌڪجندا، ڦٽجندا، ڪرندا ويا. ڪن جوانن مڙسي ڪري ڪنهن نه ڪنهن ترخان کي گهوڙي تان لاهي، ڪو ڀالو ڪا ترار هٿ ڪري ورتي، ۽ ان طرح سان وڙهندي پنهنجن مورچن ڏانهن وڌڻ لڳا. پر ترخانن جي ڪٽڪ خلق هزارن جي تعداد ۾ هئي. انهن سان وڙهي پوري پوڻ اڻ ٿيڻي هئي .... ۽ پوءِ جڏهن ترخانن گهرن ۽ لوڙهن کي باهيون ڏيڻ شروع ڪيون، تڏهن سڀني جون همتون جواب ڏئي ويون. پنهنجن ٻچن کي بچائڻ لاءِ هرڪو پنهنجي پنهنجي گهر ڏانهن ڀڳو. هڪڙو ترخان گهوڙو ڊوڙائيندو وڏي واڪ چوندو ويو: "سنڌيو، پنهنجي زالفائن ۽ ٻارن جي جان پياري اٿوَ ته پيش پئو .... !"

جڏهن ماٺار ورتي ٿي، تڏهن امير ڪوڪلتاش اکيان ويهارو کن جوان، ۽ ڪوٽ جا سمورا پيرسن ڪنڌ جهڪايو بيٺا

Gul Hayat Institute

هئا. ستر آهي مڙس ته ترخانن جي قتل عام جو شڪار ٿي چڪا هئا. ڪوڪلتاش جي منهن تي عجيب مرڪ هئي. هن هڪڙي ترخان کي اشارو ڪيو. ترخان اڳيان وڌي سنڌيءَ ۾ چيو:

"اوهان جي ڳوٺ جو پريو مڙس ڪير آهي؟"

ڳوٺاڻن جون نظرون جاني کي ڳولڻ لڳيون. پر ميڙ ۾ جاني ڪونه هو. پاڻ ۾ سس پس ڪندي هنن پهرين حاجي خالقڏني کي ڪڍي اڳيان ڪيو.

"سو تون آهين هتان جو پريو مڙس؟" ترخان چڙ ٺوڪ هڻندي چيو.

"ابا، جيڪا سيٺي جي صلاح، سان منهنجي ......"

ترخان فارسيءَ ۾ امير ڪوڪلتاش سان ڳالهائڻ ۾ لڳي ويو. ڪجهه دير کان پوءِ وري ڳوٺ وارن ڏانهن منهن ڪري چيائين: "حضور جن اوهان جي اڳين سرڪشيءَ تي سخت ڪاوڙيل آهن. پر خدا جي خوف، ۽ حضور قبله مرزا باقي بيگ جي رعيت پروريءَ کي خيال ۾ رکي، هي فيصلو ڪيو ويو آهي ته يا ته اوهين سڀ هيءُ ڳوٺ ۽ زمينون خالي ڪري هتان هليا وڃو، يا هت رهي، حضور جن جي زمين تي هارين وانگر رهي، اڌ پيدائش جو سال بسال حضور جن کي نيٺي پهچائي وڃو!"

ڪنهن به جواب ڪونه ڏنو. جوانن مان ڪيترن چيو ته هو لڏي وڃڻ لاءِ تيار آهن، پر پيرسن ان تي راضي نه ٿيا. ابا ڏاڏا ڪک ڇڏي ڪٿي دربدر ٿيو! نيٺ صلاح بيٺي ته اڌ آنَ ڏيڻ لاءِ راضي ٿجي. حاجي خالقڏني چيو: "ابا، آهي ته انڌير، پر اسين اڌ آن جو پهچائي ڏينداسون!"

سپاهي وري امير ڪوڪلتاش سان ڳالهائڻ ۾ لڳي ويو- ۽ پوءِ وري چيائين: "حضور جن اوهان جي جواب کان خوش ٿيا آهن. پر اڳين شورش جي عيوض، پنج ڪنواريون نينگريون حضور جن جي حرم لاءِ پيش ڪريو!"

هن اڃا پنهنجا لفظ ئي پورا مس ڪيا ته عمر لوهڻ پاڻي

Gul Hayat Institute

ڪئي ٻڪ وڌس، اهو سڀڪجهه ايترو اوچتو ٿيو، جو ڪنهن کي به سمجهه ۾ نه آيو ته ٿيو ڇا. ترخان جي رنڀ جڻ وري سپاهين کي هوش ۾ آڻي ڇڏيو. ترخان جي پنهنجي ترار سندس پوٺ جي آرپار لنگهي وئي، ۽ هو اتي ئي ڪُٺل ڪُڪڙ جيان ڌرتيءَ ۾ لٽڙيون پائڻ لڳو. جيڏيءَ مهل عمر ترار ڇڪي ڪڍي ته ڏٺو ڀالا سندس سيني جو گهيرو ڪري بيٺا هئا. عمر پنهنجي چوطرف نهاريندي، ترار ڦٽي ڪري ڇڏي.

گهڙيءَ لاءِ مات ٿي وئي. ڪوڪلتاش جو منهن ڪاوڙ کان اوڏو ڪارو ٿي ويو، ۽ هو فارسيءَ ۾ گاريون ڏيڻ لڳو. هن جي حڪم تي عمر کي رسن سان جوڪڙيو ڪئي ٻڌائون. پوءِ هڪ ترخان اڳيان وڌي چيو: "حضور جن اوهان تي رحم ڪائي، اوهان کي ڳوٺ ۾ رهڻ جي اجازت ڏني. هي ان جو بدلو ٿا ڏيو. هن ڪميڻي هاڻ حضور جي دل مان رحم پاڙون پٽي ڪڍي ڇڏيو آهي. هن کي سزا خود حضور جن تجويز ڪندا. اوهان لاءِ هي حڪم آهي ته ڳوٺ ۾ جيڪو به اَن آهي، سو آڻي پيش ڪريو. مون کي حضور جن نوازش ڪري هن ڳوٺ جو عامل مقرر ڪيو آهي. اڄ سو سپاهين سان هت ڇانوڻي هڻي رهندس، جيئن اڄ اوهان سنڌين کي اطاعت ۽ فضيلت سيکاريان. ياد رکو، منهنجو نالو شهباز خان آهي، جنهن کان شيطان به پناهه گهرندو آهي. هاڻ وڃو، ڪرن ۾، گهرن ۾ ڀانڊن ۾ جيڪو به اَن آهي، سو گاڏين تي لڏي حضور جن سان روانو ڪريو. جنهن به گهر ۾ ڪو هٿيار هجي، سو به ڇانوڻيءَ تي پهچايو، ۽ ياد رکو، ڪنهن به ماڻهو ڪا سرڪشي ڪئي آهي، سرڪاري حڪم جي انحرافي ڪئي آهي، ته ان جي گهر جي سمورن ماڻهن، زالن ۽ ٻارن کي اڄ ٺٽي جي بازارن ۾ نيلام ڪندس. وڃو، ڪتو! اڃا بيٺا آهيو!"

هن جي اشاري تي ترخان سپاهين، ڀالن جي نوڪن سان گهرن ڏانهن وڌڻ جو اشارو ڏنو. سڀ ڪنڌ هيٺ ڪري پنهنجي

Gul Hayat Institute

پنهنجن گهرن ڏانهن وڃڻ لڳا. عمر جا ڪي ساٿي سنگتي ڪجهه وقت بيٺا رهيا، پر ترارين ۽ ڀالن جي چوڪن هنن کي، به پنهنجي ٻارڪي ڇڏڻ لاءِ مجبور ڪري وڌو.

ڪيترا گهر سڙي ويا هئا. گهٽين مان لاشن ۽ قتيل همراهن کي ڪڍندي ٿي ڪين فجر ٿي ويئي. جانڻ ايترو ڏڪجي پيو جو ڀورين تہ سڀئي سمجهو تہ وچي ڏٺيءِ در پرتو. سڄي رات مختلف گهرن مان دانهن، ڪوڪن ۽ رڙين جا آواز ايندا رهيا. ههڙي قيامت جهڙي رات تہ هنن شاهہ بيگ واري واردات پيري بہ ڪاڻ ڏٺي.

فجر نماز تي جڏهن نمازي آيا، تڏهن مسجد جي ٻاهران کوهہ تي هنن جيڪي ڪجهه ڏٺو، تنهن سندن ڦڦن ٿي نسورو لوڻ ٻرڪي ڇڏيو. ڪوٽ جو شهزور جوان عمر کوهہ ۾ اٻتو ٽنگيل هو. جڏهن ڪيس کوهہ مان ڪڍيائون تڏهن هن ۾ اجا ساهہ باقي هو. پر هن جي بدن تي جتي ڪٿي ڏنڀن جا نشان هئا، جتان ڪچو گوشت سڙي نيرو ٿي ويو هو، ۽ ڪٿان ڪٿان ان نيري رنگ مان رت جا ڦڙا ٻڙڪي ٻاهر ٿي نڪتا. جتي سندس اکيون هيون، اتي هينئر ڪچي گوشت جا ٻہ ڀوت ٻاهر اڙڪي پيا هئا. هن کي مسجد جي هڪ ڪنڊ تي سمهاري، حڪيم ڏانهن ماڻهو تي ڊوڙايائون، تڏهن هن پنهنجو ڏڪندڙ هٿ مٿي ڪري کين منع ڪئي، ۽ پوءِ هنن جي ڏسندي ڏسندي، عمر جي ڇپن مان ”جيئي سنڌ!“ جو جهيڻو سڏ، هن جو ساهہ ٻنجي، عرش آڏامي ويو.

جڏهن جانڻ پنهنجي هن ڪونڌر پٽ جو اهو حال اکين ڏٺو، تڏهن الائي ڇو هن آهہ بہ نہ ڪئي. هو ايترو ڦٿيل هو، جو هن لاءِ اٿڻ بہ محال هو. پر ان جي باوجود هو ست ڏينهن اٿي ٻيٺو، ۽ جهڪي سندس ڳرن تي چمي ڏيندي، آهستي آهستي ڀڻڪندي چيائين.... ”ابا، سنڌ کي پرڻهن...... ڏٺي ڪي پرڻيز!“

۵

ٻاهر جي ٿڌڙي هير نٿي مٿان ائين گهلي رهي هئي ڄڻ ڪا سڄڻي پنهنجي ننڍڙا ڪري ساجن ڪي پلءَ سان واءُ ڪري رهي هجي. مٺا مٺا سيءَ ولن جي ٻن ڪي ماڪ جي موتين سان رهاڻ ڪرائڻ لڳا؛ ۽ سنڌ[1] جي ولن ۾ اهي ماڪ جا موتي ڄڻ سنڌ جي دکن تي آسمانن جي مالڪ جا لڙڪ ٻهجي ويا هئا. پوڙهي ٻيبي خانم امير خان جي خوابگاهه ڏانهن ويندي، چپن ۾ پڙڪندي تي وئي. ديوانخاني ۾ غاليچي تي جميل رت ۽ پڳل جان صراحين جا ٽڪر ڏسي هن کي راتوڪي رات ياد اچي وئي سليمان جو ٽڏو ٽيل مڙهه جڏهن پهريدارن کنيو هو، تڏهن ائين ٿي ڀانيو، ڄڻ ته هو ڪو سالن جو مئل هو. منجهانئس هڪ گندي بانس سڄي محلي ۾ ڦهلجي وئي هئي. سندس اکيون ڪنهن اڇرج کان ڦاٽل هيون، ڄڻ موڏي کي پنهنجي مئل هجڻ جو يقين ئي نه هو. سندس چپن تي ڪنهن ڪجوراڙي جهڙيون ڪڙيون ٻڌ جي ويٺون هيون. امير خان هڪ ـ لڪ هن جي منهن ۾ نهاريندو رهيو هو. خود امير خان جي منهن تي ڄڻ ڪنهن تازي هيبت هاري ڇڏي هئي. سندس اکيون، جهڪي هوئڻ ڪري انگوري[6] کان پوءِ، اڌ کاريون بند رهنديون هيون، سي اڄ کان اگريون کليل هيون. پيڙي ٻيبي خانم کي مٿس ڪهل اچي وئي هئي. هن امير خان کي ڪڏهن به ايترو ڊنل نه ڏٺو هو. هن جي پرسان پڇي، جڏهن ڪنس هٿ لاتو هيائين، تڏهن هو سرڪ جي سڪل پن جيان ٿڙڪڻ لڳو هو، ۽ ٻيبي خانم ڏٺو هو ته هن اکين جي ڪنڊن ۾ لڙڪ پرجندا تي آيا. ٻيبي خانم جي هيئڙي

۽ هڪو ڪهنو سور جاڳي پيو، ۽ هن دل ئي دل ۾ ڏاڍيءَ در ٻاڏائيندي، هن جي وڏيءَ عمر لاءِ دعا گهري هئي. هن جي پوڙهي اره ۾ هن ترخان لاءِ ممتا جون لطيف لهرون جاڳي اٿيون هيون، ۽ سندس هٿ وٺي کيس خوابگاهه تائين وٺي آئي هئي. کيس پلنگ تي ويهاري، هو ليليٰءَ کي وٺڻ لاءِ، هن جي ڪمري ڏانهن وڌي آئي. ليلي پنهنجي ڪمري ۾ پنهنجي پلنگ تي اڌ ليٽيل هئي — سندس ڊگها وار وهاڻي تان وري، پلنگ کان هيٺ لڙڪي رهيا هئا، سندس اڌ کليل اُره ڄڻ ته سيالي کان ڏڪي رهيو هو، سندس اکيون ڇت ۾ لٽڪيل فانوس ۾ کتل هيون، سندس هڪڙو هٿ هنڌ جي ريشمي چادر تي بيسڌ ٿيو پيو هو، ۽ ٻيو هٿ سندس ڌن تي اونڌو رکيل هو. بيبي خانم هري هري تي، اچي سندس سوانديءَ کان بيهي رهي، ۽ آهستي آهستي پنهنجي جهور پوڙهي گهنجيل هٿ سان هن جي وارن ۾ آڱريون ڦيرائڻ لڳي هئي.

"ڌيءَ، اڄ هو بيحد اُداس آهي. وڃ، وڃي سندس دل وندراءِ!" پوڙهي بيبي خانم جي آواز ۾ التجا هئي.

"آءٌ نه وينديس هن وٽ! هو ڪانئر آهي، بزدل آهي؛ هن مون کي هڪ سنڌيءَ اڳيان بي پردو ڪيو آهي؛ آءٌ نه وينديس ......" ليليٰءَ جي اکين ۾ لڙڪ اچي ويا.

بيبي خانم سمجهي پئي. هن کي ليليٰءَ جي هوڏ جي خبر هئي. هن جيڪڏهن کيس وڃڻ لاءِ زور ڀريو ته هوءَ خنجر پنهنجي پيٽ ۾ لنبي ڏيندي. پر اميرخان اُداس هو، سندس دل گهايل هئي، ان تي دلداريءَ جو ڦهو رکڻ فقط ليليٰءَ جي هٿ ۾ هو. هن جي اندر جي عورت جاڳي پئي، ۽ هن چيو: "اڄ تنهنجي اکين ۾ ڇڪ پئي ڏسان؛ تنهنجي اره جي هيءَ مونجهه، مون اڳ ڪڏهن به نه ڏٺي آهي؛ متان ڇوري، سنڌيءَ کي دل ڏيئي ويٺي آهين؟"

ليليٰءَ کي ڄڻ ڪنهن نانگ ڏنگي وڌو: جنهن ٻهڙا کي اڃا هوءَ سمجهڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي، سا هڪ تير

Gul Hayat Institute

ٻنجي هن جي دل ۾ چيڀ لڳي، هڪ ڇڙَ ٻنجي هن جي جسم کي سازبندي وڌي، ۽ هوءَ ان جي لهس کان آپي ئي وئي. سندس اکين مان چڻ نظر گم ٿي وئي، ۽ ٻنا کنهن ديد جي هوءَ بيبي خانم کي گهورڻ لڳي. پر هن جي اکين ۾ ترڪستان جا وسيع ميدان هئا، تناور وڻ هئا، وحشي اڻ پاليل گهوڙا هئا، موڪرين چاتين، مضبوط ٻانهن ۽ نمرين اکين وارا دلاور مڙس هئا — ۽ پوءِ هن جي اکين ۾ سوڀل موتي آيو. هن جي اکين ۾ لڙڪ موتي آيا، ۽ ڇپن تي ٻه ٻه، ڪندڙ مرڪ مولي آئي. هن جي اکين ۾ ديد به مولي آئي، ۽ هن بيبي خانم جي ڪلهي تي هٿ رکندي چيو هو: "ها، بيبي خانم! آءٌ چاهيان ٿي ته ان سنڌيءَ جي چاتيءَ ۾، مضبوط ٻانهن ۾ ۽ نورين اکين ۾ سمائجي گم ٿي وڃان. بيبي خانم، جيجل! مون کي اهو سنڌي آڻي ڏي، يا مون کي ولس پهچائي اچ!"

"آهستي ته ڳالهاءِ ڇوري! امير خان جي ڪَن تي پئڪ پئي ته توکي مون کي گهاڻي ۾ پيڙائي ڇڏيندو!" ٻيڙيءَ کي پِرو کان ڏڪڻي وئي وئي. ترخانن جي ڪاوڙ ۽ غضب کان هو واقف هئي. چنگيز ۽ هلاڪوءَ جي اولاد کي هن پاڻ به ته لوليون ڏنيون، مچن جي ساوڪ ڏني هئي.

"مون .... ٻڏندو ته ڇا ڪندو، اهو بزدل!" ليليءَ نفرت مان چيو، ۽ پوءِ پنهنجي آرهہ سان ارڏائي ڪندي، ان کي ڪنڌائيندي هن چيو هو: "اج کان پوءِ هي آرهہ، هي ٻانهون هڪ نئين انتظار، نئين اوسيئڙي ۾ رهنديون؛ امير خان هاڻ هنن کي هٿ به نہ لائي سگهندو ...."

هن اچا جملو پورو مس ڪيو هو ته دروازي تي امير خان کي ٻيڻل ڏٺائون. بيبي خانم سڪل ٻن جهان ڏڪڻ لڳي، ۽ هن کي ليليءَ جي سر جو خير نظر نہ آيو. امير خان اندر اچي، اکين ئي اکين ۾ بيبي خانم کي وڃڻ جو اشارو ڏنو. هوءَ ٻاهر هلي وئي هئي، ۽ هينئر جڏهن هوءَ مولي هن جي خواب گاهہ

ڏانهن وڌي رهي هئي، تڏهن دل ئي دل ۾ مرڪڻ لڳي هئي. هوءَ روز ليليٰءَ جي سيني تي امير خان کي سمهيل ڏسڻ جي عادي ٿي ويئي هئي ۽ اهو منظر هن کي ڏاڍو وڻندو هو. ڪيترو وقت ٻن خوبصورت جسمن کي پاڻ ۾ ويڙهيل سيڙهيل ڏسندي رهندي هئي، پوءِ اڪتجي وڃي، چادر سان ڍڪيندي، سڌ ڪري جاڳائيندي هين. اڄ به ساڳئي منظر ڏسڻ لاءِ هوءَ مرڪندي، خوابگاهه ۾ داخل ٿي، پر هنڌ خالي ڏسي، کيس راتوڪي ڳالهه ياد اچي ويئي. هوءَ ليليٰءَ جي خوابگاهه ۾ پهتي ته اتي ليليٰءَ کي به اڪيلو سمهيل ڏٺائين. هن کي هدڪ پهچي ويو: متان سندن وري ڪا بغاوت ڪئي آهي، ۽ راتو رات مرزا باقي بيگ کيس سڏايو هجي. پهريدارن کان پڇڻ کان سواءِ، هن گهوڙن جي ڪڙهه ڏانهن رخ رکيو. اميرخان جو ابلق سڀني گهوڙن کان جدا هڪ خاص ڪڙهه ۾ ٻڌل هوندو هو. اتي پهچي، هن ڪڙهه جو ڪرسڻ هٽايو. گهوڙن جي ٻيرن وٽ، ليڌ جي ڍير تي امير خان ستل هو، ۽ سندس پيرانديءَ کان ادراڪي ويڙهيو سيڙهيو ستو پيو هو. امير خان جي وارن ۽ ڪپڙن تي لڌ ٿڦيل هئي؛ سندس هڪڙو ڳل نه تازي ليڌ سان ليٿل هو. بيبي خانم ويجهو وڃي پهرين ادراڪيءَ کي اٿاريو. ادراڪي ڇرڪ ڀري اٿي ويٺو. بيبي خانم کي پاڻ ڏانهن گهوريندو ڏسي، سندس هوش حواس درست ٿيڻ لڳا. هن بيبي خانم کي ٻڌايو ته رات امير خان اوچتو هن جي ڪوٺيءَ ۾ آيو هو، ۽ هو وري ديوان خاني ۾ موٽي آيا هئا. ڪجهه دير امير خان انگوري پيئندو، راڳ ٻڌندو رهيو؛ پوءِ ڪڙهه ۾ اچي گهوڙي جي ڪچيءَ ۾ ٻانهون وجهي، ڳالهيون ڪرڻ لڳو هو، ۽ کيس ائين ئي اتي ننڊ اچي ويئي هئي.

بيبي خانم ادراڪي کي موڪلي، هڪ صاف چادر گهرائي ورتي. پنهنجي ڪنڌيءَ جو پلاند آلو ڪري، هن آهستي آهستي امير خان جو منهن ۽ وار صاف ڪرڻ شروع ڪيا. ٿڌي ٿڌي پاڻي لڳڻ سان، امير خان پاسو ورائي وري سمهي رهيو. بيبي خانم

لاچار ڪيس ڏونڌاڙي جاڳائڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳي. ليڪن امير خان اکيون کوليندي، پنهنجي چوڌاري نهاريو، پاڻ کي ڪڙهه ۾، ليڙ مٿان سٿل ڏسي، هن چيو: "اسان کي هت ڪنهن آندو"؟

ٻيبي خانم ڪوبه جواب نه ڏنو ۽ فقط صاف چادر ڪڍي سندس ڪلهن آڏو ڏنائين. هري هري ڪري رات جا سمورا واقعا امير خان جي دل تي هري آيا ...... ۽ ڪاوڙ کان هن جون مڇون پيڙجنديون ويون. هو چادر ڍڪي، هلي ديوانخاني تائين آيو. غاليچي تي پيل رت کي ڏسي، ۽ هن کي پنهنجي وفادار خواجه سرا سليمان جي يادگيري اچي ويئي، ۽ هن نٽڙي جميل رت مان چپٽي ڀري، ترين ۾ ملهيندي، پنهنجي منهن تي مکي ڇڏيو، ۽ ٻاڪندي چيائين ته "آءٌ پنهنجي پيءُ جو ۽، تنهنجو بدلو ضرور وٺندس، سليمان! مون کي قسم آهي پروردگار جو، آءٌ بدلو ضرور وٺندس!" هن تاڙي وڄائي، پهريدارن کي گهرايو، ۽ کين گهوڙو سنبرائڻ لاءِ چئي، پاڻ تڙ ڪرڻ هليو ويو.

مرزا باقيءَ جي محل ڏانهن ويندي، هو پوئينءَ رات بابت سوچڻ لڳو. جيئن جيئن سوچيل ياد ايندو ويس، تيئن تيئن هن جي رت جو دورو تيز ٿيندو ويو. هن کي ليلي ياد اچي ويئي، جنهن چيو هو ته "آءٌ توکي پاڻ وٽ سهڻ تڏهن ڏيندس، جڏهن ان سنڌيءَ کي گرفتار ڪري منهنجي اکيان پيش ڪندين!' ۽ پوءِ ڏڪار مان خنجر جي نوڪ مان هن کي پنهنجي خوابگاهه مان ڪڍي، دروازي کي ڪڙو ڏيئي ڇڏيو هئائين.

مرزا باقي بيگ اڳي ئي هن جي انتظار ۾ هو، ۽ پريان ئي چيائينس: "امير خان توجهڙن دلير سردارن جي هوندي، ترخانن ارغون کي هيڏيون بي عزتيون سهڻيون ٿيون پون. ترخان اميرن کي جاگيرن تان آن ڪونه ٿو ملي. ڪوڪلتاش جهڙي سردار کي گهر ويٺي سنڌي بيعزتو ڪيو ٿا وڃن. هت نٿي ۾ اسان کي ڪلاڙيو ڪلاهوڪاريون ٿيون مان. آخوند صالح دارالعلوم ۾ فارسي پڙهائڻ کان انڪار ڪرڻ جي جرات ٿو ڪري، ۽

امان جي فرمان جي جواب ۾ امان کي نصيحتون تو ڪري!"

امير خان ڪنڌ جهڪائي ٻيهي رهيو. انهيءَ اک مان ڪوڪلتاش ارغون، خسرو خان، برق انداز خان ۽ مرزا باقي بيگ ڏانهن ڏٺائين. سڀ ڏيپ کان چپ هئا. مرزا باقي پنهنجي ڏاڙهيءَ ۾ مٺ وجهندي چيو: "امان کي سلطنت جون ڳالهيون سنڀالڻيون آهن، اسين ڪيترو وقت انهن ننڍين ننڍين شورشن کي منهن ڏيندا سون، جيڪڏهن اهي حال رهيا ته سنڌي امان کي جوتا هڻي وري قنڌار پهچائي ايندا. هوڏانهن شهنشاهه ڏڻ نه مان ڪري چڪو ٿي پيو آهي، ۽ ڪالهه ايلچي آيو آهي، ته ظل سبحاني لاهور ۾ منزل انداز آهي ۽ اسين وڃي سندس قدم بوسيءَ لاءِ حاضر ٿيون. هن کي ڪهڙي خبر ته ترخانن ۽ ارغونن جو خون پاڻي ٿيندو وڃي، ۽ هو ڳاريون کائي چپ ڪري ويهي ٿا رهن، ۽ هر ڳالهه جو تدارڪ امان کي ڪرڻو ٿو پوي. امير ڪوڪلتاش جي جاگير جي بحاليءَ لاءِ امان کي ڪهڙو لشڪر ڏيڻو پيو، ٺٽي جي سيدن جي ايڏي مجال ٿي آهي، جو ترخانن کي پنهنجي محلي مان نٽا لنگهڻ ڏين جو هو دارون ئي گهرن ۽ گهڙي ٿا پون. وينڌي ڪافرن جي ايڏي همت ٿي آهي جو پنهنجا فيصلا نبيرا امان جي قاضين اڳيان ڪرائڻ بدران آخوند صالح وٽ ٿا وڃن. امير خان، اسين ٺٽي جي عملداري توکي ٿا سونپيون. اسين ڏسڻ ٿا چاهيون ته تون ڪيئن تو شورش کي منهن ڏين!"

ڪوڪلتاش ارغون ڪجهه چوڻ ٿي چاهيو، پر مرزا باقيءَ جي منهن تي ڪاوڙ جا ڪڪر ڏسي، وري چپ ٿي ويو. هن کي خبر هئي ته مرزا جي ڪنهن ڳالهه تي اعتراض ڪرڻ جي معنيٰ سڄي خاندان کي مارائڻ هو.

"۽ امير خان اسين توکي پنج هزاري مرتبو ٿا بخشيون. امان کي اميد آهي ته، امان کي مايوس نه ڪندين!"

چوڌاري "مبارڪ سلامت!" جو شور برپا ٿي ويو. امير خان ادب مان ڪنڌ جهڪائيندي چيو: "حضور جن جو هر حڪم پورو ٿيندو!"

Gul Hayat Institute

اوڏيءَ مهل توشي خاني جو نائب عامل حاضر ٿيو، ۽ چيائين، ”حضور جو اقبال بلند هجي! حضور ڪٽڪ جو ذخيرو ختم ٿيندو ٿو وڃي. سڀن هٿي سموري ڪٽڪ جو ڀڙو ڀوڙي ڇڏيو آهي، ۽ سڄي ڪٽڪ مٿي بڇجي ويئي آهي، ۽ ڪاڏي جي لائق نه رهي آهي. عملدار ۽ سپاهي اها ڪٽ ڪائڻ کان انڪار ڪرڻ لڳا آهن. حڪم هجي ته اهو آنُ اڇلائي ڇڏيون!“

”هون .... هون! اڄ ڀيري ٻيءَ تي انهيءَ ڪٽڪ جون مائيون ناهي ٻيش ڪيون وڃن، ۽ توشي خان جا عملدار اسان سان ماني ڪائيندا ۽ ...... ۽ اهو به حڪم ڏنو وڃي ته ڪجهه ماڻهون مٿيءَ جون پچائي آنديون وڃن!“

توشي خاني جو نائب ”جي حضور“ چئي هليو ويو. گهڙيءَ کان پوءِ چوبدار عرض ڪيو، ”ترخان جي محلي ۾ شورش ڪندڙ ٻه سنڌي حاضر آهن!“

”پيش ڪيا وڃن!“ مرزا باقي بيگ جي اکين ۾ خونخوار چمڪ پيدا ٿي ويئي.

گهڙيءَ کان پوءِ ٻه اڌڙوٽ عمر جا سنڌي چوکنڀا ٻڌل پيش ڪيا ويا. مرزا باقي ڪين ڏٺي تخت تان هيٺ لهي آيو، ۽ چرين وانگر رڙيون ڪندي بي تحاشا ڪين ٺڦڙ ۽ مڪن هڻڻ لڳو. جڏهن سندس هٿ ٿڪجي پيا، تڏهن هن چوبدار ڏانهن منهن ڪري چيو: ”هن کان ڪو سنڌيءَ ۾ پڇي ته، ڏوهه قبول ڪن ٿا يا نه، ۽ آئينده اطاعت لاءِ اقرار ڪن ٿا يا نه؟“

هڪڙي ترخان امير، اڳئي وڏي سنڌيءَ ۾ چيو: ”اڙي ڏوهه قبولهو ته جيئدان ملندوَ!“

سنڌي خاموش رهيا، فقط هلڪي مرڪ سندن چپن تي کيڏڻ لڳي. هڪڙي ٿورو ڏاڍايان ڪلندي چيو: ”ترخانن جي محلي مان لنگهڻ جي ڏوهه آهي، ته اسين برو بر ڏوهي آهيون.“

”پر اوهان هڪ ترخان امير زاديءَ سان هٿ چراند ڪئي آهي ......“ ترخان امير ڪاوڙ ۾ چيو.

”هن پاڻ اسان کي سڏ ڪيو، ۽ پنهنجو آرهه ڏيکاريندي چيائين تہ هٿ لائي ڏسو تہ هي ڪيڏاري ڏاڙهون پڪل آهي يا نہ .... اسان تہ رڳو هن جو چوڻ مڃيو: هوءَ بہ تہ ترخان آهي، ۽ ترخانن حاڪمن جو حڪم ڪيئن نہ مڃون!“ هن پنهنجي ڪِيل روڪيندي چيو .

ترخان امير پنهنجي ڪاوڙ روڪيندي، مرزا باقي ڏانهن منهن ڪري چيو: ”حضور هي پنهنجو ڏوهہ قبولين ٿا.“

”هون .... چئهن تہ آئينده وري ترخان اميرن جي محلاتن ۾ نہ ايندا، ۽ اسان جي اطاعت جو قسم کڻن!“

ترخان امير وري سنڌين ڏانهن منهن ڪري چيو: ”چورا چؤ تہ حضور جو سر سلامت، اسين اوهان جا غلام آهيون تہ جان بچي پوندو نہ تہ ....“

”ڏاڙهين جي حڪومت تي لک لعنت .... مرزا باقي سگ است!“ پنهي سنڌين هڪ زبان ٿي فارسيءَ ۾ چيو .

سپني اميرن کي ڄڻ ڏنڀو چنبڙي ويا. مرزا باقي بہ تخت تان آيو ٿي ويو ، ۽ هن ڄڻ وڪوڙيندي چيو: ”هنن جي جيڀن کي ڪل لائي وڃي .... اسان جي سامهون .... هيئر جو هيئر .... چوبدار ....!“

چار سپاهي تراريون کڻي سنڌين اڳيان اچي بيهي رهيا . ترخان امير مزو ڏسڻ لاءِ اٿي وڌي، ڪِهرو ٿاهي بيهي رهيا. هڪڙي سپاهيءَ اٿي وڌي ترار جي نوڪ هڪڙي سنڌيءَ جي نرڙ تي رکي وني چهڪ ڏنو. رت جي ٽڪي ڪوسي ڏار سنڌيءَ جي نرڙ مان نڪري سپاهي جي سفيد جامي کي رنگي ڇڏيو . هڪڙو سپاهي هري هري ترار جا چهڪ ڏيندو ويو، ۽ پيو ڪل کي چڪيندو لاهيندو ويو. جڏهن ڳلن جو ڪچو ڪچو ماس ظاهر ٿيو ، تڏهن هڪڙي ترخان امير کان دل جهلي نہ ٿي، ۽ هن انهي ٿي پيٽ کي هٿ ڏيئي الٽي ڪري وڌي . مرزا باقي هن کي اهڙين نظرن سان ڏٺو ڄڻ سندس ڪَل لاهرائڻ جو حڪم

ڏيڻ وارو هو. اميرڪي پنهنجو ڊپ وڃي ويو، ۽ هو وات آگهڙو، آڻ ڏيندو، ٻوڙتي هڻندو ويو.

جڏهن منهن جي سڄي ڪل لهي ويئي، ۽ ڪچي ڪچي گوشت جي بوءِ ماحول ۾ ڦهلجي ويئي، تڏهن ٻئي سنڌيءَ کان رهيو نه ٿيو، ۽ هن پاڻ ڇڏائڻ لاءِ زور لائڻ شروع ڪيا، ۽ رڙيون ڪرڻ لڳو. ”اوهين انسان نه. ڪيجهون آهيوا حرمخور، آدمخور، گونهخور ... !“ هڪ سپاهي خنجر ڪڍي سنڌس نرڙ تي رکيو، ۽ عيٺ چهڪ ڏنائين. هن جو نرڙ ويجي ۾ ڦاڪون ٿي پيو، ۽ رت جو هڪ ڦوهارو ساهون بيٺل امرن جي ڪپڙن کي ڳاڙهو ڪري ويو. اوڏيءَ مهل، پنهنجي پاڻ کي ڪجهه سمجهندي، سنڌيءَ پنهنجي وات ۾ ڏڪ گڏ ڪري، زور سان مرزا باقيءَ ڏانهن اڇلائي: ڏڪ جو ٻوٽينڊو مرزا باقيءَ جي ڏاڙهيءَ ۾ وڃي ڪتو. هڪ ترخان امير هڪ ئي ڌڪ سان ان سنڌيءَ جي سسي ڌڙ کان جدا ڪري ڇڏي.

مرزا باقيءَ جي اکين ۾ وحشت نچڻ لڳي، ۽ انهيءَ امير جو ٽرو لاهيندي، ان سان پنهنجي ڏاڙهي صاف ڪرڻ لڳو. سڀ امير ششدر ٿي، ڪسڪڻ جي وات گهولڻ لڳا. عين ان وقت چوبدار عرض ڪيو: ”حضور، ٻهريءَ جي ماني لڳائي ويئي آهي: حضور جن قدم رنج فرمائين!“

هو سڀ ديوانخاني ڏانهن وڌيا. دسترخوان تي قسمين قسمين طعام سجايل هئا، ۽ هڪ طرف انگوريءَ جون ڳاڙهيون، گلابي ۽ قرمزي صراحيون سجايل هيون. سهڻن سهڻن ترڪ ڇوڪرن وڏي سيني جا هٿ ڏنارا. امير ۽ سردار انهن ڇوڪرن جي ڳيلن ۾ چهنڊيون پائيندا، کلندا، مذاق ڪندا، مرزا باقيءَ جي خوشامد ڪندا، صراحين ڏانهن وڌيا. ترڪ ساقين نازن نخرن ۽ ادائن سان جام ڀري ڀري پيش ڪيا. جڏهن انگوريءَ جو دور ختم ٿيو، تڏهن هنن ماني ڏانهن هٿ وڌايو. مرزا باقي هٿ مٿي ڪئي سيني کي منع ڪئي، ۽ بوءِ توشي خاني جي اعليٰ عامل ڏانهن منهن ڪري چيو: ”ٻهرين تون !“

سامهون ٽن قسمن جون مانيون رکيل هيون: سٺيءَ ڪڻڪ مان ٺهيل اڇا کير جهڙا ڦلڪا، سڙيل ڪڻڪ مان ٺهيل ڪارسريون مانيون، ۽ چيڪي مٽيءَ مان ٺهيل ڪاريون ڀوريون مانيون. عامل سٺي مانيءَ ڏانهن هٿ وڌائيندي، جيئن هڪڙي ماني کنئي ته مرزا باقي ٻانهن ۾ ڌڪ هڻندي چيس: "اها نه، هيءَ ماني کاءُ!" ۽ مٽيءَ جي مانيءَ ڏانهن اشارو ڪيائين.

توشي خاني جي عملدارن جي منهن جو پنو لهي ويو. هن مرزا باقيءَ ڏانهن رحم طلب نگاهن سان نهاريو. مرزا باقيءَ جي چپن تي هڪ خونخوار مُرڪ نچڻ لڳي. لاچار هن هٿ وڌائي، مٽيءَ جي مانيءَ مان ڀور ڀڳو، ۽ وات ۾ وجهي چٻاڙڻ لڳو. مٽيءَ هن جي وات ۾ ڪاري گپ بڻجڻ لڳي، ۽ هو آٽوڙجڻ لڳو. سندس چپن جي ڪنڊن مان ڪاري ڪاري گجي نڪري، هن جي ڏاڙهي تي ڪرڻ لڳي. سندس اکين ۾ پاڻي ڀرجي آيو. هن ڪيئن ٻئي گپ جو ڍڪ هيٺ لاٿو. سڀني اميرن جو ساهه ان وقت مٺ ۾ اچي ويو هو. امير خان به ششدر ٿي، ذري مرزا باقيءَ ڏانهن ٿي ڏٺو ته ذري هن مٽي کائيندڙ عامل ڏانهن. جڏهن عامل پاڻ تي جبر ڪري، گپ جو گراهه هيٺ لاٿو، تڏهن مرزا باقي سڙيل مانيون هن ڏانهن وڌايون. هن سڙيل مانيءَ جو گيو وات ۾ وجهي چٻاڙڻ شروع ڪيا، ۽ گپ جو سواد وات ۽ نڙيءَ مان ڪڍڻ لاءِ ٽڪرا ٽڪرا گرهه ڪڻ شروع ڪيا.

مرزا باقي هن جي منهن ۾ نهاريندو، هن کي جاچيندو رهيو؛ ۽ پوءِ ڪلي چيائين: "ڪيئن ڪهڙي ماني بهتر آهي؟ مٽيءَ جي يا سڙيل ڪڻڪ جي؟"

عامل ڪنڌ هيٺ ڪري ويٺو رهيو. سڀني جا ڪنڌ هيٺ هئا. مرزا باقيءَ غضبناڪ آواز ۾ چيو: "قنڌار ۾ ته اوهان کي کائڻ لاءِ چيڪي مٽي به ڪانه ملندي هئي، ۽ هت سڙيل ڪڻڪ کائڻ کان عار ٿو ٿيئو! خبردار، آءِ وري شڪايت نه ٻڌاءِ!"

توشي خاني جو عامل "جي حضور، جي سرڪار!"

ڪندي، ٻوئين پير اتان نڪري ويو، ۽ باقي آمير ۽ سردار مرزا باقيءَ سان گڏ ٻڪل گوشت، ڪڪڙ جي ڏڪڙن، ﭘلائن ۽ نئين جي آچارن تي ڪري پيا. ڇو ته هنن ماني زندگيءَ ۾ ڀهريون پيرو ڏٺي هئي، يا ڇو ته هو آخري ڀيرو ماني کائي رهيا هئا.
امير خان کي الائي ڇو هنن هيڃڙي ترخانن کان بچان اچڻ لڳي. هو سوچڻ لڳو: جيڪڏهن سنڌين کي سنئين دڳ لائڻو آهي، ته ڀهرين هنن ترخانن ۾ وري تنظيم آڻڻ جي سخت ضرورت آهي.
جڏهن ماني کائي لاٿائون، تڏهن مرزا باقي امرخان ڏانهن منهن ڪندي چيو: "اسان قندارڪان ۾ سؤ مولوي ۽ استادگهرايا آهن. ان جو بندوبست ٿيڻ گهرجي ته آخوند صالح واري مدرسي ۾ ٻين ڪمورن مدرسن ۽ دارالعلومن ۾ هو شاگردن کي فارسي پڙهائين. سنڌي جيسين خيام، حافظ ۽ روميءَ کي نه پڙهندا، تيسين هو بغاوتن کان ڪونه مڙندا. زندگيءَ جي لذيذ شين، شيرازي ترڪن، ۽ صراحين جامن، ۽ زندگيءَ جي بي ثباتيءَ ۽ لامڪاني منزلن جي چاڻ کان پوءِ بغاوت جو خيال اچڻ محال آهي. ان ڪري ضروري آهي ته سنڌي پنهنجي جهڙڪي زبان ڇڏي، فارسيءَ ڏانهن مائل ٿين!"
"جي، حضور جن سچ ٿا فرمائين!" امرخان ڪنڌ ڌوڻيندي چيو.
جڏهن مرزا باقي محل اندر هليو ويو، تڏهن امير خان ڪمورن سردارن کي چيو ته قيلولي کان پوءِ سڀ ترخاني ساقيخاني ۾ گڏ ٿين ته جيئن نئين جي انتظامي ڪمن بابت ڪي صلاحون ڪجن. هيتري ساري ماني کائڻ کان پوءِ، سڀني سردارن کي اوٻاسيون اچڻ لڳيون هيون، پر مرزا باقيءَ جي موجودگيءَ ۾ اوٻاسي ڏيڻ موت کي سڏ ڪرڻو هو. مرزا باقيءَ جي وڃڻ کان پوءِ، هنن دل کولي اوٻاسيون ڏيڻ ۽ ڪر موڙڻ شروع ڪيا هئا. امير خان هنن جي اها حالت ڏسي، پنهنجي چپن ۾ پنڪندو، پنهنجي محل ڏانهن روانو ٿيو.

Gul Hayat Institute

٦

ترخاني ساقي خاني ۾ هر ڪنهن ارغون ۽ ترخان سردار لاءِ جدا جدا مسند ۽ تخت ٺهيل هو. ٺهوي خاني جو مالڪ آنش خان چڱي هر امير جو ذاتي دوست هو. هن کي هرهڪ امير جي اندر ٻاهر جي خبر هئي. هن کي اها به خبر هوندي هئي ته اڄ فلاڻو امير ڪهڙي ٻانهيءَ يا ٻانهي سان صحبت ڪندو. هن جي جاسوسيءَ جو انتظام اهڙو پختو هو، جو هن کي اهي خبرون پهچنديون رهنديون هيون ته ڪهڙي امير جي ڪهڙي زال ڪهڙي ٻانهي يا ڪهڙو غلام ڪهڙي امير سان قتل هو، سندن ملاقاتون ڪٿي، ۽ ڪيئن ٿينديون هيون. هر خبر ٻڌي، هو پنهنجي سنڌي ٽنگ تي ليڪ ڏيئي، ٺهڪ ڏيڻ لڳندو هو. امير به هن کان ڏاڍو ڊڄندا هئا، ڇو ته هن کي هميشه اهو ڪٿڪو رهندو هو ته آنش خان سندن راز مرزا باقيءَ يا ٻئي ڪنهن سردار تائين نه پهچائي؛ ۽ سڀ کان وڌيڪ ڳالهه اها هئي، جو هن جا ساقي بيحد حسين هوندا هئا. هر مهيني ايران، ترڪستان، افغانستان ۽ قندار کان ٻارهن کان سورنهن ورهين جا خوبصورت مست اکين وارا ڇوڪرا غلامن طور وڪامڻ پهرين آنش خان وٽ آندا ويندا هئا، ۽ هو خريد ڪرڻ وقت انهن ڇوڪرن جي جانچ جونچ بلڪل ائين ڪندو هو جيئن ڪو وهٽ خريد ڪرڻ وقت: سندس ڏند، سندس چپ، سندس اکيون، سندس ڳاڙها ڳل، منهن تي تِر ۽ سڀ کان وڌيڪ سندس ڏڌا جانچي پوءِ خريد ڪندو هو. ترخان امير انهن ڏينهن جي انتظار ۾ هوندا هئا، جنهن ڏينهن نوان ساقي ٺهووياانگوري پيئارڻ ايندا هئا، ۽ پوءِ ڪنهن نه ڪنهن ساقيءَ تي امير ٻاڻ ۾ وڙهڻ لڳندا هئا. هن جي ساقي خاني ۾

انهن ڳالهين تان خون ٿيڻ ته معمولي ڳالهه هئي ؛ ۽ جڏهن به ترخان پاڻ ۾ ڪنهن ساقيءَ تان وڙهندا هئا، تڏهن آتش‌خان ٻنهي کي، ساقي خاني جي پٺيان هڪ وڏي دالان ۾ وٺي ايندو هو ، ۽ هر هڪ کي هڪ‌ڇهڙو خنجر ڏيئي، مرڪندو وري ساقي‌خاني اندر موٽي ايندو هو. جيڪو امير سوڀ ڪٽي موٽي ايندو هو ، ساقي ڏاڍي نياز ۽ ادب سان ان کي قهوو يا انگوري پيارڻ لڳندو هو، ۽ هارايل ترخان کي، جيڪو اڪثر مئل هوندو يا مرڻ ۾ هوندو هو ، ٽنگ کان گهلي، پنهنجي پن پهريدارن هٿان، سندس گهر موڪلي ڏيندو هو. اهي ساقي ڏينهن جو ساقي خاني ۾ اميرن جي خدمت ڪندا هئا، ۽ رات جو ڪنهن خاص امير جي خوابگاهه ۾ پنهنجا فرض بجا آڻيندا هئا.

پر اڄ آتش خان ڪنهن ڳوڙهيءَ سوچ ۾ گرفتار، پنهنجي مسنديءَ ٽنگڻ تي ٽيڪ ڏيئي ، ڇت ۾ ٽنگيل فانوسن ۾ نهاري رهيو هو. هن جي جاسوسن هن تائين اهو نيايو اڳي ئي پهچائي ڇڏيو هو ته اميرخان کي ٺٽي جو عامل مقرر ڪيو ويو هو. اميرخان هونئن ته آتش خان تي خاص طرح مهربان هو؛ جڏهن کان هن کيس ليلي کي وڪيو هو، اميرخان مٿس وڏيون نوازشون ڪرڻ لڳو هو، ۽ هاڻ ته ٺٽي جي حاڪم جي حيثيت ۾ اڃا به وڌيڪ مهربانيون ڪري ٿي سگهيو. پر ان ۾ هڪڙيءَ ڳالهه خلل پيدا ڪري وڌو هو. مرزا باقيءَ کي امير خان جو ترڪ ساقي ادراڪي بيحد پسند اچي ويو هو، ۽ هن آتش خان کي گهرائي حڪم ڏنو هو ته ادراڪيءَ کي ڪنهن به طرح هٿ ڪري وٽس پيش ڪري. امير خان ادراڪيءَ کي وڪڻ لاءِ ڪڏهن به تيار نه ٿيندو، سا آتش خان کي پڪ هئي، ۽ هو سمورن ترخان اميرن ۾ نرالو سردار هو. جيڪڏهن مهربانين تي اچي ته لک مهربانيون ڪندو، پر جيڪڏهن ڪاوڙيو ته هن جهڙو خونخوار ترخان ٻيو نه هو. اڳيان مرزا باقي به گهٽ نه هو. اميرخان کي ٺٽي جو عامل مقرر ڪري، هن هڪ ئي تير سان ٻه شڪار ڪيا هئا: هڪ طرف

Gul Hayat Institute

سنڌين جو زور ڀڃڻ لاءِ امير خان کان بهتر ماڻهو نه هو؛ ٻئي طرف اميرخان انتظامي ڳالهين ۾ ايترو مصروف هو، جو ادراڪيءَ کي مرزا باقيءَ جي خدمت ۾ پهچائڻ آتش خان لاءِ ڏکيو نه ٿيندو. پر آتش خان لاءِ مسئلو اهو هو ته جيڪڏهن سڌو سنئون امير خان کان ادراڪيءَ کي خريد ڪرڻ جي ڳالهه ڪندو ته ممڪن هو ته اميرخان پالو سندس ڇاتيءَ ۾ لنبي ڏئي؛ ۽ جيڪڏهن لڪچوريءَ ادراڪيءَ کي مرزا باقيءَ تائين پهچائي ته اهو امڪان هو ته ادراڪي مرزا باقيءَ کي اهڙو پسند اچي وڃي، جو هو کيس موٽائڻ کان انڪار ڪري وڃي. ان صورت ۾ به اميرخان فوراً تاڙي ويندو ته ان ۾ آتش خان کان سواءِ ٻئي ڪنهن جو هٿ ٿي نٿو سگهي. اڄ اميرخان کيس اکيون ٿي ڇوائي موڪليو هو ته هن کي ٺٽي جي انتظامي مسئلن لاءِ اميرن سان صلاح ڪرڻي هئي، ۽ هو شام ڌاري ساقي خاني ۾ مجلس ڪندا. ٻيءَ خانم به کيس ٻڌائي وئي هئي ته امير خان سخت تنگ آهي: سندس خاص خواجه سرا سليمان کي هڪ سنڌي سندس اکين آڏو خون ڪري ويو هو، ۽ وري ليليءَ به رات کيس پنهنجي خوابگاهه مان ڌڪا ڏئي ٻاهر ڪڍي ڇڏيو هو. اهڙي موقعي تي ادراڪيءَ جي ڳالهه ڇيڙڻ به موت کي سڏ ڪرڻو هو. هو اڃا انهن ئي خيالن ۾ هو ته ترخان اميرن ساقي خاني ۾ اچڻ شروع ڪيو.

جيئن جيئن امير ۽ سردار پهچندا ويا، ساقي خاني ۾ هُل هنگامو وڌندو ويو. ساقي ڦهوي جهڙن پيالن ۽ انگوريءَ جا جام ڪٺندا، مٽڪندا، چهلهه چڙي ڪندا، نازنخري سان اميرن اڳيان پيش ڪندا رهيا، ۽ امير به هنن سان خوش طبعي ڪندا، چهنبڙين ۽ چمين جي ڪوشش ڪندا، جام پيئندا ويا. جڏهن اميرخان ساقي خاني ۾ داخل ٿيو، تڏهن ڪٿرا امير احترام کان اٿي بيهي رهيا. پر سرڪش قسم جي ارغون سردارن پنهنجي انگوريءَ ۽ پنهنجي ساقيءَ ۾ مگن، هن ڏانهن نهاريو به ڪونه. آتش خان، اٿي وڃي، ڪورنش ڪري، امير خان جي ٺيڪ مسند ڏانهن

Gul Hayat Institute

اِشارو ڪري. هٿ ہڏي ٻيهي رهيو. اها مسند هوئڻ امير ڪوڪلتاش ارغون لاءِ هوندي هئي. ڪوڪلتاش جو نديو ڀاءُ خسرو خان پاسي واريءَ مسند تي ويٺو هو، سو اميرخان کي انهيءَ مسند ڏانهن وڌندو ڏسي گهند پائي ڪس گهورڻ لڳو. اميرخان انهن نظرن کان بي نياز ٿيئن مسند تي اچي ويٺو. هڪ ٻڪهڙي قد جي ساقيءَ پنهنجي چپن تي مٺي مرڪ آڻيندي، سندس آجيان ڪئي: ”خوش آمديد آقاي مزا“

امير خان جي چپن تي ٻه مرڪ اچي ويئي، ۽ سندس ڳل ۾ چپڻي وجهندي چيائين: ”تنهنجا ڳل ته ڏاڙهونءَ کان ٻه ڳاڙها آهن، ساقي! تون شايد ٿئون ٿو ڏسجين!“

”ادراڪيءَ جا ڳل ته هن کان ٻه ڳاڙها آهن، اميرخان!“ خسرو خان ٽهڪ ڏيندي چيو. سمورا امير خسرو خان سان گڏ ٽهڪ ڏيڻ لڳا. امير خان جو منهن تاسڻي هلي ويو، ۽ هن رڙ ڪري چيو: ”خسرو خان، ادراڪيءَ جو نالو وٺڻ کان اڳ، پنهنجو وات عطر عنبير سان ڌوئي اچ! تنهنجو وات ته گونهن سان ڀريل آهي!“

امير وري ٽهڪ ڏيئي کلڻ لڳا. خسروخان کاوڙ کان اٿي ٿي ويو، ۽ هن پنهنجي خنجر جي مٺي تي هٿ رکندي چيو: ”اميرخان، زبان سنڀالي ڳالهاءِ! ٺٽي جو عامل هوندين، ته پنهنجي لاءِ هوندين!“

اميرخان جي اکيان نندي خوبصورت ٽپائيءَ تي انگوريءَ جو جام رکيو هو. هن اک ڇنڀ کان سواءِ اهو کڻي، خسروخان جي ٻوت ۾ اڇلايو. خسروخان جو منهن ۽ ڪپڙا ڳاڙهي انگوريءَ سان رڱجي ويا. خسرو خان ٽپ ڏيئي اٿي بيٺو ۽ ٻي گهڙيءَ خنجر ڪڍي امير خان ڏانهن وڌيو. سڀ امير اٿي بيهي رهيا. آتش خان منجهائيندو، هنن ڏانهن ڀڄتو، ڇاڪين منٿون آزيون ڪرڻ لڳو ته مڙي وڃن. پر خسروخان کيس هٿ سان هٽائيندي چيو: ”هن منهنجي بي عزتي ڪئي، آن جو حساب کيس هينئر ئي ڏيڻو

پوندوا مون کي قسم آهي پنهنجي پيءُ جي ڏاڙهيءَ جو ته ادراڪي اڄ رات منهنجي بغل ۾ هوندا!"

اميرخان به اٿي بيهي رهيو. هن جو هٿ پنهنجي خنجر ڏانهن نيٺ جي ڏکي لڪڻ ۾ هو، جيڪو مٺيءَ وٽان گولائي ۾ ورڪيل هو. هن لڪڻ کي پڇڙيءَ کان جهلي، تيزيءَ سان اُن جو هٿيو خسروخان جي ڳچيءَ ۾ وجهي، زور سان ڇڪ ڏني. خسروخان پاڻ سنڀالي نه سگهيو، ۽ هو ٿاٻڙجي، اميرخان جي مسند جي پاين اڳيان اچي منهن ڀر ڪريو. اميرخان لت کڻي سندس سيني تي رکي، ۽ رڙ ڪري چيائين: "اوهان جهڙن ذليل ارغون سردارن جي ڪري اڄ سنڌين جو سن وڏي ويو آهي. اوهان ۾ پنهنجي عزت ۽ شرافت جو هاڻ ذرو به نه بچيو آهي. پر ياد رکو، سنڌين کان اڳي آءٌ اوهان کي سڌو ڪندس!" خسروخان اٿڻ جي ڪوشش ڪئي ته اميرخان وري لت هڻي زمين ۾ ڳڏي ڇڏيس.

آتش خان اميرخان کي آزيون نيزاريون ڪرڻ ۽ صدقا وڃڻ لڳو، تڏهن وڃي اميرخان جي ڪاوڙ ڍري ٿي، ۽ هن ترخانن کي سڏي چيائين: "هن حرامخور کي ڪنهن گند جي ڍير تي ڇڏي اچو! ۽ آتش خان، مون هن کي وري تنهنجي سفارش خاطر ڇڏيو آهي ته آءٌ توکي اڳواڻ ڪري ٺٽي کان قندار موڪليندس!"

خسروخان جي ڪاوڙ شرمساريءَ ۾ بدلجي ويئي. ۽ جڏهن هن کي ٻن ترخانن اچي اٿاريو، تڏهن سندس ڪنڌ هيٺ هو. سندس منهن سڄو ڪپ تي ويو هو، ۽ زريءَ جا ڪپڙا مٽيءَ ۽ انگوريءَ ۾ لٿڙجي ويا هئا. هن خنجر ميان ۾ واپس رکندي چيو: "اميرخان، ارغونن سان هٿ چراند ڪرڻ جي سزا، اڄ نه ته سڀاڻ، توکي ضرور ملندي...."

ائين چئي، ترخانن کان پنهنجي ٻانهن ڇڏائيندي. هو تيزيءَ سان دروازي ڏانهن وڌيو. دروازي تي هڪ ٻرٻت جهڙو مڙس بيٺل هو، ۽ هو دروازي کي ائين والاري بيٺو هو، جو ٻاهر

Gul Hayat Institute

نڪرڻ ٻا اندر اچڻ جيتري جاءِ به نه ڇڏي هئائين. سندس ويڪري ڇاتيءَ ۽ ڏگهن ڇهپرن کي ڏسي هيبت وٺي ٿي ويئي. هڪ وڏو خنجر سندس ڪمربند ۾ ڪتل هو، پر سندس هٿن ۾ رسي جي هڪ ٽڪر کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه هو. خسروخان کي ويندو ڏسي، سڀ امير دروازي ڏانهن نهارڻ لڳا هئا. هن کي دروازي اڳيان بيٺل ڏسي سڀ حيرت مان هڪٻئي جو منهن تڪڻ لڳا.

آتش‌خان به حيرت مان هن شخص کي ڏسندو رهيو. هيءُ ٻهروپ پيرو هو جو ڪنهن سنديءَ ساقي خاني ۾ اچڻ جي جرات ڪئي هئي. هو به پنهنجيءَ سندي تنگ تي تاڪيندو دروازي ڏانهن وڌيو.

”ڪير آهين تون ڙي؟“ آتش‌خان ٻريان ٿي واڪو ڪري چيو. ”ترخانن جو موت!“ هن شخص کلندي چيو.

خسروخان کي وري پنهنجي ارغوني ترخاني ياد اچي ويئي، ۽ هن خنجر ڪڍندي، ڪار ڏيندي چيو: ”اوهان سنڌين جي هاڻ اها همت ٿي آهي جو....“ ائين چئي هن خنجر جو وار ڪيو. هو شخص پنهنجي جاءِ تان تر جيترو به نه هٽيو. جيئن ٿي خسروخان وار ڪيو، هن ڪئي خنجر واري ٻانهن ۾ هٿ وڌس. ٻئي هٿ سان رسي جو ٽڪر زور سان سندس پوٺ ۾ ڦهڪائي ڪڍيائين. ٽڪ کان خسروخان جي اکين ۾ اوندهه ڇانئجي ويئي، ۽ هن جي خنجر وارو هٿ نستو ٿي ويو. آتش‌خان کي به ڪاوڙ اچي ويئي، ۽ هن به پنهنجو خنجر ڪڍي جيئن وار ڪيو، تيئن هن شخص خسروخان جي ٻانهن مروڙيندي، ڪٽي ڪيس اڳيان ڪيو. آتش‌خان جو وار خالي نه ويو، ۽ خنجر خسروخان جي ڇاتيءَ ۾ کپي ويو. خسروخان جي اکين ۾ ان ڏڪ جي ايذاءَ کان وڌيڪ آتش‌خان جي ڪيل وار تي حيرت جهلڪڻ لڳي، ۽ هو هڪ ڏگهي ”آ .... آه“ ڪندي اڳيان جهڪي پيو. ان گهڙيءَ هن شخص خسروخان کي زور سان ڌڪو ڏنو. خسروخان جڏهن هن جي هٿن ۾ ڪينهون هو، جنهن سان مرضيءَ مطابق ڪيڏڻ لڳو هو.

Gul Hayat Institute

خسرو خان جو مٿو زور سان اچي آتش خان جي سيني ۾ لڳو
آتش خان پنهنجي منديءَ ڏنگ کي سنڀالي نه سگهيو، ۽ پٺن ڀر
وڃي ڦهڪو ڪيائين. اهو سڀڪجهه ايترو جلد ۽ تيزيءَ سان
ٿيو جو ٻين ترخانن کي سمجهڻ جو وقت نه مليو ته ڇا ٿي
رهيو هو.

”نڪرو هتان ٻاهر، اوهان جي ڪور کي ....“ هن شخص
رڙ ڪري چيو. هن اکيان وڌي هڪ صندل کي ٻنهي هٿن
۾ کڻي، اکيان بيٺل اميرن ڏانهن اڇلايو. ترخان پاڻ بچائڻ لاءِ
هيٺ جهڪي ويا، ۽ صندل زور سان اچي ٿن ڪريو. راڙو راڙ
مچي ويئي. اميرخان چپ چاپ اهو سڀڪجهه ڏسندو رهيو. هو
پنهنجي جاءِ تان چريو به ڪونه. هن سنگهار کي سڃاڻي ورتو هو،
۽ هن تي هڪ ئي گهڙيءَ ۾ ٻه احساس ڇائنجي ويا: هڪ بدلي
وٺڻ جو، ۽ هڪ ڊپ جو. انگوري“ هن جي ڌڪندڙ رت تي
جڻ ٻاٽيءَ وارو ڪم ڪرڻ لڳي، ۽ ڊپ هن جي ڪاوڙ ۽ بدلي
وٺڻ جي نيت تي غالب پوندو ويو. هن شخص سان مقابلو ڪرڻ
موت کي سڌي سنئين دعوت ڏيڻ هئي. هن کي مارڻ لاءِ ڪنهن
دغا دولاب کان سواءِ ڪو چارو ئي ڪونه هو.

”نڪرو ٻاهر .... اوهان کي چيم، رنڊ جا پٽ، هڪدم
ٻاهر نڪرو ....“ سنگهار وري رڙ ڪئي، ۽ هڪ ٻي صندل کي
کڻي ٻنهي هٿن ۾ کنيائين. ترخان پاڻ کي ڌڪ کان بچائڻ لاءِ
وري هيٺ جهڪي ويا. اميرخان به اٿي بيهي رهيو، ۽ هن فارسيءَ
۾ ترخانن کي چيو ته اتان هليا وڃن. ترخانن کي جڏهن سلامت جو
ساهه کڻڻ جو موقعو ملي ويو، ۽ هو هڪڙو ٿي ٻاهر
نڪري ويا.

اميرخان ڦڪي مرڪ چپن تي آڻيندي چيو: ”سنگهار خان،
ڇ ته ڪڏجي انگوري پيئون!“

سنگهار چپچاپ هن ڏانهن وڻندو رهيو. هن جي ٻنجڻ
بيٺي، رسي جو هڪڙو چيڙو، جنهن ۾ سرڪڻي ٿيل هئي،

هن ڏانهن اڇلايائين. سرڪساهي هن جي ڪڇيءَ ۾ هوندي ئي، ڪجي ڏاڍي تي ويٺي، ۽ سنگهار نوڙي کي هٿان ڏانهن ڇڪ ڏني. اميرخان هوٽ پر ڪري، گوڏن ڀر رڙهڻ لڳو. هن جي خون ۾ بدلي جي باهه وري ڀڙڪڻ لڳي؛ ۽ هو ڄڻ ته چلڻي والي اهڙا بيعزتي سهندو ويو، جيئن اها باهه. ايترو ڀڙڪڻ لڳي، جو ٻيپ جو ان تي ڪو به غلبو نه ٿي سگهي. 'هي منهنجي پيءُ جو قاتل آهي .... هن منهنجي پيءُ کي ٽپاس ۾ اٽو ٽنگي ماريو هو.... ان جي عوض اسان سنڌين جو سنڌ سنڌ ڪيو، تازي ڪتن کي کاڌو هو. پر سنگهار بچي ويو هو ... يا خدا، مون کي ايترو صبر ڏي، جيئن آءٌ هي بيعزتيءَ جا لڙڪ ان حد تائين پيئندو رهان، جيسين منهنجي بدلي جي آگ ڄڻ سران تي چڙهي پيڙ ٻجي، سنڌين جي بچي بچي کي ساڙي جلائي قلعيار ڪري ڇڏي ....!'

هن گهٽيل گهگهي نڙيءَ سان چيو: 'سنگهار، مون ته توکي انگوريءَ جي دعوت ڏني .... ۽ تون ....'

سنگهار هن کي ڇڙٻ ڏيندي چيو: "مون کي انگوري پيئڻي هوندي ته آءٌ هت اچي حڪمان حڪم ٻي ويندس — ڏسان کهڙو ترخان ٿو مون کي روڪي. پر هينئر آءٌ خاص ڪم سان آيو آهيان."

اميرخان ڪو به جواب نه ڏنو. سنگهار سرڪساهيءَ جي مهڙ کي جهلندي، اميرخان کي پنهنجي سامهون اٿاري ويهاريو. هن جي هٿ جي هر جهٽڪي سان امير خان جو اکيون ڄڻ ٻاهر نڪرنديون ٿي نظر آيون.

"مرزا باقيءَ قندارڪان وڏيڪ لشڪر ڇوگهرايو آهي؟" هن اميرخان جي اکين ۾ اکيون وجهندي چيو.

"مون کي خبر نه آهي،" اميرخان گهگهي آواز ۾ چيو.

"هون... ، توکي خبر نه آهي ...." هن سرڪساهيءَ جي ڦندي کي هڪ زوردار جهٽڪو ڏيندي چيو. "تون انهن ڪون

ٻڌائيندين .... اميرخان تون مون کي سڃاڻين ٿو. آءٌ ڪنهن ترخان کي مارڻ وقت ٻيهر سوچيندو ڪونه آهيان." سنگهار جي آواز ۾ ايترو يقين ۽ پختگي هئي، جو اميرخان تي نه چاهيندي به ڏپ وري ڇانئجڻ لڳو. پر هيءُ ڳجهه نه ترخانن جي موت ۽ زندگيءَ جو ڳجهه هو. ان لاءِ هو هر قرباني ڏيڻ لاءِ تيار هو، ۽ هن ميٺ مٺ ڪندي چيو: "مون کي ڪا خبر نه آهي. جيڪڏهن مون کي خبر هوندي به ته، تون اهو ڪيئن ٿو سوچين ته آءٌ حڪومت جو راز توکي ٻڌائيندس..."

"چڱو، نه ٻڌاءِ..." سنگهار گهڙيءَ لاءِ ويچار ۾ پئجي ويو. هي راز اهڙو هو، جو اميرخان کي ساهه کان وڌيڪ پيارو هو. پر اهو راز ڄاڻڻ هن لاءِ به ضروري هو. هو ۽ ڄاڻي آخوند نور محمد سان وعدو ڪري نڪتا هئا ته نه رڳو اهو راز هٿ ڪري ايندا، پر اهو خط به هٿ ڪندا جيڪو قنڌار موڪليو ويو هو. هن پنهنجي چوڌاري نظر ڊوڙائي. اوچتو هن جي نظر هڪڙي ڳڀرو ساقيءَ تي پئي، جو هڪ ميز هيٺان ڪرونڊڙو ٿيو اهو سڀڪجهه ڏسي رهيو هو، ۽ ڊپ کان ڏڪي رهيو هو. هن کي هڪ ترڪيب سجهي آئي، ۽ هن رڙ ڪري ان ساقيءَ کي سڏ ڪيو. ساقي ڪنبندو، ڏڪندو، ڪورنشون ڪندو، ٻانهون ٻڌندو اڳيان آيو ته سنگهار کي کل اچي وئي. ساقيءَ هن کي کلندو ڏٺو ته هن جو ساهه به ڪجهه ساهت ۾ آيو، ۽ هو ڪجهه اهڙيءَ ادا سان مرڪيو ۽ اکين ئي اکين ۾ ڪي نياپا ڏيڻ لڳو، جو ڪو ترخان هجي ها ته، هو ان هڪڙيءَ ادا تي سڀڪجهه قربان ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وڃي ها. هن سنڌي ڇٽ تي ان جو اثر بلڪل ابتو ٿيو ۽ هو وڏا ٽهڪ ڏيئي کلڻ لڳو. هن جي بيخبريءَ جو فائدو وٺندي، اميرخان نوڙيءَ ۾ پيئي هٿ وجهي وٺي ڇڪ ڏني. نوڙي سنگهار جي هٿ مان نڪري وئي، ۽ اميرخان ٽپو ڏيئي دروازي ڏانهن ڀڳو. سنگهار جا ٽهڪ اتي جو اتي بند ٿي ويا، ۽ هو ششدر ٿي دروازي ڏانهن ڀڳو. پر ٻين

Gul Hayat Institute

ان وقت جانو پالي جي نوڪ سلن اميرخان کي پوئتي هٽائيند، ڪيس سنگهار تائين آئي پهچايو.

”واه جانو پائو واه ... مون ته سمجهيو هو ته سڄو ڪم خراب ٿي ويو! پر تون ائين دروازي تان هٽي نه اچين ها ته چڱو. الائي ترخان ڪٿان پنهنجي ڪٽڪ سان ڪهڙيءَ مهل اچي نڪرن، ۽ اسين بيخبرا ڦاسي پئون. تون وري وڃي دڪ جهلي بيھ!“

سنگهار جو هڪڙو هٿ اميرخان جي منهن تي اهڙيءَ طرح ورڪيو جيئن سرڻ ڪنهن لنڊي پکيءَ تي لامارو ڏيندي آهي. اميرخان پنج- آٺ قدم پوئتي ٿڙندو وڃي هڪ موڙي مٿان اچي ڪريو. سندس نڪ ۽ ڇپن مان رت ٽمندڙن ڪري وهڻ لڳو؛ ۽ پوءِ سنگهار ساقيءَ کي فارسيءَ ۾ جيڪي ڪجهه چيو. انهن لفظن تي ساقيءَ کي ته ڇا، خود اميرخان کي به اعتبار نه آيو. اميرخان ائين چرڪيو ڄڻ ڪنهن نانگ ڏنگي وڌس. ساقي به اهو حڪم ٻڌي اڇرج ۾ پئُو کان سنگهار جي اکين ۾ ڏسڻ لڳو. سنگهار ڪتارو ڪڍي، ساقيءَ جي نڙگهٽ تي رکندي چيو: ”ڇورا، جي چوڻ نه ڪيو اٿئي ته هيءُ خنجر تنهنجي نڙگهٽ جي پار هوندو!“

ائين چئي هو وري اميرخان ڏانهن وڌي آيو. هن جي ٻانهن کي پويان مروٽيندي، ڪيس اکيان وڌائيندي، هن ساقيءَ کي اشارو ڪيو. ساقي ڏڪندو، ڪنبندو، لڙڪندو اکيان وڌيو ۽ پنهنجو ننڍڙو خنجر ڪڍي، هن اميرخان جي شلوار ڏانهن هٿ وڌايو.

اميرخان ڪرڙيءَ وانگر ڦٿڪڻ لڳو. اڃا ساقيءَ هن جي شلوار ڏانهن هٿ وڌايو ته اميرخان ملل آواز ۾ چيو: ”سنگهارخان، واسطو اٿيئي ربّ جو، ان ڪان نه مون کي ختم ڪري ڇڏ“

سنگهار وري ساقيءَ کي اشارو ڪيو، ۽ ساقيءَ اميرخان جي شلوار ڏانهن هٿ وڌايو. اميرخان دانهن ڪري چيو: ”بس بس .... پڌايان ٿو!“ پڪهر هن جي اڙڻ تان وهي اکين ۾ پوڻ لڳو. هن جو منهن سڪل پن جهڙو اوڌو اوڌو ٿي ويو هو.

”مرزا باقيءَ کي مرزا جان بابا ۽ شاهه قاسم ارغون جي بغاوتن جي ڪڙڪ پنجي ويئي آهي، ۽ تنهن ڪان سواءِ شهنشاه

اڪبر ٻه سنڌ تي چڙهائي جون تياريون پيو ڪري. ان ڪري مرزا قنڌار مان ڪمڪ گهرائي آهي!“ امير خان ڪنڌ هيٺ ڪري گهگهي آواز ۾ چيو.

”ڪهڙو ويو آهي اها ڪمڪ وٺڻ؟“ سنگهار سوال ڪيو.

”امير ڪوڪلتاش ارغون....“

”ڪڏهن نڪتو آهي ڪوڪلتاش؟“

”اڄ صبح جو....!“ اميرخان ۾ جڻ ساهه ئي ڪونه هو.

”هون ...“ ائين چئي سنگهار ساقيءَ کي اشارو ڪيو. ساقي پوئتي هٽي ويو.

سنگهار امير خان کي اڳيان ڪري دروازي ڏانهن وڌيو. جانڪ کڙڪو ٻڌي، اندر لنگهي آيو، ۽ اکين ئي اکين ۾ سنگهار کي ڪو نياپو ڏنو. سنگهار ڪٽارو اميرخان جي پٺ تي رکندي دروازي کان ٻاهر نڪري آيو. ٻاهر ويهارو کن ترخان ڀالن ۽ ترارين سان جڻ هنن جي انتظار ۾ هئا. سنگهار امير خان کي اڳيان ڪندي چيو: ”اوهان مان ڪوبه اڳتي وڌيو آهي ته آءٌ هي خنجر هن جي پٺ ۾ ٽنبي ڏيندس!“

سڀ ترخان خونخوار اکين سان هنن کي ڏسندا رهيا. امير خان ـــ مٿي اگهاڙو، نڪ ۽ وات مان وهندڙ رت سان، ڪنڌ هيٺ ڪريو، اڳتي وڌندو رهيو. سنگهار ۽ جانڪ پنهنجن گهوڙن ڏانهن وڌي آيا. اميرخان جون ٻانهون ڇڏي، سنگهار وري سرڪساهيءَ جو چيڙو هٿ ۾ جهلي، گهوڙي تي چڙهيو. جڏهن جانڪ ٻه سوار ٿيو، تڏهن سنگهار چيو: ” امير خان، تون ٺٽي جو نئون عامل مقرر ٿيو آهين. سنڌين تي ظلم ڪرڻ وقت پنهنجي پيءُ جي پڇاڙي ياد رکجانءِ .... ظلم ڪنهن کي به نه ڦبندو!“

ائين چئي پنهنجن گهوڙن کي آڙي هنئي، ۽ سرڪساهيءَ واري رسي کي ڇڏي ڏنو. هنن جا گهوڙا ڊڙ، جو هڪ واچوڙو پويان ڇڏيندا نظرن کان اوجهل ٿي ويا. اميرخان پنهنجي سامهون بيٺل ترخانن تي نفرت ڀري نظر وجهندي چپن ۾ پڻ پڻ ڪئي؛ ۽ ساقي خاني ۾ اندر گهڙي ويو.

٧

شهر-لنگهي جڏهن هر پاڙي ۾ اهو پڙهو ڏنو ته اڄ کان اميرخان ٺٽي جو عامل مقرر ٿيو آهي ته ڪيترن جون دليون ڏهڪجي ويون. هنن کي پڪ ٿي ته هن جي عامل ٿيڻ سان شهر ۾ اهي ظلم ٿيندا، جو اڳي ڪنهن ٻڌو به ڪو نه هوندو. اڀرن جو شهر جي جامع مسجد جي بلڪل ڀرسان چوسول تي، ٻڙ جي وڻ ۾ ٻن سنڌين جا ڪٽل لاش جسم ٽنگي چاڙهيائون. جنهن تي هنن کي ڏنو، سو آت ڏيندو الٽيون ڪندو، دل ئي دل ۾ ترخانن کي گاريون ڏيندو، پٽيندو ٿي ويو. اميرخان جي عملداريءَ جي هي پهرين سوکڙي هئي سنڌين لاءِ. جڏهن پوءِ ماڻهو سانجهي نماز پڙهڻ لاءِ مسجدن ڏانهن ٿي ويا ته اميرخان کي پنجاهه کن سوارن سان آخوند صالح جي مدرسي ڏانهن ويندي ڏٺائون. ماڻهن ۾ نئين هورا کورا جاڳڻ لڳي. جيڪڏهن آخوند صالح جي مدرسي کي هٿ لاتائون ته شهر ۾ بغاوت ٿيڻ لازمي هئي. سمورن مدرسن جا شاگرد ترخانن ۾ ڪاهي پوندا. پوءِ ڇا ٿيندو، سو ڪنهن به سوچڻ نٿي چاهيو. پيڙا ماڻهو، ٽڪڙا ٽڪڙا مسجدن ۾ داخل ٿي، وقت کان اڳ نفل پڙهي، دعائون گهرڻ لڳا ته ”الله سائين ٺٽي ۽ سموريءَ سنڌ کي هنن ظالمن جي شر کان پناهه ۾ رکج! اڃا اڳيان گهاءَ ئي ڪو نه ڇٽا آهن ته نئون ڪوس ٿيڻ نه ڏج!“ هندو پنهنجي مندرن ۽ ٽڪاڻن ۾ پنهنجي مورتين اڳيان ٻاڏائڻ لڳا ته ٺٽي تان آفت ٽري.

اميرخان پنهنجي سوارن سان اچي آخوند صالح جي دارالعلوم اڳيان لٿو. هن سان چار پنج قنڌاري مولوي گڏ هئا، جن کي

Gul Hayat Institute

مرزا باقيءَ قندار کان سنڌين کي فارسي ۽ صحيح اسلام پڙهائڻ لاءِ گهرايو هئو. دروازي اڳيان نئڏيءَ منجهيءَ تي هڪ پيڙهو ماڻهو چلم جو نڙ وات ۾ وجهي، جڻ دنيا کان بي خبر پنهنجي ئي خيالن ۾ غرق هو. گهوڙن جي ٽاپ ٽاپ تي به هن ڪنڌ ورائي ڪونه نهاريو. جڏهن امير خان بلڪل سندس پرسان اچي گهوڙو جهليو، تڏهن به هو پنهنجي چلم مان گرڙاٽ ڪيندو رهيو. امير خان ٻير تي ويو، ۽ نيزو ڪڍي، هُن پيڙهي کي چوڪ ڏني ته پيڙهو ڇرڪ پري اٿي بيٺو، ۽ ترخانن کي حيرت مان ڏسڻ لڳو.

”بي ادب گڏه، توکي اها مجال جو اسان جي اچڻ جو پڌي، پنهنجي چلم ۾ لڳو پيو آهين؟“ امير خان ڪڙڪو ڪندي چيو.

پيڙهي ڏند ڪيندي، پنهنجي ڪنن ڏانهن اشارو ڪندي چيو: ”ڏاڍيان ڳالهاءِ، آءٌ ڪنن کان ٻنهي ٻوڙو آهيان. ڪير مڙس آهين؟“

ترخان کلڻ لڳا. هن کي کلندو ڏسي، امير خان جي ڪاوڙ هيڪاري تيز ٿي وئي، ۽ هن واڪو ڪري چيو: ”خاموش! آءٌ آهيان، امير خان، ٺٽي جو ٺئون عامل!“

”هونديئن، پر هت ڪهڙو ڪم اٿئي؟“ پيڙهي لاپرواهيءَ مان چيو.

امير خان کي پرئي مڙس تي ايڏي ڪاوڙ آئي، جو هن نيزي سان ڪيس زور سان ڌڪو ڏنو، ته پيرسن ٽيڙ ڪائيندي رڄي منجهيءَ جي پوئان ڪريو. پر هو ڪپڙا ڇنڊيندي وري اٿي بيٺو ”ابا، مڙس ٿو مارين! ڀاڻ وڏن سان ائين هلبو آهي. واه جو پڙهين سيکاريو اٿئي!“ پيڙهي جڻ رنج ٿيندي چيو.

امير خان هن کي ٻنهي مارڻ وارو هو، پر هڪ قنداري مولويءَ کيس فارسيءَ ۾ چيو: ”هينئر ئي سختي ڪبي ته شاگرد ۽ استاد اسان سان ٺهي ڪين هلندا. سياست کان ڪم وٺ: سڄو ڪم خراب نه ڪر!“

ٻڍڙي ڄڻ ڪجهه ٻڌو ئي ڪونه. وري پنهنجيءَ ڪٽ تي ويهي رهيو، ۽ پنهنجي چلم جي نڙ ۾ ڦوڪون ڏيڻ لڳو. اميرخان ڀڻ ڀڻ ڪندي، ٻڍڙي کي سزا ڏيڻ جو ارادو ترڪ ڪري ڇڏيو، ۽ نرميءَ سان چيائين: ”پوڙها، در کول، اسان کي آخوند صاحب سان ملڻو آهي. هي عالم سڳورا قنڌار کان هلي سندس ملڻ آيا آهن.“

”جي، ڇا چيئي؟ ٿورو ڏاڍيان ڳالهاءِ، مون ڪونه ٻڌو،“ هن وري پنهنجي ڪنن ڏانهن اشارو ڪري پنهنجي ٻوڙاڻ ظاهر ڪئي.

امير خان پنهنجي ڪاوڙ کي روڪيندي، ڏاڍيان پنهنجي ڳالهه ورجائي ڇڏي.

”پوءِ ائين چئو نه،“ ائين چئي، ٻڍڙو اٿيو، ۽ اچي مولوين کي هٿ ڏنائين، ۽ سنڌيءَ ۾ ساڻن خوش خير و عافيت ڪرڻ لڳو. هاڻ ته امير خان کي به ڪل اچي وئي، ۽ چيائين: ”پريا مڙس، هي اڃا ڪالهه قنڌار کان آيا آهن، سي تنهنجي سنڌي ڪيئن سمجهندا!“

”ابا، قنڌار کان آيا آهن، ڀلي ڪري آيا، جيءَ ڪري آيا!“ ۽ پوءِ آهستي چيائين: ”جڏهن تڏهن ڙي سنڌڙي، تو کي قنڌارئون جو ڪو!“

”امير خان رڙ ڪري چيو: پوڙها، ڇا چيئي؟“

”ابا، چيم ته دين جا عالم سڳورا آهن، سنڌ جي قسمت، جو قنڌارئون هلي آيا آهن!“

”چڱو، هاڻ در کول!“ امير خان وري ڌمڪي ڏيندي چيو.

”هي مدرسو آهي علم جو گهر. هن ۾ هٿيار ٻڌي لنگهڻ ڪبيرو گناهه آهي، ۽ هنن سپاهين جو وري علم سان ڪهڙو واسطو؟ هي دروازو دين جي عالمن سڳورن لاءِ بيشڪ کلندو، پر هنن سپاهين لاءِ هرگز نه کلندو!“ پوڙهي ۾ الائي ڪٿان جان اچي وئي. هن جو سينو اڳيان وڌي آيو، ۽ سندس اکين ۾ هڪ نئين جوت جاڳي آئي.

امير خان قنڌاري مولوين سان ھري ھري مشورو ڪرڻ لڳو. ھو فقط پنھنجون ڏاڙھيون لوڏيندا رھيا. آخر ڪنھن ڳالھ، تي ھو پاڻ ۾ ڀڪراھ ٿيا، تڏھن امير خان ڏاڍيان چيو: ”نون دروازو کول. فقط آءٌ ھنن عالمن سڳورن سان آخوند صاحب جي خدمت ۾ حاضر ٿيندس. سپاھيو، اوھين چاليھ قدم پوئتي ھٽي بيھو، ۽ اسان جو انتظار ڪريو!“

سپاھي ھڪدم گھوڙا موڙي پوئتي ھٽي ويا. امير خان دروازي ڏانھن وڌيو. پيڙي تي ڇڻ ڪو اثر نہ ٿيو، چيائين ”ڇڻ ڇڻ ڇڻ، ھٿيار لاھي ھت رکو، دروازو پوءِ کلندو!“

اميرخان لاچار ٿي ترار مياڻ سان ڪڍي، پوڙھي جي ڪٽ تي رکي، ۽ نيزو ھوٺ زمين تي رکي چڙھيائين. پيڙو پاڻ اڳتي وڌي آيو، ۽ ڇڪ ڏيئي امير خان جي ڪمربند مان خنجر ڇڪي ورتائين. پوءِ ڏاڍيءَ نفرت سان قنڌاري مولوين ڏانھن وڌي آيو، ۽ ھڪ ھڪ ڪري مولوين جي ڪمربندن مان خنجر ڪڍي ورتائين. مولوي حيرانيءَ مان ھن پيرسن جي چستيءَ ۽ ڦڙتيءَ کي ڏسندا رھيا. خنجر پاڻ وٽ قابو ڪري، پوڙھو دروازي تائين آيو، ۽ دروازي تي ھٿ سان ٺڪ ٺڪ ڪيائين. اندران ڪو ھاڪو آواز آيو. پيڙي چيو: ”دين جا عالم سڳورا قنڌار کان پنڌ پيا آھن. ھنن جي آجيان لاءِ دروازو کوليو!“

پيڙي جا لفظ پورا ٿيا نہ وڏي دروازي ۾ ھڪڙو ننڍڙو دَرُ کلي پيو. اھو دروازو اھڙو ھو جنھن مان ھڪ ئي وقت فقط ھڪڙو ماڻھو لنگھي ٿي سگھيو، ۽ ان کي بہ ھيٺ جھڪڻو ٿي پيو. پيڙي چيو: ”ھيءُ علم جو در آھي. ھت جھڪڻ قسمت وارن کي نصيب ٿيندو آھي!“

امير خان دل ئي دل ۾ خار کائيندو، مولوين جي پويان اندر داخل ٿيو. اندرئين پاسي ننڍي قد جو ھڪ ھمراھ کين وٺي، آخوند صالح جي حجري ڏانھن ھلي لڳو. اتي پھچي، ھن سڀني کي جتيون لاھڻ جو اشارو ڪيو. جتيون لاھي ھو اندر داخل

Gul Hayat Institute

ٿيا ته هڪ تڏي تي هڪڙي ڪرڙوڊ ماڻهوءَ کي ويٺل ڏٺائون، جنهن جي ڇهچ ڪار ڏاڙهيءَ ۾ ڪٿي ڪٿي اڇا وار به ظاهر ٿيڻ لڳا هئا. سندس منهن ۾ عجيب چمڪ ۽ ڏيا هئي. هو ڪنهن ڪتاب پڙهڻ ۾ مشغول هو. هنن کي ايندو ڏسي هو اٿي بيٺو، ۽ سندن آجيان ڪندي، کين ويهڻ لاءِ چيائين. امير خان کي پٽ تي تڏي تي ويهڻ ڏاڍو ڏکيو لڳو. زمين سندس دڏن ۾ چڀڻ لڳي، ۽ هو ذري ذري پاسا بدلائي سڌو ٿي ويهڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو.

قندارين مان هڪ مولويءَ پنهنجي اچڻ جو مقصد بيان ڪندي چيو: "حضور مرزا باقي بيگ جن جي راءِ آهي ته سنڌ ۾ تعليم جو خاطر خواهه بندوبست ڪرڻ لاءِ، ملڪ جي سمورن مدرسن ۾ فارسي ۽ دينيات پڙهائي وڃي. ان ڪري هن قندار کان دين جا عالم گهرايا آهن. جن کي درس تدريس جو ڊگهو تجربو آهي. هن دارالعلوم ۾ اسان پنجن ڄڻن کي پڙهائڻ جو حڪم مليو آهي."

آخوند صالح ڪنهن گهڙي خيال ۾ ٻڏي ويو؛ ۽ پوءِ ڪجهه سوچيندي چيائين: "گهڻو تڻو سڀ مدرسا ۽ دارالعلوم آهن ئي ديني تعليم لاءِ، ۽ اسان جي مدرسن ۾ ڪي شاگرد هوندئن ٿي فارسي پڙهن پيا."

"سرڪار چاهي ٿي ته فارسيءَ جي تعليم عام ڪئي وڃي. هر شاگرد ضرور فارسي پڙهي، علم جي دنيا سان روشناس ٿئي!" مولوين مان هڪڙي چيو.

"فارسي هتان جي ماڻهن جي ٻولي ڪانهي. انهيءَ ڪري ان کي فقط ڪي ڪي اهڙا شاگرد پڙهڻ گهرندا جن کي ان جي سکڻ جو شوق هوندو. تنهن کان سواءِ سرڪاري طرح فارسي پڙهائڻ جو ڪهڙو ضرور آهي، جڏهن اسان وٽ فارسي سيکارڻ جا استاد اڳي ئي موجود آهن." آخوند صالح نهايت آهستي ۽ ڌيرج سان ڳالهائي رهيو هو.

هڪ مولويءَ کي شايد جوش اچي ويو هو: "فارسي

Gul Hayat Institute

هتان جي حاڪمن جي زبان آهي، اسلامي حڪومت جي زبان آهي، اسلامي زبان آهي. ايران، افغانستان ۽ هندستان جي مسلمانن جي واحد سڏريل زبان آهي. قنڌار کان دهليءَ تائين فارسيءَ جو چرچو آهي. فارسي سکڻ سان سنڌي پنهنجي حاڪمن جي قريب ايندا، سمجهن اسلام جو درد پيدا ٿيندو. ترخانن ۽ سنڌين جي وچ ۾ هن وقت جيڪي غلط فهميون آهن، سي دور ٿي وينديون."

آخوند صالح فوراً ڪوبه جواب نه ڏنو. بوه چئن ئي مولوين تي هڪ نظر وجهندي، امير خان جي اکين ۾ اکيون اٽڪائيندي، ڪيس ڳهورينِدي چيائين: "سنڌين جي مٿان سرڪاري طرح سان زور زبردستيءَ سان ڪابه زبان مڙهي ويندي ته هو هرگز هرگز ڪونه پڙهندا. هنن کي پنهنجي زبان سان بيپناهه محبت آهي. هنن جي ٻولي دنيا جي قديم ٻولين مان آهي — فارسيءَ وانگر هزارين سال پراڻي، ۽ فارسيءَ جهڙي ئي مائيدار ۽ مٺي ٻولي آهي. اڄ ڏينهن هنن ڪابه ٻاهرين زبان قبول نه ڪئي آهي برهمڻن ڪين پنهنجي ڌرم سان گڏ سنسڪرت پڙهائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هو نه پڙهيا. عربن اسلام آندو، پر هو سنڌين تي عربي مڙهي نه سگهيا. تاريخ شاهد آهي ته هنن ڪڏهن به زور زبردستيءَ سان ڌارين زبان قبول نه ڪئي آهي. فارسيءَ کان هنن کي ڪابه نفرت نه آهي؛ فارسيءَ کي هو مٺي زبان سمجهن ٿا، فارسيءَ جي علم، شاعريءَ ۽ ادب کي هو ڏاڍي چاهه سان پڙهن ٿا، پر جيڪڏهن فارسي هنن تي زوريءَ مڙهي وئي، ته هنن ۾ ان جي خلاف نفرت پيدا ٿي پوندي!"

"هي سرڪاري حڪم آهي، ان جي تعميل سنڌين کي ڪرڻي پوندي. سرڪاري ڪاروبار لاءِ به ضروري آهي ته سنڌي فارسي سکن، جيئن هو حڪومت جو ساٿ ڏيئي سگهن. جيڪي فارسي سکيا آهن، سي فارسيءَ ۾ شاعري ڪرڻ لڳا آهن. سرڪار طرفان اهڙن ماڻهن کي وظيفا ملي رهيا آهن. هنن تي عام بخششون ڪيون وڃن آهن؛" امير خان ڳالهه کي ختم ڪرڻ لاءِ چيو.

"اهڙن ماڻهن کي ڪو بہ سنڌي عزت جي نگاهہ سان نٿو ڏسي، جيڪي محض سرڪاري خوشنودي حاصل ڪرڻ لاءِ فارسيءَ ۾ ٽڪبندي ڪرڻ لڳا آهن. اوهان کي خود خبر آهي، ۽ آءٌ بہ چڱيءَ پر ڄاڻان ٿو تہ ايراني، مغل ۽ خود اسان جا حاڪم پرپٺ سنڌين فارسيءَ تي ڪيئن ٽهڪندا ٿا رهن. ان ڪري جيڪڏهن فارسيءَ خلاف نفرت پيدا ڪرڻ نٿا گهرو، تہ اِن هوڏ تان لهي وڃو!" آخوند صالح نهايت نرم لهجي ۾ ڳالهائي رهيو هو، مگر سندس اٽل ارادي ۽ اڏول شخصيت مولوين تي رعب طاري ڪري ڇڏيو هو.

"پر سرڪار جي حڪم جي انحرافي ڪرڻ جي مجال ڪنهن کي ٿيندي؟ جيڪو فارسي سکڻ کان انڪار ڪندو، ان جي زبان ڪپي ڇڏي ويندي،" امير خان ڪاوڙجندي چيو.

"تہ پوءِ سرڪار کي هر سنڌيءَ جي زبان ڪپڻي پوندي: فارسي ٻولڻ کان هو گونگا رهڻ وڌيڪ پسند ڪندا!" آخوند صالح ساڳئي ڌيرج سان چيو.

"پر اوهين نہ ڪين صحيح صلاح ڏيندا تہ شاگرد اوهان جو چوڻ ضرور مڃيندا،" هڪڙي مولويءَ مرعوب ٿيندي چيو.

"اوهان شايد وساري ڇڏيو آهي تہ آءٌ بہ سنڌي آهيان. تنهن کان سواءِ آءٌ ڪڏهن بہ پنهنجي شاگردن کي غلط صلاح نہ ڏيندس،" آخوند جواب ڏنو.

امير خان اٿي ٻيهي رهيو. هو ڪجهہ وقت غور سان آخوند صالح ڏانهن نهاريندو رهيو، ۽ پوءِ آهستي چيائين: "آءٌ ٺٽي جو عامل آهيان. يا ٺٽي ۾ هر شاگرد فارسي پڙهندو يا سمورا مدرسا بند ڪيا ويندا!" ائين چئي هو حجري کان ٻاهر نڪري آيو. قنڌاري مولوي بہ چپ چاپ امير خان جي پويان نڪري آيا.

امير خان جنهن بہ مدرسي ۾ ويو، اتي اهڙوئي ڪٺو جواب مليس. هر ملاقات کان پوءِ هن جي ڪاوڙ جو ميچ پنيٺ ٻڙجندو ويو. ٻئي ڏينهن صبح جو ساجهر هو وري سؤ کن سپاهي ساڻ

ڪري آخوند صالح جي دارالعلوم ڏانهن ويو. قنڌاري مولوي هن سان گڏ هئا. پيڙي وري دروازي کولڻ کان انڪار ڪيو؛ پر امير خان مولوين جي صلاح تي نہ هليو، ۽ هن پنهنجو پيالو پيڙي جي نڙگهٽ ۾ ٺنبي ڇڏيو. سپاهين کي حڪم ڏنائين تہ دروازي کي پٺي کولين. سپاهي ڪامون کڻي دروازي کي پٺيءَ ٻيهي رهيا. پراڻو دروازو اٿن. ڏهن ڌڪن کان پوءِ چيرجي پيو. دروازي چيرجڻ سان ننڍو در هڪدم چوڙن کان نڪري ويو. سپاهي اگهاڙين ترارين سان مدرسي ۾ گهڙي پيا. امير خان مولوين سان گڏجي پڙهڻ جي ڪوٺين ڏانهن وڌيو. پهرينءَ ئي ڪوٺيءَ ۾ آخوند صالح درس ڏيئي رهيو هو. امير خان جي اشاري تي هڪڙو مولوي اچي آخوند جي پر ۾ ٻهي رهيو.

آخوند صالح جڻ هن کي ڏٺوئي ڪونہ، ۽ هو شاگردن کي چئي رهيو هو: "اج شايد آءٌ اوهان کي آخري درس ڏيئي رهيو آهيان. هي قنڌاري مولوي، اوهان کي ترارين جي زور تي فارسي پڙهائڻ آيا آهن. منهنجي اوهان کي ڳالهہ اها صلاح آهي تہ..."

هن اڃا جملو ختم ئي نہ ڪيو تہ امير خان جي اشاري تي ٻہ سپاهي هن کي ڪمري مان گهلي ٻاهر ڪڍي ويا. هيءَ درس ننڍن ڇوڪرن جو هو، ۽ ڪنهن جي بہ عمر پندرهن سورهن ورهين کان مٿي نہ هئي. قنڌاري مولويءَ امير خان ڏانهن ڏٺو، ۽ منبر تي چڙهي چيائين، "طفلان، من...."

اڃا هن ايترو چيو تہ ٻہ ڇوڪرا اٿي بيٺا، ۽ ٻنهي گڏجي چيو: "اسين فارسي ڪونہ پڙهنداسون!"

امير خان وري ٻيو اشارو ڏنو، ۽ ٻن سپاهين اڳتي وڌي ڇوڪرن کي گهلي ٻاهر ڪڍيو، ۽ گهلڻ وقت ڪين ٺڦڙن سان ڪٽيندا ويا. ٻارڙا هيسجي ويا. ڪمري ۾ موت جهڙي خاموشي ڇانئجي ويئي. ڇوڪرا هراس ۽ ڊپ کان سپاهين ۽ قنڌاري مولوين کي ڏسندا رهيا. امير خان ڪين سنڌيءَ ۾ چيو: "ڇوڪرا، هي عالم اوهان کي پڙهائڻ لاءِ قنڌار کان آيو آهي. جيڪو ڇوڪرو

فارسي نه پڙهندي، ان کي اڳڀاڙو ڪري، هن نيٺ مان ڪڍنديس...
ٻڌايو اوهين فارسي پڙهندؤ يا نه؟"

ٻار اڳيئي هيسيل هئا، ان ڪري ڪنهن به جواب نه ڏنو. امير خان ڪجهه سوچي، قنڌاري مولويءَ کي اتي ئي ڇڏي ٻاهر نڪري آيو. سپاهين کي پنهنجي ٻوليءَ ۾ اچڻ جو اشارو ڪري، هن گهوڙي کي جامع مسجد واري چوڪ ڏانهن موڙيو. سپاهين کي چيائين ته قاضيءَ جو ڦندو تيار ڪن. ڦاهيءَ جو تياس ٿينديءَ ڏسي، آسپاس ڪان ماڻهو اتي گڏ ٿيڻ لڳا. امير خان جا سپاهي تياس جي چوڌاري هڪ وڏو گهيرو ڪري بيهي رهيا. ڳالهه شهر ۾ باهه جيئن ڦهلجندي ويئي ته ترخان آخوند صالح کي ڦاهيءَ تي ٿا چاڙهين. ماڻهو پنهنجا ڌنڌا ڌاڙيون ڇڏي، اڳڀاڙيون ٻيرڻ، ٽتي اڳڀاڙي جامع مسجد ڏانهن ڀڳا.

جڏهن ڦاهي تيار ٿي ويئي، تڏهن امير خان آخوند صالح جي اڳيان اچي بيهي رهيو، ۽ چيائين: "آخوند، توکي مارينديءَ مون کي خوشي ڪانه ٿي ٿئي. اچا به موقعو وچ: پنهنجي مدرسي ۾ قنڌاري مولوين هٿان فارسي پڙهائڻ جو رضانامو لکي ڏي ته توکي ڇڏي ڏينديس، نه ته...."

آخوند صالح جي منهن تي عجيب نُور ٻهڪي رهيو هو، ۽ هن چيو: "تو جهڙا هزارين جاهل مون ڏٺا آهن. جيڪڏهن مون کي ڦاهيءَ تي چاڙهيندين ته سنڌ فارسي ٻولي لڳندي ڇا؟ اوهين هڪڙي سنڌي استاد کي ڦاهيءَ تي چاڙهي ڇڏيو. تڏهن به سنڌي مدرسن ۾ فارسي زوريءَ پڙهائي نه سگهندؤ!"

امير خان هڪ سپاهيءَ کي اشارو ڏنو، جنهن وڏي ڦاهيءَ جي سرڪڻي آخوند صالح جي ڳچيءَ ۾ وڌي. ميڙ ۾ ڇرڪ ٿيڻ لڳي، ۽ ماڻهن جي دلين ۾ وڏ ڦوڪ لڳا. پر سپاهين جي ڀالن هنن کي اڳيان وڌڻ نه ڏنو. امير خان وري تياس واري سپاهيءَ کي اشارو ڏنو: هن هڪ ئي ڌڪ سان ڦاهيءَ وارو تختو آخوند جي پيرن هيٺان ڪڍي ڇڏيو. آخوند جي وات مان ذرو به آواز

Gul Hayat Institute

نه نڪتو، الائي ڪيئن هن جي لڙڪندڙ جسم جي منهن تي اهائي نوراني مُرڪ اڃا تائين قائم هئي. امير خان حيرت مان هن کي ڏسندو رهيو. هن سوچيو ته ڦاهيءَ جي تختي تي هن سنڌين مرڪڻ ڪٿان سکيو آهي؟

هن وري ڇوڪرن ڏانهن ڏٺو، ۽ هڪ ڀيرو وري هنن کان پڇيائين: ”اڙي ڇورا ٻڌايو، فارسي پڙهندؤ يا نه؟“

ڇوڪرن جواب نه ڏنو. هو ته پنهنجي استاد جي لڙڪندڙ جسم کي ڏسي روئندا رهيا. امير خان وري سپاهين کي اشارو ڪيو. سپاهين ڇوڪرن کي چوڪنڀو ٻڌي، پهرين هڪ ڇوڪري جي، ۽ پوءِ ٻئي جي ڄڀ پاڙون وڍي ڇڏي، ڇوڪرا ٻڪرن جيان رانڀاٽ ڪرڻ لڳا. رت سندن واڇن مان وهڻ لڳو. ڪجهه رت نڙيءَ ۾ وڃڻ ڪري، هو اٿوڙجڻ ۽ کنگهڻ لڳا؛ کنگهي وري ٻاڪارڻ تي لڳا. ميڙ ٺيل ماڻهن کي ڄڻ ڪو نانگ ڏنگي ويو هو، ۽ هو پنڊ پهڻ ٿي هن ڪيس کي نه ڏسندڙ اکين سان ڏسندا رهيا.

امير خان ڏهاڪو کن سپاهي اتي ڇڏي، اتان هليو ويو؛ ۽ شهر ۾ پڙهو ڏياريائين ته جيڪو آخوند پنهنجي مدرسي ۾ فارسي نه پڙهائيندو، ان جو حشر آخوند صالح جهڙو ٿيندو؛ جيڪو شاگرد فارسي پڙهڻ کان انڪار ڪندو، ان جي زبان ڪپي ويندي، ۽ جيڪو مائٽ فارسي پڙهائڻ ڪري ٻارن کي مدرسن مان اٿاريندو، ان جو سمورو مال متاع ضبط ڪيو ويندو.

شام تائين آخوند صالح ۽ ٻنهي شاگردن کي ڏسڻ لاءِ هشام سنڌين جا اچي گڏ ٿيا. اهڙو ڪيس نه ٿيو نه ٿيندو. ماڻهن جي آنڊن ۾ وڍ پوڻ لڳا. هزارين ماڻهو اوڇنگارون ڏيئي روئڻ لڳا، ۽ ڪي خاموش هنن لئي قربان ٿيندڙن کي ڏسندا، اندر ئي اندر ڪڙهندا، ڳوڙها ڳاڙيندا رهيا. ٻڍڙا ۽ پيرسن پنهنجن آنڊن کي مهٽيندا مسجدن ۾ وڃي پنهنجي رب سان شڪايتون ڪرڻ لڳا. چونڪ ۾ ڄڀ وڍيل شاگردن جا منهن سڄندا ويا. سندن ڪنڌ هڪڙي پاسي لڙڪي پيا، ۽ مکيون مڙي سندن رت ڀريل واڇن تي گڏ ٿيڻ لڳيون!

٨

ٺٽي جي سينڌ اڇا ستارن سان سينگاريل هئي. ٽڏي ڪير جهڙي چانڊوڪي ڀاڇولن سان راند ڪندي، سوڍل جي دل جيئن ٿلڪي لڳي هئي. ترخانن جي محلي ۾ سپاهين ۽ چوڪيدارن جي هوڪن ڪان سواءِ سڄو ٺٽو بي خبريءَ جي ننڊ ستل هو. سوڍل سوچڻ لڳو هي ننڊ پيل ماڻهو ٺٽي جو شهر الائي پنهنجي گهرن اندر ڪهڙن ماتمن ۽ روڄن کي لڪايو ستو پيو آهي. سنڌ جي هن سونهاري شهر جي گهٽين مان اڪيلو لنگهندي هن کي عجيب لڳي رهيو هو. هن ڏاڍي پيار مان ڪميت جي پشڪن تي ٿڦڪي هنئي، ۽ ڪميت سراءِ جي اڳيان ڪنڌ نمائي بيهي رهي. سوڍل ڪڙو کڙڪايو. ڪو جواب نه مليس ته وري ڏاڍيان ڪڙو هڻڻ شروع ڪيائين. ننڊ ڀڃندي ڀڃندي ٻيڙي علوءَ اچي دروازو کوليو. هنديءَ رات جو ڪنهن مسافر جو اچڻ هن کي هميشه ڀيچاري ڇڏيندو هو. ترخان پنهنجي پڄي ويل ترڪ چوڪرن يا ٻانهن جي ٽولا ۾ اڪثر آڌيءَ ويل اچي سراءِ جو دروازو کولائيندا هئا، ۽ مسافرن ۽ کيس مارڪٽ ڪري هليا ويندا هئا.

”ڪير؟“ ٻيڙي علوءَ ڀڃندي ڀڃندي سوال ڪيو.

”آءٌ آهيان سوڍل!“ سوڍل مختصر جواب ڏنو.

”سوڍل، تون؟ هن محل؟ اچ، اچ، ٻاهر ڇو بيٺو آهين؟ تون هل اندر ته آءٌ گهوڙي ڪڙهه ۾ ٻڌي ٿو اچان.... دانو ڏيانس؟“ ٻيڙي گهوڙيءَ جو لغام هن کان وٺندي پڇيو.

سوڍل سراءِ ۾ اندر اچي، ڏٽي جي وٽ کي تورو ڇنڊي

رت سندس مغز ۾ ڪنھن درياھ وانگر چوليون ھڻي رھيو ھو. ھن جو سمورو بدن ڪنھن عجيب آگ ڪان جلي رھيو ھو. ھن جي اکين اڳيان رکي رکي ٻه ڳارھا چپ چمڪي جي شڪل ڏاھي آپري تي آيا، ۽ ھن چڻ ان تصور کي ھٽائڻ لاءِ پنھنجيون اکيون مھٽڻ تي شروع ڪيون.

ھيڙو علو موٽي آيو. ھن کي ائين ڪنھن سوچ ۾ ويٺل ڏنائين، ته ڏاڍي پيار مان چيائين: ”چو سوڍل، ڪھڙين ڳڻتين ۾ آھين؟“

”ڪجھ به ڪونھي. تون منھنجي لاءِ ڪا ڪوٺڙي ڪول،“ ھن چڻ سوال کان پاڻ بچائڻ ڪاڻ چيو.

ڪوٺيءَ ۾ وڃايل ھنڌ تي، ھو جنھن لاھڻ بنان ئي ليٽي پيو. علو به سندس آڏو ويھي، غور مان سندس منھن ۾ نھاريندو رھيو. ھو سوڍل کي ورھين کان سڃاڻندو ھو. ترخانن خلاف ھن جي ڪارنامن کان ڪير واقف ڪونه ھو؟ ھرڪنھن بغاوت جي منڍ مھاڙ ۾ سوڍل ھوندو ھو. چاچي ورھام واري واقعي کان پوءِ ته سمورا ماڻھو سوڍل کي پنھنجو سڳو ميٽ سمجھندا ھئا ۽ وڏي ڳالھ ته ترخانن ۾ جيترو ڊپ سوڍل جو ھوندو ھو، ايترو ڪنھن جو نه ھو.

سوڍل جڏھن به ٺٽي ايندو ھو، رھندو علوءَ جي سراھ ۾ ھو؛ علو به ھن جي خاص ڪوٺڙي ھن لاءِ خالي رکندو ھو، چاھي ھن کي مسافرن کي پنڌ ۾ سمھارڻو پوي. مسافرن جي خدمت چاڪريءَ لاءِ ھن وٽ ٻه-ٽي ماڻھو ھئا، پر سوڍل لاءِ ماني ٽڪي ھو پاڻ کڻي ايندو ھو، سندس ھنڌ پنھنجن ھٿن سان وڇائيندو ھو، سندس گھوڙي کي داڻو پاڻي پاڻ ڏيندو ھو. سوڍل جي باغي ھجڻ جي خبر ھوندي به سڄيءَ سنڌ کي ھئي، پر سندس اندر جي اڌمن کان ھيڙو علو وڌيڪ واقف ھو. ھن کي ھن جي طبيعت، ھن جي مزاج جي چڱيءَ طرح خبر ھئي. اڄ به ھو سمجھي ويو ته سوڍل ڳالھائڻ ڪٿو گھري. پر ڪانئس رھيو نه ٿيو. ۽ پڇيائين ”سوڍل، ڪيو ھوندين؛ ڪجھ ٿيو ڪونه؟“

"نه چاچا، البت اچيو آهيان. ائين ڪجهه، رکيل؟" سوڍي آهستي چيو.

"بابل، تنهنجي لاءِ سڀڪجهه آهي. ڪالهه اڄ جي ماٽي ڪلاڻي ڏيئي ويئي آهي، سا تنهنجي ملڪ آهي!"

گهڙيءَ ڪان پوءِ هو ماٽي ۽ وٽي سوڍي اڳيان رکي، ڇَپڙي ڪري ٻاهر نڪري ويو. سوڍي وٽي ڀري سرڪ پيتي ته جڻ ته مچ تي ڇنڊو پئجي ويو. هو الائي ڪيتري دير پيئندو رهيو: جئن جئن پيئندو ويو، تئن تئن ننڊ هن جي اکين کان کوهين دور ڀڄندي ويئي. هو پنهنجي ڪوٺڙيءَ ۾ اڄ وچ ڪندو رهيو. هن جي ذهن ۾ واچوڙا ورندا رهيا، ۽ هو انهن مان جند ڇڏائڻ لاءِ وري ماٽيءَ ڏانهن موٽي ٿي آيو. ليليءَ جو هر انگ هن جي جسم ۾ ڪنوڻ وانگر ڪنوندو رهيو: هن جا چپ، هن جون اکيون ٻانهون، هن جو آرهه، هن جو ڏنّ، هن جي جسم جي جهُڪ، هن جي آواز جي لَيَ رکي رکي هن جي ذهن کي ڏنڀڻ وانگر ڏنگيندا رهيا، ۽ هن کي پنهنجي پاڻ تي ڪاوڙ اچي ويئي. 'آءٌ ايترو ڍيٺو ٿي ويو آهيان، جو هڪ زال منهنجي جسم، دل ۽ دماغ تي ڇانئجندي ٿي وڃي. آءٌ هڪ ترخان زال جو مقابلو ٿي نٿو ڪري سگهان ته سنڌ ترخانن کان ڪيئن آزاد ٿيندي!'

اوچتو 'سنڌ' جو نالو زبان تي ايندي ئي، هن جي ذهن ۽ جسم جي ڇڪ ۽ ٿڪ لهي ويئي. واچوڙا بيهي رهيا. هن وري اهو نالو اچاريو "سنڌ!" ۽ هن کي ائين محسوس ٿيو جڻ ته هن جي بدن ۾ نئون رت اوتجندو ٿي ويو. هن کي ائين محسوس ٿيو جڻ هن کي امرت جو پيالو ملي ويو. هن هڪ دفعي وري سنڌ جو نالو زبان تي آندو، ۽ هن کي ائين محسوس ٿيڻ لڳو جڻ هن جي اندر ۾ جيڪا به ڇڪتاڻ هئي، جيڪا به ڪشمڪش هئي، سا بيهي رهي هئي. ان نالي جڻ نانگ جي مڻ وانگر، هن جي جسم مان زهر ڇڪي ڪڍي ورتو هو، ۽ هن ائين ڀانيو ته

Gul Hayat Institute

ان پارس جي سندس زبان سان ڇهاءُ جي ڪري، هو سچو سونو ٿي پيو هو. هن جو هر انگ، هن جو لڱ لڱ سونو ٿي ويو هو، ۽ هن کي پڪ ٿي ته هن جو رت به سونو ٿي ويو هو. جيڪڏهن هن جو رت وهيو ته هر رت ڦڙي مان هڪ نئون سونو سنڌي پيدا ٿيندو. هن جي هر انگ وڍڻ سان سوين انگ پيدا ٿي پوندا، ۽ هن کي سنڌ جي آسر هجڻ جو يقين ٿي ويو، پنهنجي امر هجڻ جو يقين اچي ويو، ۽ هن جڏهن نعرو هڻندي چيو: ”جيئي سنڌ، سدا جيئي سنڌ!“

ان نعري لحظي ۾ هن جا سڀ ڏک دور ڪري ڇڏيا، ۽ هو من ئي من ۾ تجويزون ۽ رٿائون ٺاهيندو، بستري تي ليٽي پيو. هن سوچيو ته سنگهار کي امير خان جي نيابي ڏيڻ جي بهاني پنهنجيءَ رٿ ۾ شامل ڪري، جبل هليو ويندو ۽ لشڪر گڏ ڪري نئين تي چڙهي ايندو. سنگهار جي گهر جو سوچيندي هن کي سانول ياد اچي ويو. سانول جو معصوم مکڙو ياد ڪندي هو اٿي ويٺو. چاچي علوءَ کي گهوڙي سنبرائڻ لاءِ سڏ ڪيائين.

جڏهن پيڙهي علوءَ کيس گهوڙيءَ جي تياري جو ٻڌايو، تڏهن الائي ڇو سوڍل کيس ڀاڪر پائيندي چيو: ”چاچا علو، آءٌ ڪرنال تي نو اچان. ڏينهڪ موٽندس. پر ان وچ ۾ نئين ۾ سنگهار جو ٻڌين ته ماڻهو موڪلي، کيس منهنجي لاءِ ترسائج!“

پيڙهو علو سنڌ جي هن جوڌي جوان کي پيار ۽ سڪ مان ڏسندو رهيو، ۽ جڏهن سوڍل جي ڪميت سندس نظرن کان اوجهل ٿي ويئي، تڏهن هن آسمان ڏانهن نهاريندي، پڻ پڻ ڪندي چيو: ”ڌڻي منهنجا، اسان بروبر سڄي عمر گناهن ۾ گذاري، پر تون اسان جي گناهن ڏانهن نه ڏس.... هڙني سوڍن کي سلامت رکج.... منَ سنڌ وري منهن ڪٿي موچاري ٿئي.“ ۽ پوءِ دل ئي دل ۾ ڪجهه پڙهندي، هڪ ڊگهو شوڪارو ڀري، سوڍي جي ڪوٺڙيءَ ۾ داخل ٿيو.

Gul Hayat Institute

سنگهار جي زال، ڀاڳل چاڏيءَ مان مکڻ ناريندي هڪ وڏو چاڻو ڏاهي ڪڻي ونيءَ ۾ رکيو، ۽ پاڻ وري ٻيهر سڏي ڪري، منڌيءَ کي ڦيرائڻ وٺي رهي. ڏڌ ولوڙيندي، خود هن جي دل به ولوڙجندي ٿي ويئي. سنگهار کي اڄ ٽيون ڏينهن ويئي ٿيو هو: پاڻ چئي ويو هو ته ڏينهڪ موٽندو، ۽ مٿان هي چوٿون سج چڙهي آيو هو. "ڏئي منهنجا، تون خير سان وراڻينس!" هن دل ئي دل ۾ ڪا ٻاس ٻاسيندي چيو. منڌي ڦيرائيندي هن جون آسروند اکيون، هر هر در ڏانهن کڄيو ٿي ويون. هن جي دل کي وسوسا ڪائڻ لڳا هئا. مڙس مان ڀي ڪانه سگهندي هئي نه ته هوند ڪيس شهر ڏانهن ڪڏهن به نه ڇڏي ها. هن ڪڏهن به مڙس مان هوڏ ڪانه ڪئي هئي؛ ۽ هوڏ ڪري ها ته به سنگهار مڃيس ٿورو ئي ها. هو پاڻ هوڏ ني چڙهندو هو ته پنهنجي سر جو ئي سانگو نه ڪندو هو، ۽ شهر ۾ هن جي هوڏ ته هميشه ڪو نئون رنگ لائيندي هئي. ڀاڳيءَ جي مڙس علو پنوهر ڪيس ڪيترا ڀيرا چيو هو ته "ماسي، چاچو سنگهار جڏهن ٿو شهر وڃي تڏهن ٿو ارغونن ۽ ترخانن سان وڙهي. تون ڇو نٿي سمجهائينس؟ ترخان ته هينئر به ملڪ جا والي آهن: لڏائينس نه ته منهنجو ڏاڏو لاهي ڇڏجانءِ!"

ڀاڳل رکيو هڪڙو ڀيرو ڏنو ٻيپ ڪري کيس چيو هو: "آ، سڻين ٿو: علو پنوهر ٿو چئي ته تون ترخانن سان ٿو ڪڙنسين، ۽ ترخان مرڳو اسان کي لڏائيندا!" سنگهار جو جواب ٻڌي هن جا ته ڌاڪ لڳي ويا هئا. "ترخان لڏائيندا منهنجي آڱوٺي کي! آءٌ ڪو علو پنوهر ٿورو ئي آهيان، جو ڀيءُ کي جهلائي، جاگير پنهنجي نالي لکائي آيو آهي. هو ته ترخانن جو نمڪ وڌو ڪاڏي، سو هن کي پنهنجي لڏائڻ جو ڀؤ ٿو ٿئي! علو تنهنجي ماروٽ جو پٽ آهي ته ڇا ٿيو، سمجهائي ڇڏينس ته منهنجي گهر ۾ اهڙيون ڪانئرنا جون ڳالهيون نه ڪري. هون، ترخان لڏائيندا جو آءٌ سندن ڪڙئي ٿي ويٺو آهيان! سنگهار کي لڏائڻ وارو ماءُ پٽ اڃا ڄائو ئي ڪونهي!"

Gul Hayat Institute

هوءَ وري نيهار لاهي، مکڻ آڳهڻ اڇي. وٽيءَ تي نظر پيس تہ مکڻ جو چاڙو غائب ٿي ويو هو. هن حيرت مان پنهنجي ڏيراڻيءَ ڏانهن نهاريو، جا پڊر ۾ سوڙ سبي رهي هئي. هيڏانهن هوڏانهن نهاريندي هن چيو: "اڙي ٻڙي، ڏٺئي! رَن ٻلي منهنجي اکين اڳيان مکڻ جو چاڙو چٽ ڪري ويئي!"

ڏيراڻيس منهن مٺي ڪري هن ڏانهن نهاريو، ۽ ڪجهہ ڏسي چيائين: "ادي، ٻلي تہ ڪانهي؛ البت تنهنجي پٺيان هڪ نور ويٺو پنهنجا چپ صاف ڪري، پٺيان ٿي تہ مکڻ انهيءَ نور کنيو آهي!"

پاڳل حيران ٿي پويان نهاريو، ۽ پويان سانول کي ويٺل ڏسي، اچي ٽهڪڙن ۾ پيئي. "گهوري وڃانءِ، اها چٽ وٺار ٽوڪي پاراتو ڏياريندي. آءٌ تہ سچ پچ نوز کي ٻلي واري هيس. اچي هان، هي پيو چاڙو ٻہ ڪنڌي چٽ ڪر!" هن وٽي سانول ڏانهن وڌائيندي چيو. سانول سندس ننڍي ڏير جو اڪيلو پٽ هو. گهر ۾ ٻار ٻہ اهو هڪڙو ئي هو، ۽ پنهنجي اولاد ٻہ ڪونہ هوس، ان ڪري سانول ئي هن لاءِ سڀڪجهہ هو. ماءُ کان وڌيڪ گهرندي هيس. سانول سندس لاڏ جي ڪري، ننگ، ٻہ ڪيس ٿي ڪندو هو، پر هوءَ سدائين گهوري پيئي ويندي هئس. چنچل ٻہ حد درجي جو هو. ڪنهن کان ڪونہ ڊڄندو هو. سڄو ڏينهن ڪِرٿ جي ٽيڪرن سان ڪنهن نہ ڪنهن ڪيچل ۾ لڳو پيو هوندو هو.

"جيجي، چوريءَ جي مکڻ ۾ جهڙو مزو هو، سو هن ۾ ڪٿي. پر جيجي تو مکڻ لاهي ڇڏيو، اڄ منهنجي مهي ٻہ وسري ويئي؟"

"صدقي وڃانءِ، هوءَ رکي آئي جاري ۾. وٽو پربل اٿئي، جي ٻچائي آئيئي تہ پاڻ ٿو چاڙين!" پاڳل کاڻدي چيو. گهڙيءَ لاءِ هن کي سنگهار جي اونَ ٻہ وسري ويئي.

سانول ٽيڪ ڏيندو جاري تائين پهتو، ۽ مهيءَ جو وٽو ڪِٽ ڪِٽ ڪري پي ويو. پاڳل ۽ ماڻس کيس پيار مان ڏسنديون

رهيون. جڏهن وڏو خالي ڪري هن جاري تي رکيو، تڏهن ماڻس سنڌيءَ ۾ ڏاڍي پوڇيندي چيو: ”ابا، اڄ ڪتاب ڪان سويري ڪيئن آيو آهين؟“

”اسان آخوند کي ڳالهه ئي اهڙي پڙهائي، جو سڀني کي موڪل ڏنائون.“ سانول سادگيءَ سان جواب ڏنو.

”ڀلا اسان کي ڪونه پڙهائيندين ڇا اها ڳالهه؟“ پاڳل سنڌيءَ تان آتڻدي چيو. سانول کلي ڏنو. هن کي اڄا تائين آخوند جي دٻ تي کل پئي آئي. هن سڄي ڳالهه ڪري پڌائي ته ڪتاب ۾ نئون قنڌاري مولوي آيو هو. سڀني ڇوڪرن گڏجي ”ترخاني ترا، واٽ تي؛ جيئن گڏهه هلن گهاٽ تي!“ ڳائي، ترخاني مولويءَ جي آجيان ڪئي هئي؛ ۽ آخوند قنڌاريءَ جي ڪاوڙ جي دٻ کان سڀني کي موڪل ڏيئي ڇڏي. سانول اها ڳالهه ڪئي ته پاڳل کي وري سڳهار ياد پيو. تڏهن چيو ته اهي ڳالهيون سچيون هيون ته سڄيءَ سنڌ ۾ ترخانن خلاف سنڌين ۾ وري ناهه پيدا ٿيڻ لڳو هو، ۽ وري ڪا هلچل ٿيڻ واري هئي. هن جو ته هنيون ئي هڄي ويو. اڳين هلچان ۾ به هن جا ٻه ڪونڌر پاڻ ۽ هڪڙو پاڻيهو قربان ٿي چڪا هئا. اڳين بغاوت ڏاري ته پڻس به ڏکڄي پيو هو، ۽ مري بچيو هو. ”اي ڏئي منهنجا، اسان سنڌين ڪهڙو ڏوهه ڪيو آهي؟ ملڪ اسان جو، جڳهه اسان جي، پورهيو اسان جو، پوءِ به سر ڏيڻ لاءِ سنڌي اڳ ۾! هي ڪهڙو انڌير آهي، منهنجا مالڪ! ترخان ته پرائي مال تي، ٽوپي نراڙ تي، رڳو ترارين تکيون ڪندا وتن!“

”ابا، تو وري ڀي ڪا ڪيچل ته ڪانه ڪئي آهي؟“

ماڻس به هن جي ڳالهه ٻڌي، ڪنهن ڳوڙهي ويچار ۾ پئجي ويئي هئي. هن کي سانوڻ جي ڪيچلن مان هميشه دٻ ٿيندو هو اڳتمن ڀيري به هڪڙي ارغون کي ذري گهٽ ڪوهه ۾ پوڙي ماريو هئائون. هڪڙي پوڙي گونگي فقير کي اکيان ڪري ارغون کي چيائون ته مسجد واري پانڊي ۾ خزانو پوريل هو، جنهن جي ٽانگي

Gul Hayat Institute

فقير کي خبر آهي. ارغون خزاني جو نالو ٻڌي هرڪجي ويو، ۽ گونگي کان پڇائون ڪرڻ لڳو. گونگو رڳو هٿ جا اشارا ڏيڻ لڳو، تڏهن ساٿول ۽ سندس ساٿين کيس چيو ته هي درويش ڏهن ڏينهن جو وات سان ڪونه ڳالهائيندو آهي، پر چوي ٿو ته جيڪڏهن اکيون ٻڌي اسان سان هلين ته توکي هلي خزانو ڏيکاريون.
ارغون جهٽ راضي ٿي ويو. ساٿول هڪڙي ڇوڪري جي پٽڪي سان اکيون ٻڌيون ۽ کيس مسجد واري کوهه وٽ وٺي آيا. کوهه جي ڪنڌيءَ وٽ پهچي، ڇوڪرا گونگي فقير کي وٺي اتان کسڪي ويا. ارغون ته خزاني جي لوڀ ۾ جهڙو اڳتي وڌيو تهڙو ڌُو وڃي کوهه ۾ ڦڙڪو ڪيائين. شڪر جو کوهه ڪاري پاڻيءَ ڪري لٽي ڇڏيو هئائون نه ته ارغون ٻڏي مري ها. هن کي ڏاڍا ڌڪ لڳا، پر سٽو ڪونه. رڙين تي ڪن نمازين اچي کيس کوهه مان ڪڍيو. ارغون ترخان عامل وٽ دانهين ٿي ويو. پر سچي ڪنهن نه ڪئي، ۽ ڳالهه اُٿي مٿي ٿي ويئي.
"نه اسان، اڄ رڳو نامدار خان چرڪس جي ڪبوترن جي وڏي پڃري ۾ ٻه ٻلون وجهي ڇڏيونسون." ساٿول کلندي چيو.
"آ ابا، اهو ڪهڙو ڪيس ڪيو؟ ويچارا آوايا بکيڙا انهن کي چوٽا ڏکويو!" پاڳل کي ڪبوترن تي رحم اچي ويو.
هن اجا ڳالهه پوري ئي ڪئي ته ٻري کان گهوڙي جي سنبن جو آواز ويجهو ٿيندو ويو. پاڳل دل ئي دل ۾ دعا گهرڻ لڳي ته شل اهو سنگهار هجي. پر هيءَ چال سنگهار جي گهوڙي جي ڪانه هئي. جڏهن آواز ويجهو ٿيو تڏهن گهوڙي جي هنڪار مان پاڳل سڃاڻي ورتو ته هي سندس ڏير سوڍل جي ڪميت اچي در تي جهلي هئي. سوڍل جو اچڻ هميشه پاڳل کي کو آڏڪو ڏيئي ڇڏيندو هو. سوڍو ۽ سنگهار پاڻ ۾ ٺهندا ئي ڪين هئا، ۽ پاڳل هميشه سوڍل جو طرف وٺندي هئي. سوڍل جو اچڻ سدائين ڪنهن اڻٽر مشي جو اهڃاڻ هوندو هو. هن جي ڏاڍي اک زور سان ڦڙڪڻ لڳي، ۽ دل ئي دل ۾ هوءَ وري ٻانهون ٻاسڻ ۽ دعائون گهرڻ لڳي.

سوڍل ڇاڻ ڪري اندر هليو آيو. سانول جو سوڍل کي ڏٺو ته ٽپڙي سندس پٺن تي چڙهي ويو. ”چاچا.... چاچا!“

سانول کي پنهنجن سڀورن چاچن مان سوڍل سان دل هئي: ان جي ڏيا، ان جي هيبت ۽ ان جي ٺاهوڪي شڪل کان سواءِ ان ماڻهن کان سوڍل جي پهلوانيءَ ۽ سورهيائيءَ جون ايتريون ته ڳالهيون ٻڌيون هيون، جو هن دل ئي دل ۾ کيس پنهنجو سورمو بڻائي ڇڏيو هو. سوڍل کي به پنهنجي ڀائٽي سان ڏاڍي محبت هئي. هن ۾ کيس شايد پنهنجي ئي طبيعت جي ارڏائي نظر ايندي هئي — اها ئي بيدپائي، ڀاڻ تي ڀروسو، ۽ سڀ کان وڌيڪ سندس سوڪري ڇاتي، ڪشادو نرڙ، نمڙيون ڀوريون اکيون ۽ ڪٿمل جسم کيس ڏاڍو وڻندو هو. هو جڏهن به ايندو هو تڏهن گهڻو ٽئو وقت سانول سان گذاريندو هو. سانول سان گڏجي کيتن ۾، درياءَ جي ڪپ تي يا ٽڪرين تي گهمڻ هليو ويندو هو، ۽ هن کي هن سر زمين جي ذري ذري جي ڪهاڻي ٻڌائيندو هو. يونانين کان وٺي ڄام فيروز تائين سنڌ جي سموري تاريخ مان سنڌين جي بهادري، قربانين ۽ بغاوت جا قصا ٻڌائيندو هو. سنڌين جي پاڻ ۾ نااتفاقيءَ، ڌارين جي دغابازين، خونريزين ۽ فرلٽ جا واقعا هن کي ٻڌائيندو هو. هو هن کي آزاديءَ ۽ غلاميءَ جو فرق ٻڌائيندو هو. هن کيس ڪيترا ڀيرا اهي ڳالهيون ٻڌايون هيون ته سومرن کان اڳ جڏهن ڌاريان سنڌ کي هڙپ ڪري ويٺا هئا، تڏهن هر ٿئين سال ڏڪر پوندو هو. سومرن ۽ سمن جي راڄ ۾ هڪ ڀيرو به سنڌ ڏڪر نه ڏٺو. وري جڏهن قنڌاري ڪڙڪيا ۽ سنڌ وري غلام ٿي ته سنڌ ۾ هر ٻئي ٽئين سال ڏڪر پوڻ لڳو. ماڻهن جو رت سڪندو ٿي ويو. سنڌين جهڪي ٿي آيو، سي پرمار قنڌاري مڙيندا ٿي وياءِ ماڻهو پنهنجو پورهيو، پنهنجو اَنُ هوندي، بُڪَ سان پٿون ٻڌڻ لڳا هئا. سڀ کان وڏي ڳالهه ته جڏهن به سنڌ غلام رهي، تڏهن ماڻهن کي پنهنجي ٻولي ڳالهائڻ تي به بندشون مڙهيون ٿي ويون. عرب آيا ته عربي ڳالهائي

ٿي پين، قنڌاري آيا ته فارسيءَ جو غلام ٿيئو پين! جنهن قوم جي زبان تي تالا لڳايا وڃن، ان قوم لاءِ سر ڏيڻ جو وقت اچيندو آهي، ڇاڪاڻ ته زبان ئي آهي جا ماڻهوءَ کي ماڻهپو ٿي ڏئي، ۽ ڌاريون ماڻهپو، اوبرو ماڻهپو اڌين آهي، جيئن ڌڙ ريڍيو سسي ٻاڪري! سانول کي الائي ڇو اهي ڳالهيون اڻتريون وڻنديون هيون، جو انهن ڏينهن ۾ هن ڪاڻ هرڪوچيل وسري ويندي هئي. هن کان مڪتب وسري ويندو هو، پنهنجا سنگتي ساٿي وسري ويندا هئا، ۽ هو اهو ئي چاهيندو هو ته سوڀل سان گڏ هو سنڌ جي وسيع واهڻن جا سير ڪندو رهي!

پر اڄ سوڀل ڪنهن اهڙي اونهي ويچار ۾ هو، جو پاڇاڻن سان خوش خبر عافيت ڪرڻ کان پوءِ ڪٽ تي ويهي، هو ڪيتري دير چپ چاپ ڌرتيءَ ۾ نهاريندو رهيو. ڪافي وقت اڌين ويهڻ کان پوءِ، هن پڇيو، ”پاڇاڻي، سنگهار ڪٿي آهي؟“

”ادا، اڄ چوٿون سج چڙهيو آهي پر اچا نه وريو آهي— ڇٽي ويو هو ته ڏينهڪ موٽندس.“ پاڳل پنهنجي شوڪاري کي روڪيندي چيو.

”ويو ڪيڏانهن؟“ سوڀل مختصر سوال ڪيو.

”ننگر ٺٽي. ڏاس ڪٿائي ويو هو. چيو هئائين ته موٽندي پر- ٽي ڪيس ۽ اجرڪون وٺيون آهن.“

”هون....!“ ان هونءَ ۾ هن جي دل جي سوري واردات اونجي آئي هئي، پر پاڇاڻس سهي هٿري نه سگهي.

سوڀل اٿي بيٺو، ۽ ٻاهر وڃڻ لاءِ در ڏانهن وڌيو. پاڳل جي هينئين ۾ هٿڙڪ پئجي ويئي. سوڀل اڄ ٻهريون پيرو ٽڪر ڪاڍڻ کان سواءِ وڃڻ لاءِ سنڀريو هو. هن وسوسي کي دور ڪرڻ لاءِ چيو: ”ادا، مانيءَ ته کائين ها!“

”نه پاڇاڻي، مون کي سنگهار کي نهارڻو آهي، ۽ اڳيان پربت جيڏو پنڌ آهي. چڱو، سانول، هيل پنهنجي ڪچهري نه

ٿي. وري آئيندي.... ڏٺيءَ کي پرڻڻ!" ۽ هو دروازي کان ٻاهر نڪري ويو.

....

ٻپهريءَ کان ٿي آنڌ لڳڻ شروع ٿيو هو؛ ۽ اوچتو ئي اوچتو آسمان تي نورا نيرا ڪڪر به ڊوڙڻ لڳا، جن جي روءِ جهڙن پوءِ تيئن ڪاري ٿيندي ويئي. هوا ۾ به تکائي اچي ويئي، ۽ منجهن ۾ هوا لڳي، سوسات ڪندي ماڻهن جي ڪنن ۾ پڙاڏا پيدا ڪندي ويئي. ماڻهن اجرڪن، لوئين ۽ شالن سان پنهنجا ڪن ڍڪڻ شروع ڪيا. شهر ۾ جيڪي مسافر هئا، سي سوير ئي پنهنجن ڳوٺن ڏانهن وڃڻ لاءِ تڪڙا تڪڙا وهٽ پلاڻڻ لڳا هئا. شهر جا دڪان دڙا به سوير بند ٿيڻ لڳا ۽ هٽ ـ تاڙ ٿي ويئي. پر هٽ ـ تاڙ جو سبب سيءُ ڪونه هو. ماڻهن جي دلين کي سيئي تپ اچي ورتو هو؛ اُتي جو نڪ، آخوند صالح، جنهن جي نيڪيءَ جو قسم کڻبو هو، اڄ جامع مسجد واري چونڪ ۾ ڦاسيءَ تي لٽڪيل هو. سنڌين جا پراڻا گهاءَ وري چڪڻ لڳا هئا. زالون ٻارن کي ڀوتاڙي، گهرن کي ڪڙا ڏيئي ويهي رهيون، ۽ پنهنجي مڙسالن جي صحيح سلامت اچڻ لاءِ ڏٺيءَ در پاڏائڻ لڳيون. ڪو سوار ٽڪو ٽڪو ڪٿان لنگهيو ٿي ته سوين اکيون دروازن جي سوراخن مان ان کي ڏسڻ ٿي لڳيون. عين آنڌ واءَ، سيءَ سان گڏ رت جي بوءِ به پاڻ سان آندي هئي. دڪان دڙا بند ڪري ماڻهو پنهنجن گهرن بدران جامع مسجد واري چوسول ڏانهن وڃي رهيا هئا — هنن پنهنجي پياري، آخوند صالح، جو آخري ديدار ڪرڻ ٿي گهريو. اهو آخوند صالح جنهن وٽ سڀ جهيڙا نبيرا ٿيندا هئا؛ ڪنهن لڇ جي سزا کان وٺي مرڻي پرڻي جون ڳالهيون آخوند صالح سان اوريندا هئا، ۽ هو هرڪنهن سان کلندو، چرچا ڀوڳ ڪندو، جيڪو فيصلو ڪندو هو، اهو سڀني کي وڻندو هو. لڇ کان ليچ ماڻهو به آخوند صالح جي ڏنل سزا کاڌي ڀوڳيندو هو. هاڻ ماڻهو ڪنهن وٽ جهيڙيندا

Gul Hayat Institute

نبيريندا؟ هن جي هوندي ته ترخانن جا مقرر ڪيل قاضي رڳو
مڪيون وٺي ماريندا هئا. هن جي هوندي شهر ۾ ڏوهه گهٽ ٿيندو
هو؛ هن جي هوندي نياڻيون سواڻيون بنان ڪنهن ڀؤ جي بازارن
مان سودو وٺڻ اينديون هيون؛ هن جي هوندي ماڻهو پنهنجا
دڪان دڙا بنان تالي جي ڇڏي نماز پڙهڻ هليا ويندا هئا. هن
جو ڏڪو ايترو هوندو هو، جو ترخانن کي به پنهنجي محلي کان
ٻاهر ڪا لچائي ڪندي ڊپ ٿيندو هو، ۽ اهو آخوند صالح اڄ
هزارين سنڌين جي اکين اڳيان ڦاسيءَ ۾ ٽنگيل هو. هو چپ چاپ
ٻن معصومن جي ويڙهيل زبانن کي، رتو رت ٿيل وات کي، ڏسندا
رهيا. هنن جي اندر ۾ مچ دکندو رهيو: ان مچ کي پنهنجي ٻاڦ
۾ آتر واهه بيڪار هو، پير پڙڪائڻ لاءِ ته ڪنهن چڻنگ جي
گهرج هئي، ڪنهن طوفان جي ضرورت هئي.

چاچو علو به هنن کي ڏسي آيو هو، ۽ ذري پنهنجي
ڏاڙهي وات ۾ وجهي، ڇڪ هڻي پنهنجا لڙڪ روڪڻ جي ڪوشش
ڪري رهيو هو. واپس ويندڙ مسافرن سان ڳالهائڻ بدران سندن
اکين ۾ ڪجهه ڳوليندو رهيو: سندن ڪا جوت، ڪو ٻارڻ،
ڪو مچ مچندو هجي. پر هن انهن ۾ به پنهنجي اکين وانگيان
رڳو لڙڪ چمڪندا ڏٺا. سندن اکيون وسايل هيون، سندن منهن
تي هيڊ هاريل هئي، ۽ هو چپ چاپ پنهنجا اٺ، پنهنجا گهوڙا
پلاڻي رهيا هئا — واپس وڃڻ لاءِ، پنهنجي اجڙ پيرڙو ٿيڻ لاءِ،
ڪنهن گوشائنيءَ ڪنڊ ۾ منهن اڪائي روئڻ لاءِ!

اوچتو ڪنهن تيز گهوڙي جي ٽاپ ٽاپ ٻڌي، چاچو علو
ٻاهر نڪري آيو. هن پرڀان ئي سوڍل کي سڃاتو: هو سهران
ٿي ويو ته سوڍل ايترو ترت ڪيئن موٽيو هو. پر سندس دل
جي هڪ ڪنڊ ۾ اميد جو ڏيئو ازخود ٻري پيو. 'اسان جو
سوڍل ضرور ان جو ڪو تدارڪ ڪندو!' ٻڍڙو علو ڄڻ سندس
انتظار ۾ هو، ۽ هن ٻوڙندي وڃي حڪومت جي انعام ۾ هٿ ڪيل
گهوڙو آهي، پنهنجي ترا کڻي ذري گهٽ ڪنس ماريو هو.

Gul Hayat Institute

”ڇا، خير ته آهي؟“ سوڍل هن جي منهن جي رنگ ۽ هن جي اتاولائي ڏسي پڇيو.

”بابل، ڪهڙو خير ٿو پڇين! مدرسن ۾ فارسي پڙهائڻ جي ماسري تان، ترخانن آخوند صالح کي ڦاهيءَ چاڙهي ڇڏيو آهي، ۽ ٻن معصومن جي چپ ڪٽي، کين جامع مسجد واري چونڪ ۾ لڙڪائي ڇڏيو اٿن!“

سوڍل اٿين پاڻهو ڇڙ کڻي کيس منهن وارو ڇهڪو وهائي ڪيڏو، هن دا هٿ گهوڙي جي زين تي ايترو ڇڪجي ويا، جو ڪموٽ کان به دانهن نڪري ويئي. هن چپ ۾ چڪ هڻندي چيو: ”سنگهار ته شهر ۾ ڪونهي؟“

ٻڌو هوم ته آخوند نور محمد کيس ڪنهن ضروري ڪم سان موڪليو آهي.“

سوڍل ڇرڪ ته هڻي جو جواب ٻڌو ٿي ڪونه. رت هن جي هڏن پورن مان چڙهي هن جي اوڻن ۽ اکين ۾ چاڪو لڳو. رت جي انهيءَ ڇوهي هن جي اکين ۾ ڪوهيرا پيدا ڪري ڇڏيا، ۽ لڙڪن کان بچڻ لاءِ هن وري گهوڙيءَ جي لغام کي اهڙي سٽ ڏني، جو ڪميت جو ذري گهٽ ڪنڌ ڀڳو هو؛ ۽ هوءَ پنهنجي مالڪ جي اشاري سمجهڻ واري هن تنبيهه تي حيران ٿي ويئي. پر هن جهڙا وک کنئي، اهڙي وک هن ڪڏهن به نه کنئي هئي. گهوڙيءَ ديرِ کان پوءِ سوڍل پريان ئي آخوند صالح کي لباس ئي تڪيل ڏٺو. هشام ماڻهن جا سندس چوڌاري ميڙ لڳل هئا، فقط هڪڙو پاسو خالي هو جتي سپاهي پنهنجا ڀالا تيار جهليو بيٺا هئا. سوڍل گهوڙي کي هلڪو اشارو ڏنو، ۽ ڪميت هڪڙي سپاهيءَ جي گهوڙي جي پر مان کنوڻ وانگر لنگهي ويئي. ان وقت سوڍل جو ڪتارو گهوڙسوار جي ڇاتيءَ کپندو ويو، ۽ هو رڙ ڪري اکيان جهڪي پيو. سوڍل ساڳيءَ گهڙي هن کان ڀالو کسي ورتو هو. ڪميت تيزيءَ ۾ گهڻو اڳيان نڪري آئي هئي، پر وري سوڍل جي اشاري تي پڙڪو ڏيئي، واپس وري سپاهين جي وچ مان سرڙاٽ ڪندي نڪتي ...

سپاهين جي چانين کي ڏاريندو ويو. هن آسماني آفت ترخانن جا اوسان خطا ڪري ڇڏيا، ۽ جيسين هو پاڻ سنڀالين، تيستائين سوڍل جي ڪميت وري هڪ ٻيو ڪاريهر وارو وار ڪاٽو، ۽ هڪ ترخان جي ڏاڍهن آسمان ڏارڻ لڳي. باقي ترخان سپاهين، ڪجهه کي نه سمجهي، گهوڙن کي ٻوٿي ڏانهن موڙڻ شروع ڪيو، ۽ پوئين پير ڀڄڻ جي واٽ نهارڻ لڳا. سوڍي تي جڻ ڪو جن ڀوت سوار هو، ۽ هن سندن پويان ڪميت کي ڇڏيندي، ٻن ترخانن جي پٺين ۾ وارو وار سان پالو لنبي ڏنو؛ ۽ پوءِ ڪميت کي ورائي، اڃا به آخوند صالح جي لٽڪندڙ لاش اڳيان بيهي رهيو. ماڻهو حيرت ۾ پئي ڪين هن موت جي فرشتي جي اچڻ تي سوچي رهيا هئا. سوڍل آخوند صالح جي ڳچيءَ مان رسو ڪپيندي، سندس لاش کي آهستي آهستي پنهنجي گهوڙيءَ تي لاهي، ميڙ ڏانهن منهن ڪندي چيو: ”ڏسندو حيف هجوَ! اوهان ترخانن کان سنوٽا هوندي به مان ڪريو تماشو ڏسي رهيا آهيو. اوهان جي دل جي ٽڪرن جي جپ وڏي ترخانن اوهان کي به گونگو ڪري ڇڏيو آهي. اوهين جيڪڏهن خالي هٿين ترخانن تي وري پئو ها، ته ڏهن به آخوند صالح جهڙو جهڙو هجي ها! هان، هي ويو آخوند صالح جو لاش، وڃي ڪوس دفن ڪريو، ۽ پوءِ زالن ۾ منهن ڏيئي ويهي رو!“

هو لاش کڻي ماڻهن جي ميڙ ڏانهن موٽي آيو. ٻن چئن چئن وڏي لاش کي هيٺ لاٿو. سوڍل وري گهوڙي ورائي، پنهنجي ڇوڪرن وٽ آيو. ڇوڪرا اهڙو رت ڇڏڻ ڪري بنهه زرد ٿي ويا هئا. انهن مان هڪڙي جو جسم سڄو سيٽجي ويو هو؛ سوڍل سمجهي ويو ته نينگر جهان ڇڏي ويو هو. ٻئي کي به هوش ڪونه هو. سوڍل ٻن چئن کي اشارو ڪري، ڇوڪرا سندن حوالي ڪيا.

اوچتو ماڻهن جي پويان جڻ دريائ جو بند ٽٽي پيو. گهوڙن جي ٽاپين جو هڪ سمنڊ هنن ڏانهن وڌي رهيو هو. رخ مان ئي ماڻهن سمجهيو ته گهوڙا ان طرف ئي وڌي رهيا هئا. هنن کي
[illegible]

نه هو: پرباز هن کي شاگردن کي ٻوڙي ايندو ڏٺو. سوڍل به ان ايندڙ ... ان جو انتظار ڪندو رهيو. شاگرد رڙيون ڪندا آيا: ”مرزا جان بابا جو لشڪر ٺٽي ۾ ڪاهي پيو آهي، ۽ مرزا باقيءَ جي ڪيا آهي... مرزا باقيءَ جو لشڪر ڇانوڻيون ڇڏي ڀڄندو ٿو وڃي.... سنڌيو، وقت اچي ويو آهي! مرزا باقيءَ جهڙي ظالم کان جند ڇڏائڻ جو وقت اچي ويو....!“

ماڻهو جڻ ان اعلان جي انتظار ۾ هئا، ۽ هزارين سنڌين جو هي هجوم طوفان وانگيان ترخانن جي محلن ڏانهن وڌڻ لڳو: ڪنهن ڪا لٺ ڪنهي، ڪنهن ڀالو، ڪن پنهنجي ڪمربندن مان ڪٽارا ۽ خنجر ڪڍيا ته ڪي خالي هٿين اڳيان وڌڻ لڳا. ٿوريءَ دير ۾ مرزا جان بابا جو لشڪر به اچي ساڻن گڏيو، ۽ سنڌين نعرو هنيو: ”مرزا جان بابا زنده باد!“ ”مرزا باقي ڪتو مرده باد!“

مرزا جان بابا لشڪر جي اڳيان هو: اهي نعرا ٻڌي هن جي همت ٻيڻي ٿي وئي، ۽ هن زور سان چيو: ”شاباس بهادرو، مرزا باقي بيگ جون ٻرڻيون ڀوڻيون ڪري ٺٽي جي ڪتن کي ڏيو.... الله اڪبر، وڌو ۽ هٿن عقابن وانگر ڦهاڄي وڃو....!“

... ن جي هڪارن، هٿيارن جي ڇڪي، گهوڙن جي سنبن جي آوازن، ٻوبان ايندڙ پيادي لشڪر جي قدمن، ماڻهن جي نعرن ۽ رڙين جڻ قيامت جو شور برپا ڪري وڌو. ائين ڀانئبو جڻ ڌرتي ڌڏي، ڦاٽڻ تي هئي، جڻ سمنڊ شهر کي ٻوڙي رهيو هو، جڻ آسمان ٽڪرا ٽڪرا ٿي ٺٽي تي ڪرڻ وارو هو.

سوڍل منجهي بيهي رهيو. هن کي ڪجهه سمجهه ۾ نه ٿي ... سنڌين جي ان بغاوت کي هو بالڪل سمجهي نه سگهيو. شهنشاهن جي خلاف بگهڙ کي پنهنجي واڙي ۾ آڻڻ جي سنڌي مت هن جي من کي ڪانءُ آنڙي، ۽ هن جو شرم کان ڪنڌ جهڪي ويو. هن کي پنهنجي هن قوم جي بيوقوفيءَ تي ڪاوڙ بدران اڄ اچڻ لڳي. اهي سنڌي، جن کي ترخانن کي سنڌ مان لوڏي ڪڍڻو هو، سي اڄ الٽو ٿي ترخانن مان ٻانهن ٻيلي ٿي

Gul Hayat Institute

بيٺا هئا. الائي ڇو هن پاڻ کي پهريون ڀيرو ويچارو، بيوس ۽ نستو محسوس ڪيو، ۽ ان بيوسيءَ مان ڪميت جي ٻشڪن ۾ مٺيون وجهندي، هن جي دل مان دانهن نڪري ويئي: ”هيءَ جنگ منهنجي جنگ نه آهي!“ هن هنگامي جو طوفان، ۽ هي لشڪر ڄڻ هن جي دل مٿان لنگهي رهيو هو، ۽ هو چپ چاپ اڻ ڏسندڙ اکين سان هن کي ڏسندو رهيو. جڏهن هو اڪيلو رهجي ويو، تڏهن هن کان زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو ٿڌو شوڪارو نڪري ويو، ۽ هن ڪميت کي علوءَ جي سراءِ ڏانهن موڙي ڇڏيو.

٩

رات جو پهريون پهر گذريو ته سنڌ جو سهڻو آسمان به جڻ ننڍاکڙي ٽي اکيون ٻوٽڻ لڳو هو. رکي رکي تارن پاڻ کي سجاڳ رکڻ لاءِ ٽمڪڻ تي شروع ڪيو. چنڊ به تارن کي اوجاڳي جا وڌڻ ڏيڻ لڳو هو. ان ٿڌيري ننڊاکڙي وايو منڊل ۾ گهنگهرن ۽ دف جو اوپرو آواز وراڪا ڏيندو، پڙاڏا ڪيندو سنگهار جي ڪن تي پيو. جاني به اهو آواز ٻڌو هو، ۽ ٻنهي جڻ ته هڪڙيءَ ئي دل سان سوچيندي، گهوڙن کي اڙي هڻي. گهوڙن ٻڙڪو ڪاڍي، رهيل رت سنڀاري وک وڌائي. پريان سنڌ پنڌ تي هن کي مشعلن جي روشني ٽمڪندي نظر آئي. جئين جئين ويجهو پوندا ويا، تئين تنبن جا پاڇولا مشعلن جي سوجهري ۾ نچندا نظر آيا. وٽن جي هڪ جهڪڻي اکيان اچي، هو لهي ... جي پرينءَ پر، ڪيترن ماڻهن جي کلڻ ۽ ٽهڪ ڏيڻ جا آواز ٻڌي رهيا هئا. جاني ۽ سنگهار ڪجهه وقت گهوڙن کي اتي ٿهلائيندا رهيا، ۽ ساڳئي وقت پنهنجي اڳين قدم تي چپ چاپ سوچيندا رهيا. ڪجهه سوچيندي جاني چيو: ”سنگهار، ڀائو، ڪوڪلتاش تي منهنجو حق آهي، تنهن جو خيال رکجانءِ!“

سنگهار پهرين ته جواب ئي نه ڏنو، پر پوءِ هڪ ڏکهو ساهه کڻندي چيائين: ”جاني پنهنجي ذاتي ويرَ کي سنڌ جي جهيڙي کان مٿانهون مٿان سمجهون!“.

”سنڌ جو جهيڙو به ته اسان جو ذاتي جهيڙو آهي، ادا!“

”چئين سچ ٿو، پر اسان کي پهرين اهو خط هٿ ڪرڻو آهي، جيڪو ڪوڪلتاش قنڌار ڪاهيو ٿو وڃي. پوءِ ڏهن ڪوڪلتاش

مري پيو ته اهو خط ملڻ ڏکيو ٿي پوندو،" سنگهار کيس سمجهائيندي چيو.

جانڪ ڪجهه سوچ ۾ پئجي ويو. هو چپ چاپ گهوڙن کي ڇڏي، آهستي آهستي هنن ٽنهين ڏانهن وڌڻ شروع ڪيو. هنن ملاح اها ٻيهاري ته لڪندي لڪندي هو ڪوڪلتاش جي تنبوءَ ۾ گهڙڻ جي ڪوشش ڪندا، ۽ ڪوڪلتاش کي مارڻ جو ڏپ ڏياري، خط هٿ ڪري اٽڪل سان نڪري ايندا. پر ٽنهين جي ويجهو پهچڻ تي هنن جيڪي ڏٺو، تنهن وري آملاڪ هنن جي دلين ۾ ذاتي وير جو اهڙو زهر ڦهلائي ڇڏيو، جنهن ۾ انسان سر جو سانگو وساري ويهندو آهي. اهو ذاتي وير ذاتي نفرت کان به وڌيڪ ڇڇلائيندڙ هو — اهڙو وير جو انسان جي انسان تي ظلم جي رد عمل طور پيدا ٿيندو آهي. هنن ڏٺو ته هڪ گول دائري ۾ ويهارو کن ترخان ويٺل هئا. هڪڙيءَ مسند تي ڪوڪلتاش ويٺل هو: سندس هٿ ۾ انگوريءَ جو جام هو، ۽ سندس گوڏي تي هڪ خوبصورت ساقي ليٽيل هو، جنهن جي ڳلن تي هٿ ڦيري رهيو هو. سندس نظرون دائري جي وچ تي ڪتل هيون. دائري جي پوري وچ تي ٽٽل ٽانڊا پکڙيل هئا، جن تي ٻه سنڌي ٽپ ڏيئي رهيا هئا. ٻه-ٽي ترخان ڀالن جي چوڪن سان هنن کي ٽانڊن تي نچائي رهيا هئا، ۽ ٻه ڪيرو ساقي گهنگهرن ٻڌل دف وڄائي رهيا هئا. باقي ويٺل ترخان ٺهڪ ڏيئي کلي رهيا هئا. ڪن جي بغل ۾ ڪيرو ساقي ليٽيل هئا، جي هنن جي کل ۽ ٺهڪن کي وڌائڻ لاءِ هنن کي ڪتڪتائيون ڪري رهيا هئا. انهن ٺهڪن جي شور ۾ سنڌي پاڻ کي ٽانڊن جي سيڪ کان بچائڻ لاءِ ٽپ ڏيندا ٿي ويا. اهو منظر ايترو ڇڇلائيندڙ هو، جو سنگهار پنهنجي چپ کي چڪ هڻي ڦٽي وڌو؛ ۽ خود پنهنجو ئي رت هن جي نڙيءَ ۾ ڪنهن ڄر وانگر ساڙيندو محسوس ٿيو. جانڪ جا هٿ به پنهنجي ڀالي ۾ کپي ويا. ۽ پوءِ هڪ ئي وقت ٻه ڀالا هوا کي تير وانگر ڳهائيندا، ڪوڪلتاش جي سيني

Gul Hayat Institute

۾ ڪپي ويا. سنگهار جانؤ کي هلڪو اشارو ڪري، پاڻ ٽانڊن پر ۾ بيٺل هڪ ترخان ڏانهن اڱڻ لوهه وڌي، جو ذري گهٽ پاڻ به ٽانڊن ۾ ڪِريو هو. ترخان پوءِ پر وچي ٽانڊن ۾ ڪريو، ۽ هن جي وات مان نڪرندڙ ڪيڪ به جڻ ٽانڊن تي سيڪجي نڪتي. اهو سيڪجڻ ايترو جلد ٿيو، جو ترخانن کي ڪجهه سمجهه ۾ نه آيو. ڪيترا ته نشي ۾ ايترا چور هئا جو هنن ان کي به تماشو سمجهي وڏيڪ ٽهڪ ڏيڻ شروع ڪيا.

سنگهار ڪِريل ترخان کي اني ٽي ڇڏي، ٻئي ترخان ڏانهن رخ رکيو. اهو ترخان ڪجهه پريرو بيٺل هو، ۽ خطرو محسوس ڪندي جڏهن پالو پوئتي ورايائين ته سنگهار جو هڪڙو هٿ پالي جي وچ ڏي ڪپي ويو. ٻئي هٿ جي پٺ کهاڙيءَ وانگر هن جي ڪلهي جي ڦڻ ۽ ڳچيءَ واري هڏيءَ مٿان زور سان هنيائين جو ترخان سورڪان پيٺو ٿي ويو. پالي مان سندس هٿ ڇڏائجي ويو، ۽ اني ٽي ديري ٿي ڪِري پيو. سنگهار جڻ ته اکيون پوري اهو سڀڪجهه ڪندو ٿي ويو. ڪاوڙ ڪان هن جي اکين اڳيان لاٽي ڪهڙا ڏند چاڙهجي ويا هئا، جن مان هن کي فقط ترخان ئي رخان نظر اچي رهيا هئا. جيڪي ترخان نشي ۾ هئا، سي پاڻ بچائڻ ڪان، پڇڻ بدران اني ٽي ڪرونڊڙا ٽي ڏرتيءَ ۾ لڪڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا. سنگهار جو پالو ڪنوڻ وانگر سندن نڙ گهٽ ڦاڙيندو، سينا چيريندو، هڪ اڱين ورچا مان چمڪندو رهيو. جن ترخانن ۾ اڃا ڪجهه هوش هو، تن مان ڪي پڄڻ جي ڪوشش ۾ وچي ٽتل ٽانڊن ۾ ڪِريا. ترخانن جي رڙين ۽ دانهن سان گڏ، سندن هنج ۾ ليٽيل ساقين جون ڪيڪون آسمان ڏارڻ لڳيون. سنگهار تي جڻ ڪو ڀوت سوار هو، ۽ پالي سان گڏ، هن پنهنجي لتن ۽ ٺڏن سان ترخانن ۽ ساقين کي ٽانڊن ۾ ڌڪڻ شروع ڪيو.

ٽانڊن تي نچڻ وارا سنڌي حيرت مان هي خواب جهڙو منظر ڏسندا رهيا. پوءِ پنهنجي واهروءَ کي اڪيلي سر ڏسي، پاڻ

Gul Hayat Institute

پر ٽالڻ ڪين ٻاهر نڪري، ويهي رهيو بدران ڪريل ترخانن جا پالا ڪئي، پنهنجي دل جون باهيون ڪڍڻ ويهي رهيا. هنن کي پنهنجا سڙي اگر ٿول پير ٻه وسري ويا: پيرن جي چالن کان وڌيڪ هو دامن جي چالن جي ٻاهه ڇنڊڻ ويهي رهيا. جنهن ترخان کي هن ڪنجهندو ڪرڪندو ٿي ڏٺو، انهيءَ جي ڪنجهه ڪرڪ کي هن هميشه لاءِ بند ڪري ٿي ڇڏيو.

جڏهن جانو ڪوڪلتاش جي تنبوءَ مان هڪ شاهي پيتي کڻي ٻاهر نڪتو، تڏهن هن جيڪي ڏٺو، سو اعتبار جوڳو نه هو. مشعلن جي ڦڙڪندڙ روشنيءَ ۾ سنگهار کي هڪ سسيءَ بدران ڏهه سسيون ٿي نظر آيون. ڏهاڪو کن ترخان آفت ٿيا پيا هئا؛ ڪي ترخان تنبن مان نڪرڻ جي ڪوشش ۾ هئا ته نيچ وارا همراهه انهن کي دڪا لائيندا ٿي ويا. ٻه چار ترخان شايد جان بچائي پچي نڪتا هئا ٻيا ٿي ساٿي پنهنجي منهن کي پاڻهن سان ڍڪي هڏڪا ڀري روئي رهيا هئا.

سنگهار جانو کي ڏسي پرٻان ئي سوال ڪيو: ”جانو، خط مليو؟“

”ها نه، هن پيتيءَ ۾ سمورين سرڪوين پاڪوڙين سان خط به موجود آهي!“ جانو جواب ڏنو.

سنگهار جي منهن تي ٽڪ ٽڪ ڇري ٿي ويئي، هو وڏي ڪوشش سان جي ٻرڪاڇي ويهي رهيو. ڪا گهڙي هو پيتي هيٺ ڪوڪلتاش جي مرڪي ڏسندا رهيا. جنهن جي سيني مان رت وهي سچيءَ مسند کي ڳاڙهو ڪري ڇڏيو هو. سنگهار جانو جي ڪلهي ۾ ٻانهن وجهندي چيو: ”ادا، سنڌ جي ويرين مان هڪڙو ته گهٽ ٿيو!“

هنن سڙي عنن ٻن سنڌي همراهن ڏانهن ڏٺو، جن کي ٻري پيرن جي چالن ۽ ڦوڦين پٺ تي ويهاري ڇڏيو هو، ۽ هو ٻئي مٿي پيرن ٿي وجهي رهيا هئا. حال احوال ڏيڻ تي هن ٻڌايو ته هو ٻئي ٻاڙ هئا. هيءَ سنڌن ٿي ٻئي هئي، !

ٿورو ئي ٻريان سنڌن آن جو ڪرو هو. ترخانن جي آن ڪٿي وچ ۾ جي ڌپ ڪان هو ڪري تي چونڪي ڏيئي رهيا هئا ته اوچتو هنن ترخانن هتان لنگهندي ڪين ڏسي ورتو. بس پوءِ ته ري ڪناهه ڪين جهلي آيا، ۽ رونشي خاطر چيائون ته سنڌي ترخانن جا غلام هئا ان ڪري هو ٻيئي سمورن ترخانن جا پير ڏڌارين. انڪار ڪرڻ تي هنن ٻهرين ته ڪين لتن ۽ مڪن سان ڏاڍي مار ڪئي: پوءِ گوشت ٻچائڻ وارن تانڊن تي ڪين اڇائڻ شروع ڪيائون.

جانڻ ڪان رهيو نه ٿيو، ۽ چيائين: ”ياڏو، جيسين سنڌ غلام هوندي، تيسين سنڌين کي عقوبتون سهڻيون پونديون. شل ڏٿي سنڌين کي ڪا ساجهه ڏئي!“

سنگهار ترخانن جا ٻه گهوڙا پلاٽي، هنن ٻنهي پاٿرن کي ڏنا ته چڙهي ڳوٺ پهچن. هلندي وقت ڪين چيائين: ”ادل، جيڪڏهن پنهنجي ڳٺتين ۽ آنڌ جي آڪي ڪان ڪا وار ڪاڏي ملئو ته پنهنجي ڏيهه کي هنن ڏڪارين ڪان ڇڏائڻ تي به تورو وڃجو. پاڻ وٽ چوندا آهن ته ٻه ته ٻارهن. هر ڳوٺڙي جا ماڻهو ٻه ٻه پچائين ته هنن ڏارين کي تڙي ڪڍي، ته اهو ڏينهن پري ڪونهي جو سنڌ هنن ڪان آجي ٿي پوندي!“

هو ٻيئي پاٿر هڪ ٻئين ساجهه پائي، ڪو اونهو ويچار ويچاريندي پنهنجي ڳوٺ ڏانهن هليا. سنگهار ۽ جانڻ به ترخانن جا ٻه پيلا گهوڙا پلاٽي، ورِي نئي ڏانهن رخ رکيو. هنن جون دليون ڇڄ ڪنهن بار ڪان هلڪيون ٿي پيون هيون. سنڌ جي آسمان جي دل به ڇڄ هلڪي ٿي پيئي، ۽ چنڊ تارن کي اک هڻي، ڪين جاڳائي ورتو، ۽ هڪ ٻئين جوت تارن جي آڇي پٽي ۾ ڦهلجندي ويئي.

....

نئي ڪان ٽي-چار ڪوهه پري هئا ته جانوءَ جو گهوڙو ٿاڪو ڪاڻي منهن ڀر وڃي ڪريو. جانو پاڻ ته سنڀالي ها ته پاڻ به گهوڙي جي هيٺان آچي وڃي ها. ٻهر سج جو چڙهي آيو هو،

ٻ هو الائي ڪيڏي منزل ڪري آيا هئا. گهوڙا پگهر ڪان ڄڻ وهنجي ويا هئا. هنن جي پنهنجي جسم ۾ به ٿڪ ٽنبوڪوڙيندو ٿي ويو. جانڻ پاڻ سنڀالي گهوڙي کي اٿارڻ جي ڪوشش ڪئي، پر گهوڙو جيئن ڪِريو، تيئن وري چُريو به ڪونه.

سنگهار به گهوڙي تان لهي پيو، پنهنجي گهوڙي کي پاڻهه سان ٿڦي تي هٿ رکندي چيائين: ”جانڻ، ويچاروگگدام وڃي ٿيءَ سان مليو. ان ۾ به ڪا چڱائي هوندي. ڪاگهڙي اسين به ٿڪ ڀڃون نه ڇگو!“

”جيڪا تنهنجي صلاح!“ جانڻ جو آواز به ننڍاڪرو ٿيڻ لڳو هو.

ٿوهرن جي ڊگهن ٻوٽن جي وچ ۾ ٿورو پٽ صاف ڪري ڪنڌ عيڻان ٻانهن ڏيئي ٻئي ليٽي پيا. ٿڪ هنن جي بدن مان نچوئجي اکين ۾ اچي ويو، ٻ نه چاهيندي به هنن جون اکيون ٻوٽجي ويون. هنن اڃا اکين پٽيو هو ته سندن اک مس لڳي هئي ته پريان گهوڙي جي ٽاپڙ ٽاپڙ جي آواز تي ڇرڪ ڀري اٿي ويٺا. سج لڙي وڃي درياءَ جي ڀرين پر ٽڪيو هئي. ٻ ڀيوند آيتا ني جهڪا ٿيڻ لڳا هئا.

”پترَ، پاڻ کي ته سنجها ٿي ويئي،“ جانڻ اون مان چيو.

سنگهار کي پاڻ تي ڪاوڙ اچي ويئي. ٻيئي ته نظر ٻوندي، هن کي آخوند صالح جي هدايت ياد اچي ويئي، جنهن آخوند نور محمد جو نياڻو ٻڌي، کين چيو هو: ”ٻانڙو، ان خط تي سڄو دارومدار آهي. جي ترخانن جو اهو خط قنڌار پهچي ويو ته سمجهه ته سنڌ ڪڏهن به آزاد نه ٿيندي. ٻئي طرف جيڪڏهن خط ملي ويو ته گهڻيون ڳالهيون صاف ٿي پونديون. پانهان ٿو ته قنڌارين شهنشاهه اڪبر خلاف ايران جي بادشاهه ڏانهن لکيو آهي. اهو خط اڪبر تائين پهچايوسين ته اڪبر ترخانن جو سنڌ مان ٽڏو پٽائي ڇڏيندو، ٻ سنڌ جي آزاديءَ جي ڪا مڙئي صورت نڪري پوندي. ڏٺي سوڀارو ڪريو: ٽڪ نٿي اچي پڄجو!“

Gul Hayat Institute

شرمساريءَ کان سنگهار جو ڪنڌ هيٺ ٿي ويو. ٿورڙن کان پوءِ ڪري پڇڙي جي منهن تي ويهي رهيو. گهوڙيسوار کي پريان ئي هٿ ڪري ويهڻ لاءِ اشارو ڪيائين. گهوڙيسوار به ان پڌر ۾ هو ته هي الائي ڪير هو؟ ويهي يا نه ويهي! پر ڪجهه سوچي هو ويهي رهيو.

”يادو، ڪير مڙس آهين؟ ايترو تڪڙو ڪيڏانهن سنبت آهي؟ سنگهار پڇيو.

”آءٌ بابا سيد آهيان — شيرازي سيدن مان! نئين ۾ محشر متو پيو آهي؛ ڌاڙي پيو پناهه ڏي. آءٌ پنهنجي ڳوٺ پيو وڃان!“ سيد سهڪندي چيو.

”ڇو، خير نه آهي؟ نئين ۾ ڪهڙو محشر متو پيو آهي؟ وري ڪا شورش ٿي آهي ڇا؟“ سنگهار اُٿڻ مان وري پڇيو، حاڻي به اچي سندس پر ۾ ويهي رهيو.

”اوهان ڪونه ٻڌو آهي ڇا؟ ڪالهه نئين جي عامل آخوند صالح کي ماراڻي وڌو آهي. مرزا جان بابا جو لشڪر نئين ۾ ڪاهي پيو، پر شورش ڪامياب ڪانه ٿي.... ۽ اڄ مرزا باقي چتو ٿي پيو آهي، ۽ جيڪو ٿو سامهون اچيس تنهن کي هاٿيءَ جي پيرن ۾ ٿو لتاڙي.... لشڪر کي ڇوٽ ڇڏي ڏنو اٿس ته نئين جي گهرن ۾ گهڙي پون ۽ باغين کي جهلي اچن...!“ سيد ويچاري ڏاڍي ڏنل ٿي ڏنو.

”هان! ڇا چيئه؟ امير خان آخوند صالح کي ماراڻي وڌو آهي...“ سنگهار جي دل مان دانهن نڪري ويئي، ۽ هن جا هٿ گهوڙي جي ٻشڪن ۾ پيڙجي ويا.

”هائو، فارسي پڙهائڻ تي آخوند صالح راضي نه ٿي ٿيو.... جامع مسجد واري چونڪ ۾ ڪيس ڦاسي تي ٽنگي ڇڏيائون.... ادا، هتي ڪيئن ڪي....“ مسافر ڪجهه چوڻ ٿي ويو، پر سنگهار سندس ڳالهه ڪٽيندي چيو: ”شاهه سائين، بخش ڪجانءِ پر اهو گهوڙو ڇڏڻو پوندو. اسان کي نئين پهچڻو آهي، ۽ اسان جو هڪڙو وهٽ مري پيو آهي....“

سنگهار جڻ ته پنهنجي پاڻ سان ڳالهائي رهيو هو. هن کي ته اها به خبر نه پيئي ته شاهه سائين گهوڙي ڇڏڻ کان صفا نابري واري ويٺو. هن کي اهو به ياد نه رهيو ته هن شاهه کي هڪ ٻالڪ جيان چيلهه کان جهلي ڪٿي هيٺ لاٿو، ۽ پوءِ گهڙيءَ هو شاهه جي گهوڙي تي سوار ٿي، پيئي گوڏا گهوڙي جي ڪکين ۾ هڻندو ويو. هن کي ته پنهنجو ساٿي جاني به ياد نه پيو، جاني پيتي ساڻ ڪري هن جي ڪڍ لڳو آيو. هن جي اکين مان ته اڙڪن بنهه بس نٿي ڪئي. آخوند صالح کي ڪيئن ماريو هونداؤن.... نٿي جو نڪ، آخوند صالح ... نٿي جي آبرو، نٿي جي لڄ.... جاني الائي ڇا ڇا سوچيندو رهيو.

درياءَ تي پهچندي، شهر ڏانهن وڃڻ بدران سنگهار ترخانن جي آن محلي ڏانهن رخ رکيو، جنهن ۾ ترخانن جون حويليون هيون. مرزا باقيءَ جي حويلي ته بنهه درياءَ جي ڪپ تي هئي.

ترخانن جي حويلين تي سخت پهرو هوندو هو، پر اڄ ته جتي ڪٿي سپاهي بيٺل ٿي نظر آيا. پريان شهر مان گوڙ گهمسان، نعرن ۽ نوبتن جو هُل پڙاڏو پيدا ڪندو هن جي ڪنن ۾ ايندو رهيو، پر ائين ٿي پاتو جڻ ته سنگهار جي ڪنن ۾ تاڙيون پئجي ويون هيون. محلي جي منهن تي پهتو ته پري کان ڏاڪوڪن ترخانن کي پهرو ڏيندي ڏٺائين. جاني به کيس هڪل ڪئي. سنگهار کي اوچتو وري پنهنجو يار جاني ياد اچي ويو. گهڙيءَ لاءِ هو بيهي رهيو، ۽ پوءِ ترخانن ڏانهن ڏسندي جاني کي چيائين "جاني، آخوند صالح سان انجام ته ڪونه پاڙيوسون. هاڻ تون خط کڻي وڃي آخوند نور محمد کي پهچاءِ ... ڏليءَ کي پرتين، جيئرا هونداسون ته جدائيون ڪونهن!"

جاني ۾ خود به وڌيڪ پنڌ جي طاقت نه رهي هئي. هن جي اندر ۾ وڏ پونڊا ٿي ويا. پر خط آخوند نور محمد کي پهچائڻ به ضروري هو. هن سنگهار جي اکين ۾ نهارڻ جي ڪوشش ڪندي چيو: "سنگهار پنهنجو خيال رکجانءِ .... سنڌ کي اڃا

Gul Hayat Institute

تو جهڙن مڙسن جي گهرج آهي .... ڇگو، ٻوڪلاٿي ڪانهي .... جيئي سنڌ !“

جانئن گهوڙو موڙي پوئتي موٽي ويو، ۽ سنگهار وري گهوڙي کي اڙي هنئي. محلي اڳيان بيٺل ترخان جيسين پنهنجا پالا سنڀالين، تنهن کان اڳي سنگهار جو گهوڙو سندن وچان نڪري ويو. جتي ڪٿي پهريدار هن سوار کي حيرت سان ڏسندا رهيا. سامهون هڪ وڏي حويليءَ اڳيان چوبدار پالن جا وبهارو منڍيڙا ڏاهيو بيٺا هئا، ۽ شاهي دروازي اڳيان وڏيون مشعلون ٻري رهيون هيون. سنگهار سمجهي ويو ته هيءَ نه هجي پر اها حويلي باقي بيگ جي هئي. ان حويليءَ ۾ داخل ٿيڻ ناممڪن هو. ان ڪري هو آسپاس جو جائزو وٺندي اها حويلي ٻه لنگهي ويو. ان سان ڳنڍ جيڪي لاڳو حويليون هيون، تن جي ڪنگرن کي ڏسندو هو اڳيان وڌندو رهيو. جڏهن هو حويلين جي هڪ قطار کان اڳتي نڪري آيو، تڏهن هو گهوڙو جهلي لهي پيو. ان هنڌ تي اونده ۾ هن ابڪڙ پيڪڙ ترخانن کي پهرو ڏيندو ڏٺو. حويلين کان پوءِ گهوڙن جون ڪڙهيون هيون، ۽ ان کان پوءِ ڇانوڻي شروع ٿي ٿيي. مرزا باقيءَ جي حويليءَ ۾ داخل ٿيڻ جو هڪڙوئي طريقو هو: پر واري حويليءَ ۾ داخل ٿي، حويليءَ جي پٺين پاسي درياهه ۾ لهي، اتان مرزا جي حويليءَ جي پٺين ديوار ذريعي داخل ٿجي. پر واري حويليءَ تي به سخت پهرو هو، ۽ الائي پٺيان فصيلن تي پهرو آهي يا نه؟ اها ڳڻ ڳوت ڪندو، اونده ۾ سان هلندو، هو مرزا باقيءَ جي حويليءَ کان اڳيان نڪري، ساڳيءَ قطار جي اڳئينءَ حويليءَ ڏانهن هلڻ لڳو. پهريدارن ڏانهن ائين وڌيو، ڄڻ ته هو ڪنهن ڪم سانگي هنن ڏانهن اچي رهيو هو.

پهريدارن مان ٻه ڄڻا هڪ سنڌيءَ کي اڳيان وڌندو ڏسي، پاڻ اڳيان وڌي آيا. هڪڙي پهريدار خونخوار اکين سان گهوس ڏسندي چيو: ”ڪير آهين تون؟ ۽ ترخان اميرن جي محلي ۾ اچڻ جي توکي ڪيئن جرات ٿي؟“

”هيءَ حويلي ڪنهن جي آهي؟“ سنگهار ڄڻ هن جي ڳالهه ٻڌي ئي ڪانه.

”ٺٽي جي عامل، امير خان جي،“ پهريدار جواب ڏنو.

”ته پوءِ آءٌ صحيح جاءِ تي آيو آهيان،“ ائين چئي، سنگهار اڳيان وڌڻ لڳو. ڪيس جاڻ ڪريو ته سنگهار خان ملڻ آيو آهي، ۽ کو خاص پيغام آندو اٿس....“

”اميرخان حويليءَ ۾ موجود ڪونهي،“ پهريدار هن جي ڳالهه ڪاٽيندي چيو.

سنگهار ڄڻ ڪنهن سوچ ۾ پئجي ويو؛ ۽ پوءِ پهريدار کي گهوريندي چيائين: ”پوءِ کو اهڙو ماڻهو هجي، جنهن کي آءٌ اهو پيغام پهچايان....“

پهريدار به ڪجهه سوچ ۾ پئجي ويا. ”ڪنهن جو پيغام آهي؟“ هڪڙي پهريدار چيو.

”اهو ته اوهان کي ڪونه ٻڌائيندس.... پر آهي مرزا جان بابا بابت....“ سنگهار ڏکو هڻندي چيو.

پهريدارن ڪان چرڪ نڪري ويو. مرزا جان بابا سنڌين وٽ وڃي لکو هو، ساڪين خبر به هئي. متان هي ماڻهو اها خبر کڻي آيو هجي. پهريدار هڪٻئي جي منهن ۾ ڏسندا رهيا. پوءِ هڪڙي پهريدار چيو: ”ڪٿي آهي مرزا جان بابا؟“

”نه بابا نه، اوهان کي ڪونه ٻڌائيندس. مون کي پنهنجي سسي پياري آهي، آءٌ ڳالهه ڪندس به ته اميرخان جي ڪنهن خاص ماڻهوءَ سان... نه ته نهيو!“ سنگهار سمجهي ويو ته ڏکو صحيح لڳو هو. مرزاجان باباجي سسيءَ جي قيمت لکين اشرفيون لڳي هوندي. ان جو کو آتو پتو وٺڻ لاءِ اميرخان جا ماڻهو سولا ڳالهه کي ڪونه ڇڏيندا. ڳالهه ڪري هو واپس مڙڻ لاءِ پوئتي مڙيو ته هڪ پهريدا کئي ٻانهن مان ورتس. ”ڇڱو اچ، مهر منشيءَ کي سڏي ٿا پڇون!“

هو کيس وٺي دروازي تائين آيا، جتي چار ٻيا به پهريدار موجود هئا. تن به پڇيو ته ڳالهه ڇا هئي. نيٺ هنن به اها صلاح

ڏني ته مير منشيءَ سان صلاح ڪجي، جيڪڏهن نياپو ضروري هجي ته سنڌيءَ کي زوريءَ ترسائجي. سنگهار اهڙو ڏيک ڏنو ڄڻ هن جي ڪا ڳالهه ڪانه ٿي سمجهيائين. هڪڙي پهريدار دروازي تي ٺڪ ٺڪ ڪئي، دروازي مان هڪ ننڍڙي تاڪي کلي پئي، ۽ اندران پهريدار پڇيو ته ڇا هو. پهريدار کيس سڄي ڳالهه سمجهائي.

”چڱو ڀلا ته آڻ کيس سڏائي ٿو وٺان!“ ائين چئي، هن وري تاڪي بند ڪري ڇڏي.

پهريدار مرزا جان بابا بابت چرچاگهٻا ڪرڻ لڳا. سنگهار اهڙيءَ طرح هن سان گڏ بيٺو هو، ڄڻ هن جي ڳالهين سمجهڻ جي ڪوشش پئي ڪيائين. هن کي ڪلندو ڏسي، پاڻ به کلڻ شروع ڪيائين. ڪجهه دير ڪان پوءِ، تاڪي وري کلي ۽ اندرئين پهريدار چيو، ”ميرمنشي پيو اچي!“

پهريدارن هڪدم ڳالهيون بند ڪري، پالا سنڀاليا. سنگهار هن جي اکيان ائين بيٺو هو، ڄڻ پهريدارن کيس اتي بيهڻ لاءِ مجبور ڪيو هو. ٿوريءَ دير ڪان پوءِ، شاهي دروازي ۾ هڪڙي ننڍڙي دروازي کلڻ جو آواز آيو، ۽ ان ننڍي در مان ننڍڙي قد جو هڪڙو ماڻهو ٻاهر نڪرڻ لڳو. مشعلن جي روشنيءَ ۾ سنگهار ڀرين هن جي اڇي ڏاڙهيءَ ۾ هڪ ڪاٺي اک ڏني. هو اڃا دروازي جي تاڪن جي وچ ۾ ئي هو ته سنگهار هرڻ وارو ڇال ڏيئي دروازي ڏانهن ڏوڪي ويو. ميرمنشي هڪ ننڍي ٻار وانگر هن جي ٽنگن ۾ وچڙي، وڃي پٽ پر ڪريو، پر اپٽري ۾ سنگهار دروازي جي اندر پهچي چڪو هو، ۽ اندرين پهريدار جيسين ڪجهه سوچي، تنهن کان اڳ سنگهار جي ڪتارو سندس پٺ ۾ کپي ويو ساڳئي وقت هن ٺڪو ڏيئي، دروازي جي تاڪي چاڙهي ڇڏي. ٻاهريان پهريدار دروازي تي آواز ڪندا رهيا. سنگهار مير منشيءَ کي سندس جامي کان ڇڪي آڻيو، ۽ کيس اکيان وڌڻ جو اشارو ڪيائين. ميرمنشي ڪوڙيءَ وانگر ڪنبندي، ليڏيءَ اک سان هن پرپٺ جهڙي مڙس کي ڏسندو رهيو.

حويليءَ جي ايوان ۾، اڳيان گهوڙن جي ڪُڙهه هئي، جنهن ۾ پنج ڇهه پلا گهوڙا ٻڌل هئا. انهن کان اڳتي هڪ پڙاڏون رستو هو جو اڳيان ديوانخاني ۽ زنانخاني ڏانهن ٿي ويو. ميرمنشيءَ کي اڳيان ڪندي سنگهار هيڏانهن هوڏانهن ڏسندو اڳيان وڌندو رهيو. جڏهن حويليءَ جي چوڪ ۾ پهتا، تڏهن خوبصورت پٿر جي مرتبانن ۾ ٻرندڙ مشعلن جي روشنيءَ ۾ هن جيڪو ڏٺو، تنهن هن کي خيالن ئي خيالن ۾ اندر جي آکاڙي ۾ پهچائي ڇڏيو. اڇي ڪُڙتي پٿر مان ٺهيل سهڻيون سهڻيون اپسرائون ڄڻ ته جيئريون جاڳنديون هن جي آجيان ڪري رهيون هيون. انهن خوبصورت مجسمن ۽ ٻين کي ڏسي ۾ هو ڪجهه اهڙو محو ٿيو جو ميرمنشي وجهه ڏسي، گهنٽ هڻي، ۽ زنانخاني ڏانهن ويو. هن جي ٻوڙڻ جي آواز تي سنگهار ڄڻ خواب مان جاڳي پيو، ۽ هن کي پنهنجي پاڻ تي ڪاوڙ اچي ويئي. مير منشي زنانخاني جي دروازي تي ٺڪ ٺڪ ڪندي ٽڪڙو ٽڪڙو فارسيءَ ۾ رڙيون ڪندو ٿي ويو. جڏهن سنگهار ٻه لوهه پائي هن تائين پهتو تڏهن دروازو کلي پيو، ۽ ٻه ڪارا ديو جهڙا خواجه سرا هن ڏانهن وڌيا. ٻنهي جي هٿن ۾ ٻڌهن ڌارن وارا خنجر هئا. گهڙيءَ لاءِ سنگهار به هنن جي ڏوله ڏسي هيبت ۾ پئجي ويو. هو پاڻ به ڪافي ڳري بدن جو هو، پر هنن مان هرهڪ هن کان ٻيڻي بدن جو هو. سيءَ جي باوجود، پيٽ کان مٿي هنن جو جسم اگهاڙو هو، ۽ ڏياٽن ۽ مشعلن جي لٻندڙ سوجهري ۾ هنن جا ڪارا بدن تيل جي ڪري چمڪي رهيا هئا. سندن اکين ۾ ٻگهڙ جي اکين واري بيرحمي ۽ خونخواري جهلڪي رهي هئي، ۽ هڪ پل ۾ هنن کي منهن ڏيڻ جا ڪيتريون انسانن جي اکين اڳيان لنگهي ويا، ۽ ڪجهه سوچيندي هو پوئتي هٽڻ لڳو. خواجه سرا ڄڻ بي اونا ٿي هن ڏانهن وڌندا رهيا. هنن کي اهو يقين ٿي چڪو هو ته سندن شڪار ڊڄي پٺ جون راهون ڳولڻ لڳو هو، ۽ هنن جي اکين اهي شڪار لنگهي ويا، جن

Gul Hayat Institute

ڪي ٻان ڪنهن هٿيار جي، سڪڻ هٿن سان ڇوري ڦاڙي ماريو هو. ٻوٽي ٻهندي، سنگهار هڪ وڏي مشعل وٺان لنگهيو ته جهٽ ڏيئي اُها کسي ورتائين، ۽ ٻي گهڙيءَ مشعل جو ٻيٺ هڪڙي ڪڏڙي جي منهن ۾ ٽنبي ڏنائين. سنگهار پنهنجي چمار ۾ اهڙي دل ڏاريندڙ ۽ ڀنگهندڙ دانهن ڪانه ٻڌي هئي، جهڙي ڪنهن وهٽ کي ٻوٽ ٻڌڻ کان سواءِ ڪاماٽيءَ ڪاتي ٽنبي ڏني هجي. ان رڙ سڄي حويليءَ ۾ ڏيڇاريندڙ ٻڙاڏو پيدا ڪري وڌا. ديو جهڙو خواجه سرا پنهنجي منهن تي هٿ ڏيئي اتي ئي ويهي رهيو. ٻيو خواجه سرا پنهنجي ساٿيءَ جو حال ڏسي، مشعل کان ڇرڪڻ لڳو هو، ۽ هاڻ سنگهار ٻدران ٻوٽي هٽڻ لڳو. زنانخاني جي دروازي وٽ پهچندي، ڏڪين اکيان سنگهار مشعل ڏانهس وڌائي. خواجه سراکي ڏڪين جو خيال ئي نه رهيو، ۽ جهڙو پاڻ بچائڻ لاءِ ٻوٽي هٽيو ته ٿانڙجي وچي ٻنيان ڪريو. خنجر سندس هٿ مان ئجي ويو. سنگهار مشعل جو ٻيٺ سندس منهن ۾ لنبيندي، ڪريل خنجر کڻي ورتو، هن جي رڙ ۾، رنب ٻدران زناني ڇيٽ جو آنگ هو، ۽ هو اوندو ئي ڏڪڻ تي ڦٿڪڻ لڳو.

سنگهار مشعل هٿ ۾ جهلي دروازي ڏانهن وڌيو. دروازو ٻيڪ بل ڏسي، هن کي شڪ پئجي ويو، ۽ ٻه ٻير ٻوٽي هٽي، وار کان جهلي، ڏڪين تي ڪريل خواجه سرا کي هن آٿاري ٻيهاريو، ۽ کيس آهستي فارسيءَ ۾ چيائين: ”جي ڪا حرڪت ڪئي اٿئي، ته خنجر پيٽ ۾ ٽنبي ڏيندو ساڻء!“

هن ديو الائي ڳالهه سمجهي يا نه، پر هو خاموش اڏڻ وانگر اکيان هٿ وڌائي، اکيان وڌندو رهيو. دروازي جي ويجهو، سنگهار خواجه سراکي زور سان ڌڪو ڏنو. دروازو چرڙاٽ ڪري کلي پيو، ۽ جڏهن ئي هو ٿاٻڙجي اکيان ڪرڻ تي هو ته هڪ ئي وقت ٻه خنجر سندس جسم ۾ کپي ويا. خواجه سر جي دانهن سندس نڙگهٽ ۾ ئي ٻورجي ويئي. سنگهار مشعل جي روشنيءَ ۾ ٻن نون خواجه سرائن کي پنهنجي همراهه تي حملو ڪندو ڏٺو.

جيسين هو پنهنجي غلطي محسوس ڪن، تنهن کان اڳ سنگهار جو خنجر هڪڙي جي پيٽ ۾ کپي ويو. هو دانهن ڪري پنهنجي ڪرڙيل ساٿيءَ مٿان جهڪي پيو. ٻئي خواجه سرا جڏهن هن نئين حملي آور ڏانهن ڊوڙيا تڏهن هن باهه جو هڪ مچ پنهنجي منهن ڏانهن وڌندو ڏٺو. اهو مچ، ويجهو اچڻ تي اهڙو وڏو ٿيندو ويو، جو خواجه سرا کي پنهنجي اکين ۾ مرچ پوندا محسوس ٿيا، ۽ هن اکين کي اُن مچ کان بچائڻ لاءِ پنهنجا ٻئي هٿ مٿي کڻڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هن جا هٿ اکين تائين پهچن، تنهن کان اڳ هن جي اکين ۾ هميشه لاءِ اونده ڇانئجي ويئي، ۽ هو ٻارن وانگر سڏڪا ڀري، اوڇنگارون ڏيڻ لڳو.

سنگهار هن کي اتي ئي ڇڏي، اندر وڃي پهتو، ۽ ڪيترن ڪمرن مان ٿيندو، ترخانن جي گڏ ڪيل دولت تي، دل ئي دل ۾ ڪين گاريون ڏيندي، هو اهڙي ڪمري اڳيان اچي بيهي رهيو، جنهن لاءِ هن سوچيو ته اهو ڪمرو ٿي سگهي ٿو، جتان درياهه ۾ لهي سگهجي ٿو. ان ڪمري جي در مان، هڪ پيڙهي عورت هٿ ٻڌندي، ڊپ کان ٿڙڪندي ٻاهر نڪتي: ”رحم، آقا، رحم!“

پيڙهيءَ جي آواز ۾ اهڙي نيزاري هئي جو سنگهار جي دل ۾ رحم جڻ پهريون ڀيرو موٽي آيو هو. پيڙهيءَ کي مٿي تي هٿ رکندي چيائين: ”امان، اسين سنڌي، وس پڄندي، زالن تي هٿ نه کڻندا آهيون!“ ائين چئي هن دروازي کي هري ڌڪو ڏنو. دروازي کلڻ سان هن جيڪي ڪجهه ڏٺو، سو جيڪڏهن هو ڪوشش ڪري ها تڏهن به بيان نه ڪري سگهي ها. هن جي بلڪل سامهون اندر سڀا جي ڪا اپسرا، آرسي ... مرڻ جهلي، پنهنجي ڊگهن وارن کي ڦڻي ڏيئي رهي هئي. سندس ٻانهون ڪلهن تائين اگهاڙيون هيون؛ سندس اڌ منهن وارن ۾ اچي ويو هو، ۽ باقي اڌ منهن ۾ جا سونهن هئي، سا سنگهار جي دل ۾ ڏاڙون وجهندي ويئي. نيم شفاف ململ جي پهراڻ مان هن جو جسم ائين جهاتيون پائي رهيو هو جڻ هن جي، انگ انگ ۾ ڪا هلڪي

Gul Hayat Institute

مشعل ٻري رهي هئي، جنهن جي روشني ماحول مان ڇڻي هن جي اکين ۾ ترورا پيدا ڪرڻ لڳي. سندس ڇاتيءَ کي ڏسندي هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ سندوءَ جي ابهرين تي ڪا ٻيڙي هلڪا لوڏا کائيندي، هن کي پنهنجي پناهه ۾ وٺڻ لاءِ سڏي رهي هئي، ۽ جڏهن هن ڳالهايو، تڏهن ته سنگهار پنهنجي پاڻ کان ٻاهر ويو: هن جو آدرش هن جي ذهن جي ڪنهن ڪنڊ ۾ اٽڪڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو.

”سندري، تون اچي وئينءَ! مون کي پڪ هئي ته تون ضرور ايندينءَ: پر ايترو انتظار ڪرائيو آهي....!“

هن جي آواز جو جادو، هن جي ڪنن مان ٿيندو، دل تائين پهتو، ۽ هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ ان ماحول کي لوري ڏيئي سمهارڻ شروع ڪيو هو. هو به انهيءَ ننڊ ۾ پنڊ پهڻ ٿيندو ٿي ويو. پوءِ هن وري ان جادوءَ کي ٽوڪيندو ڏٺو، ۽ ان پڻ ۾ ڪجهه غير يقيني ڪيفيت هئي: ”نه نه... تون ته اهو ڪونه آهين.... پر هيءَ دل ڇو توڏانهن مائل ٿيڻ لڳي... اچ، منهنجي ويجهو اچ ... يا خدا، مون ڪيترو نه انتظار ڪيو آهي.... هو نه سهي، تون سهي.... تو ۾ به مون کي هو ڏي نظر اچي رهيو آهي....!“

هوءَ آهستي رکي، آڏي بيٺي. سنگهار هن کي ڏسندو ٿي رهيو. هن جي دل ڪنهري ٿيندي، ڦرڪڻ لڳي. پر اوچتو ٻاهران ماڻهن جي اچڻ جا تڪڙا تڪڙا قدم ٻڌي، سنگهار پنهنجي ننڊ مان جاڳي پيو. ساڳئي وقت هن جادوءَ به چيو: ”پهريدار پيا اچن.... اهو دروازو بند ڪر!“

سنگهار وري حقيقتن جي دنيا ۾ موٽي آيو، ۽ هن وڌي دروازي جي تاڪي چاڙهي ڇڏي. دروازي کولڻ لاءِ ماڻهن دروازي کي زور سان ڌڪا ڏيڻ شروع ڪيا. سنگهار هڪڙي نظر هن تي وجهندي، مٿي نهاريو. اها نهار ۽ اها نگاهه، هڪ نياپو هئي، ڄڻ چوندي هجي: ”جاني، جيئرو بچيس ته موٽي ايندس. منهنجو انتظار ڪجانءِ!“

Gul Hayat Institute

پوءِ آسپاس نهاريندي، هن ڇت ۾ لنگهل جهليءَ جي رسيءَ کي ڇڪ ڏيئي لوڙي وڌو؛ ۽ ان مان سرڪساهي ڦاهي، هن پٽ جي ڪنگرن مٿان اڇلائي. سرڪساهي هڪڙي ڪنگر ۾ ڦاٿي ته رسيءَ جي آڌڪ تي هو پٽ تي چڙهي ويو. مٿي چڙهي، هن چوڌاري نظر ڦيرائي. مرزا باقيءَ جي حويلي چڱي پري هئي. وچ تي پهرو به سخت هو. هن رسي ڇڪي پٽ جي ٻئي پاسي لڙڪائي، ۽ آهستي آهستي لهندي، درياهه ۾ ٽپي پيو. پاڻيءَ ۾ اندران ئي اندران هو مرزا باقيءَ جي حويليءَ جي فصيل ڏانهن ترڻ لڳو.

حويليءَ جي ٻنهي هيٺان هن ٻه-چار ٻيڙيون بيٺل ڏٺيون: هڪ چڱيءَ موچاريءَ سينگاريل ٻيڙيءَ جي پر مان، رسيءَ جي هڪ ڏاڪڻ هڪ ننڍيءَ دريءَ تائين پهتي وئي. پر اتي به پهريدارن جا پاڇولا نظر اچي رهيا هئا. هو پاڻيءَ اندران ٻيڙين به لنگهي ويو — ۽ اتان وري منهن ڪڍيائين، جتي پهريدار ڪو ايڪڙ ٻيڪڙ ٿي نظر آيو. حويليءَ جي ان ڇيڙي تي پهچڻ کان پوءِ، فصيل تائين چڙهڻ ڏاڍو مشڪل هو، جنهن تي سنگهار اڃا تائين ڪونه سوچيو هو. فصيل چڱي موچاري اوچي هئي، ۽ رسيءَ کان سواءِ ان تي چڙهڻ ممڪن نه هو. لاچار هو وري بنان ڪنهن آواز جي ٻيڙين وٽ پهتو، ۽ هڪڙي ٻيڙيءَ جي پٺيان ڪنڌ مٿي ڪيائين. ان ٻيڙيءَ ۾ هڪڙي ترخان جو مٿيون ڌڙ هن کي نظر اچي رهيو هو. سنگهار سوچيو ته جي زوريءَ ٻيڙيءَ تي چڙهي، سڙهه مان نوڙي هٿ ڪجي، ته ٻين ٻيڙين ۽ فصيلن وارا پهريدار هوشيار ٿي ويندا، ۽ پوءِ حويليءَ ۾ داخل ٿيڻ ناممڪن ٿي پوندو. اهو سوچي هو ٻيڙيءَ کي ڦري آيو. اها ٻيڙي ٻي هڪ وڏي ٻيڙيءَ سان ٻڌل، سنهي رسيءَ سان ٻڌل هئي. بنان ڪنهن آواز جي، هن ڪٽاري سان رسي ڪپي ڇڏي، ۽ ننڍي ٻيڙيءَ کي هلڪو لوڏو ڏنائين. ٻيڙي لهواري تي هري هري ٿي لڙهڻ لڳي. هو به ٻيڙيءَ جي ڪڍ لڳو آيو. جڏهن ٻيڙي چڱي موچاري

اکيتي نڪري، وهڪري جي تيزيءَ تي ٽڪي ٽيڻ لڳي، تڏهن ترخان کي هوش آيو ته هو اٿي بيٺو، ۽ ٻانهن کي ٻين ٻيڙين کان ايترو پري، لهواري تي اڙهندو ڏٺائين، تڏهن هن پنهنجن همراهن کي سڏ ڪرڻ شروع ڪيا. پر تيستائين ٻيڙي ايترو پري نڪري چڪي هئي، جو هن جي سڏ تي ڪنهن به ڌيان نه ڏنو. ترخان سڏن کي بيڪار سمجهي، ونجهه کڻي ٻيڙيءَ کي موڙڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. ونجهه تي نظر پوندي ئي، سنگهار جهٽ ڏيئي کڻي منجهس هٿ وڌو؛ ۽ جيڪو ڏٺائين ته ترخان ونجهه سوڌو اچي مقابلو ڪريو. هن ٻانهن ڇڏائيندي، ترخان کي ڪڇيءَ کان جهلي، کيس هيٺ ڪيرائي ڏنو. گهڙيءَ کان پوءِ ترخان ٻڌران رکيو پاڻيءَ جي ٻڙ ٻڙ ڀڙڪ ۾ آئي، ۽ هن ترخان کي ڇڏي ڏنو. ٻيڙي تيستائين اڳيان وڌي ويئي. هو تيزيءَ سان ٻيڙيءَ ڏانهن وڌيو. ٻيڙيءَ ۾ هن کي چڱي ڀڳهي نوڙي هٿ اچي ويئي، هو ٻيڙيءَ کي ان ئي ڇڏي حواليءَ جي ڪوٽ جي پٺ ڏانهن ترڻ لڳو.

ڪوٽ جي پٺ تان هاڻ هو هڪ ڪنڌ تي لهي پيو. اتان سمورا ڪنڌ هڪ ٻئي سان ڳنڍيل هئا. اونده جو فائدو وٺندي، سنگهن جي پويان لڪندي، هو ان ڪنڌ تي پهتو، جتي هن سمجهيو ته اتان رسي جي ڏاکڻ ٻيڙين تائين تي پهتي. ان ڪنڌ جا سمورا سنگهه گاڏهي پٿر ۽ ساڳ جي ڪاٺ جا ٺهيل ٿي پيا. سنگهن تي ٽپائيندو، هو هڪ اهڙي ويڪري سنگهه وٽ پهتو جنهن جو پڙ مٿي کنيل هو. هن هيٺ نهاريو: ڪمري ۾ هلڪي زرد روشني ڦهليل هئي، سنگهه جي ٻنهي هيٺان هڪ ٽپائيءَ تي صراحيون ۽ جام سجايل هئا، ۽ ان ميز جي ڀر ۾ جتي ڪنهن ڪٽ جي پاسي ۾، هڪ ترار مياڻ ۾ پيل رکي هئي. اهو جائزو وٺي، سنگهار ٽڪ ٻڌڻ لاءِ سنگهه کي ٽيڪ ڏيئي ويهي رهيو هو. آسمان ۾ تارا ٽمڪندا جڻ هن کي مٿي اڏامڻ جي دعوت ڏيندا رهيا. پنل ڪپڙن، ۽ ڪاهل هوا ۾ هن کي سيءُ به ڏکيو لڳڻ لڳو؛ ٽڪ ۽ سيءَ کان ننڊ هن جي اکين ۾ مورچا هڻڻ لڳي. جڏهن

Gul Hayat Institute

تنهن ڪري هوءَ پاڻ کي جاڳائڻ جا جتن ڪرڻ لڳو. هن سمجهيو ته رات اڃا اڌ ئي ٿي هئي، ۽ پهريدارن جا آواز به ڏيرا ٺهندا ٿي ويا.

هن سنگهه جي ٽالهي رسي کي وٽ ڏيئي مٿي ڦاسائي ڇڏيو، جيئن رسي تي زور اچڻ ڪري سنگهه، جو پڙ نه بند ٿي وڃي؛ ۽ پوءِ هو آهستي آهستي رسيءَ جي ذريعي هيٺ لهڻ لڳو. هيٺ پهچڻ تي هن جيڪي ڏٺو، ان لاءِ هو بلڪل تيار نه هو. اهڙيءَ صورتحال ۾ سنڌ جي هن قاتل تي حملو ڪرڻ به هن کي ڪانئرتا نظر آئي. مرزا باقي بيگ هند تي بلڪل سنئون سڌو ستل هو؛ سندس جوءِ جي هڪڙي ٽنگ هن جي مٿان واريل هئي، ۽ هوءَ هن کي اهڙيءَ طرح ڀاڪر ۾ جهلو ستي پيئي هئي، ڄڻ ننڊ ۾ به هن مٿان پنهنجي پاڻ کي قربان ڪرڻ لاءِ تيار هئي. پلنگ جي پر ۾، هڪڙي سوني ٽالهيءَ تي هڪ ننڍڙي شمع ٽم ٽم ڪندي، هلڪي زرد روشني پکيڙي رهي هئي. هو دل ۾ هٺڻ لڳو: ان نظاري هن کي انسان جي هن ڪمزور پهلوءَ تي سوچڻ تي مجبور ڪري ورتو.

هو اڃا دل ۾ هٺي رهيو هو ته اوچتو ڪنهن هنگامي جو هل در جي ٻاهران پڌائين. هن جهٽ ڏيئي، مرزا باقيءَ جي ترار مياڻ مان ڪڍي ورتي. عين ان وقت دروازو وڏو ڇيڪات ڪري کلي پيو، ۽ هن ان ترخانن کي اگهاڙين ترارين سان مرزا باقيءَ جي پلنگ ڏانهن وڌندو ڏٺو. دروازي کلڻ سان شمع پوڪو ڏيئي وسامي ويئي، ۽ ڪمري ۾ ٻٽ اونده، ڇانئجي ويئي. سنگهار ترار سنڀالي پلنگ ڏانهن وڌيو. اڃا وک اڳتي وڌايائين ته سندس هٿ شمع واري ٽالهيءَ کي وڃي لڳو. ٽالهي زور سان پٽ تي ڌڪ سان وڏو ٽڙڪات ڪندي، ڪنهن ڪنڊ ۾ هلي ويئي. عين ان وقت هن هڪ زنانيءَ رڙ جو آواز ٻڌو. اهو آواز ٻڌندي ئي هن پلنگ تي وار ڪيو، پر سندس ترار خالي هنڌ کي ڪپي ويئي. جيسين هن پاڻ سنڀالي هيڏانهن هوڏانهن ڏسڻ

Gul Hayat Institute

جي ڪوشش ڪئي. تيسين ڪو ماڻهو، پٽ ۾ لڳل دريءَ جو تاڪ کولي، درياءَ واري پاسي ٽپي ويو. هن به دريءَ ڏانهن لوهه ورتي— پر پوءِ هن مائٽي سنڌوءَ ۾ ڪنهن ماڻهوءَ جي ڪِرڻ جو ٻاٽانو پڙاڏو ٻڌو. هن دريءَ ۾ منهن وجهي هيٺ نهاريو: هڪ ٻيڙي تڪڙو تڪڙو انهن ڏانهن وڌڻ لڳي، جتي ماڻهوءَ جي ڪِرڻ جو آواز آيو هو. ان وقت سنگهارکي پنهنجي پويان ڪنهن ماڻهوءَ جي ساهه کڻڻ جو آواز ڪن تي پيو، پر هو اچانڪ ڏيئي دريءَ کان پري هٽي ويو. ايندڙ ترخان جو وار دريءَ جي چانئٺ ۾ کُپي ويو. سنگهار ٿورو اڳيان وڌي، هن کي پنهنجي پير سان هلڪي ٺوڪر ڏني. ترخان، دريءَ تان ٽاهڙجي، هوا ۾ ھٿوراڀون ڏيندي، وڃي درياءَ ۾ ڦهڪو ڪيو.

ڪمري ۾ ماٺ ٿي وئي. سنگهارکي پڪ ٿي ته گهڙيءَ کان پوءِ مرزا باقيءَ جا واهرو پهريدار يا انهن حملي ڪندڙن ترخانن جا سائي ڪمري ۾ ڪاهي پوندا. هو تيزيءَ سان دروازي ڏانهن ڀڳو. دروازي مان ايندڙ هلڪي ڪاڙهي روشنيءَ ۾ هن مرزا باقيءَ جي زال کي ٻوٽ پر ڪِريل ڏٺو، سندس ٽهسي ٻئي تي سندس ڏڙ هيڏان اچي وئي هئي. هاڻ هن کي پڪ ٿي ته دريءَ مان ٽپي ويل ماڻهو خود مرزا باقي هو. هن کي پنهنجي بيوقوفيءَ تي ڪاوڙ اچي وئي. اڄ سنڌ جو قاتل، آخوند صالح جو خوني، هڪ ڪوڙي جذبي جي ڪري هن جي هٿن مان نڪري ويو.

هن اوندهه ۾ ٻئي ترخان کي نهارڻ جي ڪوشش ڪئي. پنهنجي پويان ڪڙڪو ٻڌي، هن پٺيان نهاريو. ترخان اڳيان وڌي مرزا باقيءَ جي زال جي لاش کي سڌو ڪري، سندس ڳچيءَ ۾ ڪنن مان زيور ٻئي لاهڻ جي ڪوشش ۾ لڳل هو. هن سوچيو هي لالچي ڪتا، ڳجهن وانگر لاشن تان به نٿا ٽرن. پر پوءِ هڪ ئي ڌڪ سان هن جهڪيل ترخان جي سيسي ڌڙ کان ڌار ڪري ڇڏي. گهڙيءَ لاءِ ڪمري ۾ ماٺ ٿي وئي، پوءِ

ترخانن جي هڪ انبوهه جو ان ڪمري ڏانهن وڌڻ جو آواز هن جي ڪن تي پيو، ۽ هو وري منگهه هيٺ پهچي مٿي چڙهي ويو.

درياءَ ۾ ٽپندي، هو اهو ئي سوچيندو رهيو ته هو اڄ پنهنجو آدرش ڪن ڪوڙن جذبن ڪري وڃائي ويٺو هو. شرمساري ۽ لڄ کان هن جي اکين ۾ لڙڪ مڙڻ لڳا. جيڪڏهن هو مرزا باقيءَ کي ختم ڪري ڇڏي ها ته دنيا ائين ئي سمجهي ها ته ترخان پاڻ ۾ وڙهي مئا هئا، ۽ سنڌين تي اهو الزام ڪونه اچي ها. گهڙيءَ جي غلطيءَ مرزا باقيءَ کي حياتي موٽائي ڏني. اميرخان جي حويليءَ جي ديوار تي چڙهندي، الائي ڇو هن کي بار بار اهو خيال اچي لڳو ته هاڻ جيئڻ جائز آهي. آخوند صالح جي وير وٺڻ جو موقعو هٿ مان نڪري ويو. آخوند صالح جو نالو زبان تي ايندي ئي، هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ هن جو روح هن کي ملامت ڪرڻ لاءِ هن جي چوڌاري وسڻ لڳو هو، ۽ پوءِ الائي ڇو هن کي سوڀل ياد اچي ويو. شل، سوڀل اهو بدلو مرزا باقيءَ کان وٺي، پر سوڀل به هن جي ناڪاميءَ جو ٻڌي ڇا سوچيندو ؟ پر سوڀل ڇو ٻڌي؟ هو ڪنهن اهڙي طرف نڪري ويندو جتي هن جو ڪو به ساٿي سنگتي نه پهچي سگهندو! اهو سوچيندو هو ايليءَ جي ڪمري ۾ ٽپي پيو!

Gul Hayat Institute

١٠

آخوند نور محمد فجر جي نماز پڙهائي، واندو ٿي جماعتين ڏانهن ڏسڻ لڳو. سندس بلڪل سامهون هڪڙو پوڙهو ترخان دور ڪندي، اهڙيءَ طرح جهومي ۽ جهولي رهيو هو جڻ ته وجد ۾ اچي ويو هو. ڪل آٺ ڏهه جماعتي وڃي بچيا هئا، جن ڪي تلاوت ڪرڻ لڳا هئا. گهڻا تڻا نماز پڙهي هليا ويا هئا. جيڪي دور ڪري رهيا هئا، تن مان گهڻو تڻو سورا ترخان ئي هئا.

آخوند پاڻ به تسبيح پڙهندي، سوچڻ لڳو ته نمازون هي پڙهن، مذهب جو هر ڏڻ هي ڌوم ڌام سان ملهائون، مذهب جي نالي ۾ حڪومت هي ڪن، دين جو نالو ڪڍي زڪواتون ۽ ڏن هي وصول ڪن، ۽ ظلم ۽ ڪوس ڪرڻ ۾ به سڀ کان خونخوار جانور هي آهن. هر قسم جي ذلت هنن ۾ آهي، شرابي، زاني منافق هي آهن، ۽ الله سائين به هنن جو ساٿ ڏيندو اچي.

"نعوذ بالله.... استغفرالله!" هن جي وات مان ڏاڍيان نڪري ويو. "ڌڻي منهنجا، بخش ڪجان، منهنجي وات مان ڪفر جا ڪلما نڪري ويا!" ۽ هو وري اٿي سجدي ۾ ڪري پيو، ۽ ڪيترو وقت ڌڻيءَ در ٻاڏائيندو رهيو. سجدي مان اٿي، هن وري ان ترخان ڏانهن ڏٺو، جنهن جي دور ڪرڻ جو آواز سڄيءَ مسجد ۾ ٻُرڻ لڳو هو. آهستي آهستي ٿي ماڻهو دور ختم ڪري، آخوند کان موڪلائي، اٿندا ويا. آخر ۾ فقط آخوند ۽ اهو پوڙهو ترخان رهجي ويا.

پوڙهي ترخان مسجد خالي ڏسي قرآن مجيد بند ڪري، رحل سوڙو، سامهون جاري ۾ رکي موٽي آيو. آخوند وٽ پهچندي ئي هن هوريان چيو: "جيئي سنڌ، سائين!"

Gul Hayat Institute

آخوند نورمحمد کان چرڪ نڪري ويو. هو پنهنجن خيالن ۾ محو، گذريل ڏينهن جي حالتن تي سوچي رهيو هو. جيتوڻيڪ تسبيح سوريندي، سندس وات مان 'الله هو، الله هو' جو پڙڪو نڪرندو رهيو. مرزا جان بابا جي شورش، شاهه قاسم ارغون جو راتاهو، مرزا باقيءَ جو پنهنجي محل مان ٽپو ڏيئي ڀڄي وڃڻ، ۽ ترخان لشڪر ڳڏ ڪري مرزا جان بابا پويان وڃڻ، ۽ ٺٽي ۾ لشڪرين هٿان عام ڪوس جون ڳالهيون وَرَ وَرَ ڪري هن جي دل ۾ چير وجهنديون ٿي ويون. سنڌين جو رت پاڻيءَ وانگر وهي رهيو هو؛ سنڌين جون لاشون وچ شهر ۾ لٽڪي رهيون هيون؛ ڪنهن اڪڙ ٻڪڙ محلي ۾، جي سنڌين مقابلو ٿي ڪيو ته انهن گهرن کي باهيون ٿي ڏنائون. مرزا باقي جڻ ته ڇتي ڪتي وانگر چڪ وجهي رهيو هو. رڳو پنهنجي ڇتي رت نه سنڌين جي رت سان ڇنڊي وجهڻ لاءِ، سنڌي محلن ۾ مست هاٿي هڪلارائي ڇڏيا هئائين؛ ۽ ڪيترا سنڌي، ٻار ٻچا، وڏا ننڍا، انهن جي پيرن ۾ چيڀاٽجي چچرجي ويا هئا. آخوند نورمحمد جي اکين ۾ درياءُ اٿلندو ٿي آيو. "اي منهنجا مولا سائين، هي ڪهڙو انصاف آهي!" هو ورد ڪندي پنهنجي ڌڻيءَ سان شڪايتون ڪندو ٿي ويو؛ ۽ جڏهن هن "جيئي سنڌ" جو سلام ٻڌو، تڏهن هن کان چرڪ نڪري ويو. هن هيڏانهن هوڏانهن نهاريندي، ٻيڙي ترخان ڏانهن ڏٺو. ٻيڙي ترخان جي اکين ۾ نئون چمڪ مرڪي رهي هئي، ۽ هو آخوند جي سامهون اچي، سندس پير چمڻ لاءِ هيٺ جهڪي ويو. آخوند حيرت مان ترخان جي حرڪت ڏسندو رهيو، ۽ پوءِ سندس ڪنن تي اهو آواز آيو: "آءٌ دادن آهيان، سائين!"

آخوند جي مغز ۾ جڻ ڦيري پئجي ويئي، ۽ هن اٿڻ جي ڪوشش ڪندي چيو: "دادن.... تون!" پوءِ هن کي ڀاڪر پائيندي، نرڙ تي چمي ڏيندي چيائين: "ڇورا، هي ڪهڙو ويس ڪيو اٿئي. مون ته ذري گهٽ، تو سوڌو هنن ترخانن جماعتين کي پاراتو ٿي ڏنو!"

”سائين هن ويس کان سواءِ سلامت پهچڻ به ته مشڪل هو،“ دادن پنهنجي مٿي تان ڪلو لاهيندي چيو. پوءِ هٿ وجهي هٿرادو اڇي ڏاڙهي به لاهي ورتائين.

”ڇو ته اهي خبرون چئني پاسي ڦهلجي ويون آهن،“ آخوند تسبيح پنهنجي صدريءَ جي کيسي ۾ وجهندي چيو.

”ها سائين، مون کي اها خبر ملي هئي ته مرزا جان بابا جي شورش ناڪام ٿي وئي، ۽ ترخانن ٺٽي ۽ ٻين شهرن ۾ سنڌين کان وير وٺڻ شروع ڪيو آهي. مرزا باقي سمجهي ٿو ته مرزا جان رڳو سنڌين، خاص طرح سميجن، انڙن ۽ جاڙيجن جي چرچ تي بغاوت ڪئي آهي.“

”مون کان هن ڀيري وڏي چُڪ ٿي وئي. اڳيئين وانگر سنڌين جا جٿا، شهرن ۾ سنڌي ماڻهن جي بچاءَ لاءِ گڏ ڪونه ڪرايم. مون کي الائي ڇو پڪ ٿي وئي هئي ته خود ترخان لشڪري مرزا باقيءَ جي ظلمن خلاف اٿي کڙا ٿيندا. پر ائين نه ٿيو. مدرسن جي شاگردن کان جيڪي پڇو، سو ڪهاڻيون. پر آخوند صالح کان پوءِ شاگردن جي به دل لٿي پئي آهي!“ آخوند نورمحمد کان ٿڌو ٺوڪارو نڪري ويو.

”آخوند صالح کان پوءِ؟.... ڇو سائين، خير ته آهي؟ آخوند صالح کي ڇا ٿيو؟“ دادن کي ڪو وسوسو ويڙهي ويو.

”ظالمن آخوند صالح کي ان ڏينهن ٿي ڦاهيءَ چاڙهي ڇڏيو، جنهن ڏينهن مرزا جان بابا جو لشڪر ٺٽي ۾ داخل ٿي رهيو هو.“

”پر به ڇو؟“

”مرزا باقيءَ قندهار کان ڪي مولوي گهرايا آهن ته مدرسن ۾ زوريءَ فارسي پڙهائين. آخوند صالح کين پنهنجي دارالعلوم ۾ فارسي پڙهائڻ جي اجازت نٿي ڏني... الا، هاڻ اهڙو ماحول ڪٿان آڻينداسون... پٽ دادن، تون هاڻ سڀ ڪم ڪاريون ڦٽا ڪري، وڃ ٺٽي، ۽ وڃي آخوند صالح وارو دارالعلوم سنڀال. آءٌ چٺي لکي ٿو ڏيان....“ آخوند دادن جي اکين ۾ نهاريندي چيو.

Gul Hayat Institute

"پر سائين، دهليءَ وارو ڪم اڄ ۾ پيو آهي.... هي خط ملتان مان نواب سعيد اوهان لاءِ ڏنو آهي." دادن صدريءَ اندران خط ڪڍندي چيو.

"منهنجي نظر هاڻ ويئي.... تون ئي پڙهي ٻڌاءِ." آخوند کيس حڪم ڪيو.

دادن خط پڙهڻ لڳو، ۽ آخوند اکيون بند ڪري ٻڌندو ويو. نواب سعيد لکيو هو ته شهنشاهه اڪبر سڌو سنئون سنڌ جي معاملن ۾ دخل ڪونه ڏيندو. البت هو شهنشاهه اڪبر کي مرزا باقيءَ جي ظلمن کان آگاهه ضرور ڪندو. جيڪڏهن قنڌار بابت مرزا باقيءَ جون ايران سان ڳالهيون ثبوت سان اڪبر اڳيان پيش ڪجن ته ڪم ٿيي پوندو. شهنشاهه شايد ايندڙ بهار ۾ لاهور اچي، انهي هو قدمبوسي حاصل ڪري سنڌ بابت سندس ذڪر ڇوريندو. آخر ۾ هن مليل تحفن جو شڪريو ادا ڪيو هو.

"هون.... چڱو، اسان جون سو ڪڙيون پاڪڙيون هاڻ نواب سعيد تي به اثر ڪونه ٿيون ڪن.... ڀلا ملتان ۾ عام ماڻهن جو ڇا خيال آهي؟" آخوند ڪجهه سوچيندي چيو.

"ملتان وارا ظاهر آهي ته ترخانن جي حڪومت کان دهليءَ جي ٻانهپ کي وڌيڪ پسند ٿا ڪن. مغل شهنشاهت سان هن وقت جهيڙو بلڪل ڪونه گهرندا. البت جيڪڏهن سنڌ ۾ ڪا تحريڪ شروع ٿي ته هو هميشه وانگر پنهنجي وطن جي ماڻهن کي مدد ڏيڻ کان ڪونه لهرائيندا؛ سومرا، لانگاهه ۽ ڀيا راڄ ته پنهنجا ماڻهو به ڏيڻ لاءِ تيار آهن...!" دادن جواب ڏنو.

"سنڌ ۾ تحريڪ.... سنڌ ۾ تحريڪ! جڏهن به سنڌ ۾ ڪا تحريڪ ٿي هلي ته سنڌين جو جيئڻ مشڪل ٿيو پوي. هنن کي نڌڪو ڏسي، ترخان سندن ٻچن کي گهاڻن ۾ پيڙائيو ڇڏين، رهي مغلن کان سڌو سنئون مدد گهرڻ، سو سنڌ ۾ ڪيترا اهڙا ماڻهو آهن، جيڪي هڪڙي غلاميءَ مان نڪري ٻيءَ غلاميءَ ۾ وڃڻ نٿا گهرن. هو اهو ٿا چون ته ترخان ته سنڌ اندر محدود

Gul Hayat Institute

آهن. جيڪڏهن سنڌين ۾ ڪا منظم ۽ ڪي پختي بغاوت، ٺٽي کان ملتان تائين، پڙ ڪي آئي ته ترخانن کي ٽنڊي ڪيڻ اهڙو ڏکيو نه آهي، جيترو ان وقت ٿيندو، جڏهن مغل لشڪر ترخانن کي ڪيڏي، چانوٺي هڻي سنڌ ۾ ئي ويهي رهندو .... هڪ طرح سان هن جو چوڻ به صحيح آهي: مغل شهنشاهت سان وڙهڻ سنڌين کان زور آهي!"

"پر سائين، ترخان ته خوني آهن، ظالم آهن. مغل وري به مٿاهين طرح حاڪم رهندا: هي روز روز جي رتو چاڻ ته بند ٿي ويندي. سنڌين کي ڪا گهڙي سامت جو ساهه کڻڻ جو ته وجهه ملندو ...." دادن چڙ خفا ٿيندي چيو.

"پر مغل هڪڙو پيرو ڄمي ويا ته ڪين ٽڏڻ ناممڪن ٿي پوندو. ترخان ته پاڻ ۾ وڙهڻ ۾ پورا آهن: ڪين ڌڪي ڪيڻ اهڙو ڏکيو ڪونهي. هونئن به هو ايترا مضبوط نه آهن. جڏهن به ڪو حاڪم ظلم ڪرڻ تي سندرو ٻڌي ٻيهندو آهي ته اها سندس ڪمزوريءَ جي نشاني آهي: بلڪ انهن سمجهه ته هن جو موت ويجهو اچي پهتو آهي. هو انهن ٿو سمجهي ته ظلم ڪرڻ سان هو ماڻهن کي هيسائي سگهندو. پر اصل ۾ اهو ظلم ئي عام ماڻهن کي هڪبئي جي وڌيڪ ويجهو آڻي، آخري ڌڪ لاءِ تيار ڪندو آهي. رڳو سنڌين ۾ ٿوري تنظيم به پيدا ٿي پوي، ته ڪا پنهنجي فوج ناهي وجهن، ته هن ظالمن کي قنڌار جي واٽ ڏيکارڻ ڏکيو نه آهي." آخوند دل ئي دل ۾ آتسنا ناهندي چيو.

"جيسين تنظيم جو اوسڙو ڪندا سون، تيسين ترخان به ته قنڌار کان مڪرن وانگر لهندا ٿا اچن. ايران سان اندروني طرح ته سنڌن به ڪانه ٿي پوي. سنڌ ۾ سٽيو ٽڪر ڏسي، قافلن جا قافلا ٿا روز اچن!" دادن ڏند پيڙهيندي چيو.

"مون کي خبر آهي. قنڌار ۾ ايران بابت نواب سعيد واري ڳالهه به سچي آهي. مغل قنڌار هٿ ڪرڻ جا بهانا پيا ڳولين، مغلن تائين رڳو اها خبر پهچي ته مرزا باقي شاهه عباس

سان کھڙا پيو آشنا ڪري، ته مغل هڪڙو ڏينهن به ترخانن کي رهڻ ڪونه ڏين.... پر بيهه، هي خط پاڻهون سنگهار امير ڪوڪلتاش کان هٿ ڪري موڪليو آهي، مون کي ته ياد ئي ڪونه پيو. آخوند صالح پنهنجي ڪنهن ماڻهوءَ کان ان خط جي باري ۾ ٻڌو هو: ..!"

آخوند نورمحمد آئي، قرآن رکڻ واري جاري مان قرآن هيٺ منبر تي رکندي، جاري جي پوئين ڪاٺ جي تختي کي هڪڙي پاسي سيريو ته ان ۾ هڪ ٻيو جارو نظر اچڻ لڳو. هٿ وجهي آخوند ان مان هڪ فرمان ڪڍي، دادن کي ڏنو، ۽ چيائين: "پڙهه، متان ڪا ڪم جي ڳالهه هجي."

دادن فرمان کولي پڙهڻ لڳو. خط قنڌار جي حاڪم ڏانهن مرزا باقيءَ جو لکيل هو. ان ۾ حاڪم جي سوکڙين سان گڏ، ايران جي بادشاهه لاءِ به سوکڙين جو ذڪر هو، ۽ منجهس مغلن، خاص طرح اڪبر لاءِ، نفرت جو دل کولي اظهار ڪيل هو.

آخوند خط ٻڌي، هڪدم اٿندي چيو: "دادن، هي خط ضرور اڪبر تائين پهچڻ گهرجي. تون اڄ ئي دهليءَ روانو ٿي وڃ ڪنهن طرح دربار تائين پهچي، شهنشاهه کي سنڌين جي اطاعت جو يقين ڏيار. ترخانن تي اڪبري لشڪر ڪڙڪيو، ته پوءِ سنڌ جي آزاديءَ جو ڪو ٻلو ٿي پوندو!"

دادن کو جواب نه ڏنو. هو سنڌ جي آئينده جي خيالن ۾ محو ٿي ويو. ايترو وقت سنڌ کان ٻاهر رهيو هو، جو هن کي اهو اندازو ئي ڪونه هو ته سنڌ ۾ ڪيڏو محشر متل هو. هو محض ترخانن کي ڪڍڻ لاءِ، ۽ سنڌ کي هڪ نئون دور، سانت، ساڻهه سٿيءَ ۽ امن جي دور ڏيڻ لاءِ، مغلن جي مدد وٺڻ لاءِ تيار هو. سالن جا سال ملتان، لاهور، دهليءَ ۽ آگري ۾ رهي مغلن کي ترخانن جي ظلمن بابت ٻڌائيندو رهيو هو. مغل پنهنجي ڪامرانيءَ جي نشي ۾ چور، فقط همدرديءَ طور هن کي ٻه-چار اکر همت افزائيءَ لاءِ چوندا رهندا هئا. دادن کي خار ته ڏاڍا

ايندا هئا، پر وقت جو خيال ڪري، هو نمڻ وڌيڪ سندن خوشامدون ڪندو هو. درٻارين کي نت نوان تحفا، ۽ نيون نيون سوکڙيون پيش ڪندو هو. آخوند نورمحمد جا شاگرد هن لاءِ ڪٿان ڪٿان جا عجائب آڻي گڏ ڪندا هئا. هن کي الائي ڇو اڪبر ۾ اميد هئي ته هو سنڌ لاءِ ضرور ڪجهه ڪندو. اڪبري درٻار تائين پهچڻ لاءِ هن طرح طرح جا نسخا آزمايا هئا. سوکڙين پاکڙين کان وٺي سنڌ جي عملداريءَ جون لالچون آڇڻ جي باوجود هو اڪبري تخت تائين نه پهچي سگهيو. ان راهه ۾ هن کي جيڪي تجربا ڏسڻا ۽ سهڻا پيا، تن کي ياد ڪري اڄ به هن جا وار ڪانڊارجي ٿي ويا. خاص طرح هڪ واقعو اهڙو هو، جنهن هن جي زندگيءَ کي هڪ نئين موڙ ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. ان جي ياد ايندي ئي، هن جي دل الائي ڇو زور زور سان ڌڙڪڻ لڳي. وري آگري وڃڻ جو ٻڌي، هن جو ذهن سڀڪجهه وساري ويٺو، ۽ بيخيالو ٿي، هن آخوند نورمحمد کان موڪل ورتي. رستي تي هن کي وري اهو واقعو سربستو ياد اچڻ لڳو.

هو ٽئون ڀيرو آگري ويو هو، ۽ هڪ سنڌي سوداگر جي ويس ۾، هن اڪبري درٻار تائين پهچڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. هن ڪيترائي ڪيس، آجرڪون، لونگيون ۽ پٽ پٽيهر ان راهه ۾ نثار ڪري ڇڏيا، پر ڪٿان به ڪو اميد جو ترورو نظر نه آيس؛ ۽ هو دلشڪستو ٿي واپس ملتان وڃڻ جو سوچڻ لڳو. آگري جي آخري سير ڪرڻ ۽ گهوڙن جي بندوبست ڪرڻ لاءِ هو پنهنجي سراءِ کان ٻاهر نڪتو. آگري جي نين عمارتن ۽ محلاتن کي اچرج مان ڏسندو، پنهنجي ئي خيالن ۾، هڪ چمن ۾ گهڙي آيو هو. ڪا گهڙي ٿڪ ڀڃڻ لاءِ، سنگمرمر جي هڪ فوهاري جي ڪنڌيءَ تي ويهي رهيو. پنهنجي سفر ۽ هن مهم جي ناڪاميءَ تي سوچيندي، پنهنجي خيالن جي وهڪري کي ڇڏڻ ڇڏي ڏيڻ لاءِ فوهاري جي پاڻيءَ ۾ هٿ سان لهرون پيدا ڪرڻ

Gul Hayat Institute

لڳو. اوچتو هن پنهنجي پٺيان، ٺڪڙن ٺڪڙن قدمن جو آواز ٻڌو، ۽ پريان ڪنهن جي ڊوڙڻ جو آواز به هن جي ڪن تي پيو. ڦوهاري جي پٺيان سروَ جي وڻن جي هڪ گهاٽي قطار پريان، ڪنهن جي ٺڪڙي ٺڪڙي ساهه کڻڻ جو آواز اچڻ لڳو، ۽ پوءِ ڊوڙي ايندڙ قدم به اتي اچي روڪجي ويا.

"هاڻ ٻڌاءِ، تون ڪٿي لڪندينءَ؟" ڪنهن مرد کلندي فارسيءَ ۾ چيو.

"هيبت خان، توکي رب جو واسطو آهي، منهنجي پچر ڇڏ!" ڪنهن زناني آواز ليلائيندي چيو.

"اڄ مس مس ته اڪيلو ملڻ جو موقعو مليو آهي، سو ڪيئن وڃڻ ڏيو. بس، هڪ چمي عنايت ڪر، ۽ آءٌ ڪٿي وانگر ڀڄ اوڏيندو هليو ويندس،" مرداني آواز کلندي چيو.

"خدا جي واسطي، شرم ڪر! ڪا ڪنيز، يا ڪو خواجه سرا اچي ويو ته اسان ٻنهي جي سِرن جو خير ڪونهي!" زال ليلائيندي چيو.

"مون سڀ بندوبست ڪري ڇڏيو آهي. هت هن وقت ڪو به ماڻهو ڪونه ايندو. ڏس زيبا، آءٌ تنهنجي محبت ۾ ڪباب وانگر پيو پچان، ۽ توکي خيال ئي ڪونهي؛ ۽ تنهن کان سواءِ هن نوروز تي اسان جي مڱڻي جو به اعلان ٿي ويندو!" مرداڻو آواز اڳيان وڌندو رهيو. ان جي وڌڻ تي سروَ جي هڪ وڻ ۾ سرڙاٽ ٿيو، ۽ زناني آواز ۾ هلڪي ڪيڪ ان سروَ ۾ اٽڪي پيئي.

"تون پوءِ ايترو بي صبر ڇو ٿيو آهين. حضور خان دوران کان اڳواٽ ئي ڇو نٿو سڱ گهرين؟"

"لاهور واري واقعي کان پوءِ آءٌ خان دوران ۽ خود شهنشاهه جي نظرن ۾ اچي ويو آهيان. سو جي هن وقت سڱ گهربم ته جواب ملندم. پر حضور بادشاهه بيگم وعدو ڪيو آهي ته هن نوروز تي شهنشاهه کي راضي ڪري، مڱڻو ڪرائي ڇڏيندي...."

Gul Hayat Institute

”تہ پوءِ نوروز تائين ترس.... آءٌ پڇي، ڪاٿ تي وڃان. هاڻ وڃ، ڏاڍيءَ جي واسطي وڃ: جيڪڏهن ڪنهن ڏسي ورتو تہ منهنجي ۽ جان وينديءَ تہ تنهنجي بہ ....“

”پر زيبا، هاڻ مون کان انتظار نٿو ٿئي. مون سمورو انتظام ڪري ڇڏيو آهي. ٻاهر منهنجا خادم ۽ گهوڙا جهليو بيٺا آهن. تون مون سان گڏجي هل تہ هميشه لاءِ خان دوران ۽ شهنشاهہ کان محفوظ، ڪنهن اهڙي پرڳڻي ۾ هليا هلون جتي شهنشاهہ يا خان دوران جي ماڻهن جو پاڇولو بہ ڪونہ پهچي سگهندو. اچ، جانِ من ....“

”هيبت خان، ڏس، منهنجي ويجهو ايندين تہ آءٌ وٺي رڙيون ڪنديس! ڏس ... پري ٿي.... اٿي الا ... !“

هن جي ڪيڪ پڌي، مرداني آواز ٺهڪ ڏيئي چيو:

”جيترييون ڪيڪون ڪرڻيون هجنئي، سي ڪر.... محل ۾ هن وقت ڪير ٿي ڪونهي؛ جي آهن بہ تہ منهنجا ماڻهو اچ تہ “

زناني ڪيڪ وري سروَ جا وڻ لڏي، دادن جي ڪنن ۾ پهتي. هاڻ هن کان بہ رهيو نہ ٿيو. هو سمجهي ويو تہ غلطيءَ کان ڪنهن محل جي چمن ۾ گهڙي آيو هو، ۽ پاڻ کي ظاهر ڪرڻ موت کي سڏڻ هو. پر هن عورت جي ڪيڪن هن کي پاڻ ظاهر ڪرڻ تي مجبور ڪري وڌو. هو ٽپ ڏيئي آيو، ۽ سروَ جي وڻن وچان لنگهي، اتي پهتو جتان آهي آواز اچي رهيا هئا. هڪ جامڙد مغل، هڪ نهايت حسين نازنين جي ٻانهن پويان ورائي، کيس چمي ڏيڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. دادن کي ڏسي، هن کان ڇرڪ نڪري ويو، ۽ هن ڇوڪريءَ کي ڇڏيندي، ترار ڇڪي ڪڍي.

”تون ڪير آهين، مردود؟ ٻانهان ٿو تہ توکي ڪنهن هتي آندو آهي....“ هيبت خان غضبناڪ آواز ۾ رڙ ڪري چيو.

”مسافر آهيان. رڙيون ٻڌيم تہ هليو آيس،“ دادن مختصر جواب ڏنو.

”هتان هڪدم هليو وڃ، نه ته...“

”آءٌ پاڻهي هليو وينديس: پهرين تون هن کي وڃڻ ڏي ته آءٌ به هليو وينديس.“ دادن فارسي اهڙيءَ طرح ڳالهائي رهيو هو، ڄڻ مادري زبان هُجيس.

”هاڻ سمجهيم زيبا، ته تون ڇو مون کان لهرائيندي آهين! تو پنهنجي لاءِ اڳي ئي ڇڪُهه ڇونڊي رکيو آهي، ۽ سو به هڪ ڏاڙيون...“ ڪاوڙ کان هيبت خان سڄو ڏڪڻ لڳو هو. هن ترار آپي ڪندي چيو: ”آءٌ تنهنجي هن يارکي هميشه لاءِ دوزخ جو منهن نه ڏيکاريان ته منهنجو نالو هيبت خان نه آهي!“ ائين چئي هن دادن تي وار ڪيو.

دادن ڦڙتيءَ سان هڪ پاسي هٽي ويو. هيبت خان لڳاتار هن تي وار ڪندو ويو، ۽ دادن هر وار خبرداريءَ سان بچائيندو پوئتي هٽندو ويو. سروَ جي وڻن مان ٿيندو، هو ڦوهاري تائين هٽي آيو. هيبت خان پنهنجا وار خالي ويندا ڏسي، ڄڻ چڙتو ئي پيو، ۽ اڳي کان اڳرو تپ ڏيئي وار ڪرڻ لڳو. ڇوڪري ڊپ کان پيلي ٿي ويئي، ۽ دل ئي دل ۾ ڪنبندي، مسافر جي جان وڃڻ جو منظر ڏسندي رهي. هيبت خان خود اڪبر جي شهزور دوستن مان هو. ٻيئي ڪڏجي نپنا هئا. هن جي تيزي بازيءَ ۽ تلوار جي وار جي هاڪ سموري ملڪ ۾ ڦهليل هئي. هوءَ اهوئي سوچيندي رهي ته هن جي ڪري، هڪ غريب مسافر جي جان قربان ٿي رهي هئي.

دادن پاڻ بچائيندي، ڦوهاري جي دڪي جي آڏ ڪ وٺي بيهي رهيو. هيبت خان هن کي دڪي ۾ قاتل ڏسي هڪ ڀرپور وار ڪيو. دادن وري به ڦڙتيءَ سان هٽي ويو. هيبت خان جي ترار ڪڙڪاٽ ڪندي، سنگمرمر جي دڪيءَ ۾ وڃي ڪتي، ۽ دڪيءَ جا ڇوڏا ڇورو بنجي آسپاس اڏامڻ لڳا. ان مهل دادن پنهنجي تنگ اڳتي وڌائي، هيبت خان جي پير کي هلڪي اڙي هڻي. هيبت خان جون ٻيئي ٽنگون مٿي کڃي ويون، ۽ هو دڪي تان

آئلي وچي ڦوهاري جي پاڻيءَ ۾ ٻوٽ ٻر ڪريو. ترار سندس هٿ
مان ڇڏائجي ويئي. دادن جهٽ ڏيئي ترار کڻي ورتي.

هيبت خان پاڻيءَ ۾ ڪرڻ سان گهبرائجي ويو، ۽ هاڻ
مسافر جي هٿ ۾ ترار ڏسي هيڪاري اوسان خطا ٿي ويس، ۽
هو ٽڪڙو ٽڪڙو اٿي، ٿمندڙ ڪپڙن سان، حوض جي ٻئي پاسي
کان نڪري وٺي ڀڳو. هن کي ائين ڀڄندو ڏسي، ڇوڪريءَ کي
به کِل اچي ويئي، ۽ هوءَ وڌي دادن ڏانهن آئي.

دادن ڪنڌ هيٺ ڪري ترارکي غور سان ڏسندو رهيو.
سون چانديءَ سان مڙهيل مٺي سان خوبصورت ترار هن جي
هٿن ۾ عجيب ڏکئي وجهي ڇڏي. ڪاش، سنڌين وٽ هھڙيون
تراريون هجن، ته ترخان ڪڏهوڪا لنگهون ڪاهي ٺٽي رکي
قنڌار وڃي ساهه پٽين ها. ڇوڪريءَ جو پاڇو پنهنجي پيرن تي
پوندو ڏسي، هو ڄڻ ڪنهن خواب مان جاڳي پيو. هن ترار
ٻنهي هٿن سان هن کي پيش ڪندي چيو: "اجازت هجي ته هيءَ
خوبصورت ترار آءٌ اوهان کي پيش ڪريان. منهنجي هيءَ ڪنهن
ڪم جي ڪانهي!"

نازنين غور سان هن کي ڏسندي رهي. هن جي اکين ۾
نه ڪي اٿاهه گهرايون هيون، ۽ هن مرد جي منهن تي ڪنهن
عجيب ڏک جي ڇايا هئي، جنهن هن جي منهن کي هڪ نئون
حسن، نئين مردانگي بخشي ڇڏي هئي. زيبا ڪنهن حسين ۽
ڪيرو مغل ڏٺا هئا، پر جيڪا ٻلائي هن منهن ۾ هئي سا هن
ڪڏهن نه ڏٺي هئي. الائي ڇو هن جي دل چاهيو ته پنهنجي
خوبصورت هٿن سان ان منهن تي ڪراڙي پائي، ان ڏک جي
ڇايا کي هٽائي ڇڏي. پر اهي خيال پاڻ تائين رکندي هن چيو:
"تراريون مڙسن کي سونهن! ۽ هيءَ ترار ته هيڪاري توکي
وڌيڪ سونهندي، مسافر!"

"ترار پاڻ وٽ رکي، سڄي مغل لشڪر کي پاڻ تي ٻر
ڪرڻ ڪونه ٿو چاهيان. آءٌ سڀلاڻي ماڻهو آهيان، مون کي ترار

Gul Hayat Institute

ساڻ ڪهڙو ڪم. چگو، آئون هلان ٿو،" هن وڃڻ لاءِ وک کڻندي چيو.

ڇوڪريءَ هن کي ويندو ڏسي، ڪٺي پاڻهن کان جهليس.
"مسافر، تو مون تي ايڏو احسان ڪيو آهي: ٻڌاءِ ته آءٌ توکي ان جو ڪهڙو انعام ڏيان...."

دادن هن ڏانهن نهاريو. مغل حُسن ۾ هندي آميزش جو هيءُ شاهڪار پاڻ ئي هڪ وڏو انعام هو. ڪنڌيون اکيون، گلاب جي پنکڙين جهڙا سنها چپ ۽ هيءَ اڻلون ڪانهندڙ ڇاتي! پر عورت جو تصور به هن جي خيالن کان ڪوهين ڏور هو. هن ڪلي چيو "احسان انعام لاءِ ڪيو وڃي ته اهو احسان ڪيئن ٿيو؟ تنهن کان سواءِ مون اوهان تي ڪوبه احسان نه ڪيو آهي. پاڻ ڏوهاري آءٌ آهيان جو هڪ عام باغ سمجهي آءٌ اوهان جي محل جي چمن ۾ گهڙي پيو آهيان!"

"نه نه، تنهنجو ڪهڙو ڏوهه؟ دروازي تي پهريدار به نه ڪونه هو. اڄ شهزادي جي سالگرهه جي جشن ۾ سڀ ڪنيزون ۽ پهريدار به ويا آهن..."

"مون کي اتي هيبت خان سان ملڻ جو ڊپ هو، ان ڪري نه ويس. مون کي اتي نه ڏسي، هت هليو آيو."

دادن ڪجهه سوچيندي چيو: "جيڪڏهن پڇڻ برو نه لڳي ته ٻڌائي ڪري اهو ٻڌايو ته اوهين ڪير آهيو ۽ هي محل ڪنهن جو آهي؟"

"آءٌ زيبا خانم آهيان. حضور خان دوران نواب مجاهد خان جي ڌيءَ. هي محل حضور جن مون کي ۽ منهنجي ماءُ کي بخشي ڇڏيو آهي...."

دادن ڪجهه سوچ ۾ پئجي ويو. خان دوران مجاهد خان جي ڌيءَ — اهو مجاهد خان، جو اڪبر جي ساڄي پاسي هو، جنهن جي ڳالهه تاريخ خود شهنشاهه کي ڏکي لڳندي آهي.

"اجنبي، تون ڇا پيو سوچين؟" زيبا جي آواز ۾ ميٺاج اونجي آيو.

"توهان مون کي انعام جي آڇ ڪئي آهي: مون کي ڪنهن اِنعام اڪرام جي خواهش ڪانهي، پر توهين مون تي به هڪ احسان ڪري سگهو ٿيون!"

زيبا خوشيءَ کان ٽڙي پئي، ۽ هن دل ئي دل ۾ چيو: "اجنبي، الائي ڇو، تون مون کي ڏاڍو وڻي ويو آهين. تون جيڪڏهن چاهين ته منهنجي جان به حاضر آهي؟" پر هن ڏاڍيان چيو: "جيڪي چوندين، سو ٿيندو...."

"حضور خان دوران سان هڪ ملاقات!"

"بس؟" هن حيرت مان چيو، ۽ پوءِ ڪجهه سوچيندي چيائين: "پر ڇا جي لاءِ؟"

"انهن ئي.... مون ٻڌو آهي هن جي سيني اندر هڪ انسان جي دل ٿي ڌڙڪي، جنهن ۾ انسان لاءِ پيار ۽ ظالمن لاءِ نفرت جا خزانا آهن. اهڙي انسان سان ملڻ خوش نصيبي آهي!" هن پنهنجي اصل مقصد کي راز ذات کان اڪائڻ ئي مصلحت سمجهي.

"پر تون آهين ڪير....؟ ڪپڙن ۽ ڳالهين مان ته تون ڪنهن دور ديس جو ماڻهو ٿو لڳين. مسافر، مون تي ڀروسو ڪر ته آءٌ به تو تي ڀروسو ڪري سگهان!" هن دادن جي اکين ۾ نهاريندي چيو. انهن اکين ۾ هاڻ ڪيتريون ڳالهيون پاسا ورائي رهيون هيون.

"مون تي ڀروسو ڪرڻ مان مطلب....؟" هن پڇيو.

"حضور خان دوران جا ڪيترائي دشمن آهن...." ۽ پوءِ هن آهستي چيو:

"شاهي دربارن ۾ حسد کان ڪو به ماڻهو بچيل نه آهي. آءٌ نٿي چاهيان ته بنان ڇاڇاڇا جي، ۽ اڳواٽ معلومات جي آءٌ حضور جن سان ڳالهه ڇوريان. تون مون کي پنهنجي متعلق ٻڌاءِ" زيبا هن کي لڳاتار جاچيندي، دل ۾ هٺندي چيو.

Gul Hayat Institute

دادن به ڪنهن اونهي خيال ۾ سمائجي ويو. خيال جي سونهن هن جي لفظن ۾ اوتجي آئي: ”آءُ ان ديس کان آيو آهيان، جتي هڪ سونو درياهُ ٿو وهي، جنهن جا ڪيت سون آهائين ٿا، جتي جا ماڻهو پاڻ ۾ پيار ۽ قرب ونڊڻ کان سواءِ، جانورن— ڍڳين، مينهن، گهوڙن ۽ اٺن کي پالئين ٿا، ڇاڪاڻ ته پيار ۽ محبت کان سواءِ هنن کي ٻئي ڪنهن جذبي جي خبر ئي ڪانهي. اهي محبتي، سچاجها ماڻهو هينئر قنڌار کان آيل ترخانن ۽ ارغونن جي غلاميءَ ۾، محبت کان وانجها ٿيندا وڃن، نفرت سکندا وڃن، هنن ڪڏهن به اهو نه سوچيو هو ته انسان ٻئي انسان تي ظلم به ڪري سگهي ٿو. پر ارغونن ۽ ترخانن هنن اڳيان ڪجهه اهڙا مثال قائم ڪيا آهن، جوڪي آئيندي هلي شايد هنن کي به آزمائڻا پون. آءُ چاهيان ٿو ته ان کان اڳ آءُ مغل سلطنت جي ضمير کي جهنجوڙي جاڳايان، ۽ کين ان تي آماده ڪريان ته هو منهنجي ديس جي ماڻهن کي، غلاميءَ جو ڳٽ ڳچيءَ مان لاهي ڦٽو ڪرڻ ۾ مدد ڪن....“

هو جذبات جي انهيءَ ڌارا ۾ ائين وهي لڳو، ڄڻ هن جي اڳيان هڪ زائغان بدران سموري انسانذات موجود هئي، جنهن کان هو سنڌ لاءِ مدد گهرڻ آيو هو. سنڌ جو نالو، سنڌ جا ڪيت ۽ سنڌ جا وڻ ٽڻ ياد ڪري، هن جي اکين ۾ هڪ نئين جوت جاڳي آئي هئي، ۽ ان جوت مان اڻ لکا لڙڪ ليئا پائي تي هئا.

زيبا هن رُخ لاءِ بلڪل تيار نه هئي. اجنبيءَ جو آواز هن تي ڪاري ڪندو هن کي پنڊ پهڻ بڻائيندو ويو، ۽ هوءَ اها دعا گهرندي رهي ته خدا ڪري هو پنهنجي ڪهاڻي ائين بيان ڪندو رهي، ۽ هوءَ هن کي ائين ڏسندي ٻڌندي رهي، ۽ ائين رات پنجي وڃي؛ ۽ پوءِ هوءَ هن ٿڪل دکي مسافر کي سجايل سيج تي ويهاري، پاڻ سندس پيرانديءَ کان ويهي، کوس پنهنجي ڪنهن درد جون حڪايتون ٻڌائڻ لڳي: هوءَ حڪايتون ٻڌائيندي

Gul Hayat Institute

رهي، ۽ هو اهي حڪايتون ٻڌندو رهي — ۽ ائين سموري زندگي گذري وڃي. هر درد جي حڪايت بند ٿي ويئي، ۽ هن ڏٺو ته اجنبيءَ جي اکين ۾ ڏک جا پاڇولا وڌيڪ گهرا ٿي ويا هئا.

”ڪٿي آهي محبتي ماڻهن جو اهو ديس؟“ هن مرڪندي پڇيو

”دور، آسمانن جي هُن پار .... ۽ ان جو نالو آهي سنڌ!“ دادن به مُرڪ جو جواب مرڪ سان ڏنو.

”۽ ان ديس جا ماڻهو، تون چئين ٿو ته محبت کان سواءِ ٻيو ڪجهه نه ڄاڻن؟ مون انهن جو هڪڙو ئي ماڻهو ڏٺو آهي، ان کي الائي محبت جي ڪيتري خبر آهي....“ هن جي چپن تي هڪ شوخ ۽ چنچل مرڪ ڦهلجي ويئي.

”ظلم خلاف وڙهندي، هن کي به سڀڪجهه وسري ويو آهي ...“ دادن جواب ڏنو.

زيبا هن اجنبيءَ جي منهن تي ڏک جا پاڇولا وري ڏسي نٿي گهريا، ان ڪري هن شوخي ڇڏي چيو: ”اڄ رات ٿي حضور سان ڳالهه ڇيڙينديس. تون سڀاڻي صبح جو مون کي وري هٿ ملج .... چوبدار توکي ڪونه روڪيندا!“

دادن هن ڏانهن نهاريو. زيبا جي اکين ۾ هڪ نئين گهرائي ٻي وئي هئي، ۽ دادن کي اهي اکيون ڏاڍيون پياريون لڳيون. ن جي دل ۾ اها آرزو جاڳي لڳي ته هو انهن اکين کي هٿ لائي، چُمي ڏسي، انهن گهراين کي محسوس ڪري سگهي.

اوچتو پرديان ٽن. چئن ماڻهن جي ڊوڙڻ جو آواز ٻڌي، ٻنهي ڪنڌ ورائي نهاريو. هيبت خان پنهنجن ٽن ماڻهن سان هنن ڏانهن وڌندو ٿي آيو. زيبا خالم گهبرائجي ويئي، ۽ هن تڪڙ سان دادن جي ٻانهن ۾ هٿ وجهندي چيو: ”اِهي هنن کي روڪڻ جي ڪوشش ٿي ڪريان. تون ڪنهن طرح کسڪي وڃڻ جي ڪوشش ڪر!“ هوءَ سچي ٿڙڪي رهي هئي، ۽ هن جو آواز ڳرو ٿي ويو هو.

الائي ڇو دادن هن کي ڪاهن ۾ ٻانهن وجهندي چيو : ”خانم، منهنجي ڳڻتي نہ ڪر. تون منهنجي اکيان هجين تہ سون کي هيبت خان جي سموري لشڪر جي بہ پرواهہ ڪانهي.“

”پر تون وڙهي ڪيئن سگهندين؟ هي اول درجي جا ظالم آهن!“ هن اڃا جملو پورو مس ڪيو تہ هيبت خان جي رڙ ڪن تي پيس: ”گرفتار ڪريو هن ڪميڻي کي!“

هيبت خان پاڻ تورو پرپرو بيهي رهيو، ۽ هن جا همراهہ ترارون ڪڍي، هن ڏانهن وڌيا. دادن جڻ ٽوڪ ڪندي چيو: ”هيبت خان، مڙس مڙس جو مٽ آهي. تون مقابلو ڪرين ها تہ ڪا ڳالهہ بہ هئي. هي ڀاڙي جا خچر ڇو وٺي آيو آهين؟“

زيبا کي تورو پوئتي هٽائي دادن اڳيان وڌي آيو، ۽ ٻنهي هٿن سان ترار هن جي همراهن کي اهڙي طرح آڇي، جڻ هو گرفتاريءَ لاءِ پاڻ کي پيش ڪري رهيو هو. زيبا حسرت ۽ ڊپ کان هن کي ڏسندي رهي. ٽنهي مغل، هن کي پيش پوندو ڏسي، هيبت خان ڏانهن ڏسڻ لڳا. هيبت خان وري بہ واڪو ڪري چيو: ”هن کي چوڪنيو هڏي، پاڻ سان وٺي هلو. هن کي سزا اسين پاڻ ڏينداسون!“

ٽنهي مغلن ترارون ميائن ۾ وجهي ڇڏيون، ۽ هن کي ٻانهن کان وٺڻ لاءِ اڳتي وڌيا. هڪڙي هڪڙيءَ ٻانهن ڏانهن هٿ وڌايو، ٻئي ٻيءَ ٻانهن ڏانهن. ۽ ان گهڙيءَ، هن ترار سان هٿ ڪڍي ڇڏيا، ۽ هٿ آيا ڪري، مغلن ڏانهن وڌايا. ٻنهي مغلن جون ڳچيون هن جي هٿن ۾ اچي ويون، ۽ هن ڪاهن کي جهٽڪو ڏيئي، ٻنهي هٿن کي هڪٻئي جي ويجهو آڻي ڇڏيو. ٻنهي مغلن جا مٿا اهڙي زور سان ٽڪرايا، جو ٻنهي جي اکين ۾ ڏينهن ڇانئجي ويو. ٻنهي جي ٻڪي دانهن باغ جي وڻن ۾ پڙاڏا وجهي ڇڏيا. مغل بي سڌ ٿي، اتي ئي ڪري پيا. ٽيون مغل سمجهي نہ سگهيو تہ اهو ڇا ٿيو. هو ڪجهہ سوچي تنهن کان اڳ دادن پنهنجي هٿ ڪڍي ڪمربند ۾ وڌس، ۽ ڪنهن ڪريءَ

Gul Hayat Institute

جي ڦر ۽ وانگر ڪٿي ملي ڪنيائين. مغل هن جي متان چڙهيون هٿڻ لڳو. دادن هن کي هٿن ۾ ئي لالونءَ وارو ڦيرو ڏيئي، ڪٿي هيبت خان ڏانهن اڇلايو. هيبت خان گهڻو ئي پاڻ بچائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر مغل مٿس چپ وانگر اچي ڪريو. هيبت خان به ٺاهوڙجي ٻئن پر وجهي ڦهڪو ڪيو. مغل به ڪِرو ڍرس هو، تنهن جي زور سان متان اچي ڪيرڻ سان. هيبت خان جي ڪياڙيءَ ۾ ايڏو زوردار ڌڪ لڳو جو هن جي اکين ۾ ڪاڙها پيلا ترورا ڇانئجي ويا. دادن نتڙي ترار ڪڍي ورتي، ۽ آهستگيءَ سان وڌي، هنن تائين آيو. ترار جي چهنب هيبت خان جي نڙيءَ تي رکندي چيو: ”هيبت خان، مون کي ڪنهن انسان جي خون وهائڻ کان سخت چڙ آهي. پر جي وري تو ڪا بڇڙائي حرڪت ڪئي آهي، ته هيءَ ترار تنهنجي نڙگهٽ جي پار هوندي.... اٿو، نڪرو هتان.... آءٌ وري اوهان جي بڇڙي شڪل هت نه ڏسان!“ دادن ائين ڳالهائي رهيو هو جڏهن اهي تائين هن کي ڪاوڙ نه آئي هئي.

زيبا اچرج سان اهو سڀ ڪجهه ڏسندي رهي. هن کي پنهنجي اکين تي اعتبار نه پئي آيو. جنهن نموني هن مغل کي مٿي کنيو هو، ان مان ائين ٿي پاتيو، ڄڻ هن لاءِ اها ته ڪا هارائي ڳالهه هئي. هن مغل دربار جي اڪثر پهلوانن ۽ ويڙهاڪ جوڌن جوانن کي ڏٺو هو، پر ايتري اطمينان سان وڙهندو هن ڪنهن کي به ڪونه ڏٺو هو. جڏهن دادن ولس موٽي آيو، تڏهن هن جي اکين ۾ هن لاءِ هڪ نئون پيار پرجي آيو. هن جي دل چاهيو ته هوءَ انهن مظبوط ٻانهن ۾ سمائجي وڃي، پر حيا هن کي روڪي ورتو: خبر نه آهي اجنبي ڇا سمجهي!

”جيڪڏهن تنهنجي ديس جا سڀ ماڻهو تو جهڙا آهن ته پوءِ ته مغل شهنشاهت به ان کي غلام نٿي بڻائي سگهي، اي عجيب مسافر!“ هن چوڻ چاهيو، پر چئي نه سگهي: ۽ هن جي اکين ۾ ڪجهه ڳولهيندي رهي. دادن ڪنهن عورت جي اکين ۾ نهارڻ سکيو ئي ڪونه هو. الائي ڇو هن کي پنهنجو وجود

هاڪو ٿي، تحليل ٿيندو محسوس ٿيو. هن ڪاني چيو: ”خدا جي واسطي، پنهنجي انهن اکين کي جهل، نه ته آءٌ بي سڌ ٿي ڪري پوندس!“

زيبا به کلي ڏنو. هيبت خان کي جيئندان مليو ته ٽڪڙو ٽڪڙو ٻاهر نڪري ويو. زيبا هن سان گڏجي دروازي تائين آئي، ۽ چيائين: ”اجنبي، آءٌ صبح جو ناشتي تي تنهنجو انتظار ڪنديس. منهنجي ڪنيز توکي ٻاڏهي وٺي ايندي. صبح جو آ[illegible] حضور خان دوران سان ملاقات جو پڻ ٻڌائيندس....“

”جو حڪم....“ دادن چيو.

”پنهنجو خيال رکجان.... هيبت خان ڏاڍو ڏنگو ماڻهو آهي،“ زيبا ويندي ويندي جڻ ڪيس ياد ڏياريندي چيو.

دادن ڪافي اڳتي نڪري اچڻ کان پوءِ، وري پوئتي نهاريو.

هوءَ اڃا تائين دروازي تي بيٺي هئي. هن کي نهاريندو ڏسي زيبا جو هٿ مٿي کڄي ويو. الائي ڇو، دادن کي پنهنجو هٿ به مٿي کڄندو محسوس ٿيو، ۽ جواب ۾ هٿ لوڏيندي، هن وري پنهنجي واٽ ورتي. هو الائي ڪيترو وقت بي مقصد ۽ اجايو هيڏانهن هوڏانهن گهمندو رلندو رهيو. هن کي پنهنجي من ۾ هڪ عجيب بي آرامي محسوس ٿي رهي هئي. هن کي ڪڏهن به اهڙو احساس پيدا نه ٿيو هو، ۽ هو سوچڻ لڳو ڇا قصن ڪهاڻين وانگر آءٌ به نازنين کي پنهنجي دل ڏيئي ويٺو آهيان؟ پر هن لاءِ نه پيار ۽ پريت جو سوال ئي ڪونه ٿي پيدا ٿيو. هن جي محبت ته فقط هڪڙي ئي هئي: سنڌ.... سنڌ! هن کي ٻئي ڪنهن هستيءَ سان محبت ڪرڻ لاءِ نه فرصت هئي، نه دل! جيسين سنڌ آزاد نه ٿي هئي، تيسين هن جو تن من دل دم ٻئي ڪنهن پاسي لڙڻ لاءِ تيار ئي نه هئا!

سراءِ ۾ پهچي هن ماني گهرائي کاڌي. سراءِ جو مالڪ هن کي اڃا اتي ئي ڏسي حيران ٿي ويو. هو صبح لاڪون غائب هو، ۽ هن چيو هو ته هو اڄ ئي سنڌ موٽي ويندو. ماني

ڪاٿي، هو پنهنجي ڪوٺڙيءَ ڏانهن موٽي آيو. الائي ڇو هن کي ڪو خيال آيو، ۽ هن بستري تي وهاڻو رکي، مٿان اجرڪ وجهي ڇڏي. پاڻ، ڏيو وسائي، سڄو کيس ۾ ويڙهجي، هڪ ڪنڊ ۾ . ي ماري ويهي رهيو. هن جي دل ۾ رکي رکي زيبا، پنهنجي سموري رعنائين سان لهي ٿي آئي، ۽ هن ائين ٿي ڀانيو ڄڻ ڪا پراڻي وسريل ڳالهه هن کي ياد اچڻ لڳي هجي. اهو احساس ايترو نئون ۽ دل لڀائيندڙ هو، جو هن ان کي وسارڻ به نٿي گهريو. هن اکيون بند ڪريا، پنهنجي سموري جسم ۾ ان احساس کي ڊوڙائڻ ٿي گهريو.

ڪجهه وقت ائين زيبا جي خيالن سان دل وندرائيندي، هن در پٺيان آهٽ ٻڌي. هو اٿي ويهي رهيو. ايترو وقت اوندهه ۾ ويهڻ ڪري هن جون اکيون اوندهه جون عادي ٿي ويون هيون. هن ڏٺو ته هڪ شخص هوريان هوريان، پير پير ۾ پائي وڌندو آيو. اوچتو ان شخص پنهنجو هٿ مٿي ڪيو. هڪ سنهي آبدار خنجر جو ڦر اوندهه ۾ گهڙيءَ لاءِ چمڪيو، ۽ هند تي رکيل وهاڻي ۾ کپي ويو. عين ان گهڙيءَ، پٺن تي هلندي، دادن هڪڙي هٿ سان ڪٺي ڪچيءَ کان جهليو، ۽ ٻيو هٿ ڪٺي سندس وات تي ڏنائين. ان اوچتي حملي تي هن ماڻهوءَ جا اوسان خطا ٿي ويا. خنجر کي اتي ئي ڇڏي، هن پنهنجو وات ڇڏائڻ لاءِ ٻئي هٿ دادن جي ٻانهن ۾ وجهي زور لائڻ شروع ڪيا. پر جيئن پوءِ تئن دادن جو ڪچيءَ وارو هٿ وڌيڪ پيڙجندو ويو، ۽ هن ماڻهوءَ جون بچاءَ جون ڪوششون هري هري ٿي ڍريون ٿينديون ويون. جڏهن دادن سندس جسم پنهنجن هٿن ۾ لڙڪندو محسوس ڪيو، تڏهن هن کي پنهنجي بستري تي ليٽائي ڇڏيائين. بستري هيٺان رسو ڪڍي، کيس چوکنڀو ٻڌي، سندس وات تي ڪپڙو ٻڌي هن کي هڪڙيءَ ڪنڊ ۾ ڇڏي ڏنائين؛ ۽ پاڻ هند ٺاهي بالم تي سمهي رهيو.

پرهه جو سوير ئي هن جي اک کلي. هن پنهنجي ڪوٺڙي

تي نظر وجهندي، پنهنجي قيديءَ کي ڏٺو. قيدي جاڳي رهيو هو، ۽ حيرت ۽ ڊپ مان هن طرف ڏسڻ لڳو. هن کي چڱي ريت پڪ هئي، ته اڄ شرط دادن کيس هميشه لاءِ پورو ڪري ڇڏيندو. دادن اوٻاسيون ڏيندي اٿيو، ۽ خنجر ڪڍي پنهنجي قيديءَ ڏانهن وڌيو. قيديءَ جي بدن ۾ ٿڙڪڻي اچي ويئي، ۽ بند ٿيل وات مان گهگهي آواز سان هن کي خدا ۽ رسول جا واسطا وجهڻ لڳو. دادن مرڪندو، هن جي ويجهو پهتو، ۽ نوڙي ڪپيندي، کيس آزاد ڪندي چيائين: ”مون اڄ ڪنهن مغل جي جان وٺڻ تي قسم کنيو آهي. ان ڪري توکي جيئدان ٿو ڏيان. هيبت خان کي منهنجا سلام ڏج. پر وري جي مون توکي ڪڏهن پنهنجي سامهون ڏٺو ته ڪوبه بخشيندو سان هئا ماڻ ٿر هتان، متان منهنجو ارادو نه بدلجي وڃي!“

قيدي حيرت مان هن کي گهوريندو رهيو، ۽ ڪاڳهڙي پنهنجيءَ جاءِ تان چريو به ڪونه. دادن ڪلي چيو: ”توکي پنهنجي بچڻ جي اڃا پڪ ڪانهي. پر مهان لر منهنجي منهن تان: ڇا ياد ڪندين ته ڪنهن سنڌي سوڍي سان ڪم پيو هو!“

قيدي اچرج مان هن ڏانهن ڏسندو، پوئتي هٽندو، لڏوهه ٻاڻي دروازي مان نڪري ويو.

سج چڙهيو ته دادن به تيار ٿي، سراءِ جي مالڪ کان گهوڙو هٿ ڪري، زيبا جي محلات ڏانهن روانو ٿيو. محل جي دروازي تي هڪ پهريدار اچي سندس گهوڙي جي واڳ جهلي. گهوڙي تان لهي، هو ٻئي پهريدار سان گڏ اندر داخل ٿيو. ڪجهه پنڌ اڳيان هلڻ کان پوءِ، پهريدار ادب سان کيس اڳتي هلڻ جو اشارو ڪري، پاڻ اتي ئي بيهي رهيو. واٽ ويندي ٻنهي طرفن کان تازن ڪڙيل گلن جي خوشبوءِ ٿي سوگهندي، هو محل جي ڏيڍيءَ تائين پهتو. هڪ ٻانهي اڳي ئي موجود هئي، تنهن تقريباً سجدو ڪندي چيو: ”خانم، اوهان جي منتظر آهي!“

ٻانهيءَ سان گڏجي هو محل اندر داخل ٿيو. محل جي

رنگ روپ هن جي اکين کي کيرو ڪري ڇڏيو. نوري نوري ٻنڌن تي، آڇي، ڳاڙهي ۽ قرمزي پٿر جا تخت، دڪا ۽ چبوترا ٺهيل هئا، جن جي مٿان بيحد سهڻا سهڻا بُت ۽ مجسما ٺهيل هئا، هر بت ڪو نه ڪو ساز وڄائي، گيت سنگيت جي دنيا ۾ مگن هو. انهن بتن کي ڏسندو، فن ۽ هنر جي هن سندر مهلاپ تي واه واه ڪندو، اندر داخل ٿيو. اندرئين حصي کي ڏسي، هن کي مغلن جي دولت جي افسانن تي يقين اچي ويو. جنهن ڪمري ۾ هن پير رکيو، ان جي چاڻٺ کان ئي هڪ ٿلهو قالين پٿريل هو، جنهن تي هلڻ سان هن جي جتي اندر هلي ٿي وئي. ڇت ۾ ٽنگيل فانوسن ۾ ڳاڙها، ساوا، پيلا بلوري ٺما موتي لٽڪي جهرمر جهرمر لايو بيٺا هئا. ڪمري جي پوري وچ تي هڪ گول ميز رکيل هئي، جنهن تي طرح طرح جا ميوا سجايل هئا. ناريلن کان وٺي انگورن تائين، ميون جي مختلف رنگن ڇڻ فانوسن جي مٿين کي ٻه ڀيڻو ڏيئي ڇڏي هئي. اها ميز ئي ايڏي وڏي هئي جو ويهه- ٻنجويهه ماڻهو ويهي کائي ٿي سگهيا. ان ميز جي پٺيان هڪ اوچي دڪي تي هڪ نهايت سهڻو غاليچو وڇايل هو، ۽ چئني طرف ريشمي جهالرن سان طول وهاڻا رکيل هئا. سامهون ديوار تي شيشن جي ميسي ڪنتل هئي، ۽ ان جي ٻنهي پاسن کان سونن روپن ڪنن سان ترارون، ڪاترون، خنجر ۽ ڪرپان ٽنگيل هئا. دادن انهن کي ڏسڻ ۾ محو هو ته ٻانهيءَ ڪيس ويهڻ جو اشارو ڪندي چيو: ”اوهين ويهو ته آءٌ خانم کي ڄاڻ ڪري ٿي اچان.“ اٿون چئي هوءَ ان ڪمري مان ڪُلندڙ هڪ ننڍي دروازي مان اندر هلي وئي.

دادن هڪ ڪنڊ کان ان دڪي تي وڃي رهيو. دڪو ڪنهن پٿر يا ڪاٺ بدران شايد سڄو ئي مخمل مان ٺهيل ٿي ڏٺو. مغلن جي هن شان، آرام ۽ عيش جي دنيا ۾ هو اهڙو گم ٿي ويو جو هن کي زيبا جي اچڻ جي به خبر نه پيئي. زيبا، هن کي اٿون خيالن ۾ گم، ڪا گهڙي ڏسندي رهي. هن پرديسي

مسافر جي ڪاڏي متي ڪئي، سندس اکين ۾ نهاريندي ، منجهن پنهنجي لاءِ ڪا جاءِ ڳولڻ لاءِ هن جي دل ماندي ٿيڻ لڳي . ڪيترو نه معصوم هو هي انسان! هن سوچيو. مغلن جي دنيا ۾ هن جو وجود ائين هو ، ڄڻ هزار گناهن جي هجوم ۾ هڪ پاڪيزگي ، هزار پاپن ۾ هڪ پُڃ! هن جي دل چاهيو ته هوءَ هن کي ائين خيالن ۾ محو، پنهنجي ٿي مس ۾ جهاتيون پائيندو ڏسندي رهي، ائين هن کي پنهنجي سامهون پنهنجي دکي دنيا کي بدلائڻ جا آتسا ناهيندي ڏسندي رهي، ائين ٿي ڏينهن گذري وڃن، ائين ٿي جڳن جا جڳ لنگهي وڃن! هوءَ ان آس کي گهڻو وقت لڪائي نه سگهي، ۽ هن کان هڪ ٿڌو ساهه نڪري ويو. دادن ڄڻ ننڊ مان جاڳي پيو، ۽ هن ڏانهن ڏسي نقطا پترو چئي سگهيو:
”او .... تون!“

اڄ زيبا جي اکين ۾ ڪالهوڪو دپ ۽ پوءُ نه هو. ان جي بدران هڪ اهڙي ڪيفيت هئي، جا اڄاڻل جي اکين ۾ پاڻي ڏسڻ سان پيدا ٿيندي آهي، ڪئي پاڻيءَ بدران رڃ ٿي چو نه هجي، جنهن ۾ اڄ جي احساس سان گڏ، اڄ اجهائڻ جي آس به شامل هوندي آهي. انهن ننڍا ڪرين اکڙين جي اها ڪيفيت ڏسي دادن جي دل کي به جهوڪو اچي ويو ، ۽ هن سوچيو : ڪاش ، آءٌ انهن اکين جي ان ڪيفيت کي سدائين ڏسندو رهان. هن کي پاڻ ڏانهن ائين نهاريندو ڏسي زيبا جي اکين ۾ هڪ نئون رنگ اچي ويو، ۽ ان رنگ هن جي پنبڻن جي ڇانوَ ۾ سندس ڳلن تي ڪنهن نوان سج اڀاري ڇڏيا ، ۽ هوءَ پيو ڪجهه نه ڏسي، پنهنجي هڪڙي آڱر وات ۾ وجهي، مرڪ کي روڪڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳي.

”اڙي اوهين اڃا چو بيٺا آهيو؟“ زيبا مرڪ تي ضابطو نه رکي سگهي. دادن وري ويهي رهيو. زيبا کي وري ڪا ڳالهه ياد اچي ويئي، ۽ هن پڇيو: ”رات ته خير سان گذري نه؟“

دادن جي چپن تي به مرڪ ڪِڙڻ لڳي، ۽ هن چيو :

Gul Hayat Institute

”هيبت‌خان پنهنجي هڪ پنڊاري ٽڳ کي موڪليو هو. پر ٽڳ ٻه ڪو وڏو اوجاڳابل هو. منهنجي ڪوٺڙيءَ جي ڪنڊ ۾ سڄي رات ستو، ننڊون ڪري، صبح جو ڪورنش ڪري روانو ٿي ويو!“

”اوهان کي ڪيئن سڃهي آهي: مون‌کي اون‌َ ڪان حرام جو سڄي رات ننڊ آئي هجي.“ زيبا جي اکين ۾ اون‌َ اوتجي آئي.

”آءٌ اوهان جي اون جا ٿورا ڪيئن لاهي سگهندس؟“

هن مرڪي چيو. ڪجهه گهڙين ڪان پوءِ وري چيائين: ”پلا منهنجي لاءِ ڇا حڪم آهي؟“

زيبا جي اکين ۾ شڪايت پرجي آئي، جڻ چوندي هجي: ”پرديسي، مون سمجهيو ته تنهنجن خيالن تي آءٌ قبضو ڪري چڪي آهيان. پر تنهنجي من ۾ نه اڃا تائين تنهنجو ديس پيو وسي!“ پر ڊاڊيان چيائين: ”مون حضورجن سان ڳالهه ڇوري هئي. هنن اوهان کي ظل‌ِالاهيءَ جي حضور ۾ پيش ڪرڻ جو وعدو ڪيو آهي. هن وقت به شاهي قلعي ۾ اوهان جي انتظار ۾ آهن.“

”سچ؟....اوه، آءٌ اوهان جا احسان ڪيئن لاهي سگهندس.“

ادن کي ان ڳالهه جو يقين ئي نٿي آيو. هن جي ذهن تي سنڌ، سنڌ جي سپاجهي ڌرتي، ۽ سندس سپاجهڙن ديس‌واسين تي ترخانن جا اڪيچار ظلم تري آيا. زيبا هن جي اکين ۾ وري ڏک جي پاڇولن کي ڏسي منجهي پئي، ۽ هن رکيو ان مونجهه لاهڻ لاءِ چيو: ”اوهين دکي نه ٿيو. اوهان کي دکي ڏسي، مون‌کي الائي ڇا ٿو ٿئي!“ چوڻ کي ته هو چئي ويٺي، پر سندس منهن حياءَ ۽ حجاب کان ڳاڙهو ٿي ويو. دادن پنهنجي ڏک جي هن نئون ڀائيوارکي ڏسندي، سوچڻ لڳو ته هن اڃا نه رکيو منهنجي ڏک جون ريکائون ڏٺيون آهن. جيڪي ڪجهه منهنجي دل دماغ تي ۽ پين سنڌين جي من تي وهي واپري رهيو آهي، ان کي ڏسي ته هن جو الائي ڪهڙو حال ٿئي ها. هن آٿندي چيو: ”آءٌ سندن خدمت ۾ حاضر ٿيڻ لاءِ تيار آهيان!“

لڳو. سپاهي جڻ هن نشين هٿيار جي ڍوڪان وسامجي ويا. لڙهي جي ٽڪ جيتوڻيڪ اهڙو موتمار ڪونه هو، تڏهن به هر سپاهي ان ، بچڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. چالاڪ ته ان جي ڇپٽ ۾ اچڻ ڪري، گهوڙن جي سنبن ۾ چيچرجي مرڻ جو خطرو هو.

گهوڙن جي هڪارن، سپاهين جي رڙين ۽ هل هنگامي تي ڪيترا ماڻهو پهچندا ٿي آيا، ۽ هو هن اڪيلي مڙس کي انهن سارن مغلن سان منهن ڏيندو ڏسي دل ئي دل ۾ واه واه ڪندا رهيا. هر وري به سپاهين جي گهڻائيءَ، ۽ گهوڙي جي چڪر ڪائي ڪري پوڻ جي ڊپ دادن کي سوچڻ تي مجبور ڪري وڌو. هن جي بانهن به ڏکي لڙهي جي چڪ ۽ ڌڪن کان ساڻي ٿيندي تي ويئي. جڏهن هن گهري کي وري سوڙهو ٿيندي ڏٺو، تڏهن هن وري گهوڙي کي اڙي هٽي کهرن ڏانهن موڙيو. هن جي لڙهي جي ڊپ کان اڳيان سپاهي پاسيري هٽي ويا، ۽ تکو تکو گهوڙي کي اڙيون هندو کهرن ڏانهن رخ ڪرائين. سپاهي به سندس ڪڍ لڳا آيا. جڏهن هو پهرئين گهر جي ويجهو پهتو، تڏهن لڙهو سڌو ڪري، زمين ۾ کپائڻ وانگيان هيٺ زور ڏيندي، هن لغام سان هٿ ڪڍي ڇڏيو، ۽ رڪابن مان پير ڪڍي ڇڏيا. لڙهي جو هڪڙو ڇيڙو، جڻ زمين ۾ انگاس وانگر اٽڪي ويو، ۽ ان جي ٻي ڇيڙي تي ٻنهي هٿن جي زور تي دادن ڇنبڙيل هو. گهوڙو ان جي نڪن وچان نڪري ويو. سپاهي اچرج ۽ حيرانيءَ ۾ هن ازوليءَ ۽ بازيگريءَ کي ڏسندا رهجي ويا: اک ڇنڀ ۾ دادن لڙهي جي ڇيڙي تان هڪ گهر جي ڪڌ تي ٽپو ڏنو. لڙهو اينڌڙ سپاهين جي وچ ۾ ڪري پيو، ۽ دادن هڪ ڪڌ کان ٻيو ڪڌ ٽپي، ڇتون ٽپيندو سپاهين جي اکين اڳيان اوجهل ٿي ويو.

هڪڙي ڪنڌ تي ساهه پٽيندي، هن پنهنجي چوڌاري نهاريو. سپاهين ۽ ماڻهن جو هل هنگامو ٿيڻ پوءِ ٿمڻ جهڪو ٿيندو ويو. ڪڌن جي سڌيءَ قطار تي هلندو، هو آخري ڪڌ تي پهچي ويهي رهيو، ساڄي پاسي گهٽيءَ ۾ هن کي هڪڙي مسجد جا منارا

Gul Hayat Institute

حسين عورت جي فريب ۾ اچي هو پنهنجو آدرش وساري ويٺو هو، ۽ پوءِ پوپيان سڏ ۾ هن وقت الائي ڇا ٿي رهيو هوندو. سپاهي جڏهن پوءِ تڏهن کيس ويجها پوندا ويا. هن وري رڪيب گهوڙي جي پيٽ ۾ هڻي ڪڍيا. گهوڙو باهه جي ڇڙيءَ وانگر ڀڙڪو کائي وري اڳيان نڪري ويو. هن کي ڪا تجويز سمجهه ۾ نه پئي آئي: جيڪڏهن مقابلو ڪيائين ته سپاهي کيس گهيرا گهيرا ڪري ڇڏيندا؛ جيڪڏهن پيش ڪئي پئي، تڏهن به شايد سپاهين کي اهو ئي حڪم هو ته هو جيئرو نه رهي. پنهنجي سامهون هن کي ڪي گهر نظر اچڻ لڳا. گهرن اڳيان کليل ميدان ۾ ٻه چار ماڻهو، ڪا لانڍي اڏڻ لاءِ بانس جا ڏگها لڙها ڪوڙي رهيا هئا. گهوڙن جا آواز ٻڌي اهي ماڻهو به ڪم ڇڏي اٿي بيهي رهيا. دادن جي نظر پٽ تي پيل تڏن ٺونٺرين ۽ بانس جي لڙهن تي پئي. انهن جي اڳيان ٻه لڙها زمين ۾ کتل هئا. دادن ويجهو پهچي ڪڙي لڙهي ۾ هٿ کپائي سٽ ڏني. ڪچي تازي مٽي مان لڙهو ڇڄي ڪنهن وڻ وانگر پاڙون پٽجي آيو. دادن گهوڙي جي رفتار گهٽائي، کيس لانڍيءَ کان ڦيرائي سپاهين ڏانهن رخ رکيو. لڙهي کي پنهنجيءَ چيلهه ۽ ڪرائيءَ جي ڪُنب ۾ جهليندي، هن ٻهرين وار ڪيو. لڙهو ڪافي ڳرو، ڏگهو ۽ مضبوط هو. ٻهرئين ئي وار سان هڪڙو مغل ايترو ئي گهوڙي تان ڪريو، ۽ پوپان ايندڙ گهوڙن جي سنبن ۾ ڇچرجي ويو. گهوڙا به ان اوچتيءَ آفت تي ٿهڻ لڳا. هن جي وار ڪرڻ تي پوئتي هٽندڙ گهوڙو اڳيان وڌندڙ گهوڙن سان ٽڪر ٽي ڪريو، ته گهوڙا اڳيان نرا ڪئي پاڻ بچائڻ جي ڪوشش ۾ پنهنجي سوارن کي ڪيرائڻ لڳا. سپاهين ۾ ڌمچر مچي ويو. دادن ڦري گهري، ايتري تيزيءَ سان ۽ ايترو ڀري کان وار ڪري رهيو هو، جو جن سپاهين وٽ ڀالا هئا، اهي به کيس پهچي نه پئي سگهيا. پنجن-ڇهن وارن کان پوءِ دادن ڏٺو ته سپاهين جو تعداد ايترو گهٽو هو، جو هو وري کيس چوڌاري ورائيندا ٿي ويا. هن ڇا ڪيو جو لڙهو مضبوطي جهلي، گولائيءَ ۾ ڦرڻ

Gul Hayat Institute

ويو، ۽ هن جي ڇهين حس هن کي چتاءُ ڏيڻ لڳي هئي. زيبا ... يو هي نه خان دوران هن جو انتظار شاهي قلعي ۾ ڪري رهيو هو. هن وقت هو شهر کان ٻاهر ڇا ڪري رهيو هوندو. آخر هن کان رهيو نه ٿيو، ۽ هن سپاهيءَ کان پڇيو ”اڃا ڪيترو پري هلڻو آهي؟“

سپاهيءَ جي چپن تي مرڪ اچي ويئي، ۽ کلندي چيائين: ”بس ڇاڻ پهتاسون!“

دادن جو شڪ پختو ٿيندو ويو، ۽ اوچتو گهوڙي جو لغام ڇڪي هو بيهي رهيو. هن کي ڳالهه سمجهه ۾ نه پئي آئي: زيبا هن سان دوکو ڇو ڪيو هوندو؟ هن ۾ سندس ڪهڙي رمز ٿي سگهي ٿي. اڃا هو انهن ئي خيالن ۾ هو ته هن جي آسپاس کان سپاهي نمودار ٿيڻ لڳا ـــ وڻن جي جهڳٽن مان، ڪاهين مان. گهڙيءَ ۾ هو سڄو سپاهين ۾ گهيرجي ويو. هن جا راهبر سپاهي به گهوڙا جهلي بيهي رهيا. سپاهين جو گهيرو هن تي سوڙهو ٿيندو ويو. هن آسپاس جو جائزو وٺندي پنهنجي گهوڙي کي زور سان اڙي هنئين، ۽ هڪ پاسي ڀڳو. ڪيس ان پاسي ڀڄندو ڏسي ڪپال سپاهي هن جي پٺيان ڀڳا. سامهون بيٺي مغل هن جي رستي روڪڻ لاءِ ڀالا ڪڍي اڳتي وڌيا. جڏهن هو هن جي ويجها پهتا، تڏهن ڦڙتيءَ سان هڪڙو پير رڪيب مان ڪڍي، هو گهوڙي جي ٻئي پاسي جهڪي ويو ـــ تقريباً گهوڙي جي هڪ پاسي رڪيب ۾ لٽڪندي، هو تير وانگر هنن جي وچان نڪري ويو. جيئن ئي هنن جي ڀالن جي زد کان فاصلي تي پهتو، وري ٽپ ڏيئي گهوڙي تي سڌو ٿي ويهي رهيو، ۽ رڪيب گهوڙي جي ڪکين ۾ هڻندو سڌو ئي سڌو هلندو رهيو. پويان سپاهين جو سمورو ٽولو به هوا سان ڳالهيون ڪندو هن جي پٺيان لڳو آيو. هن کي بچڻ جي ڪا راهه نظر نه آئي. ٻهارو ڪن سپاهي وري به هن جي پٺيان گهيرو تنگ ڪرڻ لڳا هئا. هن جي ذهن ۾ موت جي خيال بدران پنهنجي پاڻ تي ڪاوڙ غالب ڪندي ٿي ويئي: هڪ

”ترسو ته سهمنه نيرن....“ زيبا ڪجهه چوڻ گهريو. پر دادن هڪدم کيس روڪيندي چيو: ”اوهين ناراض نه ٿجو. پر جيسين....“ هن ڳالهه روڪي وڌي. هن زيبا کي ڏکوئڻ نٿي چاهيو. هن جو قسم ڪنيل هو ته جيسين سنڌ آزاد نه ٿيندي، تيسين ڪنهن به ڊارئين جي ماني نه کائيندو. زيبا به سمجهي ويئي، ۽ هن کي پشيمانيءَ کان بچائڻ لاءِ چيائين: ”حضور جا به سپاهي اوهان کي شاهي قلعي وٽي هلندا .... پر مون سان هڪڙو وعدو ڪري وڃو...“ هوءَ وري ماٺ ٿي ويئي. موزون لفظن جي تلاش به ڪڏهن ڪڏهن نهايت درد انگيز ٿي پوندي آهي. ان تلاش هن جي اکين ۾ هڪ تانگهه، هڪ پياس پيدا ڪري وڌي.

”جيڪو حڪم....!“

”نه نه، حڪم ڪونهي....هڪڙي منٿ آهي، جي مڃو. اوهان جو ڪم ٿي ته هتان پيرو ڪري وڃجو!“ هن اهو جملو اهڙو نڪرو چيو، جو هن جي ساهه جي مونجهه. دادن جي دل کي ڇهي ويئي. دادن چاهيو ته هو ڪيس پنهنجي ٻانهن ۾ جهلي کيس يقين ڏياري ته هن جي پنهنجي دل به کيس ڏسڻ کان سواءِ رهي نه سگهندي، پر زيبا هن کي ڪجهه چوڻ جو موقعو ئي نه ڏنو. پنهنجيءَ دل جي واچوڙن کي لڪائڻ لاءِ هوءَ تڪڙي اندر هلي ويئي، ۽ دادن اهڙيءَ طرح سان دروازي جي لڏندڙ پردي کي ڏسندو رهجي ويو.

هن کي ڄڻ زيبا جي وڃڻ جو اعتبار ئي نه پئي آيو. ايتري ۾ ساڳي ٻانهي اندر لنگهي آئي، ۽ چيائين: ”سپاهي اوهان جي انتظار ۾ آهن.“

ٻانهيءَ سان گڏجي هو ٻاهر هليو آيو. ٻه سپاهي گهوڙن تي سوار هن جي انتظار ۾ بيٺا هئا. هن جو گهوڙو به سپاهين سان هو. هو وڏي گهوڙي تائين آيو، ۽ گهوڙي تي چڙهي سپاهين سان گڏجي روانو ٿيو. چڱيءَ دير کان پوءِ دادن محسوس ڪيو ته هو شهر جي حدن تي اچي پهتا هئا. هو ڪجهه سوچ ۾ پئجي

Gul Hayat Institute

نظر آيا. هو انهيءَ گهٽيءَ ۾ لهي، مسجد ڏانهن وڌي آيو. مسجد ۾ پهچي وضوءَ واري حوض مان پاڻي پيئي، هٿ منهن ڌوئي، مسجد جي صفحي ۾ ٽڪ ٽڪ ٿي ويهي رهيو. هو ايترو ٿڪجي پيو هو، جو هن جو سنڌ سنڌ ڇڄي پيو هو— خاص ڪري هن جي پيرن ڪيري ته ويئي هئي. اڳهين نماز پڙهي، هو وري مسجد کان ٻاهر نڪتو، ۽ پڇا ڪندو هو هڪڙي مسافرخاني ۾ پهتو. ماني گهرائي کاڌي، هن سراءِ جي مالڪ سان گهوڙي هٿ ڪرڻ لاءِ ڳالهه ٻولهه شروع ڪئي. ڳالهين مان کيس اها خبر پيئي ته سپاهي اڄ واپس ڪونه ويا هئا، ۽ ڪوٽ جي عامل وٽ وڃي لٿا هئا. هو سراءِ جي مالڪ کي گهوڙي لاءِ ڏوڪڙ ڏيئي، وري مسجد ۾ موٽي آيو. ڏينهن جو واپس وڃڻ خطري کان خالي نه هو. ان ڪري هو رات جو انتظار ڪندو رهيو.

سانجهي نماز پڙهي هو وري شهر روانو ٿي ويو، ۽ شهر ۾ ان وقت داخل ٿيو، جڏهن مسجدن مان سمهڻيءَ نماز جون بانگون اچي رهيون هيون. نئين نئين رات ۽ گهوڙي جي لوڏيءَ جهڙي چال هن جي ٿڪ کي وري چوري وڌو ۽ ننڊ هن جي اکين ۾ خيما کوڙڻ لڳي هئي. دادن سراءِ ڏانهن وڃڻ بدران زيبا جي محل ڏانهن رخ رکيو. محل جي دروازي تي پهريدار هن کي زنده سلامت ڏسي، هن کي حيرت مان تڪڻ لڳا. هڪڙي پهريدار وڌي اچي سندس گهوڙي جي واڳ جهلي ۽ چيائين:

"خدا جو شڪر آهي جو اوهين زنده سلامت آهيو!"

"ڇو؟ ڇا ٿيو؟" دادن وڌيڪ حالتن ڄاڻڻ لاءِ اڻڄاڻ ٿي پڇيو.

"حضور خان دوران جي شهر جي چئني طرفن اوهان جي ڳولا ۾ ماڻهو موڪليا آهن: ڪن ڄڻن کان مارجڻ جي خبر پئي آهي، سندن ساٿين حملو ڪيو ٿو وڃي، اهو پنهنجي سر جو خير گهرندو ٿو واپس وري!" پهريدار پاڻ به ڪافي ڳڻتي ۾ ڏٺو.

"او .... پر ڪيئن ڪٿي ٻڌايو؟" هن اڳ وڌندي پڇيو.

"هو سپاهي، جيڪي اوهان کي وٺڻ لاءِ موڪليا هئا،

تن کي عيسيٰ‌خان جي ماڻهن سخت قئي وڌو هو، پر مٿا ڪونه.
هو هميشه کي مٿان سمجهي هيڪڙي ڪاهيءَ ۾ آچلائي ويا، ۽ پنهنجا
ساٿي سڀ سهاري ڇڏيائون جيڪي اوهان کي وٺي ويا. ڪنهن
طرح هن زخمي سپاهين کي ڏسي ورتو: ڪين اتان ڪڍائي حضور جن
اڳيان پيش ڪيائون. هنن سرپرستي ڪاهه ڪري پڏائي. وڌيڪ
اوهان کي خود خبر آهي....!“

”هون....!“ دادن ’ها‘هون‘ اهڙيءَ طرح ڪئي ڄڻ ڪنهن
ڪاڳاهه ياد اچي ويئي. هن کي زيبا تي شڪ ڪرڻ لاءِ پنهنجي پاڻ
تي ڪاوڙ ۽ شرمساري ٿيڻ لڳي، ۽ اهو سوچي هو هيڪاري
ششدر ٿيڻ لڳو ته زيبا جو پريشانيءَ ڪان ڪهڙو حال هوندو.

سپاهين سان گڏجي هو ڏيڍيءَ تائين آيو. جاڻ ڪرڻ تي
جڏهن داسي در تي آئي، ۽ دادن کي ڏٺائين، تڏهن ڪانئس حيرت
۽ خوشيءَ ڪان ڪيڪ نڪري ويئي، ۽ هوءَ کيس وٺي اندر آئي.
سڌي ڪمري ۾ کيس ويهاري هوءَ اندر هلي ويئي. هن ڪمري
۾ پهچندي ئي هن جي جسم جو سمورو ٿڪ نچوڙجي سندس
اکين ۾ پرجي آيو. سندس جسم نرم ريشمي مخمل ۽ طول
وهاڻن جي گداز کي ڇهاڻيندو، ٻڙڪندو ويو، ۽ گهڙيءَ ڪان پوءِ
هو گهري ننڊ ۾ پهچي ويو.

زيبا جڏهن ڪمري ۾ پهتي، تڏهن اڃين ٿي پانهو ڄڻ هوءَ
پنهنجن ڪپڙن مان بيزار هئي، يا ڪپڙا منجهانئس بيزار هئا.
جڏهن آنچل ۽ پيشانگيءَ مان هوءَ دادن ڏانهن وڌي، ان مان
اڃين تي پانهو ڄڻ وڙهين ٿي وڇوڙي ڪان پوءِ هن پنهنجو ڪاڏ
ٽڙي اٿو هو. هن ’تنريبا‘ ٻنهي ٻانهون مٿي ڪيون، هن جي آجيان
لاءِ قدم اڳتي وڌايو.... پر پوءِ جڏهن هن پنهنجي مسافر کي
گهريءَ ننڊ ۾ ڏٺو، تڏهن هن جون ٻانهون وري هيٺ موٽي
آيون. هن جي منهن تي مرڪ سان گڏ، هن اجنبيءَ لاءِ آئاهه
پيار ۽ همدرديءَ جو رنگ اچي ويو. ڪيڏو نه ٿڪل هو هن
جو مسافر! هن جي دل چاهيو ته هن جي ڪنڌ هيٺان وهاڻو

Gul Hayat Institute

ڪيڏي، ڪيس پنهنجي گوڏي تي سمهاري، پنهنجن پنبڻن جي ڇانوَ ۾ ان وقت تائين ڪوس ڏسندي رهي، جيسين هوءَ به هن جي ننڊ جو حصو نه بڻجي وڃي. پر هوءَ ائين نه ڪري سگهي. هوءَ محض هن کي گهوريندي، ڏسندي رهي. ڪيترو نه سڪون هو هن جي منهن تي. زيبا کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ هو ننڊ ڏي ننڊ ۾ مرڪي رهيو هو. هن جي دل ۾ اها آس ڪرَ موڙي اٿي ته شل اها مرڪ هن جي لاءِ هجي! ان مرڪ کي ڇهي ڏسڻ لاءِ هوءَ وڌي هن جي ويجهو آئي، ۽ آڱر وڌائي هن سندس چپن تائين آندي. هن جي آڱر رڪجي ويئي ڄڻ اها مرڪ هن جي ساري منهن ۾ ڦهلجي ويئي. هن جي ڪارن ڪارن شهپرن جي ڇهاءَ هن جي سموري جسم ۾ اهڙي چلولي ڪتڪتائي پيدا ڪري وڌي جو هن جي اکين ۾ به آرس جاڳي پيو. هن جا ٻئي هٿ آرس ڀڃڻ ۽ ڪر موڙڻ لاءِ مٿي کڄڻ لاءِ آتا ٿيڻ لڳا، پر پنهنجي ڇاتيءَ ۾ جاڳيل چوليءَ کي محسوس ڪندي، حجاب ۽ حياءَ هن جي هٿن کي چُرڻ نه ڏنو. ڪيڏيون نه تمنائون هيون هن جي دل ۾ ان وقت! هن جي دل چيو ته هوءَ اجنبي مسافر کي سڏ ڪري چوي: "اي ڪٺور دل مسافر، تو هيءَ ڪهڙي پيڙا بخشي ڇڏي آهي، جو نه اٿندي آرام نه ويهندي سڪون، نه جاڳندي سک نه سمهندي آٿت!"

هوءَ الائي ڪيترو وقت اهي تمنائون، ڪي آسون اميدون، ۽ ڪي ڏوراپا هن جي ننڊ تان نڇاور ڪندي رهي. اوچتو دانهن ڇرڪ ڀري جاڳي پيو، ڄڻ ته ڪو ڀوائتو خواب ڏٺو هئائين. هن پنهنجي سامهون زيبا کي پاڻ تان گهوريندو ڏٺو ته هن جي دل به ڌڪڻ تي پيئي. اهڙين صدفي وهندڙ نظرن جو جواب ڏيڻ به ڪهڙو ٿي سگهيو. زيبا جو هٿ پنهنجي هٿ ۾ وٺندي چيائين: "آءٌ پرديسي مسافر آهيان: خدارا اهڙين نظرن سان نه ڏس، جو آءٌ پنهنجو ديس وساري ويهي سگهان!"

"ڪاش، ائين ٿي سگهي!" زيبا دل جي ڳالهه چپن تي

آئي ويئي؛ ۽ الائي ڇو هن جي اکين جي ڪنڊن مان لڙڪ، بي اختيار وهندا، هن جي ڳلن تان ترڪندا، هن جي چولي ۾ جذب ٿيڻ لڳا. انهن لڙڪن کي ڏسي، دادن جون ٻه ٻه ويون، ڇهه ٻه ويون، ۽ هن هٻڪندي چيو: ”هي لڙڪ ڇو؟“

”پرديسي سائين، زندگيءَ جو هر سک، هر خوشي مون کي ميسر آهي. پر الائي ڇو، جڏهن کان توکي ڏٺو اٿم، هر خوشي ڦڪي ۽ بناوٽي ٿي معلوم ٿئي. تو الائي مون تي ڪهڙو ٽيشو پڙهيو آهي، جو آءٌ بلڪل بي شرم ٿي پئي آهيان، جو هيئن پنهنجي دل جو حال پئي بيان ڪريان. آءٌ هڪ مغل سردار جي ڌيءَ آهيان، جيڪي گهران سو ملي سگهيم ٿو. پر هن وقت.... هن وقت آءٌ تنهنجي ڪنيز آهيان، زر خريد ٻانهي آهيان، جيئن وڻئي تيئن هلائينم، پر پنهنجي قدمن کان پري نه ڪر!“

دادن جي عجيب حالت هئي. هو اهو سوچڻ لڳو ته اهي لفظ درحقيقت هن ٻڌا هئا، يا زيبا جي اکين جي ڪيفيت ۽ مقدس خاموشي لفظ بنجي هن جي دل ۾ ٻرڻ لڳا هئا؛ ۽ گهڙيءَ کان پوءِ هن زيبا کي پنهنجي ٻاڪر ۾ سڏڪا ڀريندو ڏٺو. هن پهراڻ جو آڳ، هن جي اکين سان پسندو رهيو، ۽ هن جي جي سدا بهار سگند، هن جي چپن تان ٽپي، هن جي روح سانئجندي ويئي. ان سگند کي دائميت بخشڻ لاءِ هن هڪ ڊگهو ساهه کنيو، ۽ زيبا جو روئندڙ ساهه، هن جي ساهه سان ملي هڪ نئون ساهه بنجي ويو. هو الائي ڪيتري دير، دنيا کان بيخبر، ائين بت بڻيا هڪٻئي جي وجود ۾ گم ٿيندا ويا. اوچتو هن پنهنجي پويان ڪنهن جي کنگهڪار ٻڌي. هنن جا گم ٿيل، تحليل ٿيندڙ وجود، وري جدا جاڳندا جسم بنجي ويا، جن کي ڪنهن اوپري ساهه ڇرڪائي وڌو. دادن پنهنجي سامهون، ويڪري پيشانيءَ ۽ سهڻين مڇن سان هڪ قداور مغل کي بيٺل ڏٺو، جنهن جي منهن ۾ اهڙي حشمت هئي، [illegible] ۾ [illegible] نظر ايندي آهي. هن جي منهن تي اهڙي جمعيت هئي، جنهن مان اهو

اندازو لڳائڻ مشڪل هو ته ان ڪيفيت ۾ پيار هو، ڪاوڙ هئي يا رڳو ٽوڪ هئي. هن کي ڏسي، دادن زيبا کان ٿورو پرڀرو هٽي بيهي رهيو.

”پرديسي، مون تنهنجي دليريءَ جون ڳالهيون ٻڌيون آهن، پر اڄ ته پنهنجي اکين سان ڏسي به ورتم!“

دادن فيصلو نه ڪري سگهيو ته اهي لفظ هن سچيءَ دل سان ٿي چيا يا ٽوڪ طور چيا هئائين. هو ڪوبه جواب ڏيئي نه سگهيو. زيبا به هيسجي ڪنڌ هيٺ ڪري بيهي رهي؛ هوءَ بار بار اندر ويندڙ دروازي ڏانهن نهارڻ لڳي جنهن موقعي ملڻ تي ٺوهه پائي اوڏانهن ڀڄي وڃڻ جي انتظار ۾ هئي.

”توکي خبر آهي ته هڪ مغل شهزاديءَ سان اهڙي ڪُلي طرح ساڻ پريت ونڊڻ جي ڪهڙي سزا آهي؟“

دادن وري به فيصلو ڪري نه سگهيو ته ان جملي ۾ دڙڪو هو يا پنهنجائپ جو اظهار. پر هن بيري هن چئي ڏنو:

”ڄاڻ هر سزا لاءِ تيار آهيان، حضور!“

”هر سزا لاءِ؟“ مغل ٿورو سختيءَ سان چيو.

”جي ها...هر سزا لاءِ!“ دادن جي لفظن ۾ سچائي نه هوندي به خود سپردگي ضرور هئي. هن خان دوران مجاهد خان جي لفظن جي سختيءَ کي محسوس ڪندي چيو.

”ته پوءِ ان سزا لاءِ تيار ٿيءُ!“ مغل سردار جي لفظن ۾ دڙڪو نه غرور هو پر ڪاوڙ نه هئي.

”ٻانهو حڪم جي انتظار ۾ آهي!“ دادن به هاڻ بيپرواهيءَ سان چيو.

”تنهنجي سزا اها آهي ته زيبا سان تنهنجو نڪاح هڪدم ٿيڻ گهرجي!“

زيبا اهي لفظ ٻڌي حياءَ کان سچي ڳاڙهي ٿي ويئي، ۽ ٺوهه پائي دروازي ڏانهن ڀڳي، ۽ اندر هلي ويئي. دادن اهي لفظ

هڏي واٽڙو ٿي ويو. هن جي اندر ۾ عجيب جنگ ڇڙي پئي ۽ هن هٻڪندي چيو: ”مگر ....“

مجاهد خان اڳيان وڌي آيو، ۽ سندس ڪلهي تي هٿ رکندي چيائين: ”سنڌي جوان، آءٌ توهانجي بهادريءَ ۽ دليريءَ کان ايترو متاثر ٿيو آهيان جو آءٌ پنهنجي نياڻي توکي نڪاح ۾ ڏيڻ پنهنجي خوش بختي ٿو سمجهان“.

دادن جي ذهن ۾ جنگ جو گهمسان وڌي ويو: هن جي اڳيان اهڙو ٻه- واٽو هو، جتي پهچي هو ڪو فيصلو نٿي ڪري سگهيو. هن کي اهو خواب ياد اچي ويو، جڏهن سنڌ هن جي جيجل ماءُ جو روپ ورتي، جهولي جهلي ڪانئس سندس حياتيءَ جي ڀيک گهري هئي. ٻئي طرف زيبا جو تصور هو، ۽ زيبا سان گذاريل گهڙين هن کي آئيندي جو خوبصورت تصور آڇيو هو. اوچتو ئي اوچتو، ذهن جي هڪ ڪنڊ مان، آخوند نورمحمد جو چهرو، باهه جي مڇ وانگر ڀڙڪي آيو، ۽ سندس ڪنن ۾ سندس آواز ٻُرڻ لڳو: ”تو قسم کنيو آهي دادن، ته جيسين سنڌ آزاد نه ٿي آهي، تيسين تون شادي نه ڪندين!“ ۽ دادن چڻ ته انهن لفظن جي جبرَ کان تڙپندي چيو: ”نه سائين نه، اوهان جي وڏي مهرباني، پر اهو ناممڪن آهي!“

مجاهد خان جو منهن ٽامڻي هڻي ويو. هن جو هڪڙو پرون مٿيرو ٿي، ڦڙڪڻ لڳو، ۽ هن پاڻ تي جبر ڪندي چيو: ”ڇا مطلب؟“

”مون کي غلط نه سمجهو، حضور! زيبا منهنجي زندگيءَ جو حصو بڻجي چڪي آهي؛ کيس حاصل ڪرڻ ۾ آءٌ پنهنجا وڏا ڀاڳ سمجهندس، پر....“

”پر ڇا....؟“

”پر مون قسم کنيو آهي ته جيسين منهنجو وطن آزاد نه ٿيو آهي، تيسين آءٌ شادي نه ڪندس....“

Gul Hayat Institute

مجاهدخان جي منهن جو رنگ بدلجي ويو. هن جي نظرن ۾ دادن لاءِ ڀريون پيرو پيار ۽ عزت گڏجي هڪ نئين ڪيفيت بنجي جهلڪڻ لڳي. هن وڌي سندس ڪلهن ۾ ٻانهن وجهندي چيو: ”آفرين آهي توکي، نوجوان—صد آفرين! تنهنجي ان وطن دوستيءَ تي، تنهنجي ان جذبي تي.... پر جيڪڏهن ان وقت لاءِ ترسيا هون ته شايد زيبا کي سڄي عمر ڪنواري رهڻو پوندو....“ مجاهدخان کي ان خيال تي ٺي کل اچي وئي.

دادن ڀرين ته ڪوبه جواب نه ڏنو. پر گهڙيءَ کان پوءِ هن جي اکين ۾ هڪ نئين جوت، نئين چمڪ اچي وئي، ۽ هن جون اکيون هيرن وانگر جرڪڻ لڳيون، ۽ هن چهه ٻاڻ سان ڳالهائيندي چيو: ”ائين نه چئو، حضور! سنڌين جي غيرت جاڳي پئي آهي، سنڌين جي رت ۾ سنڌو اُٿلي پيو آهي، ۽ هاڻ اهو وقت پري نه آهي جڏهن سنڌ غلاميءَ جي نيڻن کي ڪک پن وانگر لوڙهي ڇڏيندي. جيڪڏهن مغل اسان جي مدد ڪندا تڏهن به....“

”پر ٻه اسين ...يا ظل الاهي سنڌين جي مدد ڇو ڪن؟ هرو ڀرو ترخانن جي سرحدن سان ڇيڙ ڇاڙ ڪرڻ ته ڪا سمجهداري نه آهي. تنهن کان سواءِ ترخان خود به ظل الاهيءَ جي اطاعت ڪرڻ لاءِ تيار آهن.“— مجاهد خان دادن کي ويهڻ جو اشارو ڪري، پاڻ به ويهي رهيو.

”سنڌين جو ظل الاهيءَ تي خاص حق آهي. همايون جڏهن بي يارو مددگار سنڌ پهتو، تڏهن سنڌين ئي کيس جهيءَ ۾ [illegible] ڏنيون. ارغونن ۽ ترخانن ته کيس گهڙيءَ لاءِ به سک سهڻ نه ڏنو. سندس رت جا پياسا ارغون ڏينهن رات شبخون جا منصوبا گهڙيندا رهيا. سنڌين کيس هر طرح جي مدد ڪئي: سندس مهمانداريون جهليون، کيس ٻڪريون ڏنائون، اَنُ ڏنائون، گاهه ڏنائون— ۽ پنهنجون جانيون پيش ڪيون. ان کان پوءِ هڪ وڏو حق اڪبر تي سنڌ جي مٽيءَ جو آهي. اڪبر سنڌ ۾ پيدا ٿيو: هڪ طرح

سان سنڌ اڪبر جو وطن آهي. بادشاهت ۽ سلطاني دورانديشين جي ڪري جيڪڏهن هو سنڌ کي اهو مان نه ڏئي ته اها ٻي ڳالهه آهي. پر جنهن واهه سندس ڪنن ۾ پڙلاءُ وڌو، سو سنڌ جو واءُ هو؛ جنهن دائيءَ کيس ڄڻيو، سا سنڌ جي هڪ سٻاجهڙي جيجل هئي، جنهن مولويءَ سندس ڪن ۾ پهرين ٻانگ ڏني، سو به سنڌي هو. جنهن سر زمين شهنشاهه هند کي ڏکئي وقت ۾ پناهه ڏني، اجهو ڏنو، آسرو ڏنو، جڏهن ارغون ۽ ترخان سندس خون سان هولي کيڏڻ لاءِ اتا هئا ــــ ڇا ان سر زمين جو اڪبر تي ڪو حق نه آهي؟"

مجاهد خان هڪ عجيب حيرت سان هن جا لفظ ٻڌندو رهيو؛ ۽ جڏهن هن دادن جي اکين ۾ ٻرندڙ جوت جي ٻوٻان، اڙڪن جو هڪ اٿاهه سمنڊ لهرون هڻندو ڏٺو، تڏهن هن متڪبر مغل سردار جي دل به لڙهي ويئي. هن کيس ڪلهي تي هٿ سان زور ڏيندي چيو: "ڪاش، تنهنجا اهي لفظ شهنشاهه ٻڌي ها! مون کي پڪ آهي ته هڪدم ترخانن خلاف لشڪر چاڙهي موڪلي ها. آءٌ اهو مقدمو انهن لفظن ۾ ته پيش ڪونه ڪري سگهندس. پر آءٌ توکي هڪ يقين ڏيارڻ گهران ٿو ته شهنشاهه مون کي اڳيئي اهڙو فرمان عطا ڪيو آهي، ۽ اڄ ڪان هڪڙي مهني اندر سنڌ ۾ ارغونن ۽ ترخانن بدران سنڌين جو پنهنجو راڄ هوندو. وقت نهايت موزون آهي: سنڌي باغين جي مدد سان سنڌ کي نجات ڏيارڻ ڏکيو نه ٿيندو. جڏهن مون اهو ڪم سرانجام ڏنو، تڏهن آزاديءَ جي پرواني سان گڏ هڪ ٻي به سوغات توکي آڻي ڏي پيش ڪندس. پر هڪ ڳالهه ياد رک: جيڪڏهن منهنجي زبان کي توکان ڪا شڪايت پيدا ٿي ته .... منهنجو نالو به مجاهد خان آهي!"

دادن جي تتل دل تي ڄڻ ڇنڊو پئجي ويو .... ۽ هو شڪر گذار نظرن سان مجاهد خان جي منهن ۾ نهاريندو رهيو. تصور ئي تصور ۾ آزاد سنڌ هن جي ذهن تي اڀري آئي.... پر اڳئي

ڇو ته هو تصور ڪجهه مڪمل نه هو، ڇڻ ڪاڳالهه تيئي ان تيئي رهجي ويئي، ڇڻ تصوير ۾ رنگ پرڻ جي باوجود، تصوير مڪمل نه ٿي سگهي! شايد سنڌ جي غلاميءَ ڪي هاڻ ايترو وقت ٿي ويو هو جو اُن جي آزاديءَ جي تصوير ذهن تي اڀرڻ کان ڪيهائي رهي هجي! شايد ائين ئي هوندو — هن سوچيو. شڪ ۽ گمان جي ان تروري کي هڪ ڪند ۾ دبائيندي، هو به مرڪڻ لڳو ۽ چيائين: ”زيبا ته مون کي ساهه کان پياري آهي، سائين. شل اهو ڏينهن جلد اچي، آءٌ به اوهان وانگر هڪ آزاد مرد وانگر پنهنجي مردانگيءَ جو نعرو هڻي سگهان!“ الائي ڇو، نه چاهيندي به هن جي لفظن ۾ ٽوڪ پرجي آئي.

مجاهد خان کي اها ٽوڪ محسوس ٿي ڪانه ٿي، ۽ هن چيو: ”اهو وقت آيو رهيو. تون سنڌ وڃي پنهنجي ٻاغين کي خوشخبري ڏي ته مجاهد خان واچوڙي وانگر سنڌين جا بند خلاص ڪرڻ لاءِ اڏامندو ٿو اچي.... پر وري متان هيبت خان جي ور چڙهي وڃين. ٻڌو اٿم ته هن تنهنجي لاءِ نگهن جا ٽولا چڙواڳ ڇڏي ڏنا آهن. منهنجا ماڻهو توکي اڳيرو ڇڏي ايندا. تون ڪڏهن اسهنديين؟“

”اڄ ئي. اوهان جي وڏي مهرباني، پر مون کي اوهان جي سپاهين جي ضرورت ڪانهي. هيبت خان جي ماڻهن سان آءٌ پاڻهي پڄندس!“ دادن هن کي يقين ڏياريو.

”چڱو، خدا حافظ ٿيندءِ!“ ائين مجاهد خان ٻاهر هليو ويو.

دادن به وڃڻ لاءِ دروازي ڏانهن وڌيو ته زيبا وري اندران هلي آئي. هن جي اکين جي اڄ جڏ سرهاڻ تي چڙهي آئي هئي. هن ڪن لائي سڀ ڳالهيون ٻيهي ٻڌيون هيون، ۽ هوءَ دادن جي منهن ۾ نهاري اکيون جهڪائي بيهي رهي. دادن کي به هي وڇڙڻ ڪاڻ لڳو، جو ٻين سمورن وڇوڙن کان نرالو هو. هن جي دل چيو ته هو چئي ڏئي: ”زيبا، منهنجي جان، وطن

جي سڌ مون کي مجبور ڪري وڌو آهي، نه ته منهنجي دل کي هٿ هيڏيون پٺجي ويون آهن!“ هن ڪجهه چوڻ لاءِ چپ چورڻ گهريا ته زيبا آڱر ڪٺي چپن تي رکيس.

”مون کي سڀ خبر آهي. ڏٺي ساٺي ٿيندم....پر مون کي وسارجانءِ نه!“ انهن چئي ته ويئي، پر پوءِ اڇي سڏڪن ۾ پيئي. دادن ڪٺي ياڪر وڌس، ۽ پوءِ ڪي مدتون، ڪي صديون هن کي آٿت ڏيندو، پرچائيندو، پرچائيندو رهيو؛ ۽ پوءِ جڏهن هن موڪلايو، تڏهن زيبا جي لڙڪن ۾ مرڪ جهرمر لائي ڏني هئي.

Gul Hayat Institute

○

۱۱

ليليٰ سنگھار کان سنڌ وساري ڇڏي. ليليٰ جي پيار ۾ سنگھار کي پنھنجي وجود جي به سڌ نه رھندي ھئي. جڏھن سرھڻي سھربحر ڪيس ڪينجھر جي ڪپ تي تماچيءَ واري ماڙي ڪولي ڏني، تڏھن ھو پنھنجي پراڻي يار سنگھار کي سڃاڻي نه سگھيو. ھن جي اکين ۾ جو ڪجھ ھو، سو ھن پنھنجي سنگتيءَ، جبل جي جھانگيءَ جي اکين ۾ ڪڏھن به نه ڏٺو ھو. ھن ائين ڀانيو ڄڻ ته سنگھار ڪا ڳالھ ياد ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رھيو ھجي .... ۽ سنگھار سرھڻي جي اکين جي اڏيءَ پڇا کان تنگ اچي، ماڙيءَ کان ٻاھر اچڻ ٿي ڇڏي ڏنو. ھن کان ھر ڳالھ وسرندي ٿي ويئي — ڀاڳل، جنھن لاءِ ھن جو روح آتو ھوندو ھو، اما به ھن جي من جي ڪنھن ڪنڊ ۾ پنڊ پھڻ بڻجي ويئي ھئي. ھو جڏھن ليليٰ کي ڪٺي ھتي پھتو ھو، تڏھن ھن کي فقط ايترو ياد ھو ته مرزا باقي ھن جي ھٿن مان نڪري ويو ھو، ۽ آخوند صالح ۽ ٺٽي جو بدلو وٺي نه سگھيو ھو. ان ھار، ان شڪست ھن جي من کي سرنھن جا دالا ڪري ڇڏيو ھو: ان ھار، ان شڪست ھن کي پاڻ-ڏڪارڻ جي ڪُن ۾ ٻوڙڻ شروع ڪيو، جنھن کان پاڻ-بچائڻ لاءِ ھن ليليٰ جي جسم جي رنگينين ۾ ھٿوراڙيون ھڻڻ شروع ٿي ڪيون. ڪُن جيئن پوءِ تيئن اونھو ٿيندو ٿي ويو، ۽ پوءِ انڌلٽ جا سٽ ڏي رنگ ڄڻ ھن جي اکين کي ڪھرو ڪري، ھن کي اٿاھ اونداھ ۾ گھليندا لوڙھيندا ٿي ويا.

ليلي به ڄڻ ھن ۾ ڪجھ ڳوليندي ٿي رھي: ھن جي اکين ۾، ھن جي ٻانھن ۾، ھن جي منھن جي ھيڏانھين متانھين

Gul Hayat Institute

۽، هن جي ڇاتيءَ جي وارن ۾ — الائي ڇو هن کان هڪ هلڪي آڻ لڪي آهه نڪري ويندي هئي. ڪجهه به نه پائيندي به، هن ان ڳولا، ان تجسس کي ڇڏڻ نه ٿي گهريو. هوءَ وري وري هن جي اکين ۾ نهارڻ لڳندي هئي: هن اهو سڀڪجهه ڪيئن ملي وڃي، جنهن جي هن کي ڳولا هئي. اهو سڀڪجهه نه ملندي به، هن اهو ڪجهه وڃائڻ نٿي گهريو، جيڪو هن کي حاصل هو. ان ڪري هوءَ گهڙيءَ لاءِ به سنگهار کي پاڻ کان جدا ڪرڻ لاءِ تيار نه هئي. الائي ڇو هن کي اهو خيال ستائيندو هو ته جيڪڏهن سنگهار ماڙيءَ مان نڪتو ته وري موٽي نه ايندو. هوءَ هزار بهانا بنائي هن کي ٻاهر نڪرڻ کان روڪيندي هئي. سرهيو جڏهن اچي سڏ ڪندو هو، تڏهن هن جي هنئين ۾ هڏڪ پئجي ويندو هو، ۽ هوءَ ڪو نه ڪو اٽڪل ڪري سنگهار کي روڪي ڇڏيندي هئي. هن کي اهو خيال بار بار ايندو هو ته سرهئي سان ملڻ سان هن کي وري نه سنڌ ياد اچي وڃي، هن کي وري نه مرزا باقي ياد اچي وڃي، وري نه آخوند صالح ياد اچي وڃي — ۽ اهي ڳالهيون هن جي ذهن تان ميسارڻ لاءِ هن ڇا ڇا نه جتن ڪيا هئا!

هن کي هڪ ٻيو به ڊپ ڪو ستائيندو هو، سو امير خان جي جاسوسن جو. اسپاس ترخانن جون ننڍيون ننڍيون ڇانوڻيون هيون. خود ڪيچ مڪران ۾ مير بحرن ۽ مهالن کان محصول اگاڙڻ لاءِ روزانو ترخانن جو هڪ جٿو ايندو هو. هنن جي گهوڙن جي سنبن جو آواز ٻڌندي ئي، هن جي دل دهلجي ڌڙڪڻ لڳندي هئي. ست راتيون ۽ ست ڏينهن ته هن اکين ئي ۾ ڪاٽي ڇڏيا هئا. ان جي ابتڙ سنگهار، جنهن ٻوءِ ٿڻن هڪ عجيب گهر ۾ گهر جڏو ئي ويو، ۽ هوءَ هن جي سڏا ڪردن اکين ۾ ڪنهن عجيب پيڙا جا ڀاڇولا ڏسندي رهندي هئي. هوءَ چاهيندي هئي ته پنهنجي نرم نرم آڱرين سان هن جي منهن تي ٿڏڙا ڪري، اها پيڙا لاهي ڇڏي. هن جي اکين ۾ اگريون ڏرينددي، هوءَ سوچيندي هئي

Gul Hayat Institute

ته هيٺين اکين ۽ مٿين اکين ۾ ڪيترو نه فرق هو: هيٺين اکين ۾ پيڙا سان گڏ ٽڪ جو احساس آهي. مٿين اکين ۾ پيڙا سان گڏ نمرتا جي باهه هئي. الائي ڇو تڏهن به هوءَ ان نمرتا جي باهه کي ڇهي ڏسڻ جي آرزو روڪي نه سگهندي هئي. هن پنهنجي آڱرين جي ڇهڙين ۾ ان نمرتا جي باهه جو سيڪ محسوس ڪرڻ ٿي گهريو. پر نمرتا بدران هيٺين اکين مان هن جي آڱرين ۾ هڪ اهڙي جلن جي پاڻا ٿيندي هئي، جنهن ۾ سياري جو ساڙ هوندو هو؛ ۽ پوءِ هن کي پنهنجي وطن جون برف پوش چوٽيون ياد اچي وينديون هيون. هن جو سڄو بدن ڪانڊارجي ويندو هو، هوءَ ڏڪندي ڏڪندي، ان ٿڌين سيءَ لاهڻ لاءِ، سنگهار جي ڀاڪر ۾، ڪنهن هيسيل ٻار وانگر ڪرونڊڙي ٿي سمهي رهندي هئي!

صبح جي پهر، ڪينجهر جي ڇاتيءَ تان لڏندا لمندا، جڏهن واهوندا ورندا هئا، تڏهن ليليءَ کي ڪنهن ڇپي اچڻ جو گمان ٿيندو هو، ۽ هوءَ هر آهٽ، ۽ هر کڙڪي تي سنگهار کي اچان ٿي زور سان چنبڙي پوندي هئي. هن کي آئي آٺ ڏينهن ٿي ويا هئا، ۽ هري هري تي ليليءَ جي دل مان اميرخان جي اچڻ جو ڀؤ لهندو ٿي ويو، ۽ هوءَ اهو سوچي رهي هئي ته اڄ جڏهن سرمون کين ڪينجهر جي سير جي دعوت ڏيڻ ايندو تڏهن هوءَ انڪل ڪري سنگهار کي هلڻ لاءِ زور پريندي، ۽ ڪينجهر جي پوٽ تي هندوري جا لوڏا کائيندي، هوءَ پنهنجي وارن کي آزاد ڇڏي ڏيندي. پر ان ڏينهن سرهڻي جي آواز بدران گهوڙن جي هنڪارن ۽ سنبن جي پڙاڏن هن جي اندر ۾ آنڌ مانڌ لائي ڏني. پهرين ته هن ننڊ پيل سنگهار جي ڀاڪر ۾ سمائجي، انهن آوازن کان نٽائي سمهي رهڻ جي ڪوشش ڪئي پر جڏهن اهي آواز نهه ويجها پوندا ويا، تڏهن هن سنگهار کي جاڳائڻ ٿي مناسب سمجهيو. سنگهار الوٽ ننڊ ۾ هو، جنهن مان هن جاڳڻ نٿي گهريو. جڏهن ليلي هن کي جاڳائڻ لڳي، تڏهن هن عادت

Gul Hayat Institute

سو جب ليليٰءَ کي چڪي ويجهو آڻڻ لاءِ ٻانهن کي سيرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ليليٰءَ سندس ڪن ۾ پڙ پڙ ڪندي چيو: ”هان، ٻانهان تي ته ٻاهر اميرخان اچي پهتو آهي!“

هو ڇرڪ ڀري اٿي ويٺو. عين ان وقت ماڙيءَ جي در تي ڪڙڪو ٿيو. الائي ڇو سنگهار جي ننڊاکرين اکين ۾ اهڙي چمڪ اچي ويئي، جنهن مان ليليٰءَ اهين ڀانيو ڄڻ هن کي سڀڪجهه وري ياد اچي ويو هو، ۽ هو پنهنجي پاڻ تي مرڪي رهيو هو. در تي ٻيهر ڪڙڪو ٿيو، ۽ سنگهار آرس ڀڃي اٿي بيٺو. ڪمند ۾ رکيل ڀالو کڻندي، هن ليليٰءَ جي ڳاڏيءَ کي هٿ سان مٿي کڻندي، سندس اکين ۾ گهوريندي چيو: ”جيسين هوندس ته اميرخان ته ڇا، سمورن ارغونن ترخانن جي لاشن کي لتاڙي وري تو کي ڪٺي هليو ويندس. پر جي مري ويس ته مون تي ميار نه ڪجانءِ!“ ليلي هن جا لفظ ٻڌي، هن کي چنبڙي پيئي ۽ سڏڪا ڀري روئڻ لڳي.

سنگهار ڀالو سنڀالي دروازي تائين آيو. گهوڙن جي هڻڪارن مان ئي سمجهي ويو ته اميرخان، هيل وڏو لشڪر سانباهي آيو آهي. هن چوطرف نهاري اندازو لڳايو ته ترخانن کي دروازي ڀڃڻ کان سواءِ ٻي ڪا واهه ڪانه هئي. ماڙيءَ جون ڀتيون اهڙيون اوچيون هيون جو ڪو ترخان ان تي چڙهڻ جي همت ڪانه ڪندو. پٺيان ته ڪينجهر هئي، سو اتان به ڪنهن ترخان کي همت ڪانه ٿيندي. هن لاءِ ٻه ڪڙي راهه کليل هئي ته هو ماڙيءَ جي ڪنڊ تي چڙهي، پٺيان ڪينجهر ۾ ٽپو ڏئي، ۽ جي بخت ساٿ ڏنس ته ميربحرن مان ڪو ساٿي هن کي واهر ڪندو. پر اهو خيال ايندي ئي هن سوچيو ته ليلي ڇا سوچيندي ته ڪيس اميرخان جي حوالي ڪري، پاڻ پنهنجي ڪل بچائي ڀڄي ويو. اهو خيال اچڻ سان ئي ڀڄڻ جي راهن تي سوچڻ ئي ڇڏي ڏنائين. هن کي اميرخان جي خيالن جي به ڄڻ سڌ هئي، ۽ هن کي پڪ تي ته جيڪڏهن هو اميرخان سان ليليٰءَ جي عيوض پنهنجي

Gul Hayat Institute

جان جو سودو ڪري ته اميرخان خوشيءَ سان اهو سودو قبول ڪندو. پر اهو خيال به هن لاءِ ايترو ڪُڌو ۽ ڪجسو هو جو ان تي سوچڻ به نٿي گهرياٿين. فقط هڪڙو ئي طريقو هو ته ترخانن سان وڙهندي، ڪوگهوڙو هٿ اچي وڃي ۽ هو ترخانن جي نرغي مان نڪري وڃي.

دروازي جي پر ۾ بيهي هو دروازي ٽٽڻ جو انتظار ڪرڻ لڳو. دروازو ڪافي مضبوط هو. ترخانن هڪ بند ڪٺي دروازي تي ڦهڪائڻ شروع ڪيو. پهرين انهن ڏکن کان پوءِ دروازي جو هڪڙو تاڪ ٽي ٽڪر ٿي ويو، ۽ پوءِ هڪ ڌڪ سان سمورو دروازو چوڙن کان نڪري ويو. جڏهن دروازو ڪريو، تڏهن دروازي سان گڏ پهچ... ترخان بند سوڌا اچي پوٺ پر ڪريا. هن جي پويان ترخان اگهاڙين ترارين سان اندر ڏوڪيندا آيا. سنگهار جو ڀالو، هڪڙي ترخان جو پيٽ چيري، وٺ ڪاٽي ٻئي ترخان جي ران ۾ چڙهي پيو. ٻئي ڄڻا رڙ ڪري اتي ئي ڪري پيا. سنگهار جو ڀالو هنن جي جسم ۾ ئي رهجي ويو هن جهٽ ڏيئي ڪرندڙ ترخان جي هٿ مان ترار ڦري ورتي، ۽ ايندڙ ترخانن سان وڙهندي ٻاهر نڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. ترخانن جو هڪ سيلاب اندر ڏوڪيندو ٿي آيو جڻ هنن کي ڪنهن وڏي لشڪر سان مقابلو ڪرڻو هو. هن سيلاب کي روڪڻ سنگهار لاءِ ناممڪن هو. هو فقط اها ڪوشش ڪرڻ لڳو ته سوڙهي ڏيڍيءَ مان نڪري ڪليل ميدان ۾ پهچي وڃي.

سنگهار جي ترار ترخانن تي انهن ئي ڪڙڪي جڻ ترار ۾ ساهه پئجي ويو هو. ترخان ڪرندا، مٿس ٺهڻ ڪوشش سان اندر اچڻ جا جتن ڪرڻ لڳا. سنگهار دروازي جي هڪ پاسي کان ايندڙ ترخانن ڏانهن اهڙي لٽ وڌي، جو هڪ ترخان ڪاهي وڙان ڪچي پورا به اتي ئي ويو. پيا ترخان مرابجي هن جي اڳيان هٽي ويا، ۽ سنگهار ميدان ۾ نڪري آيو. پر ميدان ۾ پهچي هن محسوس ڪيو ته اها ئي هن جي غلطي هئي. سامهون

Gul Hayat Institute

گهوڙيسوارن جو هڪ جٿو گهيرو ڪاهي، ڀالا آڀا ڪري هن ڏانهن وڌڻ لڳو هو. جيسين هو سوچي، تنهن کان اڳ هڪ ٽاهي نوڙ جي سرڪڻاهي هن جي مٿان ڪري، ۽ ڪلهن جي ڏورن وٽ ڦاسجي، هن کي ٻنجوڙ وانگر جڪڙي وئي. ڇڪ اچڻ تي هو پاڻ سنڀالي نه سگهيو، تلوار هن جي هٿ مان ڇڏائجي وئي، ۽ هو پٺ ڀر وڃي ڪريو. نوڙ، هن کي ٺونٺين مٿان، اهڙو قابو ڪري ڇڏيو، جو ڇڪ اچڻ تي ٺونٺين کان هيٺ هن جون ٻانهون ڪيرٻون ٿيڻ لڳيون. هن پاڻ سنڀالي اٿڻ جي ڪوشش ڪئي، پر سرڪڻاهيءَ واري ترخان پرڀان ٿي نوڙ کي ڇڪ ڏني، ۽ هو وري پاسي ڀر ڪري پيو. ترخانن کي هاڻ تماشو ٿي آيو، ۽ هو هڪ وڏو گهيرو ڪاهي بيهي رهيا. نوڙ واري ترخان وري پنهنجي هٿ کي جهٽڪو ڏنو: سنگهار جون ٽنگون رهتيءَ تان ٿڙي اڳتي گهلجي ويون، ۽ هو اونڌو ٿي ڪري پيو. ترخانن ۾ ٽهڪڙو مچي ويو. نوڙ واري ترخان کي ڄڻ روشنو سُجهي آيو، ۽ اميرخان ڏانهن نهاريندو، آهستي آهستي نوڙ کي ڇڪڻ لڳو. سنگهار جا گوڏا، ٻانهون، ڇاتي ۽ منهن گهلجڻ سان، ريتيلن پٿرن سان گسندا، گهڪندا رهڙجڻ ۽ ڇلجڻ لڳا. هن کي پڪ ٿي وئي ته اميرخان هن کي ائين گهلائي، يا گهوڙي جي پُڇ سان ٻڌي مارائڻ ٿو گهري. ترخان وري گهوڙي کي پوئتي هٽائيندي، ٿوري ڇڪ ڏني: سنگهار کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ هن جي ڇاتيءَ جا وار ڪنهن ڇڪ ڏيئي پٽي ورتا. هن جو هيٺيون چپ هڪ ڇهندار پٿر ۾ لڳي اڌ وڍجي ويو. هن کي پنهنجي ئي رت جو ڪاروڪارو سواد زبان تي محسوس ٿيو. گهڙيءَ لاءِ هن جو سمورو بدن ڄاهي وانگر سيٽجي ڪانڊارجي ويو. جيسين ترخان ٻي ڇڪ ڏئي، ان کان اڳ هن ڪوشش ڪري ٻئي هٿ رسي ۾ ڦاسائي ڇڏيا. هڪڙي گوڏي کي ڌرتيءَ ۾ کُپائيندي، ٻئي گوڏي کي ٿورو ٻيڻو ڪندي، هن هڪ اونهو ساهه کنيو، ۽ ٻانهن کي هيٺ جنبش ڏني. رسي وارو ترخان ان ڇڪ لاءِ

بلڪل تيار نه هو ۽ گهوڙي جي ڪڇيءَ مٿان ٻولاٽي کائيندي اچي ٻوٽ ڀر ڪِريو. رسو هن جي هٿ مان ڇڏائجي ويو. جيسين ترخان اٿي سڌو ٿئي ۽ وري رسي کي کڻي، تيسين سنگهار گوڏن ڀر سڌو ٿي، رسي کي پاڻ ڏانهن ڇڪي ورتو. پيٽ ولاڻ رسي کي ڍرو ڪندي، هن سرڪساهي کولي وڌي. ترخان جا ٽهڪ بند ٿي ويا، ۽ هنن جي ڏسندي سنگهار اهائي سرڪساهي پنهنجي مٿان ورائيندي هٿ کي هلڪو اشارو ڏنو. سرڪساهي امير خان جي مٿان وڄ وانگر ڪڙڪي، سندس چيلهه وٽ ڪپي ويئي. سنگهار جي هٿ وري جنبش کاڌي، ۽ امير خان گهوڙي تان پٽجي، گهوڙي جي هڪ پاسي، مٿي ڀر اونڌو لٽڪي پيو، ۽ سندس هڪڙي ٽنگ، جنهن جو پير ٻئي پاسي رڪيب ۾ پيل هو، رڪيب سوڌو مٿي ڪجهي ويئي. عين ان وقت هڪ ڀالو سنگهار جي ڪلهي جي ڦڻ ۾ ڪپي ويو، ۽ هو ٻوٽ ڀر وڃي ڪريو. ترخان تراريون ڪڍي هن ڏي ڦري آيا. هڪڙي ترخان اميرخان کي اٿاري، رسي کان آزاد ڪرايو. امير خان چپ چاپ هلندو، سنگهار جي مٿان اچي بيهي رهيو. سندس اکين ۾ ڪاوڙ جيئون ڪيڻ لڳي هئي — ۽ ٻوهه هن هٿ وڌائي، ڪريل سنگهار جي پٺ مان ڀالو ڪڍي ورتو. پنهنجن ماڻهن کي اشارو ڪري، هو وري پنهنجي گهوڙي ڏانهن موٽي آيو. ترخان سنگهار کي چوڪنيو هڏي، ڪيس اڳيان ڌڪيندا، ماڙيءَ ۾ داخل ٿيا.

....

اميرخان ليليءَ جي چائنٺ لنگهي، دروازي کي ڪُنڊو هڻي ڇڏيو، ۽ هڪ ليليءَ کي ڏسندو رهيو. ليلي دروازي کي ٻيري، وهاڻي کي ٻاڪر ٻاڌي، ليٽي پيئي هئي. سڏڪن جي ڪري هن جو سڄو بدن لڏي رهيو هو. اميرخان کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ ليليءَ سان گڏ هن جي دل جي سموري ڪائنات لڏي رهي هئي. ليليءَ جا وار، ڪڇيءَ تان وري وهاڻي تي وکڙجي ويا هئا، ۽ سندس ڪلها سنهي ململ جي پهراڻ مان ائين جهاڪي رهيا

Gul Hayat Institute

هئا، جڻ رنگ جي ڪا ويرِ لهي چڙهي رهي هئي. اميرخان ڪيترو وقت ان مرمرين سڏ ڪندڙ جسم مان ڦٽندڙ حُسن کي ڏسندو رهيو. هن ڪان رهيو نه ٿيو، ۽ هن هري هري چيو: ”جان....!“

ان لفظ جي ٻُوراڻ ۾ اميرخان جي سموري هستي سميٽجي آئي. ان ٻُوراڻ ليليٰءَ جي سڏڪن تي چڻ باهه تي تيل وارو ڪم ڪيو، ۽ هن جو پاڪر وهائي تي وڌيڪ سوڙهو ٿي ويو. اميرخان پنهنجو ڪمربند کولي، تزار سوڌو در جي ڪنڊي ۾ ٽنگي ڇڏيو، ۽ وڃي ليليٰءَ جي مٿان ببهي رهيو. خداوندا! تو هي حسن ڇو خلقيو؟ ٻهراڻ جي گهيري ۽ وارن جي سرحد تي ليليٰءَ جو جسم هن کي ايترو حسين معلوم ٿيو، جو هن ڪان وڌيڪ ضبط نه ٿي سگهيو، ۽ هن پنهنجا چپ ان ڪپ ۾ کپائي ڇڏيا. ليليٰءَ جي جسم جو ڏڪڪو اوچتو بند ٿي ويو، ۽ هن سٽ ڏيئي جهن اٿڻ جي ڪوشش ڪئي. تڏهن اميرخان جو پاڪر سندس جسم کي وڻ ويڙهيءَ وانگر ويڙهجي ويو. اميرخان جون ٻانهون هن جي ڇاتيءَ تي منڊيٽرو ٿاهي ويون، ۽ هن جا هٿ هن جي ڪچُن ۾ ڦِبي ويا. هن جا چپ سندس ڳچيءَ ۽ ڪلهي جي لاهيءَ تي تڙڪڻ لڳا ۽ هن جي جسم جي اجهل آڳ ۾ جلڻ لڳا. پر ليلي نانگ وانگر پنهنجي بدن کي ڪوئنهندي، هن جي پاڪر مان نڪري، هن جي سامهون ببهي رهي. هن جي اکين ۾ ڳوڙهن جو ڏند هو، ۽ ان ڏند جي پويان هن جون اکيون چڻ به مشعلون ٻري رهيون هيون. انهن اکين کي اميرخان ڪڏهن به روئندو نه ڏٺو هو: هن انهن ۾ محبت ڏٺي هئي، سپردگي ڏٺي هئي، هٺائي ڏٺي هئي، بهادري ڏٺي هئي، ارڏائيون ۽ البيلائون ڏٺيون هيون، دلبريءَ جا سنهها ۽ ويڻ ڏٺا هئا، پر هن لڙڪن جي طوفان ۾ ٻرندڙ سرخ مشعلون نه ڏٺيون هيون. اميرخان انهن مشعلن ۾ وڌيڪ نهاري نه سگهيو. هن جي اندر ڏي اندر ڪنهن شيءِ جي ڀڃي ڀوڻ جو پڙلاءُ، سندس جسم ۾ هڪ سرد لهر بنجي داخل ٿيو ۽ هن کي پنهنجو سمورو جسم سن ٿيندو، ڪيرو ٿيندو محسوس ٿيو. ان ڪيرائيءَ کان بچڻ لاءِ هن وري ڳالهائڻ جو سهارو ورتو.

Gul Hayat Institute

”جان اسين اڃي وڃا آهيون!“

ليليءَ ڪوبه جواب نه ڏنو. هوءَ لڳاتار هن ڪي گهوريندي رهي. لڙڪن جي ڏنڌ مان هاڻ نفرت جو ڇوهو اٿي ليڪا ٻاڻق لڳو هو.

”جان، اسين هن سنڌيءَ کي اهڙي سزا ڏينداسون جو زمانو اسان جي انتقام کان ڪنبڻ لڳندو.... جان، اسان جو آغوش تنهنجي لاءِ بيقرار آهي... !“

ليليءَ جي اکين جو ڏنڌ صاف ٿيڻ لڳو، ۽ ٻيءَ گهڙيءَ هن پنهنجي ڪمربند مان ننهو خنجر ڇڪي ڪڍيو، ۽ اميرخان ني آلر ڪري آئي. سندس لفظ ٻاهه جا اُلا بڻجي اميرخان کي ساڙڻ لڳا! ”بزدل، نامرد، خوني....، منهنجي ويجهو آيو آهين ته هي خنجر تنهنجي سيني جي پار هوندو.... آءٌ تو جهڙن سوين ترخان سردارن تي هڪ سنڌي پورهيت کي ترجيح ڏيان ٿي، جن ۾ سچائي آهي، سڪ آهي ۽ دليري آهي.... تون ته ڪتو آهين.... ڪتو....!“

هن الائي ڇا ڇا چوڻ ٿي گهريو، پر اوچتو امير خان سندس خنجر واري ٻانهن ۾ ڪٺي هٿ وڌو، ۽ سندس ٻانهن موڙي پويان ورائي ڇڏي. سور کان ليلي کان ڪيڪ نڪري ويئي، ۽ خنجر سندس هٿ مان ڪري پيو. امير خان جي تن بدن ۾ باهه لڳي ويئي هئي، ۽ هن ڏند ڪرٽيندي چيو: ”ليلي، اسين تنهنجي حسن جي خيال کان توکي ايذائڻ نٿا چاهيون. تون هڪ ڀيرو هڪ سنڌيءَ اڳيان اسان جي بيعزتي ڪري چڪي آهين. پر هن سنڌيءَ کي اسين تنهنجي اکين اڳيان اهڙي سزا ڏينداسون جو وري توکي ڪنهن سنڌيءَ جي نالي وٺڻ جي جرأت نه ٿيندي.... تنهنجي هن جوانيءَ ۽ هن حسن جو قسم، اسين اهو ئي خنجر تنهنجي سيني جي پار پهچائي ڇڏيون ها، جيڪڏهن اسان کي اهي ڏينهن ياد نه هجن ها، جڏهن اسان تنهنجي حسن کي ڏسي پنهنجو هوش حواس وڃائي ويٺا هئاسون! ياد ڪر ليلي،

Gul Hayat Institute

اهو ڏينهن، جڏهن تو غلامن جي قطار ۾ ٻاڏائيندڙ اکين سان اسان کي اهڙو لياڙو ڏنو، جنهن کي اسين نظرانداز نه ڪري سگهياسون؛ ۽ ياد ڪر اهي ڏينهن جڏهن اسان تنهنجي هر خواهش جو احترام ڪيو... تنهنجي پاءُ کي خريد ڪري، آزاد ڪري، ترڪستان واپس موڪليو، تنهنجي ٻرسن ڀيءُ کي قندار جي قيدخاني مان آزادي وٺائي ڏني.... ۽ اڄ تون.... ليلي.... تون....!"

امير خان کي به الائي ڇا ٿيو: هن جو گلو ڀرجي آيو، ۽ هن جي اکين ۾ لڙڪ اچڻ لاءِ آتا ٿيڻ لڳا. هن کي اهي ڏينهن ياد اچي ويا، جڏهن امير خان بهادر سردار هوندي به جنگ جهيڙي، ظلم ۽ غارتگريءَ کان نفرت ڪندو هو، ۽ هن سموري زندگي ليليءَ ۽ ادراڪيءَ جي محبت ۾ گذارڻ جو پڪو پهه ڪيو. هو جڏهن سنڌين جون بغاوتون زور وٺنديون ويون ۽ سنڌين خلاف ڪارروائيون ڪندي، جڏهن ٿڪجي پوندو هو، تڏهن ليليءَ جي هنج ۾ هن کي دنيا جون سموريون دراهون، لڙائيون ۽ جنگيون وسري وينديون هيون. هو ڪلي ليليءَ کي چوندو هو ته هونئن ته جهاد الله سائين طرفان فرض آهي، پر حق تي مسلمان جهاد في سبيل الله ۾ پنهنجي جان ڏيڻ لاءِ تيار نين ٿا جو هن کي جنت ۾ ليليءَ کان به سهڻيون حورون ۽ انگوريءَ کان بهتر شراب ملڻ جي پڪ هئي. ليلي شوخيءَ مان چوندي هئي: "ڇا مون کان به ڪا حور وڌيڪ سهڻي ٿي سگهي ٿي؟" ۽ هوءَ رُسي ويهي رهندي هئي. امير خان هن کي پرچائڻ لاءِ هزار جتن ڪندو هو. ان وقت ۽ هن وقت جي وچ ۾ رت جا درياءَ، هن جي سمورن نازڪ ۽ لطيف احساسن کي لوڙهي ويا هئا. سنڌين جو مهرانجهڙو ڳاڙهو رت، جنهن جي رنگ تي سنڌوءَ جي ٻرئين ڪناري تي ٻڏندڙ سج مان ڦٽندڙ شفق جو گمان ٿيندو هو، هاڻ هن جي خوابن تي سوار ٿي چڪو هو. پر انهن خوابن ۾ هن کي پنهنجو رت به گڏجندو، مسجندو، وهندو نظر ايندو هو.... ۽ خوابن جي ان ڏنڌ ۾ ٻه اڏول هستيون هن کي باربار نظر اينديون

هيون ــــ سنگهار هن جي پيءُ جو قاتل، ۽ سوڍو، هن جي محبت جو قاتل! انهن ٻن شخصن جي خواب ۾ اچڻ سان هن کي تماس تي تڪميل پنهنجي پيءُ جو لاش نظر ايندو هو ۽ سلمان جون ٻپ ۾ اعتباريءَ کان قاتل اکيون هن کي گهورڻ لڳنديون هيون، ۽ هو ان اوتاري مان، پکهر ۾ شمر تي چرڪ پري آئي ويهندو هو.

اهي خيال ايندي ئي، هن ليليٰءَ جي ٻانهن کي ڇڏي ڏنو، ۽ ڪيس ٻاهر هلڻ جو اشارو ڪيو. امير خان جي اکين ۾ جوڪي چاپائون هيون، ليليٰءَ انهن ۾ نهارڻ جي ڪوشش ڪندي، ڪنڌ نيوڙائي، هن جي اڳيان هلندي، دروازي ٻاهر هلي آئي. ماڙيءَ جي آڳنڌ ۾، زخمن کان چُور سنگهار چوڪنيو پڌل هو. ڏهاڪو کن ترخان ترارين ۽ ڀالن سان مٿس پهرو ڏيئي رهيا هئا. سنگهار جا ڪپڙا سندس ئي رت ۾ رڱجي، بدن سان چنبڙي پيا هئا. سندس ساڄي ڪلهي ۾ لڳل ڀالي جي ڦاٽ مان رت اڃا تائين سيڙهون ڪري وهي رهيو هو. سندس شبيهه اهڙي ڇرڪائيندڙ هئي، جو ليليٰ هن کي ڏسندي هڪ هنڌ ڄمي ويئي ۽ پوءِ اتي ئي مولهولو تي ڪِري پيئي.

امير خان کيس پنهنجي ٻانهن ۾ ڪٽي ورتو، ۽ هڪ ترخان کي پاڻي آڻڻ لاءِ چيائين. هڪ ٻئي ماڻهوءَ کي هُن هڪ ٿاهي سيخ تپائي آڻڻ لاءِ چيو. جڏهن ليليٰءَ کي هوش آيو، تڏهن هن پاڻ کي هڪ موڙي تي ويٺل ڏٺو: امير خان جي ٻانهن سندس ڪاهن آڏو هئي، ۽ سوين ترخانن جون اکيون حيرت مان هن جي حُسن جا ڍُڪَ پري رهيون هيون. امير خان ڇڻ ته هن جي حسن کي عام بڻائي، هڪ عجيب اطمينان محسوس ڪري رهيو هو. سامهون سنگهار چوڪنيو پڌل هو. سندس اکين ۾ ڪا مرڪ موڙي آئي هئي: رت جي ڳاڙهاڻ ۾، هن جي اکين جي لال لال مرڪ ليليٰءَ جي اندر ۾ وڍ وجهڻ لڳي. هن جي دل آن مرڪ کي ٻي وجهڻ لاءِ اڇلون ڏيڻ لڳي؛ هن جي جسم ۾ اهڙي ٿرڪڻي

Gul Hayat Institute

اڇي وئي، جو انکي امير خان جو پاڪر به روڪي نه سگهيو. پوءِ هن جيڪي ڏٺو، ان تي هن کي اعتبار نٿي آيو: هڪ ترخان ڏاڍي تڪل سان ڪي ڪاٺ جي ڪنڪان جهليندي، سنگهار جي سامهون اچي بيهي رهيو. امير خان ليليءَ کي پاڪر ۾ سوڙهو ڪندي چيو: ”سنگهار، تو منهنجي پيءُ کي ڦاسي تي ٽنگايو هو، ۽ مون ان وقت ئي توکان بدلي وٺڻ جو قسم کنيو هو. مون سوڍي جي بغاوت جي خيال کان، ان جي پوئواريءَ ۾ پٺي ڏيڻ مدار ڪئي؛ ۽ هاڻ آءٌ توکي ڦاسي تي ائين ٽنگائي سگهان ٿو، توکي گهوڙن جي پڇن ۾ ٻڌائي، چيرائي مارائي سگهان ٿو، هاٿيءَ جي پيرن ۾ لتاڙائي مارائي سگهان ٿو. ائين به ڪري ٿو سگهان ته تنهنجو سنڌ سنڌ، انگ انگ ڪري ڪپهان ۽ ڪتن جي حوالي ڪريان. پر تنهنجو ڏوهه انهن سزائن کان به وڌيڪ سنگين آهي: تو اسان کان ليليءَ کي جدا ڪيو. ان جي سزا توکي اهڙي ملڻ گهرجي، جو موت اُن اڳيان ڪا ئي سزا نه هجي. چؤ، تون پنهنجي لاءِ ڪهڙي ٿو سزا مقرر ڪرين؟

سنگهار ڪوبه جواب نه ڏنو. هو هڪ ٽڪ ليليءَ ۾ نهاريندو رهيو. هاڻ هن جي اکين جي اهڙي ڪيفيت هئي، جو ليلي هن سان نظر ملائڻ کان ڪيٻائڻ لڳي. انهن اکين کان پاڻ بچائڻ لاءِ، پنهنجا ٻيئي هٿ منهن آڏو ڏيئي ڇڏيا. پوءِ هن سنگهار جو جواب ٻڌو.

”امير خان، پٺهن کي ڦاسي تي مون ڪونه ٽنگيو هو؛ سنڌس ظلمن پاڻ کيس ٽنگايو هو. سنڌين تي ظلم ڪرڻ واري هر ظالم جو اڄ نه سڀاڻي اهڙو حشر ضرور ٿيڻو آهي. سنڌ ۾ رڳو آءٌ سنگهار ڪونه آهيان؛ سوين هزارين سوڍا ۽ سنگهار آهن، جي ظالمن کي ڦاسي تي ٽنگيندا رهندا! رهي ليلي، سو تو هن کي لٽ جو مال سمجهيو آهي؛ منهنجي لاءِ نه هوءَ فقط هڪ ونگس آهي، جنهن جي اکين ۾ الماس آهن، جنهن جي چپن ۾ ماکيءَ جهڙو مٺ آهي، جنهن جي بدن ۾ هرڻن واري اڇل آهي،

Gul Hayat Institute

جنهن جي هٿين ۾ اهڙي هوراڪورا آهي، جنهن کي فقط منهنجي دل تي سمجهي. تون ڇا سمجهندين؟ ۽ سزا — سا تون پنهنجي دل کان پڇ ته هڪ بزدل، گيدي ۽ ڪانئر هڪ سورهيه سرويچ کي ڪهڙي سزا ڏيڻ چاهيندو!"

"بس ڪر بدزبان.... اوهان سنڌين کي اهڙو سبق سيکاريندس جو وري صدين تائين اوهان سنڌين کي زبان کولڻ جي جرات نه ٿيندي!" ائين چئي هن پنهنجي ماڻهوءَ کي اشارو ڏنو. ترخان هڪ پل به نه سوچيو، ۽ هن سيخ سنگهار جي اکين ۾، سرمي جي ڪانيءَ وانگر ڦيرائي، هڻائي ڇڏي. واڍو منڊل ۾ سڙندڙ ڪل جي بوءِ ڦهلجي ويئي. سنگهار جي وات مان آواز به نه نڪتو. هن جي اکين جي جاءِ تي به ڪارا گهرا ٽمندڙ ڇنگهه بڻجي ويا. ليليءَ جي نڙيءَ مان اهڙي ڪيڪ نڪتي، جو ٻين ترخانن مان گڏ امير خان به ڏڪي ويو. ليلي هن جي ٻاڪر مان جهرڪيءَ وانگر ڦڙڪو کائي اڏامي نڪتي، ۽ سنگهار جي پوئتي اڙٻل سر ۾ ٻاڪر وجهي اوڇنگارون ڏيئي روئڻ لڳي.

Gul Hayat Institute

١٢

سوڍل ڇهن ته پنهنجي سموري سرت وڃائي ويٺو. راتين جون راتيون، ڏينهن جا ڏينهن پنهنجي ڪوٺڙيءَ کان ٻاهر نه نڪتو. هڪ ئي هنڌ ويٺو رهيو، ۽ سامهون پيل اُهي جي مائيءَ ۾ نهاريندو رهيو. هن جي اکين کي پاڻ ڇنيءَ وسري ويو هو. سوجهرو بدلجي اونده ٿي، اونده بدلجي سوجهرو آيو. پر هو اتي ئي ويٺو رهيو. پيڙو علو هن جي اها حالت ڏسي ڳڻتين ۾ پئجي ويو. هن ڪيس وندرائڻ لاءِ گهڻيون ئي ڳالهيون ڪيون، پر سوڍل اک به نه ڇنڀي: ڄڻ هو دنيا ۾ اڪيلو هو — هن جو ڪو مٽ نه هو، ڪو ساٿي نه هو، ڪو سنگتي نه هو. هن کي ڄڻ اهو به وسري ويو ته هو ڪير هو، ڪٿي هو ۽ ڇو هو، هت ڇو آيو هو، ۽ هي سڀڪجهه ڇا هو. علو هن کي سڀ خبرون ٻڌائيندو رهيو: مرزا جان بابا جي لشڪر کي ڀوتو ڪونه هاريو: مڪليءَ تي هن جي لشڪر ۽ مرزا باقيءَ جي لشڪر جي اچا ناڻين خونريز جنگ پئي هلي: مرزا باقي پاڻ لشڪر جي مهنداري ڪري رهيو هو: هن سمورن ترخانن کي وڏن وڏن انعامن جون لالچون ڏيئي پنهنجي پاسي ڪري ورتو هو، مرزا جان بابا جي سسي آڌو واري کي پنهنجي ڌيءَ نڪاح ۾ ڏيڻ جو ڍنڍورو ڏياريو اٿائين: حد ته اها آهي جو ڍنڍوري ۾ اهو به چيو اٿس ته جو سنڌي يا ترخان مرزا جان بابا جو سر آڻيندو، ان کي ڌيءَ سان گڏ ٺٽر جي عملداري به ڏيندو: هوڏانهن شهر ۾ شورش کي منهجي ڏيڻ لاءِ امير خان ڳجهه وانگر لامارا ڏيئي رهيو آهي — هزارين سنڌين کي رکو شڪ ۾ مارائي ڇڏيو اٿس؛ اهو گهر خالي نه آهي، جنهن ۾ ترخان گهڙي مارڪٽ نه

Gul Hayat Institute

ڪري ويا هجن، وٽندي سيدن ٿان ٻه نه ٽريا؛ سيد علي شيرازيءَ جي ڏاڙهي ۾ رت جا ڦلاءَ لڳا پيا آهن؛ سيني کان وٺي شورش لٽي جي شاگردن ڪئي هئي، سو سوين مدرسن کي باهيون ڏياري پٽ ڪري ڇڏيو اٿن؛ سوين شاگردن کي هٿين جي پيرن هيٺان لتاڙي ماريو اٿن؛ آخوندن، قاضين، ملن ۽ مولوين جون ڏاڙهيون پٽائي، سندن زبانون وڍائي، ڪن ٽڪرا ٽڪرا ڪري سندن لاش درياهه ۾ لوڙهي ڇڏيا اٿن؛ جنهن گهر ۾ باغين جو شڪ ٿيو پوين، ان گهر جي زالن جي سٿڻن ۾ ٻليون وجهائي، ڪين گهٽين ۾ ٿا گهلارائين. انهن قهرن ۽ ظلمن جو پڌري ٻه سوڍل جي اکين ۾ ڇهڪو نه آيو. هو هڪ ٽڪ وٺيءَ ۾ پنهل اڳي دروازي ۾ گهوريندو رهيو .... هن کي ان مان ڪهڙو واسطو؟ اهي سنڌي هر جا ڇا ٿين، مي ٿئو هن جو ڇا ٿئي؟ هيءَ سنڌ ڪنهن آهي؟

ڏينهن گذري ويا، پر سوڍل جي حالت ۾ ڪو فرق نه آيو: سندس نرڙ تي ٻيءَ هوندي به پگهر جا ڦڙا موتين وانگر چمڪندا رهيا. پر هڪ ڏينهن چاچو علو ڊڄندو، هن جي ڪوٺڙيءَ ۾ داخل ٿيو. هلڪي کنگهڪار ڪيائين، پر سوڍل پنهنجي دنيا ۾ گم هو. ٻيڙو علو تڏهن به نه مڙيو ۽ چيائين: ”سوڍل، شاهه قاسم ارغون مرزا باقيءَ تي ڪاڙهو ڏنو آهي. مرزا باقي محل جي دريءَ مان ٽپو ڏيئي ڀڄي ويو آهي!“

ان خبر جو به سوڍل تي ڪو اثر ٿيو. علوءَ وري چيو: ”ان وقت سنگهار به مرزا باقيءَ جي محل ۾ گهڙي پيو هو. وڻنده ۾ هو مرزا باقيءَ تي وار نه ڪري سگهيو، ۽ مرزا باقي دريءَ مان درياهه ۾ ٽپو ڏيئي نه ڀڄي ها ته...“

سوڍل ڄڻ ننڊ مان جاڳي پيو. ”سنگهار... سنگهار؟ ڪٿي آهي سنگهار؟“

چاچو علو چپ ٿي ويو. هو سوڍل جي اکين کان ڊڄي ويو. هن جي پورين اکين ۾ رت اوچتو مڙي آيو هو، ۽ انهن ۾ ڇهڪو مچ مچڻ لڳو هو، سو ڏاڍو پوائتو هو.

"مون تو کان سوال ڪيو، چاچا علو! ڪٿي آهي سنگهار؟"

"امير خان جي ليليءَ کي ڪٿي ويو آهي، ۽ امير خان ڪيڏي ويو اٿس.."

سوڍل ٽپ ڏئي ڇت ڪري پيئي. هن جو هٿ ٽاري جي وليءَ تي سوگهو ٿي ويو، ۽ هن جو سمورو بدن سيٽجي تنگجي ويو. ٽاري جي ولي ٽڙڪات ڪري ڀڄي پيئي. ٽاري جو هڪ ٽڪرو هن جي هٿ جي ترڻيءَ ۾ چڙهي پيو. اڇي دارونءَ سان ڳنڍجي هن جي هٿ مان وهندڙ رت هن جي سٿڻ کي ڳاڙهو ڪرڻ لڳو. چاچو علو ڏڇندي اکيان وڌيو ۽ چيائين: "سوڍل، تنهنجو هٿ ڦٽجي پيو آهي!"

سوڍل اوچتو اٿي بيهي رهيو. هن جي انگ انگ کي اڇاتيون ڇرون ساڙڻ لڳيون. هن جي بدن ۾ هلڪي ٿڙڪڻي پئجي ويئي، ۽ هن ڏند پيڙيندي چيو: "منهنجي گهوڙي سنبراءِ!"

"شهر جا ڪجهه جوان ٻڙس توسان ملڻ آيا آهن، سوڍل! هو چون ٿا ته تون جيڪڏهن سندن مهنداري ڪرين ته هو سنڌ تان سر گهورڻ آيا آهن!"

سوڍي ڇڻ ورچندي چيو: "چاچا، مون چيو ته گهوڙي سنبراءِ!"

ٻيڙو علو دل ئي دل ۾ سوڍل سان خفا ٿيندي، ٻاهر نڪتو. هن جي پويان سوڍل به ٻاهر هليو آيو. ٻاهر ويهارو ٻڙس ڇڻ هن جي اوسيئڙي ۽ انتظار ۾ بيٺا هئا. سڀني گڏجي چيو: "جيئي سنڌ!"

اهو آواز ايترو ڳورو هو، ايترو معصوم هو، ايترو ڇڇلائيندڙ هو، جو سوڍل جي اکين ۾ لڙڪ ڀرجي آيا، ۽ اڙڪن جي اَن ڏند سان، جوانن کي ڏسندي هن ٻڻ ٻڻ ڪندي چيو: "جيئي سنڌ.... جيئي سنڌ!"

"سوڍل، اسين توسان آهيون. سنڌ توسان آهي، سنڌ تنهنجي اوسيئڙي ۾ آهي!" هن مان هڪڙي جوان چيو، جو ڪنهن دارالعلوم جو شاگرد ٿي ڏٺو.

"سنڌ ....! سنڌ؟ سنڌ؟!" سوڍل تقريباً روئندي چيو. "ڪٿي آهي سنڌ؟ هيءَ چڙيل چيريل، وڍيل ڪپيل سنڌ، جنهن تي ڳجهون لامارا ڏيئي رهيون آهن ـــ اها آهي سنڌ؟ اها آهي دودي جي سنڌ؟ اها آهي تماچيءَ جي سنڌ؟ اها آهي دولهه درياخان جي سنڌ؟.... هو ڏسو! سنڌ جو لاش سڙي رهيو آهي، هو ڏسو ٺٽو جلي رهيو آهي!"

هو الائي ڇا ڇا چوندو رهيو. هن جي ذهن ۾ سنڌ وري ڪَرَ موڙيا هئا، پر ان سان گڏ ئي ڳاڙها چپ، ۽ اگهاڙيون ٻانهون ۽ ڇاتيون هنڌڙ ارهه ۾ ڪَرَ موڙي جاڳي پيا هئا.

"مون کي بخش ڪجو يارو، آءٌ سنڌ لاءِ نه، آءٌ پنهنجي جنگ وڙهڻ نڪتو آهيان. آءٌ ڪوڪلو آهيان. مون کي ڇڏي ڏيو. آءٌ پنهنجي اندر جو جهيڙو نبيرڻ پيو وڃان. اوهين مون کي پنهنجي حال تي ڇڏي ڏيو!" سوڍل جڻ پاڻ کي اندران ئي اندر ويڙهيندو ٿي ويو، ۽ اکر سندس وات مان جڻ ڦٽجي زخمي ٿي ٿي نڪتا.

"اسين به توسان آهيون، سوڍا!"

هن ڪوبه جواب نه ڏنو. گهوڙيءَ لاءِ هن جوانن کي گهوريندو رهيو. اوچتو الائي ڪيئن هن کي پنهنجو پاڻيهو ساٿول ياد اچي ويو، ۽ هن جڻ زوريءَ مرڪندي چيو: "جيڪا اوهان جي مرضي: منهنجو ڪو ٺڪاڻو ڪونهي، منهنجو ڪو ماڳ ڪونهي. مون سان گڏجي جي اوهين به ڀٽڪڻ ٿا گهرو ته پا بسم الله!"

ٻيڙو علو سوڍل جي گهوڙيءَ سان گڏ هڪ ٻيو گهوڙو به ڪاهيندو آيو. سوڍل کيس ڏسي چيو: "چاچا، هي ٻيو گهوڙو ڪنهن جي لاءِ آندو اٿئي؟"

"پنهنجي لاءِ! آءٌ ماني ٽڪي ڪري جاڻان، فارسي ڳالهائي جاڻاز ـــ من آءٌ به ڪنهن ڪم اچي وڃان!"

"۽ هيءَ سراه؟" هڪ جوانڙي پڇيو.

”سنڌ سامت جو ساهه، ڪنهو نه سرائون ڳهڻيون. ڳهڻو ئي سنڌ جو ليمڪاڻو اٿم. من ڀي ٻوڙهه هڏ به ڪم اچي وڃي!“

سوڍي سوار ٿيڻ ڪان اڳ پڇڻ تي ڳهربو ته سنگهار ڪهڙي پاسي ويو. پر ان جي ٻدران هن سوال ڪيو: ”اميرخان ڪهڙي طرف ويو؟“

”ڪينجهر ڏانهن!“ هڪڙي همراه جواب ڏنو.

سوڍو وڏي پنهنجي ڪميت ناءِ آيو، ۽ سندس منهن ۽ ڪنن تي هٿ ڦيرائڻ لڳو. گهوڙيءَ پنهنجي مالڪ کي ڪي ڏينهن ڪونه ڏٺو هو، سا سهڻ مٿي ڪئي ۽ سندس منهن سان منهن ملائڻ لڳي. سوڍي چيو: ”چري، اڄ مٿو ٿورو ٿي آهيان!“ ڪميت خوشيءَ کان پنهنجي ڪل ڦڙڪائڻ لڳي، جڏهن ورين سوڍل جي سوار ٿيڻ جي آس ٿي ظاهر ڪئي. سوڍي لانگ وڙائي ته سڀني همراهن پنهنجن گهوڙن کي ڪميت جي پٺيان ڇڏي ڏنو.

....

سانجهيءَ جو سج هنن کي سانءِ جي هڙين ۾ لٿو. گهوڙن جي سهڪ جو هانبارو لڳل هو. مٿيءَ ۽ ڏڏڙ کان هنن جا منهن پورا ئي ورا هئا. سج جا آخري ڪرڻا، هڙيءَ جي وان نان ڪڙي، ٻڪين کي پنهنجا اکيرا ڏند ڏياري رهيا هئا. علوءَ گهوڙو اڳتي وڌائيندي چيو: ”سوڍل گهوڙا ڏڪجي پيا آهن: وڏيڪ هلياسون ته وهٽ مري پوندا. رات اتي ئي ڏاهو ڪجي نه ڪيئن؟“

سوڍل جا خيال هن حي ڪميت کان به تيز سنگهار، ٻٽليءَ ۽ اميرخان کان به اڳتي نڪري ويا هئا. علوءَ جو آواز ٻڌي، هن رکو ايترو چيو: ”جيڪا سنگت جي صلاح!“

علو ڄڻ ته هڙيءَ جي وڻ وڻ کان واقف هو: هن کي اها خبر هئي ته اڇو پٽ ڪٿي آهي، پاڻي ڪٿي آهي يا شڪار ڪٿي آهي. همراهن کي وٺي اچي هڪ تلاءَ وٽ بيهو. سڀ اتي ئي لهي پيا. گهوڙن کي ٿورو ٻنڌ ڪرائي، ڪين پاڻيءَ تي

چڙهي ڏنائون. علو ٽن چئن سائين ان هيڙي اندر هليو ويو، ۽ ٿوري وقت کان پوءِ ٻن همراهن جي ڪلهن تي هڪ وڏو ڦاڙهو هو. هيڪڙي ٽئي ساٿيءَ جي پاڪر ۾ هڪ ننڍڙو هرڻ هو. همراه باهه ٻاري هرڻن کي پچائڻ ويهي رهيا. چئن همراهن کي هن آسپاس جي نظرداري ڪرڻ لاءِ موڪليو — باقي ساٿي ٽوليون ٺاهي اوپاريون لهواريون ڪرڻ ويهي رهيا.

سودي هن کان الڳ، هيڪڙيءَ ڍب تي ويهي ڪجهه سوچيندو رهيو. هن جي من ۾ جيڪو انڌڪار ڇانيل هو، ان کي لڪائڻ جي ڪوشش ۾، هنهنجي ڪٽاري سان زمين تي آڏا ابتا ليڪا ڪڍڻ لڳو. ليڪا هن کي نظر نٿي آيا، پر هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ انهن ليڪن مان اٿليءَ جو سورو بدن جاڳي هن ڏانهن جهڪڻ لڳو هو. اهو خيال ئي هن کي پريشان ڪرڻ لاءِ ڪافي هو، ۽ هو وري اٿي بيٺي رهيو. ڪٽارو ڪمربند ۾ هئي. پير سان ليڪا ڊاهڻ لڳو. ٻچ جي سوچهري ۾ هن جا ساٿي هن جي حرڪتن کي ڏسي اچرج کائيندا رهيا. سودي بابت هن جيڪي ٻڌو هو، هي سودو ان کان بلڪل مختلف هو. سڀ کان وڏيڪ ڳالهه علوءَ کي هئي. هن ڄڻ دل ئي دل ۾ چيو:
”آن رانيون ڪونه ستو آهي — ڏٺي منهنجا تون خمر ڪجانس!“

پڪل هرڻ جي هيڪڙي ران کڻي هڏهن علو سوديل وٽ آيو، تڏهن سودي وري پنهنجي دنيا ۾ موٽي آيو، ۽ هن شڪرگذاريءَ سان علوءَ ڏانهن ڏٺو. علو سندس سهڻ تي سرهائي ڏسي پاڻ به مرڪڻ لڳو. سودو اچا کائڻ ۾ ئي هو ته هيڪڙو همراه ٻڪندو هن ڏانهن پهتو ۽ سهڪندي چيائين: ”سوديل، ڏهاڪو کن ترخان هڪ ڏواي کڻايو ننڍي پيا وڃن!“ سوديل ڳوشت جو ٽڪر علوءَ جي هٿ ۾ ڏيندي اٿي بيٺو. ”ڪير آهي ڏوايءَ ۾؟ پڇيئي؟“
”امير خان جي ڀيڻي آهي — ابلي ٽا چونس!“ همراه سهڪندي جواب ڏنو.

سوديل کي ائين محسوس ٿيو، ڄڻ هيڙي لانوڻ وانگر

Gul Hayat Institute

ڦرڻ لڳي هئي. هن جا ساٿي، مچ تي پچندڙ ڦاڙهو، ساههون ٽوبرن مان داڻو چرندڙ گهوڙا به هوڙيءَ سان گڏ ڦرڻ لڳا هئا. هو پنهنجو هٿ مٿي ني آئي، پنهنجي هڪڙي ڳلڪي مهٽڻ لڳو، پوءِ هو تيزيءَ سان هڪڙو پالو ڪندي پنهنجي ڪميت ڏانهن وڌيو. هن جا ساٿي به اٿي بيهي رهيا، ۽ پنهنجن گهوڙن ڏانهن وڌيا. سوڍي هنن ڏانهن نهارڻ بنان چيو: "مون اوهان کي چيو هو ته هيءَ پنهنجي پنهنجي جنگ آهي. پلاڻي ڪري اوهين اتي ڏي ترسو!"

هن جي لفظن ۾ ڪو دڙڪو ڪونه هو، پر هن جي آواز ۾ اهڙي ڪيفيت هئي. جو همراه اتي ئي ڄمي ويا. سوڍل ڪميت تي سنج به نه رکيا، توبرو سندس ڪنن مان ڪڍي، هٿ ڇڏيندي، آهستي چيائين: "هل ميٺي!"

ڪميت به ڄڻ پنهنجي مالڪ جي ڪيفيت کي سمجهي ويئي هئي. بنان لغام جي پنهنجي سوڍل جي ڳلهي اشاري تي، هن هوڙيءَ کي چيرڻ شروع ڪيو. هن جي چال ۾ عجيب لوڏ اچي ويئي، ڄڻ هن کي اهو احساس هو ته سوڍل بنان سنجن جي چڙهيو آهي، متان ڪريو ٿئي. پر ان لوڏ جي باوجود هن جي رفتار ۾ فرق نه آيو. ڪميت اچا هوڙيءَ کان منهن ڪڍيو ته پريان ئي ٻرندڙ مشعلون نظر آيس. اونده مان اچي ڪري، مشعلن جي ٿڪي روشنيءَ ۾ ترخانن جا لڏندڙ خاڪا هو ڇڳيءَ طرح ڏسي ئي سگهيو. پالو ڏيو ڪندي، ترخانن جي وچ ۾ ڇتل تير وانگر اچي نڪتو. ڀرڳين ئي وار سان ٻه ترخان دل ڏاريندڙ رڙيون ڪندا گهوڙن کان هيٺ اچي ڪريا. گهوڙن به هن اوچتي مصيبت کان ڀڄڻ شروع ڪيو، ۽ ٽرا ڪٽي پنهنجن ئي سوارن کي لتاڙيندا هڪ پاسي نڪري ويا. سوڍل جو پالو اٿين ڪڙڪي رهيو هو، ڄڻ پالي ۾ عقاب جو روح سمائجي ويو هو ۽ [illegible] ڪولي ڪولي ترخانن جا سينا پرڻ ڪندو ٿي ويو. ڪميت جي [illegible] جي دلين ۾ ڏمڪاءُ وجهي ڇڏيو. هڪڙي ترخان جي [illegible] جي ڇهب سوڍي جي ڳلڪي پنهه اڪ هيٺان

ڇهڪ ڏيئي ويئي. اتان وهندڙ رت هن جي ٻچن مان ٽمندو هن جي ڇپن تي ڳڙڻ لڳو. پنهنجي ئي رت جو سواد محسوس ڪري سوڍي مان ڄڻ ڏهه سوڍا ٿي پيا. هن ڪمربند مان ڪٽارو ڪڍي ٻنهي ڌرين سان وار ڪرڻ شروع ڪيو. پالو هڪ ترخان جي نڙيءَ کي ڇهون ڇهون ڪندي، ڪاڏيءَ جي پار هليو ويو. سوڍيءَ ڇڪ سان پالو ڪڍڻ جي ڪوشش ڪئي ته ترخان لڙڪي گهوڙي تان ڪري پالو پاڻ سان گهليندو ويو. هن ترخان جي ڪرڻ سان باقي بچيل ترخان گهوڙن کي اڙٻون هڻي ڪنهن هڪ پاسي منهن ڪيو. انهن ٿي ڀانيو ڄڻ هنن ڪو جن ڀوت ڏٺو هو، ۽ لڳاتار گهوڙن کي اڙٻون هڻندا ٿي ويا. گهڙيءَ ڪن ۾ ئي غائب ٿي ويا.

سوڍو ٽپ ڏيئي گهوڙي تان لهي پيو. سامهون ڏوليءَ جا ڪهار ڏولي اتي ئي ڇڏي پنهنجي جان بچائڻ لاءِ اوندهه ۾ ڪنهن پاسي نڪري ويا هئا. سوڍل پٽ تي ڪريل مشعلن مان هڪڙي کڻندي ٽڪل قدمن سان ڏوليءَ تائين آيو، ۽ پردو هٽائي ڇڏيائين.

ليلي هڪڙيءَ ٻانهن جي سهاري تي اٿيل هئي: هڪڙي هٿ جي تريءَ تي مٿاس ڀتر جهليل هو. هن جا ڇڙو ڳ وار ڪاهن تان وري هن جي ڇاتيءَ تي پکڙجي ويا هئا. مشعل جي ڦڙڪندڙ روشنيءَ ۾ سوڍل هن ڏانهن نهاريو. سوڍل کي ڏسي ليليءَ جي منهن جي ڪيفيت ئي بدلجي ويئي هن جي چپن تي هڪ عجيب مرڪ ڇانئجي ويئي. هن جي اکين ۾ هڪ نئين شوخي ڀرجي آئي. سوڍل هن جي اگهاڙين ٻانهن ڏانهن نهاريندي انهن محسوس ڪيو ڄڻ هن جي ڏورن جو ماس ڪنهن عجيب اڇل ڪري ٿڙڪڻ لڳو هو — ۽ پوءِ هن جي نظر هن جي اڌ اگهاڙي ارهه جي محراب تي پيئي. هن جي نظر اتي ٽڪي نه سگهي، ۽ اتان لهندي هن جي ڌن تي جهلجي پيئي: ڌن جي هيٺان، پاسي تي، اڇي ڳن سان هڪ خوبصورت خنجر هيرن سان جڙيل ميان ۾ ڪيل هو. سوڍل مشعل ڏوليءَ جي تختي آڏو ٻيهاري ڇڏي.

ليلي گهڙي کن هن کي ڏسندي رهي. مرڪ سندس چپن تان سچي منهن تي ڦهلجي ويئي، ۽ جڏهن ان مرڪ جي جوت هن جي اکين ۾ پهتي، تڏهن سڌي ٿي ويهي رهي. سندس ڇاتي زور سان هيٺ مٿي ٿيڻ لڳي، ۽ سوڍل کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ زمين هن جي پيرن هيٺان ڏرڻ لڳي هئي. ليليءَ هن جي اکين ۾ نهاريندي چيو: ”جانِ من، مون کي پڪ هئي ته تون مون کي ڳولي لهندين!.... پر ايتري دير ڪئي آهي! اچ.... اوري آءُ ته آءٌ توکان سنڌ وساري ڇڏيان!“

سوڍل هٿ وڌائي، سندس نرڙ جي وچ تي ڏسڻي آڱر رکي ڇڏي. نرڙ تان سندس وار هٽائيندي، آڱر سان ڄڻ رستو نهاريندي، هن جو هٿ لهندو ويو. هن جي آڱر هن جي نڪ تان لهي هن جي چپن تائين پهتي ته ليليءَ چپن کي سوڙهو ڪندي هن جي آڱر کي چمي ڏني، پر آڱر هيٺ لهندي ويئي. هن جي ڪاڌيءَ جي خال تان گسڪندي، هن جي خوبصورت ڳچيءَ تان مڙي، هن جي ارهه جي محراب ۾ اٽڪي پيئي. پر جلد ئي اتان ٽڙي هن جي چولي مٿان هلندي، هن جي ڏن تان ڦرندي، خنجر جي ڳن تي اچي بيهي رهي، ۽ هن ليليءَ جي اکين ۾ نهاريندي خنجر مٺ سان ڪڍي ورتو.

ليلي اڌ ٻوٽين اکين سان هن کي ڏسندي رهي. هن جي ٻانهن ۾ اچل ايندي ويئي، ۽ هن وحشي گهوڙي کي پنهنجي سيني ۾ جاءِ ڏيڻ لاءِ، هوءَ ٻانهون کولي گوڏن ڀر اٿڻ لڳي. سوڍي اوچتو پنهنجي هٿ کي هلڪو اشارو ڏنو، ۽ خنجر جو ڦر ڳن تائين هن جي ارهه جي محراب ۾ داخل ٿي ويو. ليليءَ هڪ ڪيهت ڏيئي هڏڪي روڪڻ جي ڪوشش ڪئي. هن پنهنجي منهن تي مرڪ قائم رکڻ لاءِ چپن تي ننهن جو زور لائي، پيئي هٿ ڪئي هن جي ٻهراڻ ۾ وڌا، ۽ پنهنجو منهن هن جي ڇاتيءَ جي وارن ۾ لڪائڻ جي ڪوشش ڪندي، هوءَ ڍرڪندي هن جي قدمن ۾ ڪري پيئي.

Gul Hayat Institute

سوڍيل کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ گهمندڙ، چڪر کائيندڙ دنيا ٻڏي رهي هئي. هن جي ذهن ۾ مٿل سمورا طوفان ۽ واچوڙا ٻڏي رهيا هئا. هن جي اندر جو سڄو آڌمان لٿو هو: فقط هن جي دل جي جاءِ تي هڪ وڏو گهرو خال بڻجندو ٿي ويو، ۽ الاڻي ڇو هن جي اکين ۾ لڙڪ ٻرجڻ لڳا هئا. هن پنهنجي ٻوڙيان ڪنهن جي زور سان ساهه کڻڻ جو آواز ٻڌي پويان نهاريو. ڪميت سندس پٺيان ڪنڌ جهڪايو بيٺي هئي. هن جا ايندڙ لڙڪ واپس موٽي ويا، ۽ هن پيار مان ڪميت جي ٻشڪن تي هٿ ڦيريندي ٻڙ ٻڙ ڪئي: "اڙي مٺي نه هلون. منهنجي جنگ پوري ٿي: هاڻ اچ ته سنڌ جي جنگ ڇيڙيون!

....

مانيٺي، مهر ٻرٿي، سنڌوءَ ۾ جڏهن اٿل ايندي آهي، تڏهن ائين ڀانئبو آهي ته هن ۾ نوح جي ٻيڙي به ڪانه بچندي. واهڙ وسيون، ڪيٽ ڪرا، ندين نارا، هيٺاهيون مٿاهيون پاڻيءَ جي اُڇ ۾ ڏڪيون، سنڌوءَ جي هنج ۾ ڪر تي وينديون آهن، ۽ پريان ائين ڀانئبو آهي ڄڻ آب ۽ ڌرتي پاڻ ۾ مليا، هڪ ساگر جي صورت ۾ وهڻ لڳا آهن. آب پاڻ بچائڻ لاءِ پوئتي هٽندو رهندو آهي، ۽ ڌرتي پنهنجي پاڻ ۾ سمائجندي، پاڻ بچائيندي، نيون حدون، نوان ڪنارا، نوان ساحل ڳوليندي رهندي آهي — ۽ هر طرف پاڻيءَ جون ڳالهيون ڳنڀيون آهن، هاهوڪار مچندي آهي. ماڻهو ته ماڻهو، پکي پکڻ ۽ جيت جناور پاڏائيندڙ اکين سان ڪو نئون اجهو، ڪا نئون پناهه ڳولڻ لڳندا آهن.

چون ٿا ته اهڙين منڊن ۾، جڏهن سنڌي ميلاڻي، غوراب ٻيڙي، مڪڙا سنهالي، ميڙه سنوان ڪندا هئا، تڏهن سندن اکين وجهڻ، جڏهن ڏيا پارڻ ڪان پوءِ به ميلاڻي نه ورندا هئا، تڏهن اهي پاڻ - وهيڻيون ڇريون سڄر ساموندي جا آلاپ ورلاپ ڪنديون، گهر موٽي ايندڙيون هيون، ۽ ساگر جي سيني ۾، هنن جي موٽڻ تي، اهڙي اٿل ايندي هئي، پاڻيءَ جي اُڇ ٿي اچ آڪاس ۾

اهڙا رنگ پرڻ لڳندي هئي، جو ماڻهو چوندا هئا ته جيڪڏهن ساگر جي هيءَ آڇ به جي اڇل کائي وجهي ته.... ؟!

پر هيل ونين جي ورلاپن بدران هڪ نئون راڳ، نئون سنگيت ساگر جي ويرن مان ٿيندو، سنڌوءَ جي لهرن ۾ پڙاڏا پيدا ڪندو، ماڻهن جي سٿن ۾ پرڻ لڳو هو. ماڻهوءَ ماڻهوءَ جي وات ۾ اهائي واڻي هئي: تو ٻڌو، مون ٻڌو، هين ٻڌو، هُن ٻڌو — آخر ۾ ترخانن ٻڌو ته سوڍو ڪاهيندو ٿو آچي. جتان جتان اهو آلاپ اٿيو ٿي، اتان ترخان اڳوات تيز ٻڌي نئي ڀڄڻ لڳا.

سوڍو هڪ سمنڊ هو، جنهن ۾ سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان، وڪر واهڻ مان، شهرن وسين مان، ساگر ڦٽي، تيز ڌارائن جي روپ ۾ سمائجندا ٿي ويا. ڦڙي ڦڙي تلاءُ، تلاءُ تلاءُ ندي، ندي ندي ساگر ۽ ساگر ساگر سمنڊ بنجي چوليون هڻي. آپ ۾ راهون پيدا ڪرڻ لڳو. ماڻهن ۾ عجيب غريب ڳالهيون، آکاڻيون ۽ قصا ڪهاڻيون پکڙجي ويون: پوڙهيون پڪيون ۽ وڏڙا جڏهن مچ جي چوڌاري ويهي اوپاريون لهواريون ڪندا هئا، تڏهن روز ڪا نئين ڪهاڻي جنم وٺندي هئي. هڪ ڪهاڻي خاص طرح هندڪن پرم ۽ وسوسي وانگر، ديومالا بنجي پرڻ لڳي هئي ته سوڍل اصل ۾ دولهه درياخان آهي، جنهن الله سائين کان، جنت ۾ گهمندي، هي وچن ورتو ته منهنجي جيجل سنڌڙيءَ کي ويري رڙائي ويا آهن، مون کي ٿوري مهلت ڏيئي، وري ڌرتيءَ تي جنيدان ڏيو. الله سائين چيس ته اسين توکي جنيدان ڏيئي، سنڌ ان شرط تي موڪليندا سون ته جنت نان هٽ ڪٽندين ۽ دوزخ موٽيندين. دولهه درياخان اهو شرط به منظور ڪيو، ۽ الله سائينءَ جا شڪرانا مڃيندي چيائين ته سنڌڙيءَ تي سر ڏيڻ جو هڪڙو ٻيو موقعو ملي ته مون کي هڪڙو ڇا، هزار جهنم به قبول آهن!

سوڍو ۽ سندس ساٿي جتان ٿي لنگهيا، اتي ڄڻ ته منبل لڳي ٿي ويا. ڳوٺاڻا هنن جي آجيان لاءِ اکيون وجهيو ويٺا هوندا هئا. ڀريون ڪسنديون هيون، دنيا ۽ ٻڪر پچندا هئا، دهل دمام

وڃندا هئا، ڏونڪن تي نچون ٿينديون هيون، ماڻهو ڇيريون ٻڌي مورا ڳائيندا، جهمر وجهندا، هنن جي مرحبا ڪندا هئا، ۽ سڄو وايو منڊل ”جيئي سنڌ“ جي پڙاڏن سان گونجڻ لڳندو هو. اهي پڙاڏا ٻڌي آسپاس جي ڳوٺن مان ترخان پنهنجا گهوڙا پلاڻڻ لڳندا هئا.

پر سوڍو ۽ سندس ساٿي ته ڪي عجيب انسان هئا: سڀ جا ٻت پيوت، چاپيون ڏاڙهيون لٽ ۾ اڇيون، ڪپڙن تي رت جا ڇنڊا جڻ هولي کيڏي آيا هئا، اکين ۾ سچ جڻ هر گهڙيءَ ڪنهن ڳولا، ڪنهن تلاش ۾ هئا. ماڻهن سان اهڙي قرب سان ملندا هئا جڻ ورهين جا وڇڙيل هئا. سوڍي کي ڏسڻ لاءِ ماڻهو انهن ڳاهٽ ٿيندا هئا، جڻ ته هنن نه ڏٺو ته سندن قيام ٿي ڪانه ٿيندي. سڀڏي سڀاجهڙا اهوجهن جيان، هن جي ڪا نشاني هٿ ڪرڻ لاءِ پاڻ ۾ وڙهڻ ٿي لڳا. جي هن جا ساٿي نه سنڀالين ته ماڻهو هن جي ڪپڙن کي ڦاڙي، ليڙون ڪري وڃڻ لاءِ پاڻ ۾ وڙهڻ جهڙڻ ٿي لڳا. جتان جتان ٿي لنگهيو، انهن هنڌن تان ٻيو ڪجهه نه ملين ته ماڻهن مٽيءَ جون نندڙيون هڙون ٻڌڻ ٿي شروع ڪيون، ۽ سوڍو هنن سڀاجهڙن جون اهي اهوجهائيون ڏسي الائي ڇو، ڪنڌ جهڪائي پنهنجي سنڌ جي ان ڌرتيءَ کي گهورڻ لڳندو هو، جا ماڻهن کي ايتري پياري هئي.

جنهن جنهن ڳوٺ ۾ سوڍل پنهنجي سينا سان داخل ٿي ٿيو، اتي وڏڙا گهرائي، سندن پنچائت چونڊائي. ڳوٺ جي ڪرڙوڊ ماڻهن ۽ جوانن کي حفاظت لاءِ هٿيار پنوهار ڏيئي، اڳتي وڌندو هو. هر ڳوٺ مان ڪيترائي جوان مڙس هن سان شامل ٿيندا هئا. سوڍي جي سينا چوماسي جي درياهه وانگر وهران وير وڌندي ويئي. سوڍل کي ڄڻ ته اکين ۾ ننڊ ٿي ڪانه هئي: جتي ٻه رات پوندي هين، اتي چونڪي ڏيندڙ جوان اڪثر هن کي پنهنجي منهن سڀل همراهن جي قطارن مان لنگهندو، سندن منهن ۾ گهوريندو، ڇٽن پاسن پاڻ ٻهرو ڏيندي ڏسندا هئا. هن سڀني ساٿين هن کي آرام

Gul Hayat Institute

۽ سک ڏيڻ لاءِ هزار جتن ڪيا، پر سوڍل چڻ سک سمهڻ سگهيو ئي نه هو.

سوڍل جي زندگي شفق جي ڳاڙهي ڪڪر واري زندگي جهڙي هئي، جنهن ۾ روشني ۽ اجالي کان سواءِ رت جون ڌارائون شامل هيون. هن جي اکين ۾ نيون ڏياتيون ٻرڻ لڳنديون هيون، جن جي جوت هن جي چوڌاري چڱو نور جو هڪ ڪڪر پيدا ڪري وڌو هو. انهن ڏياتين جي جر ۾ نهارڻ سان ئي ڌمندڙ ڪي جوالا ٻرڻ جي وينديون هئي. هو هميشه کان وڌيڪ، اڳي کان اڳرو، چپ ۽ سانتيڪو ٿي پيو هو. پر ان سانت ۾ هڪ نئين اهر هئي — جنهن کي سمنڊ ۾ اٿندڙ آنڌي ۽ طوفان کان اڳ سانت ۽ سانت جي لهر اڀري ايندي آهي. هن ساز ڳالهائڻ جي ڪنهن کي همت نه ٿيندي هئي؛ فقط چاچو علو ڪنهن طرح هن کي ڳالهائڻ تي مجبور ڪري سگهندو هو. پر هيءَ آتل نه اهڙي هئي، جو سوڍو نه چاهيا جوان به ڳالهائيندا گهٽ هئا، هر وقت ايندڙ اڳرائين جي انتظار ۾ سندن دليون ڌڙڪنديون رهنديون هيون.

سنڌ جي ڳوٺن جي جوانن جو من به ايترو وڌي ويو، جو هو پنهنجي منهن سمهن ترخانن کي ڌڙڪا ۽ ڌمڪيون ڏيڻ لڳا ته هو به سوڍل جا ساٿي هئا، ۽ جيڪڏهن هو پنهنجي ظلمن ۽ ڏاڍاين کان باز نه آيا ته هو سوڍل وٽ دانهين ٿي ويندا. ڪيترن جي ڳوٺ مهمانين جهلڻ لاءِ ماڻهو ٿي موڪليا، پر سوڍي جو سڀني کي جواب هوندو هو ته "ادا، جي منهنجي مهماني ڪرڻي اٿو، ته ڪو جٿو جوانن جو ٺاهي اچي اسان سان شامل ٿيو!" هن سوڍل جا ساٿي ميهوڙي جي درياهه وارگر وڏندا ڦهلجندا ٿي ويا. ٿوري وقت ۾ ڪهاڙين، لوڙهين ۽ ڀالن جي ڀران هن وٽ ترخانن کان ڦريل تراريون، ڀالا ۽ بندوقون اچي ويون. هن جي تنظيم ۾ خاص ڳالهه اها هئي، جو منجهن ڪوبه فرق نه هو. هڪ ٻئي طرح جو ڪاڏو سڀ کائيندا هئا، هڪ ٻئي طرح سان جيجل ڌرتيءَ کي وڃائڻ بنائي سمهندا هئا. چونڪي

۽ ٻهڙو ڏينهن جو وارو به سيٺي تي ايندو هو. انهن ۾ سوڍل به
شامل هوندو هو. فقط هڪڙو فرق هو ـــــ سو اهو ته جنگ جهيڙي
وقت سوڍل جي هر ڳالهه، جڻ لوهه تي ليڪو هئي. ڪنهن کي
هن جي ڳالهه اورانگهڻ جي همت نه ٿيندي هئي. ترخانن جي
ننڍين ننڍين چانوڻين تي راتاها ڏيڻ هنن جو معمول ٿي ويو.
هنن جي طاقت اڃا ايتري نه هئي، جو سڌو سنئون ترخانن جي
لشڪرن سان وڙهن. ان ڪري سوڍل اڪثر پنهنجن همراهن جي
چوند جٿي سان ننڍين ننڍين چانوڻين تي اهڙيءَ طرح راتاها ڏيندو
هو، جو ترخانن کي اها خبر نه پئجي سگهندي هئي ته حملو
ڪنهن، ڪهڙي وقت ۽ ڪٿان ڪيو.

هڪڙي اماس رات جو هو پنهنجن ويهارو کن ساٿين سان
پنهنجي باقي لشڪر کان گهڻو اڳتي نڪري آيو. واپس ورڻ تي
هئا ته پريان ڪين مشعلن جي روشني ليئاڪا پائيندي نظر آئي.
سوڍل جون اکيون اونده کي چيرينديون روشنيءَ جي ان نقطي
ڏانهن ڏسنديون رهيون. اٿين ٿي پاتيو جڻ ان نقطي جا ترورا
هن کي پاڻ ڏانهن ڇڪيندا ٿي ويا، ۽ اهي ترورا هنن جي هلڻ
تي جڻ پوءِ ننڍن ڏانهن ويجها پوندا ٿي ويا. جڏهن هو ڀنهه ويجها
پهتا، تڏهن سوڍل پنهنجن ماڻهن کي گهوڙن تان لهڻ جو اشارو
ڏنو. گهوڙن کي اتي ئي وڻن ۾ ٻڌي، هو پيرين پيادا روشنيءَ
ڏانهن وڌيا. ڀنهه ويجهو پهچڻ تي هنن ڏٺو ته اڪيلي پنجاهي کن
تنبو کتل هئا. ٻن تنبن اڳيان مشعلون ٻري رهيون هيون. ڪجهه
پهريدار واري واري سان تنبن جي چوڌاري گول چڪر ڏئي
پهرو ڏيئي رهيا هئا.

سوڍل، پنهنجن ماڻهن کي هڪ هنڌانهين هنڌ تي بيهڻ جو
اشارو ڪري، پاڻ تنبن جي اوٽ سان ٿيندو، مشعلن وارن تنبن
جي ويجهو پهتو. هڪڙي تنبوءَ جي ٻاهران چار پهريدار بيخبرا
پاڻ ۾ ڀت شت ڪري رهيا هئا. اتي روشني ايتري تيز هئي، جو
اونده سان نڪرڻ جو ڪم جو ڪم هو. پر سوڍل اونده جي

اوٽ مان نڪري، پنهنجي ڪٽار هٿ ۾ جهلي ، آهستي آهستي
تنبوءَ جي پٺيان نڪرڻ لاءِ اڳتي وڌيو. عين ان گهڙيءَ هڪڙو
پهريدار پنهنجي چونڪيءَ جو چڪر ڪاٽي ، هن جي سامهون
لنگهڻ وارو هو. هن جي وچ ۾ فقط چند قدمن جو فاصلو هو.
سوڍل هڪدم تنبوءَ جي اوٽ ۾ ساهه روڪي بيهي رهيو . هن
کي پڪ هئي ته اتان لنگهندي پهريدار جي نظر هن تي ضرور
پوندي. پر هو آن لاءِ اڳيئي تيار هو. جڏهن پهريدار بنهه هن
سان منهان منهن ٿيڻ وارو هو ته هن چيتي وارو چال ڏيئي ،
هڪڙو هٿ هن جي وات تي ڏيئي ڇڏيو ۽ سندس ٻيو هٿ هن
جي ڳچيءَ کي هڪ ڇيڙي کان ٻئي ڇيڙي تائين چيري ويو .
نرخان جي دانهن هن جي هٿ ۾ ئي ڇڄڙجي مري ويئي. جڏهن
سوڍل کي پڪ ٿي ته نرخان جي رڳن مان به آواز مري ويو،
تڏهن کيس کڻي هڪ تنبوءَ جي پويان اهڙيءَ طرح ڍڳهاري
سمهاري ڇڏيو، جو پريان رکو سندس پير نظر اچن. هو پاڻ به
اتي ئي اونداهه ۾ بيهي، ٻئي پهريدار جي اچڻ جو انتظار ڪرڻ
لڳو. ڪجهه گهڙين کان پوءِ ٻيو پهريدار چڻ ڪجهه ڳوليندو.
تنبوءَ جي اونداهن پاڇن ۾ نهاريندو، هن ڏانهن وڌڻ لڳو. سوڍل
سمجهي ويو ته هو پهنجي ساٿيءَ کي ڳولي رهيو هو. هن کي
پهنجي چڪر ۾ ان پهريدار جي نه موٽڻ تي حيرت هئي. جڏهن
ٽي پهچي، هن کي سندس پير نظر آيا، ۽ پاڇولي ۾ اڏين ٿي نظر
آيو چڻ اونده جو فائدو وٺي، موقعو ڏسي هو جاڏي واڻي سمهي
رهيو هو. تڏهن پهريدار جي منهن تي مرڪ سان ڳڏ ڪا شرارت سجهي
آئي، ۽ هن فارسيءَ ۾ گار ڏيندي چيو: "نندبون ڪر، حرامخور....
بيهه ته....." جئن ئي هن کي لنگن مان جهلي ٻاهر ڇڪڻ تي
هو ته هڪ لوهي چنبو سندس ڳچيءَ ۾ قبي ويو. هن جي اکين
۾ مشعلن جي روشني ۽ اونداهه واري واري سان نچڻ ٽپڻ ۽
غائب ٿيڻ لڳي. هن رڙ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي پر هن کي
اڏين محسوس ٿيو چڻ ڪنهن سندس جڀ کي پاڙئون ٻئي ڇڏيو

Gul Hayat Institute

هو. هن ڪڇيءَ جي سور کان روئڻ ٻاڏائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هن ائين پاتيو ڄڻ ته هن جون اکيون پنهنجي جاءِ تان ٻاهر نڪري رهيون هيون. هن ڪوشش ڪئي ته ڪنهن طرح سان پنهنجي جان ڇڏائي، پر هن کي پنهنجون ٽنگون ڌرتيءَ کان مٿي لڙڪنديون محسوس ٿيون. گهڙيءَ کان پوءِ پنهنجو، پيرن هن ۾ اهو احساس جاڳيو ته موت بنهه هن جي دل تائين اچي پهتو هو، ۽ هو هڪ سڪل ٻڪ جيان پنهنجي ساٿيءَ مٿان ڪري پيو.

سوڍل هن کي اتي ئي ڇڏي، وري پنهنجي جاءِ تي موٽي آيو. هن کي پڪ نه هئي ته اڃا ڪو ٻيو پهريدار چڪر تي ايندو يا نه. ڪجهه وقت انتظار ڪري هو هڪڙي تنبوءَ جي پٺيان پهچي، پنهنجي ڪٽاري سان ان جي ٿلهي ڪپڙي کي چهڪ ڏيڻ شروع ڪيا. اندر گهڙڻ جيترو لوڪهو ڪري، هو تنبوءَ ۾ ٽپي پيو. ٻاهر ٻرندڙ مشعلن مان ڇڻي ايندڙ روشنيءَ ۾ هن جيڪي ڪجهه ڏٺو، تنهن هن جي دل ۾ چڪ وجهي ڇڏيو: رسن سان جڪڙيو ٻڌل سنگهار هن ڏانهن نه ڏسندڙ اکين سان نهاري رهيو هو. اکين جي جاءِ تي ٻه وڏا چِٽڪا هئا، جن مان رت ڳاڙهو پياوَ ٻاهر وهي، سندس ڏاڙهيءَ ۾ سڪي ويو هو. سندس سمورو جسم ڦٽن ۽ چهرن سان ڇچريو پيو هو. ايترو زخمي ۽ نابين هجڻ جي هوندي، ترخانن هن کي اهڙو سوگهو ٻڌي ڇڏيو هو، جو ائين ٿي پاتيو ته ترخانن کي اڃا به هن کان ڊپ ٿي ٿيو. گهڙيءَ لاءِ سوڍل جو من سُن ٿي ويو. هن جي پنهنجي اکين ۾ مرچ پوڻ لڳا. هن جي سڄي بدن ۾ سيون چڀڻ لڳيون. محض ان احساس کان بچڻ لاءِ، هو ڪٽارو هٿ ۾ جهلي، دروازي ڏانهن وڌيو. ٻاهر نڪرڻ سان ڄڻ هن کي حس پنجي ويو. ڳالهيون ڪندڙ پهريدارن کي ڳالهه سمجهه ۾ نه آئي ته هو ڪير هو ۽ ان تنبوءَ مان ڪيئن نڪتو. پهرئين ترخان کي ٻانهن جو هڪ تيز آلو پنهنجي ٻنهي ڪلهن جي پوري وچ ۾ کپندو محسوس ٿيو، ۽ هن ايڏي رنڀ ڪئي، جو سندس ساٿين جون دليون ڪنبي

وڌون. هن جي ڪرڻ وقت، سوڍل سٽ ڏيئي هن جو ڀالو کسي ورتو، ۽ سامهون بيٺل ترخان جي پيٽ ۾ تنبي ڏنو. آن ڀالي کي اتي ئي ڇڏي، هن پاسي ۾ بيٺل ٽئين ترخان کي ڪمربند ۾ هٿ وجهي کڻي مٿي کنيو، ۽ ڪوس اهڙي آڇل ڏنيائين، جو هو جنڊ حي گهري پڙ َ وانگر مٿي پر جڻن ڪريو، ٽڻن وري چريو به ڪونه. اهو سڀڪجهه ايترو جلد ٿيو، جو چوٿين پهريدار کي يقين نه پئي آيو ته اها سڀڪجهه حقيقت هئي يا هو خواب ڏسي رهيو هو. جيسين هو ڪجهه ڪرڻ لاءِ تيار ٿئي، تيسين سوڍل جو هٿ زوزات ڪندو هن جي منهن تي وري وڌو. ترخان تي ڇڻ وڃ ڪري پيئي. هو ابتو ٿي ٽاڙڙجي پوڊان ڪري پيو، ۽ ٻوه سندس ئي ڀالو سوڍل هن جي پيٽ ۾ تنبي ڏنو. ڀالي کي وٽ ڏيئي ڇڪي ٻاهر ڪڍيائين ته ٻر واري تنبوءَ وارا پهريدار ڀالا سڌا ڪري هن تي آلر ڪري آيا. هن اتان ئي ڀالي کي آڇل ڏني. هڪڙو پهريدار پاڻ بچائڻ لاءِ جڻن هيٺ جهڪيو، ٽڻن ڀالو سندس پٺ بدران سندس ڳچيءَ جي رڳن کي چيري وڌو، ۽ هو اتي ئي ڍير ٿي ويو. ٻئي پهريدار جڻن سنگهار تي حملو ڪيو، ٽڻن سوڍل جا ٻئي هٿ سندس ڀالي ۾ ڪيني وڌا. ڀالي کي پاڻ ڏانهن ڇڪيندي، هن پنهنجو گوڏو ايترو زور سان ترخان جي پيٽ ۾ هنيو جو ترخان پاڻ کي هوا ۾ ڪڇندو محسوس ڪيو — جيسين هو وري سڌو ٿئي، تيسين ڇڻ ڪو حمل هن جي مٿان ڪري پيو، ۽ سوڍل جي آخري ڌڪ ٿي هن جو مٿڪو ٽڪاءَ ڏيئي ڀڃي پيو.

سوڍل پنهنجي آسپاس جو جائزو وٺندي محسوس ڪيو ته ترخانن جي رڙين تي ننهن ۾ چرپر ٿيڻ لڳي هئي. ماڻهن جي آڻن، هڪٻئي کي هڪلن ڏيڻ ۽ هٿيارن کڻڻ جا آواز ڦهلجڻ لڳا. سوڍل وري تنبوءَ ۾ گهڙي ويو، ۽ سنگهار کي ڪنهن ٻڪريءَ وانگر ڪلهي تي کڻي، هو تڪڙو ٻاهر نڪري آيو. ننهن جي پٺيان اڇي، اونده، مان هلندو، اچي پنهنجن ماڻهن وٽ پهتو، ۽

پنهنجن ڪن ساٿين کي هري هري ڪو حڪم ڏنو. چار ڄڻا اڳتي وڌي ٽنهي ڏانهن وڃڻ لڳا؛ ۽ پاڻ باقي همراهن سان موٽي اچي گهوڙن ٽائين رهيا.

سوڍل سنگهار جا رسا ڪپيندي، ڪيس پنهنجي ڪميت تي ويهاريو ۽ همراهن کي سوار ٿيڻ جو اشارو ڪري، پاڻ اڳيان وڌي ويو. گهڙيءَ ڪان پوءِ سورن ٽنهي مان باهه جا شعلا نڪرڻ لڳا، ۽ همراهن جي ڏسندي ڏسندي سورن ٽنهي کي باهه وڪوڙي ويئي. باهه جي روشنيءَ ۾ هنن وري سوڍل کي پنهنجن ساٿين سان موٽندي ڏٺو. سندس ساٿي گهوڙن تي چڙهيا ته سوڍل به ڪميت تي، سنگهار جي پويان چڙهي ويٺو. گهوڙيءَ کي مالڪ جي اشاري ملڻ تي ڇڻ ٽئين جان اچي ويئي، ۽ هو اهڙيءَ طرح هلڻ لڳي ڄڻ زمين بدران پاڻيءَ تي ترندي ٿي وڃي.

پنهنجي منزل تي پهچي، هن آهستي ڪري سنگهار کي لاٿو. همراه چوڌاري گهيرو ڪري، هن زخمي نايڪ کي ڏسڻ بيهي رهيا. سوڍل ڇاڇي علوءَ کي اشارو ڏنو، ۽ ٿوريءَ دير ڪان پوءِ علو ڪوسي پاڻيءَ سان سنگهار جا ڦٽ ڌوئڻ ويهي رهيو. اوچتو سنگهار ٿڌو، هوريان چيو: ”ڪو ڳالهائي ڇو نٿو! ابا، ڪو سنڌي به ڇاڪي ٿو اوهان مان....!“

هن اهي لفظ ايتري درد سان چيا جو سڀني جي دل کي جهوري اچي ويو. سنگهار وري چيو: ”ڪير مڙس آهيو؟“

سوڍل نرميءَ سان چيو: ”ادا، آءٌ آهيان سوڍل!“

گهڙيءَ لاءِ هڪ گهوري گهوري ماٺ ڇانئجي ويئي. پوءِ سنگهار جي منهن تي مرڪ مڙي آئي. ”آءٌ به چوان ته اميرخان جي لشڪر ۾ گهڙي پوڻ وارو ته رکو سوڍو ئي ٿي سگهي ٿو. پر سوڍل، هاڻ آءٌ تنهنجي ڪهڙي ڪم جو....!“

سوڍو منهن هيٺ ڪري، پنهنجن ئي خيالن ۾ محو هو. سچ ته اڳين سان سنگهار سوڍن جو مٽ هو، ۽ هاڻ.... هن

جو معذور نابين پاڻ ! هن کي پنهنجي پاڇائيءَ پاڳل جو سهاڳ ياد اچي ويو ، ۽ هو ڪجهه سوچيندو اتان اٿي ويو .

....

سوڍو ڪو به ڪم سنگت جي صلاح کان سواءِ ڪونه ڪندو هو. جيڪڏهن ڪوس صلاح نه وٺندي هئي. ته چپ چاپ ويٺو هوندو هو. هن جي منهن تي ڪجهه اهڙو رنگ اچي ويندو هو، جو همراه پنهنجي راه تي پيهر سوچڻ لڳندا هئا، ۽ ٿيندو اُهو ئي هو جيڪي سوڍو چاهيندو هو. هن جي سنگت ۾ پنچائت انهن همراهن جي هئي، جيڪي پنهنجا جٽا ناهي، ارغونن ۽ ترخانن سان پنهنجي سير چوٽون کائي، اچي سوڍي سان شامل ٿيا هئا. اهي همراه به پنهنجن ساٿين سان صلاحون ڪري، پوءِ اچي سوڍي سان حالي احوالي ٿيندا هئا. نتيجو اهو ٿيندو هو جو جيڪو به ڪم هو ڪندا هئا، ان ۾ سمورن ماڻهن جي هڪ ئي راه هوندي هئي. جڏهن سوڍي جي سينا ۾ ڏهاڪو هزار ماڻهوڪڏ ٿيا، تڏهن نئين جوانن ۾ ڪجهه بي آرامي پيدا ٿيڻ لڳي. هنن پنهنجا اڳواڻ موڪلي سنگت ڪوٺائي ته هاڻ گهڻو ئي لشڪرڪڏ ٿيو آهي، چو نه ٺٽي تي چڙهي ، مرزا باقيءَ تي سڌي سنئين هلان ڪجي ، ۽ هڪو فيصلو ڪجي : پيا ته سنڌ آجي ٿئي يا سڀ سير ڏيئي مرها ٿين. سوڍي جي منهن تي جيڪو رنگ آيو ، تنهن مان ڪنهن کي به اها سڌ پئجي نه سگهي ته هو به ان راه جو هو يا نه. جيسين ڪو فيصلو ٿئي، تيسين هڪڙي ڪنڊ مان آواز آيو ، جنهن ۾ سوڍي وارو تاءُ ته ڪونه هو پر جنهن ۾ پروسي جا آهڙائي آهچاڻ هئا. اهو آواز سنگهار جو هو ، جنهن چيو ته "پاڻو، ٺٽي واري ڇانوڻيءَ ۾ ستر هزار ترخان لشڪري آهن. درياهه جي اورئن پر چاليهارو هزار ترخان ڇانوڻي هنيو ويٺا آهن. تنهن کان سواءِ ٺٽي کان ڇهه ڪوهه پري مرزا باقيءَ جي جان نثارن جو دستو آهي، جيڪي سمورا گهوڙيسوار ۽ زره پوش آهن. ٺٽي شهر اندر ئي اميرخان جي دستي هيٺ پنڌرهن هزار ارغون ۽

Gul Hayat Institute

ترخان فوجي شهر کي هيسائڻ لاءِ خيما کوڙيو ويٺا آهن. سو
آڳهرو ئي مون کي ته ڪو فائدو ڪونه ورندو. پاڻ سنڌي گهڻو ئي
سوچيو سهي، پر ويريءَ جي ورتَ جي سار نه ڪرڻ دانائي نه
آهي. تنهن کان سواءِ مرزا جاني بيگ سيوهڻ ۾ ويٺو آهي. بکر
جو ڪوٽ به ترخانن سان ڏنو پيو آهي. قنڌار وارو رستو کليو
پيو آهي. اٿين نه ٿئي جو اڳين هلچلن وانگر هيءَ آئل به اڻ ڏٺي
ويريءَ هٿان پوري ٿي وڃي!"

ماٺ لڳي ويئي. سڀني کي اها ڳالهه دل سان لڳي آئي.
هنن مان ڪيترن ته اهي چانوٽيون ڏٺيون به ڪونه هيون. لشڪر
جا اهي انگ ٻڌي، ڪيترن جي منهن تي نا اميديءَ جو رنگ
اوتجي ويو. سنگهار سوڍي ۽ ٻين سورهين همراهن، جن انهن چانوٽين
تي راتاها ڏنا هئا، تن کي خبر هئي ته مقابلو ڪنهن سان هو.
"ڀلا پوءِ؟" هڪڙي جوان، جنهن کي ڪنن ۾ ڊگهيون
واليون پيل هيون، ۽ سندس منهن ۾ عجيب مٺيا هئي، اڻاولو
ٿيندي چيو.
"آدلَ، جي مون کان ٿا پڇو ته آءٌ ته ان مت جو
آهيان ته اول پنهنجي به ڪا هڪ-هڪاڻي چانوٽي ڪجي. ڪو
سهڙو ڪوٽ هٿ ڪري، اتي وڏي تياريون ڪجن. ماڻهو،
هٿيار پنهوار، گهوڙا، وهٽ ۽ ٻيو سامان سڙوڪڙ ڪجي. اتانهون
راتاها ڏيئي قنڌار واري ناڪي-پرَ کي بند ڪجي. اتانهون
سيوهڻ تي چڙهجي ته جئن اتر وارن پاڙين جي ساٿ سان قنڌار،
ملتان ۽ ٻين گهٽن مان ترخانن کي پهچندڙ واهر کي روڪي
سگهجي. پوءِ وارو ڪجي بکر جي ڪوٽ تي. سيوهڻ ۽ بکر
ڪِريا ته ٺٽي ۾ به ٺاڪوڙو پئجي ويندو. پوءِ مڙسن واري ملهه
ڪجي ٺٽي ۾! آدل، سنڌ کي ويرين ۽ ڌاڙين کان آجو ڪرڻ
هڪ-ٻن ڏينهن جي ڳالهه نه آهي. هن لاءِ ته سموري حياتي،
حياتيءَ جا سمورا ڏينهن، سمورن ڏينهن جو پَهرُ پَهرُ، ۽ پَهرَ
پَهرَ جي هڪ هڪ گهڙي گهورڻي پوندي!"

Gul Hayat Institute

واهه واهه ٿي ويئي: ڪڙڪيا پنجي ويا. آتي جو اتي صلاح بيٺي ته ترڪ لاءِ ڪي ماڻهو ڇڏي، باقي لشڪر موهن ڪوٽ تي چڙهي. موهن ڪوٽ کي چانوڻي ٺهائي، سيوهڻ تي راڻا ڏجن. سيدي جي منهن تي سرهائي ڏسي، جوانن جا منهن به ٻهڪ ٻهڪ ڪرڻ لڳا. سر ترين تي هجن ته مرڪ به ٻهڪڻ لڳندي آهي. ڪنندي، ڪڏندي سر ڏيڻ ته ڪو سنڌين کان سکي. پيٽ ڪٽي، انگ اگهاڙي هوندي به ماڻهو جي نالي تان قربان ٿيڻ به ڪو سنڌين کان سکي. انهيءَ ٿي پانيو ته پتنگن پاڻ پچائڻ جو ٻهه ڪندي، پاڻ وساري ڇڏيو هو.

موهن ڪوٽ تي لشڪر جا چڙهيا، ارغونن ترخانن پانيو ته مٿن وڄ ڪري پيئي. هنن مان وڏيءَ عمر جي ڪيترن ترخانن سنڌين جون اڳيون بغاوتون ڏٺيون هيون، راتاهن واريون راتيون ياد هئن، پر هيئن ڏينهن ڏٺي جو لشڪر چڙهي اچي ته درياخان ان پوءِ هنن نه ڏٺو نه ٻڌو هو، ۽ هي سنڌي ته ڪي عجيب مخلوق هئا، جن وٽ ڀالن ۽ ترارين بدران ونگ واريون موڪريون ڪهاڙيون هيون. جن وٽ تراريون يا ڀالا هئا، تن اڳيان ڍالون به نٿي ڍاريون. هو وڙهيا ائين ٿي جڻ هيءَ سندن آخري جنگ هئي، جنهن ۾ هار جيت بدران هنن لاءِ رکيو شايد هڪڙو ئي آدرش هو ته ڪوٽ جي دروازي تائين اڳ ڪير ٿو پهچي. ڪي ترخان ته هنن کي ڏسي ٺهه ڪ ڏيئي ڪلهو لڳا هئا. هي مٽ جيترا سنڌي ڪنداري ڪاٺڪن سان ڪيئن وڙهڻ آيا هئا. هنن جو ڪل لشڪر سندن گهوڙيسوارن کان به گهٽ هو، جن کان تما چمونا پيادل لشڪري ڀالن، ترارين ۽ خنجرن سان الڳ هئا. هنن سنڌين کي ته سڌيون صفون ٺاهڻ به نٿي آيون. وڙهڻ لاءِ اڳتي ائين پئي وڌيا جڻ ته ڪنهن مرونءَ جي شڪار تي، روئشي خاطر نڪري پيا هئا. پر.... پر گهڙيءَ کان پوءِ ڪلندڙ ترخانن کي اهو ڏسي حيراني وٺي ويئي ته سنڌي سندن لشڪر کي اهڙا سوڙها ٻوندا ٿي ويا، جو ترخان ٻوٽي هڻي ۽ ڪوٽ جي دروازن ڏانهن نهارڻ لڳا هئا. هئي ته سنڌي نه، يقيناً ڪا جنات هئي، جا بازن واڪر

Gul Hayat Institute

آڏامندي، حملا ڪندي ٿي آئي. هنن جو ته ڪو اڳواڻ، ڪو سردار، ڪو مهندار ئي ڪونه هو. ڪلهو ڪلهي سان لائي هو اڳيان ٿي وڌيا، جڻ سڄي فوج هڪڙو ئي ٿهو هو، جو پنهنجي سر تان سانگو لاهي وڌڻ لڳو هو. هنن مان ڪي ته اڳيان ٿي وڌيا، جو هنن کي ڏسندي ئي ڏپ وٺي ٿي ويو. هنن مان هڪڙو ساٿهو ته پٺيان هٽي سان وڙهي رهيو هو. هن جي گهوڙي ترخانن جي وچ ۾ ڪنوڻ وانگر وراڪا ڏيئي رهي هئي. هن جو ڀالو هڪ ئي وقت ٻن ٻن ترخانن مان پار لنگهي ٿي ويو. هن جي آسپاس مان ترخان اڳيان ڀونئي هٽڻ ٿي لڳا، جڻ ڪنهن جن ڀوت ٿي نظر پيئي هجن. هنن جي اڳيان لهڻ ۽ هٽڻ سان، سنڌين ڀويان وڌندڙ ترخانن جا گهوڙا به ٿهي، هٿنديءَ پنهنجن ئي پيادن تي چڙهڻ لڳا هئا.

ڏينهن به چڙهندو ٿي آيو، ۽ سنڌي به سڄي حي فوج سان گڏ چڙهندا ٿي آيا. ڌرتي ٿيڻ لڳي، هٿيار ٽيڻ لڳا، گهوڙا تپڻ لڳا ۽ رت به ٽپڻ لڳو. رت جي ان آتت ڪان سنڌين جو من وٺي ويو هو، ۽ پوءِ هنن هڪ ٻيڪو نعرو هنيو: "جيئي سنڌ!" ان نعري آسمان چوري وڌو، ڪوٽ جا ڪنگر ٿي پيا، ۽ ترخانن جون دليون ڏهلجي ويون. ترخانن جڻ ان نعري جي انتظار ۾ هئا، ۽ هو وڙهڻ ڇڏي ڪوٽ جي دروازن ڏانهن ڀڄڻ لڳا. پر سنڌين سنڌن پٺ نه ڇڏي، ۽ جنگ ڪوٽ اندر تمبن سر مچڻ لڳي. پر هاڻ جڻ ته جنگ ۾ اهو جوش نه رهيو هو. ترخان لاچاري جي سنگن وانگر ڪرندا ٿي ويا. گهوڙا سوارن کان سواءِ پيادن کي چيريندا هيڏانهن هوڏانهن ڀڄڻ لڳا؛ ۽ پوءِ ترخانن جي هڪڙي ٽولي وري دروازي کان ٻاهر ڀڄڻ شروع ڪيو ته جڻ سڀني ترخانن کي ڀهريون ڀيرو پنهنجو ساهه ۽ پنهنجي جان ياد آئي، ۽ هو به ان ٽولي جي ڀويان ڀڄڻ لڳا. انسانن جو هڪ درياهه لهندڙ ٻيڙ وانگر ڀونئي لهڻ لڳو هو، پر سنڌين سنڌن پٺ نه ڇڏي. جيستائين کين ملندا ويا، تيستائين کين ڪيرائيندا ويا.

Gul Hayat Institute

جڏهن سوڍل ۽ سندس لشڪر ڪوٽ جا مورچا ٽپي، شهر ۾ داخل ٿيا ته سوهن ڪوٽ جي ماڻهن جي عجيب حالت هئي. هنن ڏونڪن تي ڇيچ وجهي، هنن سورهيه سرويچن جي آجيان ڪئي. درين مان، ماڙين مان، ڪنڌن تان، ڇانئن تان، ڇتين تان سون-ورنيون ڦلن سميون اڇلنديون، پنهنجن پيارن جي آجيان ڪنديون ٿي ويون. اڄ ته ڪنهن کي پڙ سولي ڪرڻ ۽ اکڙي ڪڍڻ جو به خيال نه رهيو هو: پيارن کان ڪهڙو حجاب. پيڙهيون هٿ ڪئي، ڳراٽڙيون پائي کين دعائون ڪري رهيون هيون، جن هنن جا پنهنجا وڇڙيل ٻچڙا صدين کان پوءِ اچي کين مليا هئا. الا، هي ڪهڙو سمو هو، جنهن ۾ خوشيءَ کان ڇيچون پئجي رهيون هيون، جهرڪيون لڳي رهيون هيون، دهل، ڏونڪن ۽ شرنائين تي هو-جماليءَ جي تنوار هئي، پر اکين مان لڙڪن جي بادل بس نٿي ڪئي! هر شخص ساڳئي وقت کلي به رهيو هو ته روئي به رهيو هو! سوڍل پنهنجي ڪميت جو لغام ڇڏي ڏنو هو: رت جي ڇنڊن سان هن جا ڪپڙا ائين ڀريل هئا، جڻ هو ڪنهن رت جي ساگر مان ٽٻي هڻي آيو هو. هو جتان ٿي لنگهيو، اتي ماڻهو هن کي چمڻ، هن سان هٿ ملائڻ، هن سان ڳالهائڻ لاءِ ڳاهٽ ٿيو ٿي لڳا، ۽ ڪميت، ڪجهه سوچي، بيهي ٿي رهي. هنڌ هنڌ تي هن کي هارن، ڳانن ۽ رکڙين سان جهنجهي ٿي ڇڏيائون. سوڍل جي منهن تي ته اڄ اهڙي سرهائي هئي، جا اڳي ڪڏهن به نه آئي هئي. پر هن جي منهن ۾ هڪ نئين ڏيا، نئين جوت ٻهڪڻ لڳي هئي. پر هن جي دل ۾ هڪ نئون طوفان به مچل هو. الا، شل هي منهنجي ڌرتي، جا ماڻهوڙا ائين ٻهڪندا، مهڪندا، ڇهڪندا رهن — اها آس، اها اميد هن جي دل مان ڦٽي ڪاٿي ٻاهر نڪتي، ۽ ٻه لڙڪ هن جي پلڪن ۾ موتي بڻجي ڏيءَ ترڪي لڳا!

○

١٣

دادن جڏهن اهي خبرون ٻڌيون ته مجاهد خان ميرڻهن واهه کريو، سنڌ تي چڙهندو اچي، تڏهن هن جي دل ۾ ٻه جذبا جاڳي آئيا، جن جو بظاهر هڪٻئي ۾ ڪوبه لاڳاپو ڪونه هو. هڪ جذبو ته هن جي لونءَ لونءَ ۾ ائين سمائجي ويو، جيئن پٿر اڇلائڻ سان ڪنهن ماڻي پاڻيءَ ۾ جاڳندڙ لهرون جيئن ڪنارن تائين ڦهلجي وينديون آهن، ۽ زيباڪي پوري ڏس جو اسگ هن جي جسم جي جيئن تي ڪنارن ۾ ڪٽ موڙي جاڳي پيو. ٻيو جذبو، جذبو نه پر هڪ آرزو، هڪ خواب جي تعمير جيان هو، ۽ هن تصور ڏي تصور ۾ سنڌ مان ترخانن کي هار کائي قندار ڏانهن موٽندو ڏٺو، ۽ ان جي نتيجي ۾ آزاد سنڌ وري هڪ ڀيرو دنيا جي نقشي تي اڀرندي نظر آيس. پر الائي ڇو، اهو پويون تصور ايترو ڏندلو ڇو هو. هن کي ائين محسوس ٿيو، ڄڻ ان تصور تي ڪو ڪارو پاڇو پوندو ٿي ويو. ان پاڇولي کي سڃاڻندي به هن ان کي سڃاڻڻ نٿي گهريو. ڇا مغل ترخانن جي وات مان هي سٺيو گراهه کڻي، ان کي وري سنڌين جي حوالي ڪندا؟ هيءَ سوني سرزمين، جنهن سڪندر جهڙي شهنشاهه کي انهيءَ چوڻ تي مجبور ڪيو ته ’ڪاش! سنڌ يونان جو حصو هجي ها ته يونانين کي ٻيءَ دنيا مان جنگيون ڏي جوٽيون نه پون ها؟‘— سا سرزمين اڪبر سنڌين کي موٽائي ڏيندو؟ اهي سوال اهڙا هئا، جن تي هن سوچڻ نٿي گهريو، پر رکي رکي اهو سوال هن جي ذهن جي تهخانن مان پڙڪو ڏيئي ٻاهر نڪري ٿي آيو. هن ڪوشش ڪئي ته زيبا جو تصور ان ڪاري پاڇولي تي ڇانئجي وڃي، ۽ ان

Gul Hayat Institute

جي جوت ان اونداهي ڏنڊڪي لڪائي ڇڏي. پر هر پيري پاڇولي جي اونده ان جوت کي کائيندي ٿي ويئي.

جڏهن کان هو واپس موٽيو هو، ترخانن جا جاسوس هن جي ڪڍ هئا، ۽ هن کي هر وقت ترخانن جي پوشاڪ ۾ رهڻو ٿي پيو. هن جي دل پنهنجي اباڻي گهر ڏسڻ لاءِ آتي هئي، پر آخوند نور محمد جي حڪم تي هو ٺٽي هليو آيو هو. اڪبر تائين مرزا باقيءَ واري خط پهچائڻ لاءِ هن کي لاهور ڏانهن روانو ٿيڻو هو، پر ٺٽي جي مدرسن جي تنظيم لاءِ هو ڪجهه ڏينهن ٺٽي ۾ ئي رهي پيو هو. ترخانن جا ظلم ڏسي، هن جو رت ٽهڪڻ ٿي لڳو، ۽ الائي ڪيئن ترخانن کان بدلي وٺڻ جي آرزوءَ کي هو دل ئي دل ۾ ڪند[illegible] پيو. ٺٽي ۾ هن جو رهڻ قرندڙ سياحت جي ڪري به ضروري ٿي پيو هو. ملتان، لاهور، آگري کان هن جا ساٿي هن کي خبرون چارون پيا پهچائيندا هئا.

هن جڏهن سوڍي ۽ سنگهار جون ڳالهيون خود ترخانن جي واتان ٻڌيون، تڏهن هن کي پنهنجي دل ڦٿڪندي، وڌي ٿيندي محسوس ٿيندي هئي. سوڍي کان ته هو ايترو هيسيل هو، جو هو ڪڏهن به ساڻس اکيون ملائي نه ڳالهايو هو. سوڍي جي اکين ۾ نهارڻ سولو به نه هو. سوڍي کي هن جي ملتان وڃي مدرسن ۾ رهڻ ۽ ڪتابن تي وقت خراب ڪرڻ به نه ٿي وڻيو. ايتري قدر جو هڪ ڏينهن لاءِ ايندو هو ته اول ته ڳالهائيندو ئي نه هو، پر جي ساڻس ڳالهائڻو ٿي پيس ته چٺي ڏيندو هوس ته 'دادن، پاڻ پورهيت ماڻهو، جي اڃا مدرسن ۽ ڪتابن ۾ لڳاسون، ته ڪو وقت ايندو جو اسان کي سنڌ ئي وسري ويندي. اها ڪوڙي سياست ڇڏ، وطن ۾ ويهي ڪجهه نه ڪجهه وطن لاءِ به سوچ. وطن ڌارين کان آجو ٿئي، پوءِ اهي مڪتب، اهي مدرسا به پيا ڪونه ٿا وڃن!' ان جي برعڪس سنگهار دادن جي دل وڻندڙ هو. پاڻ به آزاد طبيعت جو هو — جيئن وڻندو هوس، تيئن ڪندو هو. جڏهن جبل هليو ويو هو، تڏهن به رڳو دادن متعلق

Gul Hayat Institute

ڪو اعتراض ڪونہ ڪيو هو. سنگهار بہ دادن سان ائين ملندو هو، جڻ پاڻ ۾ سڳا ڀائر نہ پر ڪي ٻچڪ مٽ يار هئا. ڪڏهن ڪڏهن رازداريءَ سان چوندو هوس تہ 'ميان چڏ انهن ڪتابن ڪڙن کي؛ هل تہ علي ڪي ڏ'ڙا هڻون، ترخانن کي ڦريون: گهڻو ئي مال متاع گڏ ڪيو اٿن!' ۽ پوءِ وري پاڻ ئي چوندو هو "نہ نہ ميان، مون تہ اهو ٺوڪ ئي ڪيو. متان انهن ڳالهين ۾ پوو آهين. پل پيو پڙهہ ۽ علم پراءِ. اسين تہ چٽ جا چٽ، رهجي وياسين. اسان جو ڪو ڀاءُ بہ تہ پڙهيل ڳڙهيل سڏجي!" سنگهار ۽ پاڳل جي واقعي تي بہ دادن هن سان سات ڏنو هو، ۽ ان تي سوچيندي ئي هن کان ٽهڪ نڪري ويندو هو. هن کي ائين محسوس ٿيندو هو، جڻ سوڊو ڪنهن شيشي ۾ بند جن هو، جنهن کي ڇوڙڻ ۾ ڇيهو ئي ڇيهو هو، ۽ سنگهار ڪليل هوائن جو ڪو آزاد پکيئڙو هو، جو هر قسم جي بندشن کان پري پڇندو هو.

پر جڏهن سوڊي جي سينا جون ڳالهيون هن تائين پهتيون تڏهن دادن کي جڻ پنهنجي سموري حياتي اجائي ۽ وجابل محسوس ٿي. هن کي ائين ٿي لڳو، جڻ هو اهڙي دڙي جو ڏيکڻ هو، جنهن سان هاڻ ماڻهن پاڻي پيڻ ئي ڇڏي ڏنو هو. هن کي پنهنجي حال تي شرمساري ٿيڻ لڳي، ۽ هو پڇتاءُ جي اُن پاڻ-وهٽي ويہ کان بچڻ لاءِ آخوند نور محمد کان پڻ ڏينهن جي موڪل وٺي گهر هليو آيو.

هڪ ترخان کي گهر ۾ گهڙندو ڏسي، پاڳل جو تہ ساهہ ئي مٺ ۾ اچي ويو، پر هن پنهنجي ڏيرائيءَ ڏانهن تهڏيءَ اک سان ڏسندي، اهڙي ڏيکائي ڏني جڻ تہ هن اجنبيءَ کي ڏٺو ئي ڪونہ هو. هو در ڀيڪڙي اچا پنهو اکريو ئي ڪونہ تہ پنهنجي ٻوڀان ڪجهہ ڪڙڪو محسوس ڪيائين— ۽ هن جوکي ڪجهہ ڏٺو، تنهن هن جي من کي ڳاڏون ماڻون ڪري ڇڏيو. هن جي نماڻي ڀاڄائي ڪنارو هٿ ۾ جهلي اهڙيءَ طرح بيٺل هئي جو هن جي وک کڻڻ تي، هو' اهو ڪنارو سندس پٺ ۾ لنبي ڏيئي

Gul Hayat Institute

ها. سنڌ جون نياڻيون سڀئي ايترو مقابل هيون، جو ست ٻل هوندي به هنن جي هٿن ۾ ڪٽارا ۽ خنجر اچي ويا هئا! پاڻ بچائڻ جو احساس ڪمزور کان ڪمزور جيئاڙي کي به ڏک الارڻ تي مجبور ڪري وجهي!

”پاڇائي، آءٌ آهيان دادن!“ هن جو آواز ڪنهن نامعلوم دک ۾ پرجي ويو هو. ننڍي پاڇايس ويچاري هڪي ٻڪي ٿي ويئي. پاڳل کان به ڇرڪ نڪري ويو، ۽ هٻڪندي ڪيس ڪيڪاري چوائين: ”جيئين، منهنجو ته مٿو ساهه ئي سڪي ويو هو!“

”سائون ڪٿي آهي؟ گهر ۾ پهر کان ٿي ڏسجي. ادو سڪيار ڪٿي؟

ڪنهن به جواب نه ڏنو... پاڇائيءَ جي منهن ۾ نهاريندي، ساهوسيءَ جي ڳوڙهن جي آجهاڪ سمنڊ ۾ ڪجهه ڳوليندي، هن کان رهيو نه ٿيو، ۽ چوائين: ”ادي، خير ته آهي....؟ ڇا ٿيو ادي کي؟“

پاڳل ڪو به جواب نه ڏنو. گهڙيءَ کان پوءِ ننڍي پاڇايس چيو: ”ادي کي وڏي مهيناتي ويا آهن. اسين در ۾ اکيون وجهيو ويٺيون آهيون ته اڄهو تو ادو اچي....“

پاڳل منهن تي ڳنڍي ڏيئي، اچي سڏڪن ۾ پيئي. دادن ني به ڪنهن اچاتي خيال کان وڃي ٻول اڳيا.

”پر به ٿيو ڇا؟“ هن جي انهن لفظن ۾ دلداري به هئي ۽ الام درد به.

”ٻڍو انهون نه ترخانن جهلي وڌو اٿس...!“

دادن منجهي پيو. هن ڏٺي ۾ ته اهڙي ڪا ڳالهه ڪانه ٻڌي. اها ڳالهه سا ٻڌي هئائين ته مرزا باقيءَ جي حويليءَ ۾ گهڙي پيو هو، ۽ مرزا باقي جان بچائي پڇي نڪتو هو. اتان سنڪيار کي ڳوٺ ڏانهن سوار ٿيندو ڏٺو هئائون. آخوند نورمحمد به هن جي جهلجڻ جي ڳالهه ڪانه ڪئي.

"…. ۽ بابو ڪٿي؟" دادن اهو سوال ڪندي به سنگهار بابت سوچيندو رهيو.

"چڱو ڀلو آهي…. ويو هوندو سمت ۾، يا ڏيي سوناري جي هٽ تي…. ادي جي ڇڙاڳاڇا لاءِ ڏيي جي هٽ تي ويهي، اوسي پاسي جي مالڪن کان ٻيو خبرون وٺندو آهي…. يا ساڻون کي ساڻ ڪري مال جي خبرچار وٺڻ نڪري ويندو آهي!"

دادن چڻ نڪجي، هڪ منجهيءَ ۾ ويهي رهيو. پنهنجي اَن مومل ڀاڄائيءَ جي منهن ۾ ڏک جون ريکائون ڏسندو، پنهنجي هينئين چپ کي ڏندن سان ڪرٽيندو رهيو. ڪيئين انومان هن جي دل ۾ اٿندا، گهٽجندا، وڌندا رهيا. هن وري پنهنجي ڀاڄائيءَ ڏانهن نهاريو، جنهن جي ڪيئين ان لڙڪن ٻنهه بس نٿي ڪئي. ائين ٿي محسوس ٿيو، جڻ ته اکيون هن جي پنهنجي وس ۾ نه هيون، ۽ نه لڙڪن تي هن جو ڪو وس ٿي هليو. هن وري به کيس ڏڍ ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي.

"ادي، ائين روئڻ سان ته ادو موٽي ڪونه ايندو. ادو سڀ مڙس جو مٽ آهي. هن کي جهلڻ ترخانن جي وس کان ٻاهر آهي. تون ڌيرج ڪر.." هن کي پنهنجا لفظ کوکلا ۽ بي معنيٰ محسوس ٿيڻ لڳا.

"ادا، ندوريءَ دل کي ڇا ڪريان…. ماڳهين ڳالهه وري ٿي ٿئي…. جنهن ڏينهن ويو هو، ان ڏينهن کان ئي ڪئين وسوسا دل ۾ ٿي وڌندا ويا آهن…. اڳ ۾ هاڃڻ پيري ته مون کي خيال به ڪونه ٿيو، پر هيئنر الائي ڇو دل کي ڀرم ورائي ويو آهي…. مون کيس منع به ڪئي، پر ڪين مڙيو…. هاڻ ته…." هوءَ وري به اڇي سڏڪن ۾ پئجي.

دادن کي هنن جي پيار ۽ محبت جي خبر هئي. سنگهار کي ڪجهه ٿيندو هو ته پاڪل جڻ ڇرڪي ٿي پوندي هئي. سنگهار جي ڪري هن پنهنجا ساٿ ئي ڇڏيا هئا. هو اڃا سنگهار ۽ پاڪل واري واقعي تي سوچ ۾ هو ته هٿس به اندر لنگهي آيو.

ٻيءَ پٽ ڪاڳھڙي ھڪٻئي کي ڏسندا رھيا. ٻيو مرد جي منھن تي ھڪ ترخان کي پنھنجي گھر ۾ ڏسي اچرج ۽ ڪاوڙ اچي ويئي ھئي... پر اھي اکيون تہ ڪنھن ترخان جون ٿي نٿي سگھيون، ۽ ٻيءَ گھڙيءَ ھن پنھنجي دادن کي سڃاڻي ورتو؛ ۽ ٻيو مرد جي دل ھن کي ڀاڪر پائڻ لاءِ ڇو ڪنھن ڳل وانگر ڪلڪ لڳي. پر ھن جي وات مان نڪري ويو: ”ابا، منھنجي اولاد پنھنجي سسي بچائڻ لاءِ ڪڏھن ڪان ويرين جي ويس جو ٻھروپ ڪرڻ شروع ڪيو آھي؟“ ھن پوڙھي جي اڏول دل ڇا ڇا نہ سٺو ھو.

”بابا، سسي بچائڻ لاءِ نہ، ڪنھن خاص مقصد لاءِ ھيءَ ويس ڌاريو اٿم...“ دادن پنھنجي شرمساريءَ کي لڪائڻ لاءِ چيو.

پوڙھي ٻيءَ کي پنھنجي ھن پٽ کي ڀاڪر ۾ جھليندي، جنھن پنھنجي آھا وَھي ياد اچي ويئي، ۽ ھن کيس ڀاڪر ۾ ڀيڙيندي چيو: ”اھڙو ڪم ٿي گھوريو، جيڪو پنھنجي ڏاڏاڻي پتر، جڏائي، ابا!“

ھو ڪيترو وقت اوپاريون ڳالھيون ڪندا رھيا ھن کي پاس پڌايو تہ ترخانن ٻہ ٽي ڀيرا ڪوٽ کي ساڙڻ جي ڪوشش ڪئي ھئي، پر ڪوٽ جا ماڻھو پنھنجو بچاءُ ڪندا رھيا آيا. ھاڻ تہ زالفائون بہ ھشيار ڪئي، ترخانن سان مھن ڏيڻ لاءِ تيار ٿيڻ لڳيون ھيون. ھو اڃا انھن ٿي ڳالھين ۾ ھئا تہ ڏنو ٻہ گاھہ جي ڀري ڪئي اندر لنگھي آيو. ھو بہ ھڪ ترخان کي پنھنجي گھر ۾ ويٺل ڏسي ۽ ٻيءَ سان ڳالھيون ڪندو ڏسي اچرج ۾ پئجي ويو.

دادن وڌي اچي ڀاڪر پاتس. دادن جو آواز ٻڌي، ڏني جي منھن تي مرڪ موٽي آئي. دادن پنھنجي ھن ڀاءُ کي ڪڏھن بہ سمجھي نہ سگھيو ھو: جنھن کي دنيا سان ڪو واسطو نہ ھو؛ جيڪو رستي ھلندي پنھنجي پاڻ سان ڳالھائيندو ھو؛ جيڪو ڍورن ڍڳن، رڍن ٻڪرين سان ائين ڳالھائيندو ھو، ڄڻ ھو ھڪٻئي جي ٻولي سمجھندا ھئا؛ جنھن کي رت ڏسڻ سان اکين ۾ پاڻي ڀرجي ايندو ھو؛ جيڪو جڏھن چنگ وڄائيندو ھو تڏھن ائين

Gul Hayat Institute

ٻانهپو هو ته ٻکي ٻکڻ، جيت جناور هن جي چنگ ٻڌڻ لاءِ اچي ڪٺا ٿيا هئا. ڪا ڳئون يا مينهن نه ميڙندي هئي، نه هو پنهنجو چنگ ڪيڏي وڄائيندو هو، ۽ پٺس ڪير جون ڇونڊيون پرهندو وٺندو هو!

ڏني ڪمس ٻاڪر ٻائيندي، چٽي ڏيندي چيو: ”دادن، وساري ڇڏيو اٿئي!“ دادن ڪوبه جواب نه ڏنو؛ فقط هن جي ٻاڪر ۾ هن جي دل ۾ وڄندڙ چنگ جي پيار ڀري تنوار محسوس ڪندو رهيو. پر پوءِ هن اهڙي ڳالهه ڪئي، جنهن دادن کي چرڪائي وڌو: ”دادن، سوڍي کي تون وڃي سمجهاءِ: هروڀرو ماڻهونڙا نه ڪهائي وجهي!“

دادن ماٺ ۾ اچي ويو. ڏني جي انهن لفظن نه رڳو هن کي چرڪائي وڌو، پر هن کي ڪجهه سوچڻ تي مجبور ڪري وڌو. هن سندس منهن ۾ نهاريندي چيو: ”ڏنا، تو کي ڪهڙي خبر پيئي ته سوڍي جي ماڻهن جي ڪُسڻ جو خطرو آهي؟“

”ڪنهن ٻڌي ته ڳالهه ڪئي ته مغل ٻکر مٿي، اچي سوچي رهيا آهن....“ ڏني ابوجهائيءَ مان چيو، ”... ۽ سوڍو موهن ڪوٽ ڏانهن سيوهڻ تي چڙهڻ جون پيو ڪري!“

”موهن ڪوٽ؟“

”سوڍو موهن ڪوٽ ۾ اٿو پيو آهي....“

هاڻ ته دادن جي اچرج جي حد ئي نه رهي. هن هميشه پنهنجي هن ٻاڪي ابوجهه ۽ کهڙو ئو مورک سمجهيو هو، جنهن کي دنيا مان ڪو واسطو ڪونه هو. پر جنهن ڳالهه ڏانهن هن اشارو ڪيو، ان مان ته اُئين ٿي ڀانيو ڇو ته سندس ۾ ٿيندڙ هر آئل پتل ۽ جنگ جهيڙي جي ڪيس خبر هئي. هن آخري ڪوشش ڪندي چيو: ”پر ادل، مغل سوڍي مان ڇو وڙهندا؟ هو ته مرزا باقيءَ کي سيکت ڏيڻ آيا آهن!“ •

ڏني حب اکين ۾ ڪروڌ ڀرجي آيو. دادن هن جي اکين جي ان نئين رنگ کي ڏسي حيرت ۾ پئجي ويو. هي اهو ڏنو

هو، جنهن لاءِ ڪاوڙ ۽ ڪروڌ اوپري ۽ اڻنگي ڪريهت هئي. هو ته پيار ۽ پريت جو ڪانڪي هو. پر جي ڪاوڙ تي هن جو پنهنجي من ۾ دکي ٿيندو هو. پر اڄ هن جي اکين ۾ اهڙا احساس هئا، جن ۾ ازلي دک ڪان سواءِ ڪاوڙ ۽ ڪروڌ جا وچوڙا پڻ وسيا؛ ۽ پوءِ چڻ هن نه چاهيندي به چئي ڏنو:

”مغل سوڍي يا سنڌين جا ميٽ ڪونهن: مرزا باقيءَ جا مائٽ آهن، دادن!“

”مرزا باقيءَ جا مائٽ؟ سو ڪيئن؟“

”مغل ۽ ارغون ترخان هوئن به سوٽ مامات آهن. جڏهن مرزا باقيءَ کي سنڌين جا پادر سڃهي آيا، تڏهن هن پنهنجي ڌيءَ اڪبر کي موڪلي ڏني. اها مائي جڏهن اڪبر جي حرم ۾ داخل ٿي ته اڪري ۾ چوهولو پنجي ويو — چي: خونيءَ جي ڌيءَ خوني آئي آهي. پر جڏهن اڪبر، سنڌس ڪڌيءَ کي مٿي ڪئي سنڌس ڪن ۾ گهور پائي نهاريو، تڏهن هن پنهنجو منهن لڄ کان پنهي هٿن سان ڍڪي ڇڏيو: ان مهل اڪبر کي سنڌين جي خون بدران فقط انهن هٿن جي مهنديءَ جو رنگ نظر آيو؛ ۽ جاهه و جلال جو بادشاهه ڪمزور آواز ۾ وڦلڻ لڳو: ”مجاهد خان، اسين چاهيون ٿا ته سنڌ جي فتني کي پنجو ڏنو وڃي، ته جيئن مرزا باقي آئيندي اسان جي اطاعت جا فرض وڌيڪ خوبيءَ سان بجا آڻي سگهي!“

هي يقيناً ڏني جا لفظ نه هئا. سياست ۽ ملڪگيريءَ جا اهي پيچيدا مسئلا هو اُئين بيان ڪري رهيو هو، ڄڻ پاڻ اڪبري دربار ۾ حاضر هو، ۽ اهو سڀڪجهه سندس اکين اڳيان ٿي رهيو هو.

هن وڏي ڏني جي پنهي ڪلهن تي هٿ رکندي چيو:

”ادل، تو نه منهنجا چيهه ڇني وڌا آهن. مون کي سمجهه ۾ نٿو اچي ته آءٌ توکي ڇا چوان. پر رکو ايترو ٻڌائينم ته تو اهي خبرون ڪٿان ٻڌيون. ان سڄي ڳالهه تي سنڌ جي آزاديءَ جو دارومدار آهي!“ ڳالهه ڪندي مهل دادن جي دل ڪنهن عجيب اڻڪي کان ڌڪي رهي هئي.

ڏنو ڪاڪي ڳوٺڙي آيو ۽ پنهنجي ڏيهه ۾ پهچي ويو. هن جي منهن ۾ سرهائي اچي وئي ۽ هن دادن جي اکين ۾ نهاريندي چيو: "بابل، اسين بروبر فقير ماڻهو آهيون، پر ٻنهي اهڙا فنا في الله ته ڪونه آهيون، جو گهر پرندي اکين ني هٿ رکي ويٺا هجون. اسان فقيرن جي آستانن تي ته سڀ پيا پرن: جوڳيڙا، سنياسي ۽ بابو بيڪاري هڏ سنڌ گهمندا وتن. محل سرائن جي چائنٺ کان حرم جي ٻنهين تائين رسائي اٿن. اسان جي ته نند به عبادت آهي، دادن! ۽ عبادت ۾ ڏيهه جو ڏکڙو شامل نه هجي ته اها عبادت ڪهڙي؟ اسان جا جوڳيڙا ۽ ڪن ۾ واليون وجهندڙ ڪاپڙي هيٺر ته سنڌ ۾ ڦهليا پيا آهن، ۽ جيڪي ڀڄين ٿو سو پيا ڪن!"

لفظ جذبا ٻنجي، دادن جي ڪنن ۾ شيهو اوتيندا ٿي ويا. هن کي پنهنجي سڄي حياتي وڏرت ۽ اجائي ويل ياس لڳي. ڪوڙي سياست جا ڪوڙا ادبر ۽ ڪوڙا بهروپ ڪندي، هن پنهنجي جوانيءَ جو ڪجهه حصو ڪاري ڇڏيو هو، ۽ هاڻ، جڏهن سياست جو نالو پورو ٿيڻ تي هو، تڏهن هو پنهنجي ني گهر ۾، اوبري ڏاڙهين بهروپ ۾ انسٽن ۽ انٿو جي ناڄيءَ پيٽي ۾ وڇڙندو ڦاسندو ني ويو. شرم ۽ پڇتاءَ کان هن جي ڇاتيءَ ۾ ڪو ڇوهو چلي آيو؛ ۽ هن ڏني کي وري ڀاڪر پائيندي، سڏڪندي چيو: "ڏنا، تو اڄ مون کي اهڙي ڏونداڙ ڏني آهي، جو من سو سنڪو ٽنڊو تو پاتهان. هاڻ موڪلائي ڪانهي. جيئرا هونداسين ته ڳڏباسين، نه ته ڏنيءَ کي پرتو!"

ڏنو ڪو وقت هن کي ڀاڪر ۾ جهليو بيٺو رهيو، ڇو دل ني دل ۾ هن کي ڪو نيايو، ڪو سنيهو ڏيڻ ني گهرهائين پوءِ پڇ پڇ ڪندي چيائين: "سنگهار سوڍي ساڻ آهي. جي اوڏانهين تو وڃين ته ڪيس موڪلي ڏج؛ هتو اٿر ته پاڻ هلي جهڙو ڪونهي مون اديءَ کي ٻڌائي مناسب ڪونه سمجهيو!"

دادن جڏهن پاڇائين کان موڪلايو، تڏهن الائي ڇو پاڪل ٿان "هاه!" نڪري وئي. هن اهسوڻ ڪرڻ نٿي گهريو، پر اهو

سوچيندي هن جي دل ۾ هڪ پنجي ويو ته هي الائي ڪهڙو
واءُ وريو هو، جو هڪ ئي گهر جا ٽي ڪونڌر مڙس، پور پيءُ
ٻنان ڪنهن سنڌي سانگ سنبري نڪتا هئا. پنهنجا لڙڪ روڪيندي،
گهٽيل آواز ۾ چيو: ”ابا، ڏٿي ويرين ڪان رکنده!“

ائين چئي اچي اوڇنگارن ۾ پئي. لڙڪ سندس اکين مان
وهي، سندس چولي جي اڳي ۾ سمائجڻ لڳا. دادن ڪان پنهنجي
هن ڀاڄائيءَ جو ڏک ڏٺو نٿي ٿيو. هو سوچڻ لڳو: الائي ڪيتريون
ونيون ورهيون پنهنجي انهوڻ ڪونڌرن جي موٽ جي آس لڳائي،
پنهنجي اکين جا ساگر سڪائيندڙيون ٿي ويون. ان ڏک جي
ته ڪا ڪندي ئي ڪانه هئي. ان کي ڀنڌ ڏيڻ ڪيتري نه ڏکي
هئي. پر هن دلاسو ڏيڻ لاءِ چيو: ”ادي، ادو سلامت آهي.
منهنجو توسان وچن آهي ته آءٌ کيس تو وٽ موڪلي ڏيندس!“

پوءِ نون لڙڪن ۾ نهارڻ جو تاب نه جهلي، هو ڀيڻ
کان موڪلائي، نڪڙو نڪرو ٻاهر نڪري آيو. ڏنو به پويان
لڳو آيس. در کان ٻاهر نڪري، دادن کي گهوڙي تي چڙهڻ
کان اڳ چيائين: ”دادن، انهن ڪپڙن مٿان، هيءَ منهنجي ڪفني
ٻانڌي ڇڏ، ۽ ترو لاهي هي منهنجو پٽڪو ٻڌي ڇڏ. جنهن پاسي
تون اسهيو آهين، اتان ترخاني ويس ۾ لنگهڻ جوکائتو آهي!“

ڏنو، ڪفني کيس ڏيندي، ڪو وقت بيهي، هن کي ويندو
ڏسندو رهيو، ۽ پوءِ گهر ڏانهن موٽندي، پڻ پڻ ڪندي چيائين:
”دادن، تون نه موٽي ايندين، پر شل سنڌ به موٽائي اچين!“

....

ڪاري رات، ڪارو پنڌ ۽ ڪارا جبل جهاڳيندي، دادن
جي من تي ڪارن ڪڪرن جو طوفان مٿل هو. جتان جتان
ٿي هو لنگهيو، اتي ترخانن ۽ سوڍي جي جڳين جون ڳالهيون
ٿي ٻڌائين. جوانن جا جٿا، جتان ڪٿان پئي پنڌ پيا. ڪي اٺن
تي، ڪي گهوڙن تي، ڪي ڏيکي ڪاڏين ۾، ته ڪي پيرين پنڌ
نڪري پيا هئا. هي اهڙو عجيب منظر هو، جنهن دادن جي من

Gul Hayat Institute

جي واڇوڙن کي تيز ڪري ڇڏيو. هن سان ڪن وٽ ترارئون، ڀالا ۽ گُرز هئا، گهڻن وٽ ڪهاڙيون هيون، پر ڪن وٽ نه ڍلون هيون، نه ٻاڻ، نه ڪمانون. هنن جون اڪثر ٽوليون ته بس ڪاٺين، لوڙهن ۽ سونٽن سان هٿياربند هيون. پر اهڙن هيڻن هٿيارن جي باوجود هنن جي منهن تي اهڙي جوت ٿي جرڪي، جنهن دادن جي دل ڏوڏي ٿي ڇڏي. ڪڙمين، ٻورهيتن، ڪمين ڪاسبين جو هي ڇڙو ڇڙ لشڪر مغلن جي شاندار منظم فوج سان وڙهڻ نڪتو هو. هي سڀڪجهه ڇا هو؟ هي جوانڙا، هي ڪرڙوڊ، هي ٻڍڙا ڪنهن سان وڙهڻ نڪتا هئا؟ مجاهدخان سان؟ ان مجاهدخان سان، جنهن جي فوجي تربيت ۽ تنظيم سوري هندستان ۾ مشهور هئي، جنهن راجپوتن ۽ راٺوڙن سان جنگيون جوٽيون هيون؛ جنهن جو هڪڙو لشڪري جيڪڏهن پنهنجي صف توڙي ٻاهر نڪرندو هو، ته ان کي ڏُرا هڻائي مارائي ڇڏيندو هو، جنهن جي گهوڙيسواريءَ تي سڀ امير رشڪ ڪندا هئا! ڏٺي منهنجا، منهنجي هنن مارواڙن کي پنهنجي امان ۾ رکج!

۽ هي ماڻهو هن وقت ڪهڙيءَ سوچ ۾ هئا؟ دادن جي دل ۾ آيو ته هو هر سنڌيءَ جي من ۾ گهڙي، اهو سڄو منظر ڏسڻ جي ڪوشش ڪري ته انهن دلين ۾ ڇا هو؟ هر جي دل خود ئي هن کي جواب ڏيڻ لڳي ته هن وقت هنن سنڌين جي دل ۾ ويريءَ جي سڃاڻ بدران رکيو اها ڇاڻ آهي ته سنڌ ڏکي آهي، سنڌ غلام آهي، ۽ سنڌ کي هنن ٻاهرين ويرين ڪاڻ آڌو ڪرڻو آهي. اهي سوچون سوچيندي، هڪ ڳوٺ پرسان لنگهندي، هن ماڻهن جو هڪ وڏو ميڙ گڏ ٿيل ڏٺو. ميڙ جي وچ ۾ دونهين جا ڪڪر وَرَ ڪائي مٿي چڙهندا ٿي ويا. هو به وڏي اچي ميڙ جي ويجهو ٿيو. هن جيڪي ڏٺو، تنهن هن کي هڪ ڀيرو وري سنڌ ۾ ترخانن جي موجودگيءَ ۽ ظلم جو احساس ياد ڏياري ڇڏيو. ويهارو کن ترخان ڀالن سان سنڌين جي ميڙ کي اڳيان وڌڻ کان روڪيو بيٺا هئا. وچ ۾ هڪ وڏو مچ ڏکي رهيو هو، ۽ مچ جي اڳيان چار، پنج ترخان هڪ قداور جوان کي چوڪنيو ٻڌيو بيٺا هئا.

Gul Hayat Institute

سڪڙيءَ زالفان جون ٻانهون ٻوڏيان ٻڌل هيون، ۽ ٻه ننڍڙا معصوم ٻار ٻن ترخانن جي هٿن ۾ ڦٿڪي رهيا هئا. انهن جي پير ۾ هڪڙو ترخان مولوي، پنهنجي ڏاڙهيءَ تي هٿ گهمائيندي، ڪجهه پڙهي پڙهي ڪري رهيو هو، ۽ ٻئي هٿ سان هڪ ڊگهي تسبيح سوري رهيو هو. دادن به گهوڙي تان لهي پيو. گهوڙو هڪڙي وڻ سان ٻڌي، ميڙ ۾ شامل ٿيڻ لاءِ ڪاهي هلڻ لڳو. ميڙ جا ماڻهو ڏکهي ڪفني پاتل هن جوڳي فقير کي، اٿين ڪلها هڻندي گهتون هڻندي ڏسندا رهيا، پر ڪنهن به هن ڏانهن ڪو خاص ڌيان نه ڏنو.

اوچتو مولويءَ پنهنجو هٿ مٿي ڪنيو. ميڙ ۾ جيڪا چهڻ پهڻ هئي سا هڪدم بند ٿي وئي، ڇو ته ماڻهن پنهنجو ساهه روڪي ورتو هو. مولويءَ پهرين ته هڪڙي آيت سڳوري پڙهي، ۽ پوءِ وڏي آواز ۾ چيائين: "مومنو، مسلمانو، دينوارو! قرآن ۾ حڪم آيو آهي ته زانيءَ جي سزا موت آهي. زانيءَ کي سنگسار ڪرڻ عين ثواب آهي. اسان جي هن ديني حڪومت ۾ به زانيءَ کي اها ئي سزا ملندي، جيڪا شريعت مقرر ڪئي آهي. هن خبيث سنڌي..... منهنجو مطلب آهي ته هيءَ شخص جيڪو پاڻ کي مسلمان ٿو سڏائي، دين جي رستي کان هٽي، پاڻ کي جهنمي ثابت ڪري چڪو آهي. سڀني مومنن جي اها دلي خواهش ٿيندي آهي ته جهنمين کي دوزخ جي باهه جو نظارو ڏيکارجي ته جئن ٻين سنڌين..... منهنجو مطلب آهي ته ٻين مومنن لاءِ عبرت جو باعث بنجي. چنانچه، منهنجو مطلب آهي ته تنهنڪري حضور اميرالمومنين جي خليفي ۽ سنڌ جي حاڪم، ظل الاهي حضرت مرزا محمد باقي بيگ خان ترخان جي فرمان شاهيءَ موجب، هنن ٻن زانين کي، ۽ هنن ٻنهي ولدالزنا، منهنجو مطلب آهي ته حرامي ٻارن کي سنگسار ڪيو ويندو، ۽ پوءِ هنن کي هن باهه جي مچ ۾ اڇلايو ويندو!"

مولويءَ پنهنجي جبي جي اندران هڪ فرمان ڪڍي، ماڻهن کي ڏيکاريندي، فرمان کي ڏاڍيان پڙهڻ شروع ڪيو. فرمان

Gul Hayat Institute

فاسيءَ ۾ هو. تنهنڪري ماڻهن کي رڳو نالا سمجهه ۾ ٿي آيا. پر دادن جنهن جنهن فرمان جا لفظ پڙهندو ويو تئين تئين هن جون اکيون پيڙجنديون ويون. رت هن جي لونءِ ۾ چوليون هڻڻ لڳو. فرمان ۾ چيو ويو هو ته هن ڳوٺ جي تماچي ولد دوديءَ چني، هڪ ترخان اميرزاديءَ کي پڇاڙيءَ پاڻ وٽ سريت ڪري ويهاريو هو، ۽ بنا نڪاح جي، هنن ٻه ٻار به پيدا ڪيا هئا. هنن جي گرفتاري عمل ۾ اچڻ کان پوءِ ڳوٺ جي عامل لاءِ اهو حڪم هو ته هو مولويءَ جي فتويٰ تي عمل ڪري، هنن کي سزا ڏيارڻ جو بندوبست ڪري.

دادن جي وات مان ذري گهٽ ڏاڍيان آهي اهڙا لفظ نڪرڻ وارا هئا: ”مار، چيو ته هي جهڳڙو آهي ئي ترخان اميرزاديءَ جو! ترخانن جي ته شريعت به پنهنجي ته اسلام به پنهنجو!“

۽ پوءِ هن اُن ترخان اميرزاديءَ ڏانهن نهاريو. جا سنڌي وڳي ۾، هڪ نمائي ڳوٺاڻي پئي لڳي. سنڌس اکين ۾ ديپ جو درياهه لهرون هڻي رهيو هو، ۽ ڪنهن ڪنهن وقت پيار جو هڪ اٿاهه ساگر، هن جي اکين مان وهي، تماچيءَ ۽ پنهنجي معصومڙن کي چوڌاري ۾ سمائيندو ٿي ويو. هن جون نگاهون مچ ٻران تماچيءَ ۾ کتل هيون، ۽ ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي دادل پرين اکين سان پنهنجي معصومڙن ڏانهن ٿي ڏٺائين. ٻه ٻراڻا لڙڪ هن جي چڳن جي پنهنجي پاسي سڪي ويا هئا. انهن لڙڪن هن جي چپن تي هڪ اهڙي مرڪ آڻي ڇڏي هئي، جنهن هن جي موڪري منهن ۾ ديپ کي لڪائي ڇڏيو هو.

منهن ۾ وري ٻن ٻن ۽ ٻي آرامي ڦهلجي ويئي هئي. مولويءَ وري به ماڻهن کي مات ڪرائڻ لاءِ هٿ مٿي ڪيو: پوءِ وڏي واڪ چيائين: ”اوهان مان ڪهڙو مومن آهي، جو سڀ کان اول هنن کي سنگسار ڪرڻ لاءِ پهريون پٿر اڇليندو؟ دين جي خيال کان اها وڏي سعادت آهي، ۽ اُن جو اجر پنهنجي جهان ۾ به سرخروئي آهي!“

ميڙ ۾ ماٺ ٿي ويئي. ڄڻ اوچتو سڀ جا سڀ مري ويا هئا، ڄڻ سڀني جي واڪي هلي ويئي هئي، ڄڻ سڀ گونگا ٿي ويا هئا. هنن ۾ ته چرپر به بند ٿي ويئي، ڄڻ ته هو پنڊ پهڻ ٿي ويا هئا. هنن جي منهن تي ڪي ڇايائون هيون، جن ۾ ترخانن جي ڀالن ۽ ترارين جا پاڇولا ٽڙڪي رهيا هئا. پر اوچتو، ڪو ميڙ کي چيريندو اڳتي وڌڻ لڳو. ماڻهن ڏٺو ته اهو گيڙو رنگي ڪفنيءَ ۾ ڪو جوڳي فقير هو. ڪن ماڻهن هن کي اڳي ئي خاص نظرن سان پئي جاچيو، ۽ پوءِ هن جي مولويءَ ڏانهن وڌڻ تي ماڻهن جي گونگي زبان ۾ واڪي موٽي آئي، ۽ ان ڇڻ پڻ سان جوڳيءَ جي ڪنن تي اهو آواز پهتو: ”هيءَ وري ڪهڙو ڪير؟“

پر دادن وڌندو رهيو... هن جو رخ مولويءَ ڏانهن هو. مولويءَ جي منهن تي خوشيءَ جا اهڃاڻ موٽي آيا. ڇو ته هن کي اميد ئي ڪانه هئي ته ڪو سنڌي پنهنجو اچلائڻ لاءِ تيار ٿيندو. مولوي هن موٽن کي ڀاڪر پائي ملڻ لاءِ به وکون اڳڀان وڌي آيو. جڏهن کيس ڀاڪر پاتائين، تڏهن اوچتو کيس نڪي شيءِ جي چهنب پنهنجي پيٽ ۾ چڀندي محسوس ٿيس، ۽ ان کان به تکي چهنبدار فارسي ٻڌڻ ۾ آيس: ”ملان، هڪدم سپاهين کي حڪم ڪر ته هن کي ڇڏي ڏين نه ته هي خنجر تنهنجي آنڊن گجهن جي پار هوندو!“

مولويءَ جي منهن تي هيڊ هارجي ويئي، ۽ هو سڄو ڏڪڻ لڳو. ڪٽاري جي چهنب جڏهن پوءِ تنهن هن جي چمڙيءَ ۾ اندر گهڙندي ٿي ويئي، ۽ هن کي پڪ ٿي ته رت وهي، هن جي تن ۾ ڳنڍ ٿيڻ لڳو هو. رت سان آلاڻ هن جي ڏاڙهيءَ کي هيڊاڻ وڌائي ڇڏيو، ۽ هو ڪڪڙيءَ وانگر ٿڙڪڻ لڳو.

”آءٌ ونڊڪ ڪونه ڪندس.... آءٌ ڏهن تائين انگ ڳڻيندس.... هڪ، ٻه....“ دادن هري هري چيو.

مولوي هڪدم ٿڙڪي، هڪڙي ترخان کي رڙ ڪري چيو: ”هن کي آزاد ڪريو... هن کي وڃڻ ڏيو....“

ترخانڻ جڏهن ته اهي لفظ ٻڌائي ڪونه. هو حيرت مان مولويءَ جي منهن ۾ ڏسندا رهيا. ”ٽي .... چار ....!“ ان آواز سان ئي مولويءَ محسوس ڪيو ته خنجر سندس پيٽ ۾ اڳر جي ٻن ڏوڏن جيترو اندر هليو ويو. هن دانهن ڪندي چيو: ”خدا جي واسطي جهٽ ڪريو .... هن کي آزاد ڪريو نه ته .... نه نه ....!“

”پنج، ڇهه ....!“ ۽ ڪٽارو ٿورو وڌيڪ اندر هليو ويو.
”.... آهه .... نه نه آءٌ امير کي ڇڏي، اوهان کي مارائيندس .... جهٽ ڪريو!“

ترخانن اهي لفظ ٻڌي، تماچيءَ، سندس زال ۽ ٻارن جا رسا کولڻ شروع ڪيا. ميڙ ۾ وري ماٺ ٿي وئي، ۽ سڀئي اکيون هڪ ٽڪ جوڳيءَ جي پاڪر ۾ مٿي کي ٿڙڪندو ڏسنديون رهيون. جڏهن هنن جا بند لٿا، تڏهن جوڳيءَ ڏاڍيان سنڌيءَ ۾ چيو: ”تماچي، هن ميڙ جي پٺيان، ڪاهي پاسي، تو ۾ منهنجو سرخو ٻڌل آهي. ان تي چڙهي لهارڪي وسيڙهه هليا وڃو. وچ ۾ ساهي به نه پٽجو. اتي مدرسي ۾ منهنجا همراه ملندءِ، تن کي ڇنڇ نه دادن سلام ڏنا آهن... تڪڙو وڃ ته جيئن رات نه پوڻي .... شل ٻچڙن سان خوش هوندين!“

تماچي ۽ سندس زال هن جوڳيءَ ڏانهن ڪجهه اهڙين نظرن سان ڏٺو، جن ۾ بي اعتباريءَ سان گڏ پنهنجائپ ۽ شڪرگذاريءَ جو ساگر ڇوليون هڻي رهيو هو. اها پنهنجائپ هڪ نئين پنهنجائپ هئي، جنهن جو ڪو نالو هو، جنهن جا ڪي ..عجائب هئا: انهن اهڃاڻن کي سڃاڻندا، سوچيندا، هو ميڙ مان نڪرڻ لاءِ اڳتي وڌيا. ميڙ ۾ ڪنهن گهاري پوڻ سان لوڪهو پٺجي ويو، ۽ ميڙ جا ڪي ..ڻهو ”مبارڪون هجنئي، ادا، لک لک مبارڪون!“ چوندا هنن کي ڳراٽڙيون پائيندا، ڀاڪرن ۾ اڳتي وڌائيندا، ڪِن گهوڙي تائين رسائي آيا.

Gul Hayat Institute

ميڙ وري چپ ٿي ويو، ۽ ماڻهن اجايو مولويءَ کي ساڳيءَ طرح سان تڙڪندو ڏٺو. جوڳيءَ وري فارسيءَ ۾ چيو: ”هاڻ هنن ترخانن سپاهين کي چئُو ته، موئي پنهنجي ڇانوڻيءَ تي وڃن..“

ترخان سپاهي به هاڻ ڳالهه، کي سمجهي ويا هئا، ۽ هنن مان ڪي ڇڙا، پالا سدا ڪري، جوڳيءَ جي پويان اچي بيهي رهيا. جوڳيءَ ڇڪي ڪين ڏٺو ئي ڪونه، ۽ ڏاڍيان فارسيءَ ۾ ٿي چيائين: ”اوهان مان هڪڙي به وک اڳتي ڪئي آهي ته آءٌ خنجر مُلان جي پيٽ ۾ ٿنبي ڏيندس!“

ترخان جهي هئا، اتي ئي ڄمي ويا. هو سمجهي پيا ته ڇا ڪن. مولويءَ جو مارجڻ معنيٰ هنن جو پنهنجو موت هو. هي مولوي انهن مولوين مان هو، جن کي قنڌار مان خاص طرح سنڌين کي دين سيکارڻ ۽ فارسي پڙهائڻ لاءِ گهرايو ويو هو. هن کي ڪجهه ٿيو ته مرزا باقي سنڌين جي هڪ ٻچو رلائي ڇڏيندو. هڪ ترخان همت ڪري چيو: ”سنڌي، تو کي ڪٿيءَ ڪنيو آهي شايد! مولوي صاحب کي ڇڏ نه ته....“

هن اجا جملو پورو ئي نه ڪيو ته مولويءَ جي وات مان دانهن نڪري ويئي، ۽ هن رنڀندي چيو: ”خبيث، پنهنجي زبان کي لغام ڏي، ۽ سنڌي سڄڻ چوي ٿئن ڪريو!“

ترخان ڪنڌ هيٺ ڪري بيهي رهيا. جوڳيءَ جي هنن تي سرڪ اچي ويئي، ۽ هن اشاري سان هڪڙن جاهرد جوانن کي ميڙ مان سڏي چيو: ”پائو، هنن ترخانن کان پالا ۽ ترارون وٺي هٿ ڪريو....“

ٻه جوان ترخانن کان پالا ۽ ترارون ڪڍ ڪندا ويا. جنهن ترخان هٿيار ڏيڻ کان ڪجهه لهرايو ٿي ته هنن جوڳيءَ ڏانهن ٿي ڏٺو. جوڳيءَ سان سندن نظر ملندي ئي مولويءَ کان ڪيڪ نڪري ٿي ويئي، ۽ ترخان کي هٿيار پيش ڪرڻا ٿي پيا. جڏهن هٿيار سمورا ڪڍ ٿي ويا، تڏهن جوڳيءَ وري گهوڙن جي ڳالهه ڪئي. ترخان گهوڙن تان لهي پيا. جوڳيءَ جي اشاري تي، ٻه

جوان تي گهوڙا ڪاهي اچي جوکيي جي ويجها پهتا. جوکيي جوانن کي گهوڙن تي سوار ٿيڻ جو اشارو ڪري، مولويءَ کي ڇڏي ڏنو. ميڙ جي ماڻهن ڏٺو ته جوکيي جي ڪٽاري جي ڇهنب ڳاڙهي رت سان چمڪي رهي هئي. هٿيار جوانن ۾ ورهائي، پاڻ به هڪڙو ڀالو ڪڍي، جوکيي گهوڙي تي چڙهي ويٺو ۽ فارسيءَ ۾ ترخانن ۽ مولويءَ کي وڃڻ لاءِ حڪم ڏنائين: مولوي پڻ ترخانن جي سهاري سان، ڪنڌ عيش ڪري، ٻين ترخانن سان گڏجي ميڙ مان نڪري ويو. جوکيي ميڙ تي هڪڙي نظر وجهندي چيو: ”ڀائرو، اوهان هيترن جي هوندي، ترخان اٿين ڪونڌر ڪهندا وتن، ۽ اوهين رڳو تماشو ڏسندا رهو، يا گونگا لڙڪ ڳاڙيندا رهو. سو وقت هاڻ ويو. سموري سنڌ ڪر موڙي جاڳي پيئي آهي. جيجل سنڌ جو سڏ اوهان کي به آهي. جن کي ساهه کان اڄ پياري آهي. سي ٽڙي پکڙي وڃن، ۽ سنڌ جي انهن سپوتن سان وڃي سات ڏيو، جيڪي هن سرزمين کي ترخانن کان پاڪ ڪرڻ لاءِ سر سان ڪفن ٻڌيو وتن. اهو نيابو، اهو سنيهو ياد رکجو: ڪجهه سوچيو، متان گهڙي ٽري وڃي!“

اٿين چئي هن گهوڙو ميڙ جي هڪ طرف موڙيو، ۽ ويندي وقت وڏي واڪ چيائين: ”جيئي سنڌ!“

ميڙ مان ماڻهن ڪن هري ڪن ڏاڍي چيو: ”سدا جيئي سنڌ!“ ۽ لڙڪن جي گهري ڌنڌ مان هو هن جوکيي کي ڏسندا رهيا!

....

هيل ته سنڌوءَ ۾ ڪا ڳاڙهي، رت رڱي اٿل آئي هئي. جن جن ڏينهن لنگهندا ويا، سنڌوءَ جو پاڻي وڌيڪ ڳاڙهو، رت ورنو ٿيندو ٿي ويو. ڪنهن کي اها سڌ نه هئي ته پاڻيءَ جو اهو ورن ڪيئن ٿيو. جوکيي فقيرن ته اهو ٿي چيو ته جتان جتان سوڍل ٿي لنگهيو، اتان پاڻيءَ جي روهه ڳاڙهي رت ورني ٿيندي ٿي وئي. فقيرن جي ڳالهه ڪنهن سمجهي ته ڪنهن نه سمجهي،

Gul Hayat Institute

پر دادن جڏھن ڪنھن ڪوٽ، ڪنھن واھڻ، ڪنھن وسيع ميدان تان لنگھيو، تڏھن انھن واھڻ وسندين جي ماڻھن ٿي سرھائي موٽندي ٿي ڏٺائين. جڏھن سوھن ڪوٽ پھتو ته دھلن دمامن تي ماڻھو جھمريون ھڻي رھيا ھئا. لاڏا ۽ جمالا ڳائي رھيا ھئا. ھن اُتي ٻڌو ته سيوھڻ جو ڪوٽ ڪيري پيو ھو ۽ سوڍي جو لشڪر سيوھڻ ۾ ڪاھي پيو ھو. مرزا جاني بيگ جان بچائي ڀڄي نڪتو ھو. جھانون ٿي ته ٿي، مان نئون لشڪر اُٺي وري سيوھڻ تي چڙھندو. دادن جي دل ۾ ڪئين آسون اميدون وڌنديون وڻ ٽِڻنديون ويون. ھاڻوڪي اٿل آزاديءَ جي اٿل ھئي.... پر مغل....؟ اھو خيال به پنھنجي ذھن ۾ اُٿڻ نٿي گھريو ته مغل ڪو سنڌ جي آزاديءَ آڏو ايندا.

سيوھڻ ڪان ڪوھين پري ھو ته ھن کي سيوھڻ جي ڪوٽ جي ڪنگرن تي ڦڙڪندڙ سنڌ جا ست رنگ، انڊلٺ جي رنگن جا جھنڊا نظر آيا. ھن کي اُتي ڪھڙو خيال آيو، ۽ ھو گھوڙي تان لھي سجدي ۾ ڪري پيو. "الله سائين، ان انڊلٺ کي وري نه چيڙجانءِ! منھنجا مولا، سنڌين جي آس اميدن جي انھن ستن رنگن تي پنھنجي رحمت ڪج!" ھو جڏھن سجدي مان اٿيو، تڏھن ھن جي اکين ۾ لڙڪن سان گڏ انڊلٺ جا ست ئي رنگ ھڙي آيا. پر جڏھن ھو گھوڙي ڏانھن وڌيو ته پنھنجي چوڌاري ويھارو کن مغل سپاھي بيٺل ڏٺائين. ھو اٿيو ته به مغل ڀالا سڌا ڪري ھن ڏانھن وڌي آيا.

"تون ڪير؟" ھڪڙي فارسيءَ ۾ چيو.
"مسافر!" دادن مختصر جواب ڏنو.
"ھن پاسي ڪيڏانھن سنبت آھي؟" مغل وري پڇيو.
"سيوھڻ،" دادن وري به مختصر جواب ڏنو.
"سيوھڻ ۾ ڪيئن داخل ٿيندين؟" مغل جي آواز ۾ ٺوري سختي اچي وئي.

Gul Hayat Institute

"ڇو؟ سيوهڻ ۾ داخل ٿيڻ تي منع پيل آهي ڇا؟" دادن حيرانيءَ مان پڇيو.

مغل هڪٻئي جي منهن ۾ ڏسڻ لڳا. هو غور سان دادن جي منهن ۾ گهورڻ لڳا. هڪڙي مغل جي نظر هن جي گيڙوءَ رتي ڪفنيءَ تي هئي. هو ڏورو اڳيان وڌي آيو، ۽ بيخبريءَ ۾ هن ڪفنيءَ کي هڪ پاسي کان زور سان ڇڪ ڏني. ڪفنيءَ جو هڪ وڏو ٽڪر مغل جي هٿ ۾ اچي ويو. ان جي هيٺان دادن کي پيل ترخاني پهراڻ ۽ ڪمربند ۾ لٽڪيل خنجر نظر اچڻ لڳو.

"هون.... تون سنڌي آهين يا ترخان؟" مغل مرڪندي پڇيو.

"ترخان!" دادن ڪجهه سوچيندي چيو.

"پوءِ هي بهروپ ڇو؟" مغل هن جي منهن ۾ نهاريندي چيو.

"سنڌين کان بچڻ لاءِ." دادن وري به مختصر جواب ڏنو.

"پوءِ سيوهڻ ڪيئن ٿي وڃين؟" مغل سوال ڪيو.

دادن منجهي پيو. جيڪڏهن ٿو چوي ته سنڌين خلاف جاسوسي ڪرڻ ٿو وڃان ته ان جي خبرچار پڇندا. جيڪڏهن سيوهڻ تي سونڊل جي قبضي کان اڻڄاڻائي ٿو ظاهر ڪري ته ترخان هجڻ جي حيثيت ۾ مرزا جاني بيگ جي شڪست کان بيخبريءَ تي اعتبار ڪونه ڪندا. ڪجهه سوچيندي هن اٽلو سوال ڪيو: "پر اوهين ڪير آهيو؟ ۽ هيئن رستي روڪ ڪرڻ جو اوهان کي ڪهڙو اختيار آهي؟"

مغل کلڻ لڳا. هنن کي ڄڻ ته هن جي ان سوال تي کل اچڻ لڳي هئي. بيءَ گهڙيءَ هڪڙي مغل جي اشاري تي ٻه ٻيا مغل اڳيان وڌي آيا، ۽ هن کي قابو جهلي بيهي رهيا. ان مغل وڌي، هن جي جامي ۽ صدريءَ جي تلاشي وٺڻ شروع ڪئي. هن جي صدريءَ جي اندر کان مرزا باقيءَ جو قنڌار لکيل خط ملي ويو. مغل جڏهن ان کي پڙهڻ شروع ڪيو ته سندس منهن تي حيرت جا آثار ظاهر ٿيڻ لڳا. هن بي اعتباريءَ ۾ ڪاوڙ مان

Gul Hayat Institute

دادن کي گهوريندي چيو: ”سچ ٻڌاءِ، ته تون ڪير آهين؟ ۽
هي خط ڪيڏانهن ٿو کڻي وڃين؟“

دادن ڪو جواب نه ڏنو. ان خط جي اهميت جو ڪيس
خيال ئي نه رهيو هو. اوچتو هن جي خوشامد جي انداز ۾ چيو:
”هي خط آءٌ حضور خان اعظم مجاهدن خان جي خدمت ۾ پيش
ڪرڻ وڃي رهيو هوس ته جئن انعام حاصل ٿئي!“

”پر توکي هي خط ڪٿان مليو؟“ مغل جي بي اعتباري
جئن ٻوه ٿئن وڌندي ويئي.

”اهو آءٌ فقط خان اعظم کي ٻڌائيندس!“ دادن هن جي
بي اعتباريءَ جو فائدو وٺندي چيو.

”چڱو، توکي خان اعظم جي حضور ۾ پيش ڪيو ويندو.
پر خبردار جي ڀڄي وڃڻ جي ڪوشش ڪئي اٿئي ته پاڻ ٿو
ڄاڻين!“

احتياطاً مغلن هن جا هٿ ڪٺي پوئيان ٻڌا. ڪيس انهن گهوڙي
تي چاڙهي، هو اڳتي وڌيا. ٿورو ئي اڳتي وڌڻ سان مغلن جي
بي پناهه لشڪر تي هن جي نظر پئي. سيوهڻ جي قلعي جي هڪ
طرف ميلن ۾ ڪوهن ۾ اهو لشڪر ڦهليل هو. جئن وڌندا ويا
تئن لشڪر جا آواز هن جي ڪنن تائين ايندا ويا. جڏهن ويجهو
پهتا ته ان لشڪر کي ڏسي دادن جو هنيون ئي هڄي ويو. هن
لشڪر کي سنهن ڏيڻ ناممڪن هو. ليهه هزار سوار ۽ لک کن
پيادا، جو هي مغل لشڪر سنڌ ته ڇا، سموري هندستان کي
ڏڪائڻ لاءِ ڪافي هو.

جڏهن هو مختلف تنبن وٽان ٿيندي، مجاهد خان جي شاهي
شاميانې اڳيان پهتا، تڏهن دادن کي پهريون ڀيرو زيبا ياد اچي
ويئي. زيبا جو ان وقت ياد اچڻ به هن کي ڏيڍو ڏکيو لڳو،
جڏهن سنڌ جي انڌلٺي جهنڊي هيٺان هي منحوس ڪڪر مغل
لشڪر جي صورت ۾ پنهنجي اکين آڏو ڏسي رهيو هو. پر جڏهن
هو مجاهد خان اڳيان حاضر ڪيو ويو، تڏهن مجاهد خان جو
منهن [illegible] چڙهي ويو.

”تون!؟“ مجاهد خان جڻ هن کي ڪنهن به صورت ۾ ڏسڻ نٿي گهريو.

”آءٌ حضور جن جي خدمت ۾ پاڻ حاضر ٿيڻ وارو هوس ته اوهان جا هي همراه نماز پڙهندي، مون کي جهلي آيا آهن!“ دادن مجاهد جي اکين کي پاڻ ڏانهن موڙڻ لاءِ، ڪيس ٽوڪ هڻندي چيو.

مجاهد خان پنهنجن ساٿين کي اشارو ڪيو، ۽ تنبو خالي ٿي ويو. مجاهد خان تنبوءَ ۾ عجيب پريشانيءَ جي عالم ۾ اچ وڃ ڪرڻ لڳو. ڪو وقت هو اٿين اچ وڃ ڪندو رهيو. پوءِ هڪ هنڌ بيهي رهيو— ۽ دادن ڏانهن نهاريندي ڪيس ديوان تي ويهڻ جو اشارو ڪيائين. دادن سندس منهن ۾ نهاريندو، هن جي بيچينيءَ کي پڙهندو رهيو. مجاهد خان ڪيس وري ويهڻ جو اشارو ڪيو، تڏهن دادن ڳالهه ڪئي: ”حضور جن جيسين بندي جا بند خلاص ڪرڻ جو حڪم نه فرمائين، تيسين بندو آرام سان ڪيئن ويهي سگهندو!“

انهن لفظن جي ٻٽي معنيٰ مجاهد خان کي هيڪاري بي‌آرام ڪري وڌو. هن پاڻ وڌي، پنهنجي خنجر سان، سندس هٿن جا ڪوارڙا ڪپيندي، پڻ پڻ ڪندي چيو: ”سنڌي، اسان کي شرمسار ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪر! خدا جو قسم، ظل الاهيءَ جي حڪم عدوليءَ جو خيال نه هجي ها ته آءٌ ڪڏهن به هن مهم تي نه اچان ها!“

دادن ڪوبه جواب نه ڏنو. مغل جو وعدو ڪني پاڻيءَ جي بوءِ مثل هو، جا بوءِ هنن جي دماغ ۾ جڻ گهر ڪري ويٺي هئي. پر مجاهد خان ته سپاهي هو. سپاهيءَ جو وعدو ته لوهه تي ليڪو هوندو آهي. پر اڪبر جي حڪم عدوليءَ جو بهانو ان ليڪي کي به ڍاهي ويو. هن آخري ڪوشش ڪرڻ لاءِ چيو: ”پر حضور، اوهين ظل الاهيءَ جي سلطنت جا به ته خيرخواهه آهيو. جو شخص قنڌار جي معاملي ۾ ايران سان معاهدا ڪندو

وٽي، صفوين جي اشاري تي مغل سلطنت سان عهد ڇراند ڪرڻ لڳو آهي، ان ڪري مرزا ملڪ بدران ظل الاهي هن ڪي انعام اڪرام سان ٿو نوازي — اها ڳالهه مون ڪي سمجهه ۾ نٿي اچي!"

"تو وٽ ڪهڙو ثبوت آهي ته مرزا باقي صفوين جي اشاري تي ٿو هلي؟" مجاهد خان جي اچ وچ اوچتو روڪجي ويئي.

"جن سپاهين مون ڪي گرفتار ڪري آندو هو، انهن منهنجي جامي تلاش ڪري، هڪ اهڙو دستاويز پاڻ وٽ رکيو آهي، جو ان حقيقت ڪي ثابت ڪري سگهي ٿو." دادن اونده ۾ تمر آڇلائڻ واري انداز ۾ چيو.

مجاهدن خان جي حڪم تي اهو خط پيش ڪيو ويو.

مجاهد خان جئن جئن اهو خط پڙهندو ويو، سندس منهن ڳاڙهو ٿيندو ويو. اوچتو هن ناڙي وڃائي، وري سپاهين ڪي گهرائي ورتو.

"محمود خان ڪي حڪم ڪيو وڃي ته هڪدم مون وٽ هليو اچي!" مجاهدن خان اهو حڪم ڏيندي، ديوان تي ويهي رهيو. سوچ ۽ فڪر جا آثار هن جي منهن تي ڪاوڙ ۾ بدلجندا ويا، ۽ جڏهن محمود خان ڪورنش ڪري، مجاهد خان ڏانهن نهاريو ته هن جي دل به ڪنهن اڻاتي ڊپ کان ڌڪڻ لڳي هئي.

"محمود خان، اسين چاهيون ٿا ته هي خط اسان جي پنهنجي خط سان گڏ ظل الاهيءَ کي پيش ڪري، ان جو جواب فوراً آندو وڃي. ظل الاهي لاهور ۾ منزل انداز آهي؛ اسين چاهيون ٿا ته اگري رواني ٿيڻ کان اڳ هو هن خط جو ملاحظو ڪن!"

"جو حڪم، خان اعظم!" محمود خان ڌڪندي چيو.

"۽ هن سنڌيءَ کي اسان جي شاميانې ۾، اسان جي مهمان طور رکيو وڃي!"

"حڪم جي هڪدم پيروي ٿيندي، حضور!" محمود خان ائين چئي ٽڪرو ٻاهر هليو ويو.

مجاهد خان وري وڏي دادن ڏانهن آيو. ڪنهن نئينءَ اميد ڪئن دادن جي [illegible]ن ۾ سرهائي موٽي آئي. پر مجاهد خان جي اکين

Gul Hayat Institute

۽ اڇا ناڙين آڏيل هئي، جنهن کي لڪائڻ لاءِ هن رومال کڻي پنهنجو منهن اگهڻ تي شروع ڪيو. پوءِ پيٺي هٿ دادن جي ڪلهن تي رکي هن چيو: ”اسين سنڌين جي بهادريءَ جا متعرف آهيون. مرزا جاني بيگ جي ايڏي ساري لشڪر کي شڪست ڏيڻ تي اسين حيران آهيون. پر جيڪڏهن سنڌين اسان جو مقابلو ڪيو ته اسين لاچار کين شڪست ڏيڻ تي مجبور ٿينداسين!“

”پر حضور، سنڌين جو مغلن سان ته ڪو به جهيڙو جهڳڙو ڪونهي. هو مقابلو ڪرڻ ڇو چاهيندا؟ هنن جي جنگ ته ترخانن سان آهي!“ دادن نهٺائيءَ سان جواب ڏنو.

”خير، پر هي سنڌي لشڪر جو سپهه سالار سوڍو خان ڪير آهي. اسان سندس همت ۽ مردانگيءَ جون ڏاڍيون ڳالهيون ٻڌيون آهن. ڇا اهو سچ آهي ته هو هڪ عام لوهار آهي؟“ دادن محسوس ڪيو ته مجاهد خان جي پوين لفظن ۾ طنز ۽ ٺٺوليءَ جو اهڙو نشتر هو، جهڙو سڌو سنئون هن کي چڀ ڏيارڻ لاءِ هو. هو سمجهڻ لڳو ته ڇا هن کي ٻڌائي ته سوڍو ڪير هو. سوڍي جو تعارف ڪندي ئي هن جي اکين ۾ عجيب آمنگ پرجي آئي، ۽ هن ڇاتي ٻيرائي اتساهه سان چيو: ”سنڌ جي لشڪر ۾ ڪيترائي سپاهي سوڍي جهڙا آهن، حضور! ۽ انهن سپاهين ۾ برابر ڪي امير، نواب ۽ درٻاري ڪونهن. انهن ۾ گهڻو ڪري ڪمي، ڪاسبي ۽ پورهيت ماڻهو آهن، جيڪي پنهنجي وطن تان سر گهورڻ ۾، پنهنجيءَ لڄ ۽ آبروءَ لاءِ پنهنجو سڀ ڪجهه قربان ڪرڻ لاءِ سر سان ڪفن ٻڌي نڪتا آهن. جيسين سنڌ آزاد نه ٿي آهي، تيسين هو سک نه سمهندا!“

”پوءِ جي ڪڏهن اسان سان مقابلو ڪرڻو پيو ته........“ مجاهد خان هاڻ خوش طبعي ڪرڻ لڳو هو.

”خدا اهو ڏينهن نه آڻي، حضور! پر جيڪڏهن هنن تي جنگ مڙهي ويئي ته مغل به ياد ڪندا ته ساڻيهه تان سر ڏيڻ

وارا سنڌي بهادريءَ ۽ جان نثاريءَ ۾ مغلن کان ڪنهن به طرح گهٽ نه آهن!" دادن وري به نهٺائيءَ سان چيو.

"ترخانن جي به ڳالهه آهي، ۽ مغلن جي لشڪر سان سامهون ٿيڻ به ڳالهه آهي. اسين جي چاهيون ته سيوهڻ جهڙي ڏينهن ۾ فتح ڪري سگهون ٿا. اسان جو لشڪر تڪل آهي ان ڪري اسين نٿا چاهيون ته هڪدم ڪين وڙهڻ تي مجبور ڪريون. پر جيڪڏهن سنڌي اسان جي اطاعت جو اعلان ڪن، ۽ سيوهڻ جو قلعو اسان جي حوالي ڪن ته اسين ظل الاميءَ اڳيان سندن مقدمو ٻيهر پيش ڪرڻ لاءِ تيار آهيون!"

مجاهد خان جي انهيءَ ڦڙتيءَ دادن جي دل ۾ ٻهريون پيرو مغلن لاءِ نفرت جي چڻنگ دکائي ڇڏي. ڌاريان نيت ڌاريان. هنن مان ڪا اميد رکڻ عبث آهي. هو ڪو ترش جواب ڏيڻ وارو هو پر اوڏيءَ مهل محمود خان مير منشي مڪارم خان سان اندر لنگهي آيو، ۽ دادن چپ ٿي ويو.

"چڱو، تون هاڻ آرام ڪر. اسين صبح جو وري توکي سڏائينداسون ۽ ان مسئلي تي گفتگو ڪنداسين!" مجاهد خان سندس ڪلهي تي هلڪو زور ڏيندي چيو.

دادن پنهنجي تنبوءَ ڏانهن ويندي، سڄي واٽ مغل لشڪر سان سوديءَ جي مقابلي تي سوچيندو رهيو. جڏهن ساس ڳنڍ مادر سپاهي، هڪ تنبوءَ اڳيان بيهي رهيو، تڏهن دادن به پنهنجن خوابن مان جاڳي پيو. انهيءَ تنبوءَ اڳيان بيٺل پهريدارن کي سپاهي دادن متعلق هدايتون ڏيئي واپس هليو ويو. دادن جي دکي من ۾ هزارين انومان ۽ وسوسا محشر مچائڻ لڳا هئا. اڪبر ڪهڙو جواب موڪليندو؟ مغل لشڪر ۾ ڪهڙا سردار مرزا باقيءَ جي پاسي هئا؟ خود مجاهد خان ڪٿي سنڌ جي خلاف نه هجي، پر سندس صلاحڪارن جا ڪهڙا خيال هئا؟ اهي سموريون خبرون وٺڻ لاءِ هن وٽ ڪوبه ذريعو ڪونه هو. هو ڪنڌ هيٺ ڪري، تنبوءَ ۾ داخل ٿيو ته پنهنجي سامهون جيڪي ڏٺائين، تنهن هن

جي ذهن جي واڇوڙن کي اتي ئي ٻهاري ڇڏيو. زيبا پنهنجي اکين ۾ اٿاهه پيار آڻي، هن جي آجيان لاءِ بيٺل هئي. سنڌس چپن تي اهڙي مرڪ هئي، جنهن هن کان اهو وساري ڇڏيو ته هاڻ مغل به سنڌ جا اوڏائي دشمن هئا، جيترا ترخان.

”زيبا، تون؟“ دادن جي لفظن ۾ پنهنجاپ بدران اچرج هو.

”اوهان کا خبر نه ورتي ته مون کي ئي اچڻو پيو!“

زيبا جي اکين ۾ پيار ڇلڪڻ لڳو، ۽ هن نه چاهيندي به پنهنجا پيئي هٿ ڪٺي دادن جي هٿن ۾ ڏنا. دادن جي اکين ۾ نهاريندي هن کي وري اهي ڏک جون ڇاپائون نظر آيون، جن کي هوءَ صدين کان محسوس ڪندي هئي. هن جو ڏکي مسافر اچا تائين اونڌو ئي ڏکي هو. هن جي پنهنجي دل کي به جهوٽو اچي ويو، ۽ هن هٻڪندي چيو: ”هاڻ ته حضور جن پنهنجو واعدو پورو ڪيو، پوءِ اوهين ايترو ڏکي ڇو آهيو؟“

”زيبا، خان اعظم فقط ايترو وعدو پورو ڪيو ته هو سنڌ تي مغل لشڪر چاڙهي آيو آهي، پر ظالمن خلاف نه، مظلومن خلاف ....“

۽ هو ڪيترو وقت زيبا کي سنڌ بابت مغل سياست جون ڳالهيون ٻڌائيندو رهيو. سوڍي جون ڳالهيون ڪندي، دادن جي اکين ۾ جا جوت جاڳي آئي، ان هن کي ايڏي معصوميت ڏيئي ڇڏي، جو اهو معصوم دادن هن جي روح کي روشن ڪري ويئو.

”نه نه، اوهين هرگز نه ٿيندو! آءٌ حضور جن کي ائين ڪرڻ نه ڏيندس!“ هوءَ جڻ پنهنجي پاڻ سان ڳالهائڻ لڳي هئي. جڏهن پاڻهي کيس ٻڌائڻ آئي ته مجاهد خان کيس سڏايو هو، تڏهن ويندي وقت هن دادن کي اهڙين نظرن سان ڏٺو، جن ۾ پيار سان گڏ هڪ اهڙي عزم جا اهڃاڻ هئا، جو دادن کي به پنهنجا انومان ۽ وسوسا گهڙيءَ لاءِ وسري ويا ۽ هو گهرجندڙ اکين سان ان نئين زيبا جو تصور ڪندي پنهنجي هنڌ تي ليٽي پيو.

زيبا جي موجودگيءَ، زيبا جي پيار ۽ زيبا جي همدرديءَ

دادن جي مايوسيءَ کي پاڻ وڏائي ڇڏيو هو. اهو احساس زيبا کي به هو. جيتوڻيڪ هن جي آدرش ۽ زيبا جي پيار ۾ ڪو ٽڪراءُ نه هو، پر انهن ۾ ايترو فاصلو هو، جنهن کي طي ڪرڻ ناممڪن ٿي نظر آيو.... پوءِ جڏهن اڪبر جو جواب پهتو، ۽ زيبا کيس ٻڌايو ته اڪبر اهو حڪم ڏنو هو ته باوجود خان اعظم جي خط جي، مرزا باقيءَ خلاف سنڌين جي شورش کي ختم ڪيو وڃي. تڏهن ته دادن ٻهرڙيون پيرو زيبا کي اهڙين نظرن سان ڏٺو، جن ۾ انهن ڳوڙهن جو دريا هنن جي پيار کي اوڀارينديو ٿي ويو. زيبا هن جي اکين جو اهو منظر ڏسي نه سگهيو، ۽ هوءَ هٿ منهن تي رکي، تکي تنبوءَ کان ٻاهر هلي وئي.

ان ئي ڏينهن مجاهد خان هن کي سڏايو هو، ۽ ڪانئس نظرون ڇڏائيندي چيائين، ”سنڌي اسين نهايت شرمسار آهيون. ظل الاهيءَ اسان جي درخواست رد ڪري ڇڏي آهي، ۽ اسان لاءِ مجبوراً سيوهڻ تي حملو ڪرڻو پوندو!“

دادن ڪوبه جواب نه ڏنو. هن جي دل ۾ ان مهل فقط هڪڙو ئي خيال هو: هو ڪنهن طرح مغل لشڪر کان نڪري سيوهڻ پهچي. هو ڪجهه چوڻ وارو هو ته مجاهد خان وري چيو: ”پر اسين چاهيون ٿا ته ڪنهن خونريزيءَ ڪرڻ بنان، جيڪڏهن سنڌي اطاعت جو قسم کڻن ته اسين ساڻن صلح ڪرڻ ۽ مرزا باقيءَ ۽ سنڌين جي وچ ۾ بهتر لاڳاپن قائم ڪرڻ لاءِ ذميداري کڻڻ لاءِ تيار آهيون. ان لاءِ اسان سوچيو آهي ته محمودخان، دلاور خان ۽ تون گڏجي سنڌين جي سپهه سالار سان صلح جون ڳالهيون ڪريو!“

دادن کي ڄڻ ڪک جو سهارو ملي ويو، ۽ هو مجاهد خان ڏانهن شڪرگذاريءَ جي نظرن سان ڏسندي، شاميانې کان ٻاهر نڪري آيو.

۱۴

سج ته اڄ لهڻ جي نه پئي ڪئي، ڄڻ ڪيس ڪنهن
ڳڻتيءَ جو اٽڪو هجي ـــ رات جي لشڪر کي پنهنجي تيرن
سان گهايل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي، هن ڪنڌ ورائي پويان
نهاريو. رات جو لشڪر ماڪڙ جيان هن کي چوڌاري ورائيندو
ٿي ويو. هن جي تيرن جي باوجود اوندهه ڏونهين وانگر ڊڪندي،
وڌندي، ڌرتيءَ کي ڳڙڪائيندي ٿي وئي، ۽ ڪجهه دير کان پوءِ
هن پاڻ کي اونداهي سمنڊ جي ڪنڌيءَ تي، بي يارو مددگار،
اوندهه جي ڏنگن کان ڏنگجندو، اوندهه جي ڇولين جو ڪاج بڻجندي
ڏٺو. سوڀل سج جي ان بيوسيءَ کي ڏسي، ڪنهن سوچ ۾ اچي
ويو. ائين ڇو آهي ته روشني هميشه اوندهه جو ڪاج بڻجندي ٿي
رهي. هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ سنڌ ان سج مثل هئي، جو
اوندهه جي لشڪر، مغلن جي ماڪڙ کان مات کائڻ لڳو هو.
اهو خيال ايندي ئي هن جي دل جي ڌڪ ڌڪ تيز ٿي وئي،
۽ هو سوچڻ لڳو ته اها مايوسي ڇو؟ هن جڏهن ترخانن جي
اوندهه کي ٽڙي ڪڍيو هو ته مغلن جي اونداهه کي ٽڙي ڪڍڻ
به ڏکيو نه ٿيندو. هن کي اهو وقت ياد اچي ويو جڏهن هو
سيوهڻ تي چڙهڻ جون تياريون ڪري رهيا هئا، ۽ همراهن سان
ڪن اهو ٿي چيو ته مرزا جاني بيگ جي ويهن هزارن سوارن
۽ اٺ لک پيادن سان وڙهڻ لاءِ سنڌين جو هي ويهارو هزار لشڪر
ڪيئن پوري پوندو، تڏهن هڪڙي ننڍي نينگر، جنهن جي عمر
اڃا سترهن ورهيه به ڪانه هئي، تنهن اوچتو رڙ ڪري چيو هو ته
”ادا، اسين سج وانگر ترخانن جي اونداهه تي ڇانئجي وينداسين!“

Gul Hayat Institute

۽ ٿيو ته اٿين هو. سنڌي اُٺن وڙهيا هئا، جن هنن مان هرهڪ کي ڏهه ڏهه سر جهي پيا هئا. ۽ هو ترخانن کي اٿس لٿندا ٿي ويا ڇو ته ترخان ڪچا سنگ هئا جيڪي هنن جي پهچڻ ڪان اڳ پاڻ نمي ٿي پيا. سوڍي کي مرزا جاني بيگ جي جهڙو نڪري وڃڻ جو ڏاڍو رنج ٿيو هو، پر صادق سومري ڪلي چيو هو ته: "ٿتي جي ملهه، ڪنداسون ته مرزا جاني بيگ ته ڇا پٽس به اسان جي اکيان ليلهڙاليون ڪندو. دل نه لاهه. سوڍا، وارا ڇمارا آهن!" اهي ڳالهيون ياد ڪري، هن جي ڇپن تي مرڪ اچي ويئي، ۽ هن دل ئي دل ۾ چيو ته سنڌ جو سچ وري اڀرندو ۽ مغلن جي هن اونداهه کي مڪڙن وانگر پچائي ڪيندو. اهو سوچيندي، هو مورچي تان هيٺ لهي آيو.

هڪڙو ننڍڙو ڇوڪر، هن جي ڪمت مومل جي بشڪن ۾ آگرين سان ڦٽي ڏنئي رهيو هو. ڪيترو نه پيار هو ان ۾. سوڍل کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ مومل به ڇوڪرڙي کي پنهنجو وچيرو ٿي سمجهيو. ۽ موقعو ملندي ئي هن جي ڳچيءَ ۽ ٻانهن کي ائين ٿي چٽيائين جڻ ماءُ پنهنجي ڪير پياڪ وچيري کي چٽيندي آهي. اهو ڇوڪر ۽ هو پاڻ ۾ ائين ڳالهائيندا هئا، جو ڇوڪرو ڪلندو ويندو هو، ۽ مومل ڪنڌ ڌوڻيندي، ڪن ڦڙڪائيندي، سنب هڻندي رهندي هئي. جڏهن کان هو سيوهڻ آيو هو، اهو ڇوڪر ڄڻ خاص هن جي گهوڙيءَ کي روز ڏسڻ لاءِ هليو ايندو هو، ۽ سوڍل کي پنهنجو ٻالڻپڻو ساڻن ياد اچي ويندو هو.

هو وڏي اچي نينگر جي ڀرسان بيهي رهيو. نينگر مومل جي بشڪن ۾ مشغول هو، پر سوڍل جي ويجهو اچڻ تي مومل جي ڇمڙي ڄڻ جتان ڪٿان آبڙڻ لڳي هئي. سندس ڪن جي ڏس، ڇوڪرڙي بدران سوڍل ڏانهن ڦري آئي. نينگر به گهوڙيءَ جي بشڪن ۾ هڪ نئين لهر محسوس ڪندي، پويان نهاريو. سوڍل سندس وارن ۾ هٿ ڦيرائيندي چيو: "پٽ، هاڻ رات ٿي وئي آهي، تون وڃي گهر پهچ ته!"

”چاچا... هي مغل ڪير آهن؟“ ننڍڙي اوچتو سوال ڪيو.

”ترخانن جا ڏي سوٽ ماسات آهن، پٽ!“ سوڍي ڪلي جواب ڏنو.

”پر ڪي چون ٿا ته هو ترخانن کي سڌو ڪرڻ آيا آهن.....“

”چون ته هو پاڻ به ائين ٿا، پٽ! پر....“

”پر ڇا؟....“

ڇوڪر کي ڪجهه سمجهه ۾ نه آيو.

اوچتو پريان ڪنهن جي گهوڙي جي سنبن جو آواز ٻڌي، سوڍي ماٺ ٿي ويو. الائي ڇو دل جي دل ۾ ڪو ڀرم پيدا ٿيو: گهوڙي جا سنب هوشمندن کي ڪجهه نه ڪجهه ٻڌائيندا هئا، ۽ هو سوچڻ لڳو، هيءَ چال سڄاڻن هوندي به ڪمتري نه اڻ ٻرڪي آهي. هو پنهنجي ئي خيالن ۾ وري مومل جي ٻشڪن ۾ آڳ ٻون ڦيرائڻ لڳو. گهوڙيسوار ونس پهچي، جهيڻي آواز ۾ چيو: ”جيئي سنڌ!“

”جيئي سنڌ! ڇو ميان جهيڻو پيو ڳالهائين؟“

”مغلن جا ڏي همراهه اچو جهنڊو ڪٺي، ڪوٽ جي دروازي [illegible] آهن. چون ٿا ته مجاهد خان جو ڪو نيابو ڏنو اٿن!“

Gul Hayat Institute

”[illegible] اندر [illegible] وڃي [illegible] پر ڪوٽ ۾ داخل [illegible] سنڌن اکيون ضرور رکجو!“ سوڍي [illegible] ڪيس ڌاڙ ڏياريندي چيو.

سوڍو مورچي جي ڏاڪڻ طرف، پنهنجي ٽنوه ۾ هليو ويو. هن جي چوڌاري اکيون ويٺي هئي. ڪن ٻڌايو ته مغلن جو ڪو نيابو آيو آهي، ڏسجي ته ڇا ٿا چون. مغل جڏهن اندر آيا، ۽ سندن اکين ٻڏل پٽيون لاٿائون، تڏهن هنن جي اکين ۾ اچرج ۽ حيرت ڇانئجي ويئي. هو مغل درٻارن، صوبائي عاملن جي مجلسن، ڪيمخواب ۽ اطلس جي گاديلن، سونن تختن، بلوري

صراحين ۽ جامن ڏسڻ جا عادي هئا. هنن کي هي تڏن توشرين تي ويٺل، سادا سوٽي ڪپڙا پهريل امير بلڪل ڪونه آئڙيا. اها حيرت هڪڙي مغل جي اکين ۾ ڪانه هئي، جنهن پنهنجي تڙي جي پلاند سان اکين کان سواءِ باقي سڄو منهن ڍڪي ڇڏيو هو. ان مغل جي اکين ۾ اچرج بدران ڪا آچاتي گهرائي ۽ پنهنجائپ ٿي ڀانئي.

دعا سلام جو جواب ڏيندي، سوڍي ڪين پنهنجي اڳيان ٻيل ٻيءَ هڪ توشڙيءَ تي ويهڻ جي آڇ ڪئي. منهن ڍڪيل مغل ته هڪدم ويهي رهيو، پر ٻيا ۾ مغل بيٺا رهيا. هيٺ ويهڻ هنن پنهنجي شان وٽان نٿي سمجهيو. پر ويٺل مغل ٿورو ترشيءَ سان کين ويهڻ لاءِ چيو ته لاچار هو ويهي رهيا، پر سندن منهن مان بيزاري صاف ظاهر هئي.

سوڍي فارسيءَ ۾ ڳالهه ٿي شروعات ڪئي: ”ڪيئن اچڻ ٿيو آهي؟“

منهن ويڙهيل مغل چيو: ”ظلِ الاهي، شهنشاهه هند حضور محمد جلال الدين اڪبر جي ياران امير الامراءِ خان دوران خان اعظم نواب مجاهد خان جي سلامن کان پوءِ معلوم هجي ته ظلِ الاهي سنڌ ۾ بغاوتن ۽ شورشن کي ناپسند فرمائين ٿا، ۽ چاهين ٿا ته سندن سوري رعيت امن امان ۽ عافيت سان رهي. ان خيال سان سنڌ ۾ امن امان قائم ڪرڻ لاءِ حضور جن خان اعظم کي مامور فرمايو آهي. خان اعظم اوهان جي همت، دليريءَ ۽ قربانين جو قدر ڪري ٿو، پر هو چاهي ٿو ته جيئن ته هاڻ هو انصاف ۽ عافيت قائم ڪرڻ لاءِ سنڌ جي سرزمين تي پهچي چڪو آهي، ان ڪري اوهين پنهنجي بغاوت کي ختم ڪريو، ۽ شهنشاهه هند جي اطاعت ڪريو ته اوهان کي عام معافي نامي جو پروانو عنايت ڪيو ويندو! ان مضمون جو هي خط خان اعظم طرفان آءٌ اوهان کي پيش ٿو ڪريان.“ هن، خط سوڍي کي ڏيندي، پنهي مغلن ڏانهن نهاريو جن ڪنڌ ڌوڻي هن جي حمايت جو اعلان ڪيو.

Gul Hayat Institute

سوڍو ڪا گهڙي چپ رهيو. پوءِ خط پڙهي، مغلن تي نظر وجهندي چيائين: ”شهنشاهه هند ڪي ۽ خان اعظم نواب مجاهد خان ڪي سوڍي سنڌين طرفان سلامن بعد معلوم ٿئي ته اول ته سنڌين ظالمن خلاف بغاوت ڪئي آهي، جنهن سان مغل حڪومت جو ڪو واسطو ڪونهي. ٻيو ته مغل شهنشاهه جي ڪنن تائين يقيناً ترخانن جي ظلم ۽ ستم جا داستان پهچي چڪا هوندا، ان ڪري بجاءِ سنڌين جي، شهنشاهه جو عتاب انهن تي ڪرڻ گهرجي، ۽ ٽيون ته سنڌي ڪنهن به ڌارئين — چاهي اهو ترخان هجي يا مغل — جي اطاعت قبول ڪرڻ کان سر ڏيڻ وڌيڪ پسند ڪندا!“

آخري لفظ چوندي سوڍي جي اکين ۾ عجيب شوخي پرجي آئي، ۽ سندس لفظن ۾ هڪ عجيب ڪوڙاڻ پرجي آئي. مغلن جي منهن تي ڪاوڙ جو رنگ اچڻ لڳو.

”اوهان کي معلوم هجي ته ظل الاهي يقيناً ظالمن کي ختم ڪري پنهنجي رعيت جي جان ۽ مال جي حفاظت لاءِ جتن ڪرڻ جو حڪم صادر ڪرڻ فرمائيندا. پر ان لاءِ ضروري آهي ته پهرين رعيت پنهنجي اطاعت جو اعلان ڪري،“ مغل چئي سوڍي جي ڳالهه نه سمجهندي چيو.

”سنڌي ڪنهن به ڌارئين جي اطاعت هرگز نه ڪندا!“ سوڍي وڌيڪ سختيءَ سان چيو.

هڪڙي مغل کان رهيو نه ٿيو، ۽ وچ ۾ چئي ڏنائين: ”اوهان کي شايد حضور جن جي غضب کان ڀڄ نٿو ٿئي. پر ياد رکو ته خان اعظم سمورن باغين کي هڪڙو هڪڙو ڪري هاٿين جي پيرن ۾ چيڀاٽي مارائيندو، گهوڙن جي پڇن ۾ گهلائيندو — ان وقت تائين، جيسين هنن جي رڙين کان سنڌ ته ڇا آسمان به پناهه گهرڻ لڳندو!“ مغل ڪاوڙ ۽ وڏائيءَ کان پاڻ به ٽڙڪڻ لڳو هو.

سوڍي جي منهن جو رنگ ئي بدلجي ويو. هن مغل کي اهڙين نظرن سان ڏٺو، جنهن ۾ نهارڻ سان مغل کي سڄو سنئون

Gul Hayat Institute

پنهنجو موت نظر اچڻ لڳو. هن ڏند پيڙيندي چيو: ”مغل، جيڪڏهن تون منهنجي تڏي ني آيل، نه هجين ها ته اڄ سڀئي هتي سان توکي ان ماڪئي آسمان جا تارا ڏيکاريان ها. اسان اهڙا سوين ظلم پنهنجي اکين ڏٺا آهن، پنهنجن هنن هڏن ني سالن جا سال سٺا آهن، پر هاڻ اهو ماڻهو پٽ چاڙو ني ڪونهي جو سنڌين تي اهي ظلم ڪري. وڃ! اٿو هتان، ۽ وڃي پنهنجي خان دوران کي سلام ڏيو، ۽ کيس چئو ته شهنشاهه کي اهو نياپو موڪلي ته جنهن سنڌ جي سرزمين هن جي پيءُ کي پناهه ڏني، جنهن جو لقمو خود سندس رت ۾ شامل آهي، جنهن ڌرتيءَ سندس پهريون ساهه کيس بخش ڪيو هو، سا سنڌ وقت اچڻ تي سندس مقابلي ڪرڻ کان ڪانه ڪيٻائيندي. اسين سنڌي شهنشاهت ۽ وڏيءَ سياست سان نه ڄاڻون، پر جيڪڏهن ڪنهن به ڪٿي اهو اڪبر چئو نه هجي، سنڌ ڏانهن ميري اک سان نهاريو ته اهو شخص پنهنجون ٻيئي اکيون وڃائي ويهندو! هاڻ اٿو، وڃو!“

مغل انهن لفظن جي ڪوڙاڻ کي محسوس ڪندي، جڪ ڪائيندو، ڏند ڪرٽيندو رهيو. سنهن وڙهيل مغل جي اکين ۾ هڪ عجيب احساس اونجي آيو، جنهن کي ڪو به سمجهي نه سگهيو. هن ائندي وقت ڏيرج سان چيو: ”اڄ آخري دفعو اوهان کي چوڻ گهران ٿو ته اڪبري فوج سان جهيڙڻ موت کي سڏ ڪرڻو آهي. جيڪڏهن اوهين ظل الاهيءَ جي اطاعت جو قسم کڻو ته خان اعظم ڪوشش ڪندو ته مرزا باقيءَ جا ظلم بند ٿين ۽ حڪومت ظل الاهيءَ جي قانون مطابق هلي!“

”ان جي معني ته اوهان جو ظل الاهي مرزا باقيءَ کي سنڌ ستان قائم رکڻ گهري ٿو، ۽ هو چاهي ٿو ته اسين هڪ طرف مرزا باقيءَ کي سنڌ کي تاراج ڪرڻ ڏيون، ۽ ٻئي طرف مغلن جو ڪٽ به پنهنجي ڳچيءَ ۾ وجهون ۽ سندن ڏن الڪ پريندا رهون. جيسين اسان جي سريءَ ۾ ساهه آهي، تيسين اسين ترخانن سان جنگ جوٽيندا سون. ان ۾ اڪبر ته ڇا، سڄي دنيا

هن جي ٻيڙائي ڪري ته اسين سڄي دنيا سان وڙهڻ کان ڪونه مڙنداسون!" سوڍي ملاقات ختم ڪندي چيو.

مغل ٻاهر نڪري آيا. ڪجهه وقت هو ٽيئي ٻاهر ويهي پاڻ ۾ سس پُس ڪندا رهيا. گهڙيءَ کان پوءِ منهن وڍڙهيل مغل ٻين کي آنيءَ ٽي ٻيهڻ لاءِ چئي، پاڻ وري اندر هليو آيو. سوڍي هن کي اندر ايندو ڏسي چيو: "هاڻ وري ڇا آهي؟"

مغل ڪو، جواب نه ڏنو: هڪ ٽڪ سوڍي جي منهن ۾ نهاريندو رهيو. انهيءَ نگاهه ۾ عجيب پيار ۽ پنهنجائپ هئي. سوڍو هن جي ان گهُورڪي نه سمجهندي، تڪائيءَ مان ڪجهه چوڻ وارو هو ته مغل پنهنجي ڪُلهي جو ٻلاند ڇڪي منهن تان لاهي ڇڏيو.

"دادن، تون؟"

"ها ادا، آءٌ آهيان دادن!" ۽ دادن سوڍي کي ڀاڪر پائڻ لاءِ اڳتي وڌي آيو. سڀ حيرت مان هن مغل کي ڏسڻ لڳا. پر سوڍي جي اکين ۾ پيار بدران نفرت جو هڪ درياهه ڏسي، دادن اتي ئي ڄمي ويو. هيءُ سوڍو هن جي ڀاءُ سوڍي کان ٻنهه مختلف هو.

"تون دشمن جو پانڌي آهين، دادن...."

سوڍو وڌيڪ ڪجهه چئي نه سگهيو. هن اڄ ڀانوو ڇڻ ته اکر هن جي نڙيءَ ۾ اڙجي آنوڙجڻ لڳا هئا. هن جي دل ته اهين ٿي چاهيو ته هڪ ئي ڌڪ سان پنهنجي هن ڀاءُ کي ٻورو ڪري ڇڏي، پر هن وقت هو سندس تڏي تي آيل مهمان هو، ۽ مهمان تي هٿ کڻڻ هن جو مرڪ نه هو.

دادن جي دل ۾ ڇير پوڻ لڳا. هن کي پنهنجي پاڻ کان، سڄي دنيا کان ٻڇاڻ اچڻ لڳي، ۽ ڪڏهن نه روئڻ وارو دادن ڇڻ روئي ويٺو: "ادا، اهو وچن ته نه ڏيندم! منهنجو سر سنڌ تان صدقي، ڏيءَ لک اهڙو وچن ته نه ڏيندم!"

اهي لفظ نه ڇڻ ورلاپ هئا، جي چوٻاريءَ ۾ ويٺل سڀني ماڻهن تي ڇڻ چپ ٻنجي ڪيري ٻيا. سوڍي جي دل نه انهن

Gul Hayat Institute

لفظن جي درد ۽ ڳوراڻ تي جهوپو کائي ويٺي ۽ هن وڏي ڪنڌ دادن کي ڀاڪر وڌو. پوءِ دادن ٻين سان به ڀاڪر پائي مليو. سموري سنگت هن همراهه جي نئين روپ بهروپ تي حيران هئي. دادن وري سوڍي سان گڏ ويهي رهيو.

"ادا، هيءَ مغلن جي چٽي دراصل منهنجي آندل آهي. آخوند نورمحمد ۽ ٻين وڏڙن جو خيال هو جيڪڏهن اڪبر مرزا باقيءَ خلاف لشڪر چاڙهي موڪليندو ته ترخان قنڌار ڀڄي ويندا، ۽ سنڌ ٿوري وقت لاءِ اڪبري سلطنت جو صوبو بڻجي امن امان ۾ گذاري سگهندي. سو آءٌ آگري وڃي اهو بندوبست ڪري آيس!" دادن سوڍي ڏانهن نهارڻ بنان، ڪنڌ هيٺ ڪري چيو.

"آخوند نورمحمد يا ٻين کي ڪهڙو حق هو جو سنڌ جا اهڙا سودا ڪندا وتن. ترخانن جي غلاميءَ مان ته اسين وڙهي به جند ڇڏائي وڃون ها، پر هن مغل ڪاڻڪن جي غلاميءَ مان ڪيئن آزاد ٿيو؟" سوڍي چڙ ته ٻاڻ تي ناراض ٿيندي چيو.

"مجاهد خان مون سان وعدو ڪيو هو ته ترخانن کان پوءِ سنڌ رڳو نالي ماتر اڪبري سلطنت ۾ رهندي. ڪو به مغل صوبيدار مقرر ڪونه ٿيندو، ۽ سنڌ خودمختياري حاصل ڪري سگهندي!" دادن هوريان چيو.

"آزادي ۽ خودمختياريءَ ۾ وڏو فرق آهي، دادن! پوءِ مغلن جا اهي واعدا ڪيڏانهن ويا، ۽ هاڻ مغل مرزا باقيءَ جي حمايت ڪيئن پيا ڪن؟" صادق سومري وچ ۾ پڇيو.

"مجاهد خان جڏهن ملتان مٿي بکر ۾ ترخانن کي شڪست ڏني، ۽ اوهان جو لشڪر جدا سنڌ مان ڪين ترڻ لڳو، تڏهن مرزا باقيءَ پنهنجي نوائي مرزا پائنده بيگ سان گڏ اڪبر جي خدمت ۾ موڪلي ڏني. مغل درٻارين لاءِ پيش بها سوکڙيون پاکڙيون موڪلي، اهڙي سياست هليو، جو اڪبر مرزا باقيءَ ڏانهن معافي نامو تياري موڪليو ۽ ان سان گڏ مجاهد خان کي فرمان موڪليائين

ته مرزا باقيءَ جئن ته اطاعت قبول ڪئي آهي تون آئي جي شورشن کي ختم ڪري موٽي اچ!" دادن ڳالهه ڪولهندي چيو.

اڪبر جي انهيءَ ڦيرڦيءَ ٿي سيني کي اچرج لڳي ويو. سوڍو ڪا گهڙي چنب ٿي ويو. پوءِ دادن ڏانهن منهن ڪندي چيائين: "پوءِ تون ڇا ٿو چئين ته هاڻ ڇا ڪجي؟"

دادن به ڪجهه سوچ ۾ پئجي ويو. هن جي نظرن اڳيان مجاهد خان جي منظم لشڪر جو نظارو هو، ۽ هو دل ئي دل ۾ سنڌين جي ست جيترن ڏهسرن جي لشڪر سان مغل لشڪر کي پيٽيندو رهيو. ڇا به هجي، سنڌي سر تريءَ تي رکي پنهنجي وطن تان قربان ٿيڻ ۽ پنهنجا ڪنڌ ڪپائڻ لاءِ تيار هئا، پر اڳيان مغلن جي ڏيڍ لک فوج هئي، جنهن وٽ هاٿي هئا، توپون ۽ تفنگ هئا، روهيلا، راجپوت ۽ مغل گهوڙيسوار هئا. هنن سان مقابلو ڪرڻ هٿ وٺي پاڻ مارائڻو هو. ٻئي طرف سنڌين جي هيءَ فوج باقي رهجي وڃي ته ترخانن کي ٽنڊل ڏکيو نه ٿيندو. پوءِ جي اڪبر وچ ۾ پيو ته نالي ماتر سندس اطاعت ڪرڻ، مغل سردارن ۽ درٻارين کي سوکڙين پاکڙين سان سنڌ جي آزادي برقرار نه رهي سگهندي. هن کي اها به خبر هئي ته مغلن جي اشاري تي مرزا جاني بيگ به پنهنجي اٺون فوج وٺي اچڻ لاءِ نئي ڪان نڪري چڪو هو. هن وقت ٻن قوتن سان مقابلو ڪرڻو هو، ان ۾ سراسر ڇيهو ئي ڇيهو هو. پر مغل هن لشڪر جي پيش پوڻ ۽ مرزا باقيءَ کان ٻچڻ بنان ڪڏهن به نه ويندا. مجاهد خان ڪئي پاڻ هن جو ڇوڻ سڄي ٻه، پر ٻين مغل اميرن کي ته اڪبر جي خوشنودي وڌيڪ پياري هئي. هو اڃا ان سوچ ۾ ئي هو، ته هڪڙو همراه اندر لنگهي آيو، ۽ هري هري سوڍي جي ڪن ۾ ڪا ڳالهه ڪري هئي ٻاهر رهيو. سوڍي جو منهن لاٿي هئي ويو. هن جي اکين ۾ هميشه واري ڏيا موٽي آئي. صادق سومري کان رهيو نه ٿيو، ۽ پڇي ويٺو: "سوڍا، ڪهڙي خبر؟"

”ڪوٽ جي پٺين پر، ڊٺل ڀل وٽ اميرخان ۽ مرزا جاني بيگ مرزا باقي جو نئون لشڪر وٺي اچي ڀيٽا آهن....“

دادن سوڍي جي اکين ۾ نهاريو، جن ۾ سچ مچ لڳا هئا. اهو اهڙو رنگ هو، جنهن کان دادن هميشه ڊڄندو هو. پر دادن کان رهيو نه ٿيو ۽ هن چيو: ”ادا، مون کي به مغلن کان خبر پيئي هئي ته مرزا جاني بيگ نئون لشڪر وٺي، ڪوٽ جي پٺين پر اچي لهڻ وارو هو. هاڻ مغلن سان وڙهڻ چريائي ٿيندي. منهنجي خيال ۾ ته مجاهد خان سان صلح ڪرڻ ئي عقلمندي آهي!“

”دادن، اسين هت عقلمندي ڪرڻ ڪونه آيا آهيون. عقلمندي ڪرڻي هجي ها ته پنهنجا گهر ئي ڪونه ڇڏيون ها!“ سوڍي پنهنجي ڪاوڙ تي ضابطي آڻڻ جي ڪوشش ڪندي چيو.

”پر ادا، هنن ٻن لشڪرن سان ڪيئن وڙهبو؟ اميرخان وارو لشڪر به پنجاهي هزار ٿيندو. مغل اڳيان حملو ڪندا ته اميرخان پٺيان...“

”ته پوءِ اسين ٻنهي کي منهن ڏينداسون!“ سوڍي چئي بحث ختم ڪرڻ لاءِ چيو.

”پر پنهنجي طاقت به ته سارڻ کپي!“ دادن جي وات سان نڪري ويو.

سوڍي هن کي اهڙيءَ نظر سان ڏٺو جنهن ۾ هاڻ پنهنجائپ ۽ پيار بالڪل نه هو. ڪجهه سوچيندي هن چيو: ”دادن، تون مغلن جو نيابو ڪٺي آيو هئين. ان جو جواب، جهيڙو شروع ٿئي، تنهن کان اڳ کين پهچاءِ ته چڱو!“

اهو وڻ وري به دادن جي دل ۾ وڃي وڃهندو ويو. سنڌين جي وچ ۾ هن جي سڳي ياءَ هن کي ٻنهي ڌاريون سمجهيو هو. هن کي به هاڻ ڪاوڙ اچي ويئي. سوڍو پنهنجي ڏاڏيهڙيءَ سان هزارين سنڌين کي ڪهائي ويهندو. هن کي انهن هزارين ڪرنديڙن جو خيال اچي ويو، ته ڪي سنڌ ۽ سوڍي جي اڳارتي

Gul Hayat Institute

تي سر گھورڻ لاءِ تيار هئا. هن جو هيءُ پاڻ رکيو وڙهڻ جائي، سياست ۽ حڪمت عملي هنن لاءِ ٻنهي اوپريون ڳالهيون هيون.
پر هن ڀاڻ ته انهن معاملن کي سمجهيو ٿي، پوءِ ڪيئن اهي ڪونڌر کهائڻ لاءِ ماٺ ڪري ويهي. هن کي ڏني جا لفظ ياد اچي ويا ته سوڍو سنڌي سورما نه کهائي ويهي. هن به ٿورو رنج ني چيو: ”ادا مون کي پنهنجي ساهه جي ڳڻتي ڪانهي، جو اهو ويڻ تو ڏينهن ته آءٌ وڃي مغلن وٽ رسان! آءٌ ته هنن هزارين سنڌين لاءِ ٿو سوچيان جن کي رکيو هيٺر نه، آئيندي به ويرين سان وڙهڻو آهي. وڙهڻ کان سواءِ برابر چارو ڪونهي، پر اهڙيءَ طرح وڙهجي، جو وڙهڻ سان ڪو مقصد به حاصل ٿئي. ائين ٺاهو وڙهي، رکيو سورهيائي ڏيکارڻ ته اجائي آهي!“

سچي سنگت کي هن جي لفظن ڪجهه سوچڻ تي مجبور ڪري وڌو. قبول محمد دادن جو پاسو ڪندي چيو: ”سوڍا، ڳالهه سوچڻ جهڙي ته آهي!“

سوڍي ڪوبه جواب نه ڏنو: فقط ڏک جو هڪ پاڇولو هن جي منهن تي لهي آيو، دادن کان اهو دک ڏٺو نٿي ٿيو، ۽ هن جڻ معافي گهرندي چيو: ”ادا، آءٌ ننڍو آهيان، پر آءٌ کي سال مغلن سان رهيو آهيان. هنن سان آئيو ويٺو آهيان. مون کي هنن جي وڙهڻ جهڙڻ، جنگين ڪرڻ، دوکيبازين ۽ ڪمزورين جي مڙئي ٿوري گهڻي ڄاڻ آهي. جي منهنجي صلاح وٺو ته پنج سؤ يا هزار کن همراهه تيار ڪري، مغلن تي اهڙي نموني حملو ڪجي، جو مغل ائين سمجهن ته سنڌين راتاهو ڏنو آهي. مغل اهڙيءَ حالت ۾ ترخانن جي مدد ڪرڻ بدران پنهنجا مورچا ۽ پنهنجي بچاءَ جا هنڌ مضبوط ڪرڻ ۾ لڳي ويندا. اوهين ان وچ ۾ ترخانن تي حملو ڪري، مرزا جاني بيگ ۽ اميرخان کي اکوڙڻ جي ڪوشش ڪريو ته ٻئي ڌر هٿيان ته. اڪيلو ...
[illegible]

۽ سڌو سنئون وڙهڻ کان گونٺات ڪندا، مَنَ تيسين آءٌ مجاهدخان کي سمجهائڻ ۾ ڪامياب ٿي پوان."

صلاح سڀني کي وڻي. سوڍي ۾ نهڪار نه ڪئي. صادق سومري تي ڪم رکيائون ته مغلن ڏي راتاهي لاءِ همراهن کي تيار ڪري. دادن صادق سومري کي مغلن جي سموري ڇانوڻي ۽ لشڪر جي ڀيهڪ ۽ بناوت سمجهائي، ڪيس چيو ته بجاءِ سڌي حملي ڪرڻ جي، ننڍين ننڍين ٽولين ۾ ورهائجي رسد خاني، گاهه جي دنن، ڪڙهين، ۽ اسلحہ خانن کي باهيون ڏين. صادق سومري کي ڳالهيون سمجهائي، دادن سوڍي کان موڪلائڻ لاءِ آئي بيٺو. ٻيئي پاٽر ڪا گهڙي هڪٻئي ڏانهن ڏسندا رهيا، ۽ پوءِ ٻنهي جون ٻانهون هڪٻئي ڏانهن وڌي آيون. دادن سوڍي جي ڀاڪر ۾ ايڏو قرب ڪڏهن نه ڏٺو هو. سوڍي جي چپن مان هلڪو پڙلاءُ نڪتو: "دادن، ڏلي؏ ڪي پرتين!"

دادن هاڻ ٿي هو ته پٺيان وري سڏ ٿيس. سچاتل آواز ٻڌي، دادن ڪنڌ ورائي پويان نهاريو. هڪڙي همراه جي ڪلهي تي هٿ رکي، سنگهار بيٺو هو، ۽ پنهنجي نه ڏسندڙ اکين سان هن ڏانهن نهاري رهيو هو. دادن جي اندر ۾ وڍ پئجي ويو. هن ڪنڌار مڙس کي نابين ڏسڻ جو تصور به هن لاءِ ڇيڇلائيندڙ هو. ترخانن خلاف هن جي نفرت جڻ پڙڪو کائي جاڳي پيئي هن کي ائين محسوس ٿيو جڻ هن جي نفرت نئون روپ وٺي آئي هجي. هن وڌي بي اختيار ڪئي سنگهار کي ڀاڪر ڀاتو. ڪجھ وقت هڪٻئي جي ڳراٽڙي ۾ بيٺا رهيا. پوءِ سنگهار ڪمڪهندي، پاڻ تي ضابطي رکڻ جي ڪوشش ڪندي، چيو: "دادن، سنڌ جي پارت اٿئي!"

ڪيڏو نه درد هو انهن لفظن ۾، جڻ هو چئي رهيو هو، 'ادا، منهنجي لڄ جي پارت اٿئي!' دادن جي دل ۾ سڏڪو اڀري آيو، ۽ هو ڪنڌ هيٺ ڪري ٻاهر نڪري آيو. مغل اهڙو وقت هن کي ويل ڏسي ششدر ٿيڻ لڳا هئا. سونهين لنهي جي اکين

Gul Hayat Institute

ٽي وري ٻه ڀيرون هڻي، ڪوٽ جي دروازي تي سندن اکيون کولي، گهوڙا سندن حوالي ڪيا. دادن هڪڙو ڀيرو وري ٻوٽان نهاريو: سندن نظرن جي سامهون سنڌ جو ست-رنگو جهنڊو عجيب انداز سان ڦڙڪي رهيو هو. هن دل ئي دل ۾ نعرو هنيو "جيئي سنڌ!"

....

رات ننڊ جي محلن تي سڄي، پر جن ايئن ۾ سنڌ وسي، تن ۾ ننڊ ڪٿي! سنڌ پنهنجي آزاديءَ لاءِ سوين راتيون اوجاڳا ڪڍي، جاڳي جاڳي پنهنجن سورهين سومرن کي ٻه سمهڻ نه ٿي ڏنو. ساڳيءَ جاڳ ته سانگهڙن کي ننڊون ڪٿي. اهڙي ئي هڪ اوجاڳيل رات جو، جڏهن سوڍو قتل ٿل جي ٽڪريءَ ۾ اٿو، تڏهن سندس ساٿين کي رڳو اهو خيال هو ته ترخان هنن جي قدمن جي آواز تي سجاڳ نه ٿي پون. سوڍو چئني طرف ڦرندو، همراهن کي هدايتون ڏيندو، ان گهڙيءَ جو انتظار ڪرڻ لڳو، جنهن گهڙيءَ تي سنڌ جي هيءَ ٺٽاڪري ڌرتي هنن جي نعري سان گونجي وڃڻي: ۽ پوءِ جڏهن اها گهڙي آئي، ۽ سنڌ جي ويهن هزارن زبانن سان هڪ ئي وقت "جيئي سنڌ" جو نعرو بلند ٿيو، تڏهن ترخانن جا ڏيل ڏڪي ويا، ۽ مرزا جاني بيگ ڇرڪ ڀري جاڳي پيو. هر طرف رڙيون ۽ ڪوڪون هيون. "سنڌي اچي ويا!" "سنڌي اچي ويا!" چوندا ترخان سپاهي هڪ ٻئي کان اڳي ڀاڄي ڀڄڻ لڳا، پر ڪٿان به ڀڄڻ جي واٽ نه هئي. هر طرف کان سنڌي ئي سنڌي هئا. اتر-ڏکڻ اوڀر-اولهه سنڌي هئا. مرزا جاني بيگ بدحواسيءَ مان امير خان جي تنبوءَ ۾ گهڙي پيو، ۽ چڙي روئندي چيائين: "امير خان، هاڻ ڇا ٿيندو!"

اميرخان هن ڏچي ترخان کي ڪو آٿت ڏيڻ بدران، ٻاهر لڪري پنهنجن ماڻهن کي جاڳائي ۽ منظم ڪرڻ ۾ لڳي ويو. هن جا مهندار پنهنجن پنهنجن لشڪرين کي گڏ ڪري، صف بندي ڪرائڻ ۾ لڳي ويا. پر جيسين سمورو لشڪر جاڳي، هٿ تيار ڪري،

تيسين سنڌين جو گهيرو تنگ ٿيڻ لڳو. دانهن ۽ ڪوڪن سان ڌرتي ڪنبڻ لڳي. ان راڙوراڙ هڪاري اميرخان جي لشڪرين جي همت ٽوڙي وڌي، ۽ پنهنجن مهندارن جي آئت ڏيارڻ جي باوجود هنن مان ڪيترا پٺتي نڪرڻ لاءِ اوندهه جو فائدو کڻڻ لڳا. پر پٺتي جون سموريون راهون سنڌين جي قبضي ۾ هيون. اڳيان ٻوڙيان سنڌي هئا. لاچار هو موٽي وري اڳتي ٽي صفن ۾ بيٺا. جتي ٽئين ڪري اميرخان ڪجهه جٿابندي ڪري هڪ پاسي کان حملي ڪي منهن ڏيڻ لاءِ اڳتي وڌيو. اميرخان کي پنهنجي سر اڳيان وڌندو ڏسي لشڪرين ۾ ڪجهه همت موٽي آئي هئي، ۽ هو به هاڻ پٺتي جون واهون ٻند ڏسي مقابلي لاءِ تيار ٿيڻ لڳا. هنن جو انداز ايترو هو، جو اميرخان سوچڻ لڳو ته اڄا به جيڪڏهن ترخان جمي، بيرڪوڙي مقابلو ڪن ته سنڌين کي منهن ڏيڻ ڏکيو ڪونه هو، ۽ اهو ئي سوچي هو واڪا ڪري هنن کي مقابلي ڪرڻ لاءِ همٿائيندو رهيو. ڪيئن انعامن اڪرامن جي لالچن ڏيڻ ۽ مرزا باقيءَ جي غضب کان ڊيڄارڻ کان سواءِ هنن جي غيرت کي للڪاريندو رهيو. ائين ئي پانيو جڏهن اميرخان چريو ٿي پيو هو، جو هڪ پاسي کان ٻئي پاسي جنون جي حالت ۾ رڙيون ڪندو ٿي ويو. پر اوچتو سنڌين جو هڪ جٿو هنن ڏانهن ڪاهيندو آيو، ۽ اميرخان جيڪي ڏٺو، تنهن هن جو ساهه سڪائي ڇڏيو. ان جٿي جي اڳيان هن جو پيءُ مٽ يار سوڍو پاڻ هو. اميرخان کي پنهنجين ٽنگن مان طاقت لڪرندي محسوس ٿيڻ لڳي. هن گهڻو ئي پاڻ کي ڏڍ ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي ته سوڍي کيس نه مارڻ جو قسم کنيو هو، پر ڊپ هن جي سموري بدن ۾ ترڪڻي وجهي ڇڏي،

سوڍيو ٺڪا آيو، جڏهن ترخانن جي صفن کي ڪو درياهه پائيندو ٿي ويو. هن جو ڀالو ائين ٿي ڪڙڪيو جڏهن ترخانن ٿي ڪنوڻ ڪري ٿي پيئي. هن جي ڪميت اهڙا وَرَ ٿي ڪاڏا، جو جن ترخانن هن کي ڏسڻ جي ٿي ڪوشش ڪئي، تن جون اکيون

Gul Hayat Institute

ڪيرپون ٽيڻ ٿي لڳيون. ڪيترا ترخان ته هن ڪي ڏسڻ ۾ اهڙا محو ٿي ٿي ويا، جو هنن کي وڙهڻ ئي وسري ئي ويو. جڏهن ياد آين، تڏهن سوڍي يا ڪنهن ٻئي سنڌيءَ جي ڪهاڙي سندن ڪنڌ ڪيرائي ئي وڌي. سوڍي جي نظر به امير خان تي اوچتي پئي، ۽ هن ڪميت کي هلڪو اشارو ڏنو. ڪميت جڏهن اميرخان جي ويجهو پهتي، تڏهن اميرخان ڀرپون وار پنهنجي ڍال تي روڪيندي، رڙ ڪري چيو: "سوڍا خان، تنهنجو ته قسم سنهن ڪميل آهي ته مون تي وار نه ڪندين!"

"سنڌ مٿان اهڙا هزار سنهن قسم قربان!" سوڍي رڙ ڪري چيو، ۽ سندس پالو امير خان جو ٽڙڪهٽ چيري ويو.

اميرخان کي ڪرندو ڏسي ترخانن ۾ ڀاڪوڙا پئجي ويا. هاڻ وڙهڻ بدران هو ڀاڄ بچائڻ جون واهون ڳولڻ لڳا. اهي راهون واهون ڳوليندي، هو ڪرندا ئي ويا. هنن جي رڙين ۽ ڪوڪن ڪان آسمان ۾ پڙاڏا پوڻ لڳا. ڪنهن سندن لشڪر ۾ اهو هل ڦهلائي ڇڏيو ته مرزا جاني بيگ ٺٽين جي پليان واريءَ ڪاهيءَ مان پيچي ويو آهي، ۽ اتي سنڌي اچا نه پهتا آهن. ترخان سر ٿان سانگو لاهي، ان ڪاهيءَ ڏانهن ڀڳا. اهو ئي هڪڙو هنڌ هو، جنهن کي بند ڪرڻ سنڌين جي وس کان ٻاهر هو. ترخان جڻ نه اڪيون بند ڪري ان ڪاهيءَ ۾ لپندا ئي ويا. ترخانن کي ڪيرائيندي ڪيرائيندي سوڍي جي همراهن جون ٻانهون ساٿيون ٿيڻ لڳيون هيون، ۽ پوءِ جڏهن پرڀات جو ڀرپون ڪرلو پورب ڪان ليا پائڻ لڳو، تڏهن سنڌين وري نعرو هنيو: "جيئي سنڌ!"

ائين ٿي پانهو جڻ ان پرڀات وڳڙي ۾ سڄي ڪائنات ان نعري جي وراليءَ ۾ جيئي سنڌ جو نعرو هڻڻ لڳي هئي. ان وراليءَ کان پوءِ جڻ ماٺ ئي وڌي. ماحول ۾ هڪ عجيب سڪونت ڇانئجي ويو. هزارين ترخانن جي لاشن کي لتاڙيندي سوڍو جڏهن ان ڪاهيءَ جي منهن تي پهتو، تڏهن ڪاهيءَ جي تري ۾، هن کي انهن ترخانن جا مڙهه نظر آيا، جن ڪاهي ذريعي ٽپو ڏيئي سنڌين کان بچڻ جي واٽ ورتي هئي.

Gul Hayat Institute

رسد خاني ۽ اسلحہ خاني جو سمورو سامان لڏي، هو وري پراڻي ٺل ڪان ڦري جڏهن ڪوٽ ۾ گهڙيا، تڏهن سموهن جي سمورين مسجدن مان فجر جي ٻانگ جو آلاپ اڀرڻ لڳو. سوڍو ڪمت ڪي شهر وچان ڪڍي، وڏي برج تي چڙهي آيو، ۽ هن جهڪي ڏٺو، تنهن سندس دل ٻيڻي ڪري وڌي. مغلن جي هزارين تنبن مان باهہ جون جهيون نڪري، متي اڏامڻ لڳيون هيون، مغلن جي رڙين ۽ واڪن جو گهمسان آپ قاڙڻ لڳو هو. سوڍي جي منهن تي مرڪ اچي ويئي، ۽ هو وري هيٺ لهي آيو. هيٺ اچيا ٻهتو ئي مس تہ صادق سومرو ۽ سندس همراهہ ڪوٽ جي در ڪان اندر لنگهي آيا. سوڍي اڳيان وڌي صادق سومري کي ڀاڪر پائي چيو: ”واهہ جو ڪم ڪيو اٿي، صادق!“

صادق پنهنجي هن يار کي عجيب پيار مان ڏسڻ لڳو، جنهن ترخانن جي هيڏي لشڪر کي پڇاڙي ڪڍيو هو، پر جنهن جي منهن تي امڙو اهڃاڻ هو، ڄڻ ڪجهہ ٿيو ئي ڪونہ هو.

”سوڍا، هاڻ ٻاڻ وڙهي پونداسون. هيڏي وڙهہ ڪاٺي آيو آهين، ۽ وڃي ڪو ساهہ پٽين ۽ ساهي ڪٺين، ان بدران برج تي چڙهي پيو جهوتون ڏين! هل، هلي آرام ڪر. خبرون چارون بہ پوءِ ڪنداسين!“ صادق ڪوڙي ڪاوڙ ڪندي چيو.

”جيڪا تنهنجي مرضي!“ سوڍي مرڪندي چيو، ۽ همراهن سان گڏجي پنهنجي چانوڻيءَ ڏانهن وڌي ويو.

Gul Hayat Institute

١٥

صادق سومري جي راتاهي مغلن جا وڻ وڃائي ڇڏيا. هنن کي سمجهه ۾ نٿي آيو ته حملو ڪنهن ۽ ڪيڏي مهل ڪيو. بظاهر ته ڪو لشڪر به نظر ڪونه ٿي آيو. پر رکي رکي پهريدارن، ۽ رسد خاني جي تنبن مان ڪڪن ۽ رڙين ڪنهن ڌاڙيلن جي موجودگيءَ جو اعلان ٿي ڪيو. پوءِ جڏهن گهوڙن جي گاهه جي ڍڳين مان باهه جون چڻگون آسمان سان ڳالهيون ڪرڻ لڳيون، تڏهن محافظ دستا اوڏاهين ڀڳا. پر دشمن هجي ته لڀي. جيسين هو گاهه جي پهريدارن کي کولين، تيسين رسدخاني جي شاميانن مان دانهون ڪوڪون ٻڌڻ ۾ آيون، ۽ هڪٻئي پٺيان سمورن تنبن ۽ شاميانن کي باهه وڪوڙيندي وئي. انهن مان سوين تنبن ۾ رسد خاني جا ملازم ستل هئا. ٽن جو پاڻ کي چوڌاري باهه ۾ وڪوڙيل ڏٺو ته انهن جي رڙين سڄي مغل لشڪر کي ڌڪائي ڇڏيو. انهن رڙين تي مجاهد خان ۽ ٻيا مغل سردار ڇرڪ ڀري جاڳي پيا، ۽ هنن جيڪي ڏٺو، سو اعتبار ڪرڻ جهڙو نه هو. ائين ٿي ڀانيو ته رات بدران وڏو ڏينهن چڙهي آيو هو، ۽ هزارين ماڻهو ڪنهن آڃاتي ڊپ کان هيڏانهن هوڏانهن ڀڄندا ٿي رهيا. ائين ٿي ڀانيو ڄڻ ڪنهن وڏي شهر کي چوڌاري باهه ورائي ويئي هئي، ۽ ماڻهن کي ڀڄڻ جي واهه ڪانه هئي، ۽ هنن جي ڏسندي ڏسندي رسد خاني، اسلحه خاني جا هزارين تنبو باهه جو کاڄ بڻجڻ لڳا. مجاهد خان ڪاوڙ کان پنهنجي چپن ۾ چڪ وجهڻ لڳو. جڏهن محمود خان ڏڪندي ڏڪندي چيو: ”حضور، شايد سنڌين شبخون هنيو آهي!“ تڏهن

Gul Hayat Institute

مجاهد خان سڄو ڏِڪڻ لڳو. هن محمود خان کي گهٽڙڪان جهلي، اهڙي ڏونداڙ ڏني، جو هو اتي ئي بيهوش ٿي ڪري پيو. پيا مغل سردار محمود خان جو اهو حال ڏسي، وري پنهنجي تنبن ۽ شاميانن ڏي وڃڻ لاءِ مڙيا، ته مجاهد خان ڪڙڪو ڪندي چيو: ”هڪدم سڄي لشڪر کي مقابلي لاءِ تيار ڪيو وڃي ۽ طبل جنگ وڄايو وڃي!“

نوبتن ۽ دمامن باهه جي شور کي هيڪاري خوفناڪ بڻائي ڇڏيو. مغلن جو آڌاهه لشڪر ٿوريءَ ئي دير ۾ صفون ٻڌي، حملي ڪرڻ لاءِ تيار ٿي بيهي رهيو. مجاهد خان پنهنجي سفيد گهوڙي تي سوار ٿي، گهوڙيسوارن جي دستن جو معائنو ڪري، پيادل فوج جي سردارن کي ڪوٽ ڏانهن وڌڻ جو حڪم ڏنو. فيلدارن کي هاٿين کي اڳيان ڪرڻ لاءِ چئي، هو وري گهوڙيسوارن ڏانهن موٽي آيو. دستن مهندارن کي گڏ ڪري، هن غضبناڪ آواز ۾ چيو: ”اڄ چاهيان ٿو ته سنڌين کي هن شبخون جي اهڙي سزا ڏني وڃي، جو هنن کي وري ظل الاهيءَ جي لشڪر تي آڱر کڻڻ جي همت نه ٿئي. اڄ جو اڄ سيوهڻ جو قلعو اسان جي قدمن ۾ هئڻ گهرجي. دلاور خان، آتش خان، بينظيرخان ۽ راءسنگهه، جا دستا هراول دستا ٿي اڳتي وڌندا. ٻيا سپهه سالار هنن جي پويان هلندا. جڏهن هاٿي دروازو ڪيرائين تڏهن هراول دستن جا چارئي سالار الڳ الڳ دروازن کان سنڌين تي حملو ڪندا. خدا جو قسم، جيڪڏهن هي حملو ناڪام ٿيو ته اوهان جا سر پنهنجي هٿن سان وڍي، ظل الاهيءَ جي خدمت اقدس ۾ موڪليندا سين....! راءسنگهه، ترخانن کي هڪدم حڪم ڪيو وڃي ته هو پٺيان هڪدم قلعي تي قبضي ڪرڻ جي ڪوشش ڪن، جيئن سنڌين کي ڀڄڻ جو موقعو نه ملي!“

مغل فوج جو هي سمنڊ جڏهن سيوهڻ تي چڙهڻ لاءِ نڪتو، تڏهن زمين جو ساهه سٽ ۾ اچي ويو. هوءَ تکڙي تکڙي دادن جي تنبوءَ ۾ لنگهي آئي. ”اوهين اتي آرام سان ويٺا آهيو، ۽ حضور جن قلعي تي حملي ڪرڻ وارا آهن!“ هن سهڪندي چيو.

Gul Hayat Institute

"تون ڪا ڳڻتي نه ڪر. سيوهڻ کي فتح ڪرڻ ۾ خان اعظم کي ڪي سال ڪپن!" دادن کلي چيو.

زيبا کي هن جي اها ڪل نه وڻي. هن کي مجاهد خان جي ڪاوڙ ۽ بهادريءَ جي خبر هئي. هن ائين سمجهيو ته ڏينهن ڇڙهن کان اڳ مجاهد خان قلعو فتح ڪري وٺندو، ۽ پوءِ هن جي دادن جو ڇا ٿيندو؟ هن دادن کي اهڙين نظرن سان ڏٺو، جنهن ۾ هڪ عجيب التجا هئي، ڄڻ چوندي هجي، "سڄڻ، هن ڪوڙيءَ سياست جي جهڳڙن کان دور مون کي پاڻ سان وٺي هل!" دادن به ان نظر کي پروڙي ويو؛ ۽ نه چاهيندي به هن چئي ڏنو: "زيبا، منهنجي ڳالهه مڃ خان اعظم کي آزمائڻ ڏي، ۽ جڏهن هو ناڪام ٿي موٽندو، تڏهن مغل لشڪر کيس خود مجبور ڪندو ته سنڌ تان هٿ کڻي؛ ۽ جڏهن خان اعظم لاهور ڏانهن اسهندو تڏهن جي تون منهنجو ساٿ ڏيندينءَ ته اسين به پنهنجي ڪا منزل حاصل ڪنداسون!"

زيبا ڪجهه چوڻ ٿي هئي، ته هن تنبوءَ جي پٺيان ڪجهه کڙڪو ٻڌي ورتو. هن اشاري ئي اشاري ۾ دادن کي ڳالهه سمجهائي. دادن ٻڙڪو ڏيئي ٻاهر نڪتو، پر ڪنهن کي ماڻهو نڪرو نڪرو اتان کسڪي ويو، ۽ هن جي نظرن کان غائب ٿي ويو. جڏهن هو واپس تنبوءَ ۾ آيو ته اتي زيبا ڪانه هئي. هن ڪن لائي هن جي ڪوشش ڪئي، ۽ هري هري تي ٻاهي واري تنبوءَ ۾ داخل ٿيو. تنبوءَ ۾ داخل ٿيڻ سان ئي مغل هڪ ئي وقت هن تي ترارين سان حملو ڪري آيا. دادن ڦڙتيءَ سان اڳيان ٽپ ڏيئي، وار ته بچائي ويو، پر مغل وري ڦري آيس. هيڏانهن هوڏانهن ڏسندي، هن ديوان تي پيل هڪڙي چادر کڻي ورتي، ۽ ڪنهن طرح سان هڪڙي مغل جي بوٽ ۾ ڦهڪائي ڏنائين. جيسين اهو مغل چادر مان منهن ڪڍي، تيسين هن ٻئي مغل جو وار روڪي، کيس ڪنڌ تي اهڙو زوردار ڌڪ هنيو جو هو ڪوڏن ڀر ويهي رهيو. هن جيئن هٿ مان ترار ڦري، هن ٻئي

Gul Hayat Institute

مغل جي هيٺ ۾ لنبي ڏني. ڏکي جهڙي رنب ڪري مغل آني ٺي اونڌو ٿي ڪري پيو.

دادن ترار ڪڍي ٻاهر نڪتو، ۽ هڪ هڪ تنبوءَ ۾ ڏسندو ويو، پر هن کي زيبا ڪٿي به نظر نه آئي. مغلن جي حرمن ڏانهن وڃڻ خطري کان خالي نه هو، ۽ هاڻ هن جو اُتي تنبوءَ ۾ رهڻ به جوکائتو هو. هن کي اهو سمجهه ۾ نٿي آيو، ته هن تي ڪنهن حملو ڪرايو جڏهن ته هو مجاهدخان جو مهمان هو. البت ڪيترا مغل سردار هن کي شڪ جي نظرن سان ڏسڻ لڳا هئا. اهو سوچي، هو گهوڙو هٿ ڪري، ٻاهر به مغل لشڪر جي پويان هلڻ لڳو.

مغلن جي فوج جڏهن سيوهڻ تي چڙهڻ لاءِ اڳتي وڌي تڏهن سندن پويان پرندڙ مڇ سندن ٿي ٻاچولن کي عجيب منظر ڏيئي ڇڏيو. اهي لڏندڙ ٽڙڪندڙ ٻاچولا اُتي ئي معلوم ٿيا ڄڻ جنن ڀوتن جو ڪو ڪٽڪ هنن جي اڳراڻي ڪندو ٿي ويو. جيئن جيئن مڇ جا ڪيرٽا چڙهندا آيا، تيئن تيئن ٻاچولن جو اهو لشڪر مغل لشڪر جي پيرن هيٺان لتاڙجندو ويو، ۽ جڏهن پهر مڇ جو چڙهي آيو، تڏهن سيوهڻ جي قلعي هيٺان انسانن جو هيءُ سمنڊ حملي جي تيارين ۾ لڳي ويو. مجاهد خان فيلدارن کي اشارو ڪيو. ڌم ڌم هاٿي قلعي جي ڇتن دروازن ڏانهن وڌڻ لاءِ تيار ڪيا ويا. پر جڏهن پيلبانن هاٿين کي سوٽا لنبي، ڪين دروازن ڏانهن وڌڻ جي هشي ڏني، ان وقت ڪوٽ جي ڪنگرن ۽ برجن سان تيرن جو مينهن وسڻ شروع ٿي ويو. پيلبان بولائيون ڪائيندا ڪرندا ويا، ۽ هاٿي رانيات ڪندا، موٽي پنهنجي ئي لشڪر ۾ ڪاهي پيا. فيلدارن جيئن تيئن ڪري وري هاٿين کي تيار ڪري، نئين سر نئون پيلبانن سان چاڙهي موڪليو پر هنن جو به اهو ئي حشر ٿيو. جيئن جيئن ڏينهن چڙهندو آيو، تيئن تيئن سڌ جي ڌرتيءَ به مغلن کي تپائڻ شروع ڪيو. اڄ ۽ ٻڪ هنن کي وري پنهنجا تنبو ۽ خيما ياد ڏيارائي ڇڏيا. سنڌ

جي سهڻي اس هنن جي بدنن ۾ سيون لنبڻ لڳي، ۽ هنن وَرَ وَر ڪري پير متائڻ ٿي شروع ڪيا.

مجاهد خان ناڪام ٿيندڙ حملن کان فولادارن کي ڪاريون ڏيڻ لڳو. پر جڏهن ترخان ڏانهن موڪليل راسنگهه جا ماڻهو موٽيا، ۽ مجاهدخان کي ترخانن جي لشڪر بدران سندن سڙندڙ لاشن جي خبر ڏنائون تڏهن مجاهد خان زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو پنهنجي تڪڙ ۽ اُٻهرائيءَ تي پشيمان ٿيڻ لڳو. پر حملي کي اڌ ۾ ڇڏڻ به هن نٿي چاهيو. هن حڪم ڪيو ته ڪمند آچلائي فصيلن تي چڙهڻ وارا دستا اڳيان وڌن. راٺوڙن ۽ روهيلن جا اهي دستا پنهنجا ڪمند ۽ رسا سنڀالي قلعي ڏانهن وڌيا. قلعي ڪي جٿن ٿي ويجها پهتا ته هنن جي مرحبا به تيرن جي اهڙي ورسڪاري سان ٿي جو سندن صفن جون صفون ڪِرنديون ڇٽ ٿينديون ويون. پين انهن جي جاءِ ورتي، ۽ اهي به پنهنجن ئي همراهن متان ڪرندا ويا. جڏهن سج ليزي چڙهي آيو، تڏهن ته اڄ ۽ بڪ کان مغل لشڪر بيحال ٿيڻ لڳو. مختلف جٿن جا سردار مجاهدخان کي جنگبنديءَ لاءِ منٿون ڪرڻ لڳا. بغاوت بلوي جي ڊپ کان لاچار مجاهد خان جنگبنديءَ جو حڪم ڪيو، ۽ مغل لشڪر پنهنجن خيمن ڏانهن موٽڻ لڳو.

خيمن ۾ پهچندي ئي لشڪري پاڻيءَ جي مٽن ۽ نادين تي ٽٽي پيا. جڏهن هنن جي اُڃ لٿي تڏهن هنن کي کاڌي جو خيال آيو: ان سان گڏ هنن کي سندين جي راتاهي جو خيال آيو. رسد خانو سڄو ڦاهيار ٿيل هو: سمورو اَن، گهوڙن ۽ جانورن لاءِ گاهه ٻاهه جي نذر ٿي ويو هو. هاهوڪار مچي ويئي. بکيو لشڪر اندي هاڻيءَ جيان ٿونا هڻڻ لڳو. مغل سردار ۽ امير پنهنجن ئي لشڪرين ۽ سپاهين کان ڊڄڻ لڳا. نئين رسد پهچڻ ۾ وقت لڳندو، ان وچ ۾ لشڪر جي بغاوت کي ڪير منهن ڏيندو. اها صورتحال ڏسي سمورا امير ۽ سالار مجاهد خان جي شاميانِي اڳيان گڏ ٿيڻ لڳا. مجاهد خان به صورتحال سمجهي ويو

Gul Hayat Institute

هو؛ پر هو ڪري به ڇا ٿي سگهيو. مجاهد خان کي اها به ڪا هئي ته ڏنهن رسد پهچڻ ۾ ايترو وقت لڳي ويندو جو ٽنهن حملي ڪرڻ جو خيال به ملتوي ڪرڻو پوندو. تنهن کان سواءِ قلعي کي فتح ڪرڻ به آسان نه هو. هي قلعو تاريخ ۾ سيوهڻي لاءِ ڏکئي ۾ ڏکيو قلعو هو. سڪندر اعظم جهڙي فاتح کي به هزارين سپاهي قربان ڪرڻا پيا هئا، ۽ ڇهن مهينن جي انتظار کان پوءِ قلعي هٿ ڪرڻ جي صورت نڪتي هئي. خلجين ۽ تغلقن به ان قلعي پويان ٿي جوتا ڪاٽي دهليءَ جو رستو ورتو هو. جن فاتحن اهو قلعو فتح ڪيو هو، تن هميشه ڪنهن نه ڪنهن دوکيبازيءَ ۽ دغاڪان ڪم ورتو هو. سڄو سنڌون قلعي کي فتح ڪرڻ ناممڪن هو. بهتر هو ته سنڌين سان صلح ڪري، اڪبري لشڪر کي وري لاهور ۽ آگري جي عافيت ڏانهن موٽائجي. ٻئي طرف اڪبر جي غيض ۽ غضب کان مغل سردارن جا هنيان ٿي ڪاڇي ٿي ويا. هنن مان ڪنهن به ان رٿ پيش ڪرڻ ۾ اڳرائيءَ جي همت نه ڪئي، جيتوڻيڪ سڀني جي دل آگري پهچڻ لاءِ ملندي هئي، جتي جون محفلون، عيش عشرتون هنن جي انتظار ۾ هيون. مجاهدخان خود ئي جڏهن اهڙي راهه ڏيکاري، تڏهن گهڻن مغلن سردارن ڪيس پنهنجي همراهه هجڻ جو يقين ڏياريو. فيصلو اهو ڪيائون ته دادن کي ڪن مغلن سان گڏ وري سنڌين ڏانهن صلح جي پيشڪش لاءِ موڪلجي.

دادن جڏهن شاهيالي ۾ پهتو، تڏهن سيڻي مغلن جا لاٿل منهن ڏسي، هن جي چپن تي مرڪ اچي وئي. هن کي پڪ ٿي ته مجاهد خان پنهنجي دليريءَ ۽ سورهيائيءَ جي گهمنڊ ۾ هاڻ پوئتي هٽڻ کي مغل شان جي گهٽتائي سمجهي، هاڻ مغل لشڪر جي واپسيءَ جو ڪو عزت وارو رستو ڳولي رهيو هو.

مجاهد خان پنهنجي ڪاوڙ ۽ شرمساريءَ کي لڪائيندي چيو: ”سنڌي، اسين نٿا چاهيون ته وڌيڪ خونريزي ٿئي. ان ڪري، جڏهن سنڌي [illegible] شهرن [illegible] ته اسين [illegible]

طرفان ڪين معاف ڪرڻ لاءِ تيار آهيون. موهن ڪوٽ ۽ سيوهڻ جا اجازت ناما ۽ شاهي پروانا پڻ ڏيڻ لاءِ تيار آهيون، بشرطيڪ سنڌي ڪو نئون حملو نہ ڪندا جيسين ظلِ الاهي سنڌين ۽ ترخانن جو ڪو تصفيو ڪري!"

دادن فور سان هن شڪست کاڌل مغرور مغل کي ڪو وقت نہ ڏسندو رهيو. پوءِ ڌيرج سان چيائين: "مون تہ اڳي ئي عرض ڪيو هو تہ سنڌي خود مغل لشڪر سان وڙهڻ نٿا گهرن مغل تہ هروڀرو سنڌ جي اندروني جهيڙي ۾ مداخلت ٿا ڪن. موهن ڪوٽ، سيوهڻ ۽ ٻين شهرن لاءِ بہ هنن کي شاهي پروانن جي ڪا ضرورت ڪانهي: اهي تہ آهن ئي هنن جا پنهنجا. رهي ڳالهہ شورشن جي، سو جيسين ترخان حڪمران رهندا، شورش بند نہ ٿيندي. جيسين هڪڙو بہ ترخان سنڌ جي سرزمين تي موجود آهي، تيسين هنن جي بغاوت جاري رهندي. آءٌ سنڌين پاران اوهان کي رڳو اهو پڪ ڏيئي ٿو سگهان تہ مغل لشڪر جي واپسيءَ وقت سنڌي ڪوبہ حملو نہ ڪندا!"

"پر شهنشاهہ جي اطاعت تہ شرط آهي،" هڪڙي سردار وچ ۾ ڇپي ڏنو.

"سنڌي اڳ تہ شايد شهنشاهہ جي اطاعت جي اعلان ڪرڻ کان ڪونہ ڪيٻائين ها، پر جڏهن کان ظلِ الاهيءَ مرزا باقيءَ جي حمايت جو اعلان فرمايو آهي، تڏهن کان تہ هو مرڻ وڌيڪ پسند ڪندا، ۽ شهنشاهہ جي اطاعت جو اعلان هرگز نہ ڪندا!"

"پر سنڌي مغل شهنشاهت کان ڪيترو وقت بچندا....!"

رامسنگهہ جي دل جو راجپوت لفظن جي صورت ۾ ظاهر ٿيڻ لڳو.

"مغل شهنشاهہ...."

دادن ڪجهہ چوڻ ٿي گهريو، پر اوچتو لشڪر ۾ شور ۽ هنگامي جا آواز پوڻ ۾ آيا. لشڪري زور زور سان نعرا هڻي رهيا هئا. ڪنهن کي سمجهہ ۾ نہ آيو تہ ڇا ٿي رهيو هو. مجاهدخان [illegible] لشڪر ۾ بغاوت [illegible]

چوڻ تي هو نه لشڪرين جو هڪ شاهي دستو شاميانيءَ کي گهيرو ڪري بيهي رهيو. ڪجهه سپاهي اڳهاڙين ترارين سان اندر گهڙي آيا، ۽ مغل سردارن جي پويان بيهي رهيا. ڪنهن کي به نڪرڻ جو موقعو نه ملي سگهيو. اوچتو هيبت خان اڳهاڙي ترار هٿ ۾ جهلي اندر هليو آيو، ۽ مجاهد خان ڏانهن منهن ڪري چيائين: "مجاهد خان، اڪبري لشڪر جي هيڏي بيعزتي تنهنجي لاءِ ڪافي نه هئي، جو هاڻ سنڌين سان صلح جون ڳالهيون ٿو ڪرين!" پوءِ ٻين سردارن ۽ اميرن ڏانهن منهن ڪري چيائين: "اوهين پاڻ کي مغل امير ٿا سڏايو! حيف آهي اوهان جي حياتيءَ تي! اڪبري فوج جا سالار سٺ جيترن سنڌين سان مقابلو ڪرڻ بدران آگري ڏانهن موٽڻ جو تياريون ٿا ڪن. ظل الاهيءَ کي ڪهڙو منهن ڏيکاريندؤ؟ لشڪر جو سمورو ڪاٺو سنڌين جي راتاهي تباهه ڪري ڇڏيو، ۽ انهن کي ڪاٺي ڪارائڻ بدران اوهين ميدان ڇڏي ڀڄڻ جون صلاحون پيا ڪريو. اڄ کان هن لشڪر جو سپهسالار آءٌ آهيان: مجاهد خان کي گرفتار ڪيو وڃي ٿو. اوهان مان جيڪو مون سان ساٿ ڏيڻ گهري، سو هٿ مٿي ڪري. آءٌ سنڌين کي اهڙي سيکت ڏيندس، جو هنن کي وري ڪڏهن مغل بادشاهه جي حڪم عدوليءَ جي همت نه ٿيندي. سمورو لشڪر مون سان آهي. جيسين ٻاهران رسد پهچي، جنهن لاءِ مون اڳي ئي ماڻهو موڪلي ڇڏيا آهن، تيسين سڀني سردارن، اميرن، سالارن، جٿن جي مهندارن جي ذاتي رسدگاهن مان ڪاٺو لشڪرين ۾ تقسيم ڪيو ويندو. جنهن امير يا سردار ائين ڪرڻ ۾ ڪو اعتراض ڪيو، ته ان کي لشڪرين جي حوالي ڪيو ويندو!"

سڀني اميرن جا ڪنڌ هيٺ ٿي ويا. هنن کي پنهنجن ئي لشڪرين هٿان مرڻ جا خيال ستائڻ لڳا. هيبت خان هنن سڀني کي ڌمندي وري چيو: "مجاهد خان کي حضور ظل الاهيءَ جي خدمت ۾ پيش ڪري آءٌ سموري حقيقت بيان ڪندس. انهن سردارن ۽ اميرن جا نالا به پيش ڪندس جن مجاهد خان جو ساٿ ڏنو. يا هن کان پوءِ ڏيندا. جيڪڏهن ظل الاهيءَ مون کي ئي

Gul Hayat Institute

قصور وار ڪيو ته آءٌ خوشيءَ سان سزا ڀوڳيندس، پر مون سان قسم آهي پروردگار جو، آءٌ مغل لشڪر، مغل شهنشاهه ۽ خاندان تيموريه جي بيعزتي ٿيڻ نه ڏيندس!“

ٻاهر سڄو لشڪر هيبت خان جي حق ۾ نعرا هڻي رهيو هو. ڪنهن به سردار کي هيبت خان جي منهن ۾ نهارڻ جي همت نه ٿي، ۽ ٻوهه هري ٿي امير ۽ سردار هٿ مٿي ڪندا، هيبت خان کي پنهنجي وفاداريءَ جو يقين ڏياريندا ويا. فقط مجاهد خان، دلاور خان، محمود خان، ۽ رامسنگهه چار ڄڻا هئا، جن پنهنجا هٿ مٿي نه ڪيا.

”اڄ کان اسين سيوهڻ تي سنڌي حملي ڪرڻ بدران ان کي گهيرو ڪري ويهنداسون، ۽ سنڌن مڪمل ناڪيبندي ڪنداسون، ڪٿي اسان کي هٿ ڇهه مهينا ڇو نه ويهڻو پوي. سنڌي ٿورن ڏينهن ۾ تنگ ٿي اسان کان امان گهرندا....“

اوچتو هن دادن ڏانهن منهن ڪري چيو: ”سنڌي، تو هيبت خان کي نه سڃاتو آهي. مون کي اها به خبر آهي ته سنڌين اهو شبخون ڪيئن، ۽ ڪنهن جي چوڻ تي ڪيو. ان ڪري تنهنجو احتساب ڪرڻ منهنجي وس ۾ آهي! وٺي وڃو هنن مردودن کي! هن سنڌيءَ کي زنجيرن ۾ جڪڙي مٿس سخت پهرو بيهاري ڇڏيو!“

مجاهد خان جو ڪنڌ هيٺ هو. مغل لشڪر جي هن چالو سپهه سالار هڪڙي ڀيري ڏينهن ۾ پنهنجي اهرائيءَ ۽ گهمنڊ ۾ ايتريون شڪستون کاڌيون هيون، جو شرمساريءَ کان هو جهڙو پوڙهو نظر اچڻ لڳو هو. دادن کي الائي ڇو هن پوڙهي مغل تي رحم اچي ويو. سپاهين سان گڏ ٻاهر ويندي، مجاهدخان ڀڻ ڀڻ ڪندي چيو: ”سنڌي، اسين نهايت شرمنده آهيون، جو اسين تنهنجي ڪابه ڳالهه پوري نه ڪري سگهياسين.... شايد خدا کي ان ڪري ئي اسان جي هيءَ ذلت منظور آهي!“ ۽ مجاهد خان پنهنجين اکين جي لڙڪن لڪائڻ لاءِ هڪڙو هٿ منهن آڏو ڏيئي ڇڏيو.

١٦

مغلن جي ناڪيبندي جنهن پوءِ ڏاڍي سخت ٿيندي وئي. قافلن جا قافلا مغلن جي ور چڙهندا ويا، ۽ سيوهڻ جي شهر تي هڪ منحوس ڇانچو نمودار ٿيڻ لڳو. ماڻهن ۾ هڪ عجيب بيچيني ۽ بي آرامي ڦهلجندي وئي. پر ڪنهن به وات مان ڪجهه نه ٿي چيو. جڏهن مهينو راتين جو پورو ٿيو ته شهر ۾ اَن کٽڻ لڳو، ۽ ڀيريون پورو شهر جي ماڻهن کي احساس ٿيو ته هاڻ ويلا ڪاٽڻا پوندا. سوڍي جا همراهه هن کي سوريون خبرون پهچائيندا رهندا هئا، شهر ۾ ڪنهن به مغلن جي پيش پوڻ جي ڳالهه نه ٿي ڪئي. ماڻهن ۾ هڪ عجيب جذبو هو — کلندي ڪڍندي ويلا ڪاٽيندا ٿي ويا، بکون ڪاٽيندا ٿي ويا، مغلن کي گاريون ڏيندا ٿي ويا: ڇو ته هنن آڻ مڃڻ بدران بکن ۾ پاهه ٿي مرڻ کي بهتر ٿي سمجهيو. پر سوڍي ۽ سندس همراهن کان سٺو نه ٿي ٿيو. سنڌ جي هن ملوڪ شهر جي ماڻهن کي هنن جي ڪري ئي هي ڏکيا ڏينهن ڏسڻا پيا هئا. هو ته ان خيال جو هو ته مغلن سان ٻاهر نڪري منهن ڏيڻ گهرجي، پر الائي ڇو سنگت ان خيال جي هئي ته مغل پاليهي ڪک تي پڄي ويندا. هونئن به مغل لشڪر جي ڀيٽ ۾ هو ايترا ٿورا هئا جو سڌو سنئون مقابلو ڪرڻ ممڪن نه هو.

هڪڙي ڏينهن، پنهنجن همراهن سان آخري صلاح ڪرڻ لاءِ هن چوياري سڏائي، ته چاهي علو ڪيس اطلاع ڏنو ته مغلن جا ماڻهو ڪو نياپو ڏيڻ پيا اچن، جن ۾ ٻه چار سنڌي به شامل آهن. سوڍل کي ڪو وسوسو وڪوڙي ويو. هن جي دل ۾ ڀيريون پيرو ڪا نستائي، ڪا ڪمزوري محسوس ٿيڻ لڳي. هن کي پنهنجي ان وسوسي جي ٻاڻ تي ڪا ڄاڻ نه پئجي سگهي، پر جڏهن مغل ۽ ٽيئي سنڌي اندر آيا تڏهن سندن منهن مان ئي هو سمجهي ويو ته هن جو وسوسو سچو هو. هنن هڪ خط آڻي سوڍي جي هٿ ۾ ڏنو. سوڍو جيئن جيئن پڙهندو ويو تيئن تيئن

هن جي منهن جو رنگ بدلجندو ويو. هڪڙي همراهه کان رهيو نه ٿيو، تنهن چيو: ”سوڍل، خير ته آهي؟“

سوڍي ڪو جواب نه ڏنو، ۽ خط ڪڍي سندس هٿ ۾ ڏنو. جنهن جنهن ٿي خط پڙهيو، تنهن جي منهن جو پنو لهندو ويو. آخوند نور محمد لکيو هو ته سنڌين جي مغل شهنشاهه سان ڪا لڙائي ڪانهي، ان ڪري مغلن سان صلح ڪجي. ان جو فيصلو سيني راڄن به ڪيو هو، ۽ سومرن راڄن جي وڏڙن جون مهرون ان خط هيٺان لڳل هيون. مغلن چيو ته جيڪڏهن سنڌي وڙهڻ ڇڏين ۽ قلعو مغلن جي حوالي ڪن ته هو ڪنهن به سنڌيءَ کي هٿ نه لائيندا، ۽ هرڪنهن کي پنهنجن راڄن ۾ موٽي وڃڻ جي اجازت هوندي. ڪڇهريءَ ۾ موجود سومرن ماڻهن کي ڇڻ ڪنهن سپ سراپي ڇڏيو هو.

ٿوريءَ دير کان پوءِ سوڍي چيو: ”ادا، اٿين ملول ٿيڻ مان ته ڪجهه ڪونه ورندو. ڀيرين ڏسون ته همراهن جي ڪهڙي صلاح آهي ته پوءِ اهڙو جواب هنن کي ڏجي! صادق، ڀيرين تون همراهن جي خبر ڪر!“

صادق سومرو، سيني کان ننڍو هو. جاتنو جوان، وڙهڻ مهل پاڻي ۽ تلوار بدران ڪهاڙيءَ تي وڌيڪ ڀروسو ڪندو هو. ترخانن سندس سڄو ڪوٽ ساڙي ڦلهيار ڪري ڇڏيو هو. سندس پيءُ کي اندو ڪري ڪوهه ۾ ٽنگايو هئائون. هو به سوڍل جيان گهٽ ڳالهائيندو هو.

”سوڍل، منهنجا همراهه صلح ڪڏهن به ڪونه قبولائيندا. اسين سنڌ لاءِ وڙهڻ نڪتا آهيون. جيسين ڌارئين لشڪر جو هڪڙو ماڻهو به سنڌ ۾ هوندو، تيسين اسين وڙهندا رهنداسين!“

سوڍل کي هن دلير مڙس لاءِ ڏاڍو پيار هو. ڪيس ڏکوئڻ نٿي گهربائين، پر هن وقت ته ڳالهه ٻئي ڪرڻي هئي، سو ڪنڌ هيٺ ڪري چيائين: ”پر اوهان جي سومرن جي راڄ جي وڏڙن جو فيصلو همراهه مڃيندا ته پوءِ؟“

Gul Hayat Institute

”وڏن جو ڇا وڃي هن جهيڙي ۾؟ اسين اول سنڌي آهيون، آخر سنڌي آهيون. سومرن جي راڄ جو نه ۾ ڇا وڃي؟ سيڪو راڄ پنهنجا ڇيڙا نبيرا ڪندو آهي. اسين راڄن ۽ برادرين جي چوڻ تي وڙهڻ نوري ٿي آيا هئاسون، يا ڪو راڄن اسان کي چوائي موڪليو هو ته ميان وڃي سنڌ لاءِ وڙهو. ويڙهه سيڪنهن جي پنهنجي ويڙهه آهي، جنهن کي سنڌ جي سيڌ لاءِ مانُ آهي، سو وڙهڻ آيو آهي: ڪو سمو، ڪو سيد، ڪو سومرو، ڪو لهاڻو ٿي هت وڙهڻ ڪونهي آيو. رهي ڳالهه مغلن سان صلح ڪرڻ جي: سو صلح ته اسين ترخانن سان به ڪري ٿي سگهياسون. جيڪي هنن گهريو ٿي، سو جي پيا ڏيون ها، ته ترخانن کي ڪو جتي ڪٽي ڪونه کاڌو هو. اسين پنهنجي لڄ، پنهنجي مانُ، پنهنجي ماءُ ڄڻيل ۽ پنهنجي جند جان لاءِ ٿا وڙهون. سو پيلي سون کي ڪريو معاف: آءٌ ته وڙهندس، ڪٿي سؤ راڄ مڙ ڪٿي اچن!“ صادق ڪاوڙ مان اٿي بيهي رهيو. ٻاهر نڪرڻ تي هو ته سوڍل ڪٿي ٻاڪر وڌس. ”تکڙ نه ڪر، سنهنجا مٺا. ڳالهه ڳالهه سان ڇٽندي. وڙهڻ ۾ آءٌ نه توسان آهيان، پر ڏسون ته اسين آهيون ڪيترا جيڪي وڙهنداسون!“

”آءٌ به وڙهڻ لاءِ تيار آهيان!“ قبول محمد سمي مختصر جواب ڏنو. پر اٺين ٿي ڄاتيو ته هن جي ڳالهائڻ مان يقين ۽ اهڃ نڪري ويو هو. سمن تازو بادشاهي وڃائي هئي، ۽ سمن راڄ ڪڇ ۾ مورچا ٺاهي، وري سنڌ لاءِ وڙهڻ جون تياريون ڪري رهيا هئا. انڙ، جوڻيجا، راهوجا، سميجا، جاڙيجا— سمورا راڄ سمن مان هئا. سو وڃايل بادشاهيءَ بدران اڪبر جي جهنڊي هيٺ سنڌ جي صوبيداريءَ جي لالچ ڪاگهٽ لالچ ڪانه هئي. انڙ ڪري ٿي هن جي ڳالهه ۾ اهو پڪو پختو ويساهه ڪونه هو. پر سوڍل کي پڪ هئي ته ڇا به ٿئي، قبول محمد راڄن کي ڇڏي، هن سان شامل ٿي بيهندو.

سيدن مان مبارڪ شاهه سوڍي جو سوال ٻڌي چپ ٿي ويو. ترخانن شيرازي سيدن کي ڪو اهڙو ڏنگ ڪونه ڪيو هو: ٻانه

کين انعام اڪرام، منصبن ۽ منشيرين ڏنيون هيون. سيد وڙهيو ان ڪري نه ڪري پيا هئا، جو سنڌ ٿي اهڙو وطن هو، جنهن هنن کي کهڻي ۾ گهڻو مان ڏنو هو، ۽ هاڻ سنڌ هنن لاءِ اهڙو ٿي وطن هو جهڙو سندن وڏڙن لاءِ ايران يا عربستان هو — ۽ وطن لاءِ وڙهڻ ته ايرانين ۽ عربن جي به رت ۾ هو. پر اڪبر جي دربار ۾ به شيرازي ۽ هراتي سيدن جو وڏو مان هو، ڪي ته پنج-هزاري درجن تي وڃي پهتا هئا. وڏي سياست جي اڳيان سيدن جا ماڻهو به ٻيهي سگهندا يا نه، ان جي ڪري خاطري ڪانه هئي. سوڍل به هن جي دل مان هڻن کي سمجهيو ٿي، پر پڪ ڪرڻ لاءِ وري پڇائين: ”شاهه سائين، تون مات ۾ آهين؟“

”پيلي سوڍل ڳالهه ڏاڍي ڳري آهي. مون ۾ جيستائين ساهه آهي، تيستائين ته آءٌ سنڌ تي ساهه ڇڏيندس. باقي همراهن مان آڌو اڌ ماڻهو مون سان آهن. اڌ جي پڪ ڪونه ٿو ڏيان. چئين ته پڇي پڪ ڪريان.“

”روپا، تون خبر ڪر،“ سوڍي روپي ڏانهن منهن ڪندي چيو.

”ادا، واليا آهن سڀني جي ڪَلَ: ڪهڙي ٿي وطن جي سيڪ ائين، پر سڪون جي فيصلي ڪان پوءِ وڙهندا اصل ڪونه. ترخانن باهيون ٻاريون ته آڌو اڌ ننڍي جا لهڻا لڏي ويا — ڪي اتر ويا ته ڪي ڏکڻ. ڪن پنجاب وڃي وسايو آهي ته ڪي ڪڇ هليا ويا آهن. سو جي هاڻ ڏنائون ته ترخانن بدران مغل به راڄ ڪندا، ۽ اڪبر جي راڄنيتيءَ ۾ سندن اڪانا ۽ واپار وڻڪو سلامت رهندا، ته مات ڪري ويهي رهندا. هٿ-واڻٽي جو من آهي ناڻي جو مٿ: جتي چار ڏوڪڙ سلامت سمجهندو، اتي وطن وسري ويندن. سو يار، واڻين مان فقط آهي وڙهندا، جن جي من ۾ هٿ بدران هٿ، ناڻي بدران مالو، ۽ ٽڪاڻي بدران سنڌو درياهه وهندو هوندو. باقي رهي منهنجي ڳالهه، سو منهنجو سر توهان آهي!“

پيچو روپو انهن ماڻهن مان هو، جن سڄي عمر جنگيون جوٽيون هيون. پرتگالين پوري جڏهن ٺٽي جي گهٽيءَ مان باهه جا الا ٽڪاٽ ڪري ٻئي نڪتا، تڏهن روپي جو ڇٽو هزارين ٻارڙن

۽ زائفائن کي صحيح سلامت ڪيڏي ويو هو. پرتگالين تي ائين ئي حملا ڪيائين جو هن کي اها خبر نه ٿي پيئي ته ڪنهن ۽ ڪيئن تي حملو ڪيو. ترخانن ۾ سندن جوانمرديءَ کي ساراهيو هو.

سنڌ تي هڪڙو وقت به ايندو، جڏهن ماڻهو سنڌ بدران پنهنجن راڄن جو سوچيندا، سوڍل ان تي ڪڏهن سوچيو به نه هو. هي اهڙو زهر جو ڏنگ هو، جنهن جي تيڪ ۽ ڪوڙاڻ سڀ کان وڌيڪ تکي ۽ ڪڙي هئي. هن کي پنهنجي تارونءَ ۾ ان جو ڪڙو سواد ٿڙڪندو محسوس ٿيو. پر هو ڪري به ڇا ٿي سگهيو. هيءَ هن جي پنهنجي جنگ هئي، پر هاڻ اها جنگ جدا جدا ٽولن جي جنگ بڻجي وئي هئي. هيءَ سنڌ جي جنگ هئي، پر هاڻ راڄن جي جنگ بڻجي وئي هئي. هن کي پنهنجي پاڻ مان ۽ پنهنجي جنگ مان ويساهه ٽڪرندو محسوس ٿيو. هن جي دل ۽ دماغ ۾ هڪ نئين نفرت جنم وٺي رهي هئي. پر هن کي اهو سمجهه ۾ نٿي آيو ته اها نفرت ڪنهن جي خلاف هئي. شايد هن کي پنهنجي پاڻ کان ئي نفرت ٿيڻ لڳي هئي. ان نفرت کي لڪائڻ لاءِ هن پنهنجن يارن، سائين سنگتين ڏانهن نهاريو. هر ڪنهن جي نظر سوڍل ۾ کتل هئي. هن جي منهن تي نفرت، ڪاوڙ ۽ ورچ گڏجي، هڪ عجيب رنگ آڻي ڇڏيو هو، ۽ هن جا سمورا ساٿي پنهنجي پاڻ کي ان رنگ لاءِ جوابدار سمجهي رهيا هئا. هي سوڍيه مڙس، جنهن کي ڏسڻ سان ترخانن جو ساهه سڪي ويندو هو؛ جنهن کي راڄ ۽ پاڙا ته ٺهيو، پنهنجو ڪٽنب به ياد نه هو؛ جنهن کي سنڌ جي لفظ ٻڌڻ سان بدن ۾ ڪنوليون لڳنديون هيون — اهڙي مڙس کي ڏکوئڻ ڪنهن نٿي گهريو؛ ۽ جيڪا شيءِ هن کي ڏکوئيندي هئي، سا هئي سنڌ کان مٿي ٿيءَ ڪنهن ذاتي جنگ کي اهميت.

هن به ته پنهنجي ذاتي جنگ جهوڙي هئي، ۽ ان جهوڙي جا گهرا گهاوَ هن جي هٿين جي وڍن ۾ ئي جهلڪيا. آهي وڍ ۽ چير ڇڻ وري ڇڪڻ لڳا هئا، ۽ انهن مان رت ٽڇڻ جي هن جي اکين ۾ گڏ ٿيڻ لڳو، ۽ ڪنهن ڏند مان نهاريندي، هن منهن کي چيو: ”هين جو جواب اوهان کي ميائي ملي ويندو!“

Gul Hayat Institute

١٧

سنڌ جي ڌرتيءَ، سنڌ جي آسمان، سنڌ جي وڻن ٽڻن، سنڌ جي مٽيءَ جي ذرڙن، ۽ سنڌ جي ماڻهن اهڙي جنگ نه اڳي ڪڏهن ڏٺي، نه پوءِ ڪڏهن ڏسندا. سوڍو پنهنجي لشڪر سان جڏهن ميدان ۾ لٿو، تڏهن سج به ڪهڪاءَ کان هڪ ڪڪر پٺيان لڪي ويو. سج به هن ڀٽي سج کي لهندي، غروب ٿيندي ڏسڻ نٿي گهريو. اٺ-ڏهه هزار سنڌين جو لشڪر مغلن جي لک فوج سان وڙهڻ نڪتو هو: پر ڇا ويڙهه هئي! مغلن سوين جنگيون ڏٺيون هيون، پر هيءَ جنگ ڄڻ زمين ۽ آسمان جي جنگ هئي. انهن ٿي ڀانيو ڄڻ ته سنڌين کي ڪيرڻ آيو ئي نٿي. انهن ٿي ڀانيو ڄڻ ته هر سنڌيءَ جي زخم سان هڪ نئون سنڌي اٿي جو اٿي پيدا ٿي وري وڙهڻ ٿي لڳو. مغلن کي هندن جا آهي ديوتا ياد اچي ويا جن کي ڏهه ڏهه سر ۽ ويهه ويهه ٻانهون هونديون هيون. اِهو هنن سنڌين جي هر ٻانهن ويهن ويهن مغلن تي وار ڪندي ٿي ويئي. هڪڙو ڀالو ٻن-ٻن، ٽن-ٽن مغلن سان ٻار هلهو ٿي ويو. هڪڙي ڪهاڙي هڪ ئي وقت ٻه-ٻه سريون آڇلائيندي ٿي ويئي. هڪڙي ترار هڪ ئي وقت ٻه-ٻه ڪنڌ ڪپي ٿي ويئي. مغل سپاهي هنن جي ويجهو وڃڻ کان ڪيٻائڻ لڳا هئا. سردارن ۽ سپهه سالارن جي همٿ تي هو وري اڳتي وڌي ٿي آيا، پر هڪ نئين ڌڪاءَ سان پوئتي هٽڻ ٿي لڳا. هڪ عجيب ڳالهه اها هئي ته سڄي وايو منڊل ۾ ڪيڪون ۽ دانهون رڳو مغلن جون هيون. سنڌين جي نڙيءَ ۾ ڄڻ آواز بند ٿي ويو هو، ۽ جيڪڏهن ڪو آواز هو ته اهو ته ڪرڻ وقت هن جي زبان مان 'جيئي سنڌ!' جو نعرو ٿي نڪتو. ان جو آواز ٻڌندي ئي

Gul Hayat Institute

جڏهن سنڌين ۾ نئون روح، نئين جان، نئون رت اچي ٿي ويو، ۽ مغلن جون صفون ٽوڙيندا اڳتي وڌڻ ٿي لڳا. ڪا گهڙي ته اهڙي به آئي ٿي، جڏهن مغلن جو لشڪر پوئتي موٽيو، ۽ ڀڄڻ جي راهه ڳولڻ لاءِ پويان نهارڻ ٿي لڳو. پر وري پنهنجي سپهه سالارن اميرن جي همثيءَ تي اڳيان وڌڻ ٿي لڳا.

سنجها ٿي ويئي، پر اڃا به ڪي سنڌي وڙهي رهيا هئا: جن هنن وڙهي مرڻ جو قسم کنيو هو، ۽ جڏهن سج ان نظاري ڏسڻ جو وڌيڪ تاب جهلي نه سگهيو، ۽ اولهه ۾ ڪنهن دور درازگهرائيءَ ۾ منهن لڪائي روئڻ جو بهانو ڪري، هڪ ڪاري ڪڪريءَ پويان لڪي ويو، تڏهن آخري سنڌي به ڪري پيو. ساري ماحول تي موت ڇانئجي ويو. ان وقت ائين ڀانيو جڻ ته ڌرتيءَ جو پنهنجو ساهه بند ٿي ويو هو. ڪوٽ جي برجن تي چڙهيل سنڌي پنهنجي ڪوندرن لاءِ روئڻ به وساري ويٺا هئا. ٻانگن ڪي ٻانگون ڏيڻ وسري ويون هيون. قلندر جي نوبت به اڄ پهريون ڀيرو خاموش رهي. هي عجيب ماتم هو: خاموش، چپ! ائين ٿي ڀانيو جڻ سنڌين هميشه لاءِ ماتم ڪرڻ جو پهه ڪيو هو، ۽ اهو خاموش ماتم صدين تائين انسانذات جي ضمير ۾ ٻڙڇيءَ جو گهاءُ بڻجي چڪندو رهندو!

Gul Hayat Institute

نيو فيلڊس جا وڪري لاءِ موجود ڪتاب

۰۱	٤- مارچ ٤ سنڌي جوڙا	—	۲۰/-
۰۲	وايون وڻجارن جون (سفرنامو)	الطاف شيخ	۱۲/-
۰۳	رهيل قرض (ڪهاڻيون)	ظفر حسن	۱۲/-
۰۴	منهنجو ساگر، منهنجو ساحل (سفرنامو)	الطاف شيخ	۱٦/-
۰۵	سي ڏي جوين ڏينهن (سفرنامو)	الطاف شيخ	۱۵/-
۰٦	سي پيڙيون رکين پاڄهه سين (سفرنامو)	الطاف شيخ	۲۰/-
۰۷	قلندر (ڪهاڻيون)	قرت العين حيدر/مدد علي سنڌي	۱۲/-
۰۸	سزا جا سڪ	آسڪر وائلڊ/فضل احمد بچاڻي	۱۲/-
۰۹	ڏڪل سريت (ڪهاڻيون)	البرٽو موراويا/وليرام ولڀ	۱۵/-
۰۱۰	تصوير جو خون	آسڪر وائلڊ/فضل احمد بچاڻي	۲۵/-
۰۱۱	سفر يورپ جي ڊائري (سفرنامو)	قاضي عبدالمجيد عابد	۲۵/-
۰ ۲	مس سدا بهار چنبيلي (ناول)	الطاف شيخ	۲۰/-
۰۱۳	اڳي ايئن هياس (جلد ۱)	فضل احمد بچاڻي	۲۰/-
۰۱۴	پره کان پهرين (ڪهاڻيون)	ماهتاب محبوب	۱٦/-
۰۱۵	بلنديون (ناول)	نجم عباسي	۱٦/-
۰۱٦	ادو عبدالرحمان (ڪهاڻيون)	امر لعل هنگوراڻي	۱۲/-
۰۱۷	همه اوست (ناول)	آغا سليم	۲۰/-
۰۱۸	اداس واديون (ڪهاڻيون)	حميد سنڌي	۱۲/-
۰۱۹	آئيني جي اڳيان	۱۷ ساهتڪار	۱۲/-
۰۲۰	لهر لهر زندگي (ڪهاڻيون)	ماهتاب محبوب	۳۰/-
۰۲۱	ٻه ننڍا ناول (ٻه ناول)	آغا سليم	۲۲/-
۰۲۲	اڳي ايئن هياس (جلد ۲)	فضل احمد بچاڻي	۲۵/-
۰۲۳	وات ويندي	علي احمد بروهي	۳۰/-
۰۲۴	مڪليءَ کان ملاڪا تائين (سفرنامو)	الطاف شيخ	۲۵/-
۰۲۵	ڪهاڻي جو قافلو	نجم عباسي	۱۵/-
۰۲٦	ساهيوال جيل جي ڊائري	شيخ اياز	۳۵/
۰۲۷	سنگاپور ويندي ويندي (سفرنامو)	الطاف شيخ	۲۵/-
۰۲۸	چنڊ جا تمنائي (ڪهاڻيون)	آغا سليم	۱٦/-

Gul Hayat Institute

۲۹.	ڀڳت سنگهه کي ڦاسي	شيخ اياز	۱۵/-
۳۰.	ست يوگوسلاويائي آکاڻيون	جڳت آڏواڻي	۱۰/-
۳۱.	ست ڪشميري آکاڻيون	اختر محيعدين/ايشور چندر	۱۲/-
۳۲.	پن ڇڻ ۽ چنڊ (شاعري)	آغا سليم	۱۰/-
۳۳.	سڏن مٿي سڏڙا	علي احمد بروهي	۲۵/-
۳۴.	سرهي سرهي سار (سفرنامو)	ماهتاب محبوب	۳۵/-
۳۵.	ڏيئا تيل ڦليل جا	علي احمد بروهي	۳۰/-
۳۶.	راج-گهاٽ تي چنڊ (شاعري)	شيخ اياز	٦۰/-
۳۷.	موتي جي مهراڻ جا	مرتب: فيروز احمد	۵۵/-
۳۸.	تلاش (ناول)	نجم عباسي	۳۰/-
۳۹.	لڙيو سج لڪن ۾ (شاعري)	شيخ اياز	۲۰/-
۴۰.	ڏاهي جهرڪي ۽ ٻيون آکاڻيون	الطاف شيخ	۳۵/-
۴۱.	مرڻ مون سين آهه (ناول)	سراج	۴۰/-
۴۲.	پڙاڏو سوئي سڏ (ناول)	سراج	۵۰/-
۴۳.	رات وچ ۾ (ناول)	برٽ هيلمبڊي/فضل احمد بچاڻي	۲۰/-
۴۴.	ٻڙ جي ڇانوَ اڳي کان گهاٽي (شاعري)	شيخ اياز	۳۰/-
۴۵.	اک سور (ناول)	رابندر ناٿ ٽئگور	۵۰/-
۴٦.	جت جر وهي ٿو جال (سفرنامو)	الطاف شيخ	۳۰/-
۴۷.	رني ڪوٽ جو خزانو (ڪهاڻيون)	امر جليل	۴۰/-
۴۸.	ماستربائي (ناول)	مترجم: نجم عباسي	۲۵/-
۴۹.	آڪن نيرا ڦليا (شاعري)	شيخ اياز	۳۰/-
۵۰.	رڻ ۽ رڃ جو اتهاس (ڪهاڻيون)	نورالهديٰ شاهه	۵۰/-
۵۱.	انقلابي ماءُ (سوانح حيات)	مترجم: آزاد قاضي	۲۵/-
۵۲.	ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون	شيخ اياز	٦۵/-
۵۳.	جلاوطن (ڪهاڻيون)	نورالهديٰ شاهه	۳۰/-
۵۴.	جڏهن مان نه هوندس (ڪهاڻيون)	امرجليل	۵۵/-
۵۵.	پونر پري آڪاس (شاعري)	شيخ اياز	۵۰/-
۵٦.	راهون چنڊ ستارا (سفرنامو)	ماهتاب محبوب	۴۰/-
۵۷.	يادين جي انڌلٺ	الطاف شيخ	۳۰/-
۵۸.	جهڙ ۾ نيڻان نه لهي (شاعري)	شيخ اياز	۳۵/-

Gul Hayat Institute

سراج جي مشهور شايع ٿيل ناول

مرڻ مون سين آءُ

مان ڪنيل ٽڪرو:

”سنڌين جي روح ۾ به هاڻي پرندڙجبل ڦاٽي پيو آهي. سنڌن روح اٿا اٿا ٿي ويا آهن. سنڌي جيڪي ماڪيءَ ڪان مٺا ماڻهو هئا سي اڄ زهر ڪان به وڌيڪ ڪڙا ٿي پيا آهن. سنڌي، جن سڄيءَ انسانذات کي تهذيب سان نوازيو هو، سي اڄ غير مهذب ٿي رهيا آهن. سنڌي، جن کي پيار ڪان سواءِ ٻئي ڪنهن جذبي جي ڄاڻ ڪانه هئي، تن ۾ هاڻ نفرت جا اوڙاهه دکي پيا آهن. سنڌي، جيڪي هر آئي جو آدرڀاءُ ڪندا هئا، سي هاڻ پنهنجن ڪان به ڇرڪڻ لڳا آهن. سنڌي هاڻ غلاميءَ مان اهڙا عاجز ٿيا آهن جو ڪنهن به نالي تي غلامي قبول نه ڪندا، پوءِ ڪٿي اها غلامي اسلام جي نالي ۾ هجي يا وينڌي الله جي نالي ۾! هنن لاءِ هاڻ هر ڏاريون اوپرو آهي. هو هاڻ ڪنهن جي لاءِ به مهرءَ چڱائيءَ جا جذبا رکڻ جي عياشي نٿا ڪري سگهن: هاڻ هو انسانن منجهان محض ساهوارا بڻجي رهيا آهن— ڇا انهيءَ ڪان ڪا وڏي سزا ڪنهن قوم کي ڏيئي سگهجي ٿي! آهه واجب القتل ته ان ڏينهن کان آهيان جنهن ڏينهن ڪان سنڌي هجڻ جو احساس مون ۾ ڪَرَ موڙي جاڳي پيو هو. پر قتل ته نهايت معمولي سزا آهي. منهنجو موت ته پاڻ منهنجي لاءِ ڇوٽڪارو ثابت ٿيندو. هي منهنجون اکيون، هي منهنجو روح هاڻ وڌيڪ وقت سنڌ کي غلام ڏسڻ نٿا گهرن، سو اها ته تنهنجي مون مٿا نيڪيءَ احسان ٿيندو جيڪڏهن مون کي موت جي سزا ڏين: منهنجي رڳو هڪڙي آخري خواهش آهي، روح جي آرزو آهي، منهنجي سموري وجود جي التجا آهي ته مون کي سزا ڏي، موت جي سزا، پر هتي نه! مون کي سنڌ جي ڌرتيءَ تي ڦاهي تي ٽنگاءِ! ايئن مرزا باقيءَ آخوند صالح کي ڦاهي تي ٽنگيو هو! گهٽ ۾ گهٽ سنڌ جي ڌرتيءَ جي هنج ته ملنديم: مرڻ وقت ماءُ جيجل جي هنج نصيب ٿئي ته ان ڪان وڌيڪ ٻيو ڪهڙو بابرڪت موت ٿي سگهندو! سو سيگهه ڪر، مٿان.... مٿان....!“ — قيمت -/٤.٠ رپيا.

گهرائڻ لاءِ لکندا: نيو فيلڊس، ٽنڊو ولي محمد حيدرآباد.

Gul Hayat Institute

پڙهندڙ نَسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبداللهٰ حسين " اُداس نسلين" نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ "لُڙهندڙ نَسُل" نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، جُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪندڙُ، ياڙي، ڪانُو، ياجوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان "پڙهندڙ" نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوُٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنيٰ e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آسَ رکون ٿا.

Gul Hayat Institute

پڙهندڙ نَسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بِہ ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طَرَح وٽن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳِئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، بَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. بين لفظن ۾ پَنَ کا خُصوصيِ ۽ تالي لڳل کِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَن پاران ڪتابن کي ڊِجيِٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان کو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيِٽائِيز ڪرڻ کان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڌِ کان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکَڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳِئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.

Gul Hayat Institute

شيخ اَياز علمَ، ڄاڻَ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛

ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالههَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،

جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڄڪلهہ جي نسل جي پاڻ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ "هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو" ناداني جي نشاني آهي.

Gul Hayat Institute

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڇي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڄڪلهہ ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پَڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي چيو، چالاڪِ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشش ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽتر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

Gul Hayat Institute